

**УКРАЇНА
ЄВРОПА
СВІТ**

**UKRAINE
EUROPE
WORLD**

**Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини**

**The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations**

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University**

UKRAINE EUROPE WORLD

The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations
Founded in 2008

Issue 12

Ternopil – 2013

**Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**

УКРАЇНА ЄВРОПА СВІТ

**Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини
Заснований 2008 р.**

Випуск 12

Тернопіль – 2013

Ukraine–Europe–World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. – Is. 12. – Ternopil: Publishing House of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, 2013. – 328 p.

Confirmed to be published by the Scientific Council
of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical
University, Record of proceedings № 4 (December 24, 2013).

Editorial Advisory Board:

Yu. M. Alexeyev, Doctor of History, Professor, Kyiv Slavonic Studies University, **L. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University (**editor-in-chief**), **M. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **M. V. Barmak**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **V. Bonusyak**, Doctor (habilitated) of History, Professor, Zheshov University, Polish Republic, **S. V. Vidnyanskyi**, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (NAS of Ukraine), **R. Drozd**, Doctor (habilitated) of History, Professor, Pomorsk Academy, Polish Republic, **I. S. Zulyak**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **O. V. Klymenyuk**, Professor, Central Institute of Post-Graduate Pedagogical Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (NAPS of Ukraine), **V. P. Kravets**, Doctor of Pedagogy, Professor, Member of the NAPS of Ukraine, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **A. I. Kudryachenko**, Doctor of History, Professor, Institute of World History of the NAS of Ukraine, **M. R. Lytvyn**, Doctor of History, Professor, Ivan Krypnyakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine, **Yu. I. Makar**, Doctor of History, Professor, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, **V. Yu. Melnychenko**, Doctor of History, Member of the NAPS of Ukraine, Ukrainian Cultural Centre in Moscow, Russian Federation, **O. A. Udod**, Doctor of History, Professor, Institute of Innovative Technologies and Education, Ministry of Education and Science of Ukraine, **I. O. Fedoriv**, Candidate of History, Associate Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University (**executive secretary**), **V. I. Yarovyi**, Doctor of History, Professor, Kyiv Taras Shevchenko National University.

Reviewers: **V. M. Botushanskyi**, Doctor of History, Professor
M. R. Lytvyn, Doctor of History, Professor
V. I. Yarovyi, Doctor of History, Professor

The International Collection of Scientific Works both Ukrainian and Foreign authors investigated the actual problems of revival and the formation of national statehood Slavic nations of Central and Eastern Europe after the World War I through the prism of the 95th Anniversary, the place and role of the EU in international relations and Ukraine's integration into European and international structures, the trends of its foreign activity and cooperation with foreign countries in the Independence day are analyzed.

The researches pay attention to the problems of World History, Ukrainian and Foreign Biographical Studies, Methodology, Historiography and Source Study and Culture, Education, Science, as well as present the reviews of the latest works.

It will be useful for scientists, university and school teachers, students, diplomats, politicians and public figures, for everybody interested in History of Ukraine in the world-historical process in civilization.

**International Collection of Scientific Works articles of “Ukraine–Europe–World” is registered by the Higher Certificatory Commission of Ukraine as professional edition on speciality “Historical sciences”. The Decree № 1–05/2, March 10, 2010
(Bulletin of the Higher Certificatory Commission of Ukraine. – No. 4 (126). – 2010. – P. 10).**

The publishing board publishes the materials, not always sharing the authors' views.

Editorial Board Address:
1a, Hromnytsky St.,
Ternopil, Ukraine, 46027.
Tel. (0352) 53-59-01

Ternopil Volodymyr Hnatyuk
National Pedagogical
University

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 12. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 328 с.

Затверджено до друку Вченою радою
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка,
Протокол № 4 від 24.12.2013 р.

Редакційна колегія:

Ю. М. Алексєєв, доктор історичних наук, професор, Київський славістичний університет, **Л. М. Алексієвець**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (**головний редактор**), **М. М. Алексієвець**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **М. В. Бармак**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **В. Бонусяк**, доктор (габілітований) історичних наук, професор, Жешовський університет, Республіка Польща, **С. В. Віднянський**, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, **Р. Дрозд**, доктор (габілітований) історичних наук, професор, Поморська академія, Республіка Польща, **І. С. Зуляк**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **О. В. Клименюк**, професор, Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти НАПН України, м. Київ, **В. П. Кравець**, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **А. І. Кудряченко**, доктор історичних наук, професор, Інститут всесвітньої історії НАН України, **М. Р. Литвин**, доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, **Ю. І. Макар**, доктор історичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, **В. Ю. Мельниченко**, доктор історичних наук, член-кореспондент НАПН України, Культурний центр України в Москві, Російська Федерація, **О. А. Удод**, доктор історичних наук, професор, Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, **І. О. Федорів**, кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (**відповідальний секретар**), **В. І. Яровий**, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Рецензенти: **В. М. Ботушанський**, доктор історичних наук, професор
М. Р. Литвин, доктор історичних наук, професор
В. І. Яровий, доктор історичних наук, професор

У запропонованому міжнародному збірнику наукових праць як українських, так і зарубіжних авторів досліджуються актуальні проблеми відродження й становлення національної державності слов'янських народів Центрально-Східної Європи після Першої світової війни крізь призму 95-річчя, місця й ролі Європейського Союзу у системі міжнародних відносин та інтеграції України в європейські й світові структури, аналізуються напрями її зовнішньополітичної діяльності і співпраці із зарубіжними країнами у добу Незалежності.

Значна увага приділяється питанням всесвітньої історії, української і зарубіжної біографістики, методології й методики, історіографії і джерелознавства, а також культури, освіти, науки, подаються рецензії та огляди.

Для науковців, викладачів, учителів, студентів й учнів, дипломатів, політиків, громадських діячів, усіх, хто цікавиться історією України у всесвітньо-цивілізаційному історичному процесі.

Міжнародний збірник наукових праць “Україна–Європа–Світ” зареєстровано
Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальностей “Історичні науки”.
Рішення від 10.03.2010 р. № 1–05/2 (Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – № 4 (126). – 2010. – С. 10).

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

Адреса редакції “УЄС”: 1^а, вул. Громницького,
Тернопіль, Україна, 46027. Тел. (0352) 53–59–01

© Тернопільський національний
педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

УКРАЇНА ЯК ПРОВІСНИК І КОД МАЙБУТНЬОГО

Давні терени в історичній перспективі цікавлять сучасний світ. Виклики часу трансформують країни, землю, людей. Історик же – як медіатор, провідник цих перетворень, поєднує майбутнє з минулим через теперішнє. При цьому, зауважує Лариса Нагорна, “пояснювальні моделі, що формують наш погляд на минуле, мають дивовижну здатність не просто відкривати краєчок завіси над майбутнім, але й включатися у процес його формування”.

На тлі сучасного історичного простору постають нові для нас мислеформи у трактуванні минулого, здатні привнести своє звучання у вирішення потреб історичної науки. Історія увиразнює їх для України. Допомагаючи знайти її власний вимір у світі й пізнати сутність і ціль людини.

Коловорот прізвищ, що вписують і виписують нові ідеї пізнання й відтворення минулого транслують одне – багатовимірність і множинність світу, у якому живе Україна. Таке розуміння відкриває її сутність і допомагає без баталій дивитись на МС і ЄС як можливі шляхи реалізації потенціалу. Окреслює ту “єдність у різноманітті”, яка дозволяє почути і зберегти себе й скласти повноцінну частку цілого. Рівні екзистенціальне-ментальне-трансцендентне і матеріальне-духовне складають основу розгляду усього.

Мирно ідентифікуючи Себе і пропонуючи цей шлях Іншим Україна має власні, які, з одного боку, єднають її зі світовими, а з іншого є проблемними суспільно-історичного контексту. Те ж бачимо в історичній науці. Кризові тенденції реформують світ. Як шанс на оздоровлення і осягнення людського буття виступають й на арені українській. Історія як наука поєднана з реаліями сьогодення. Тож працює на вимоги і потреби світового характеру й власне українські. З одного боку, продукує прогресивні форми і методи пізнання минулого, з іншого – реагує на українське сьогодення, де домінують питання, близькі нам і які певною мірою західна історіографія уже пройшла. Чи вирішивши для себе, чи відкинувши в міру дискусії. Школи, напрямки, прізвища учених представляють нові підходи й зрештою уже в українській історіографії звучить “нова” історія, нелінійна історія, щоправда ще поряд з національно-державницькими схемами історіописання.

У світовій історіографії характерна домінанта – практика сьогодення. Вони себе усвідомили і йдуть до мега та метаоб’єднань на основі громадянського суспільства чи духовних традицій. Водночасі активно заявляють молоді давні націоналізми. Які в новому тисячолітті бачать можливість на вираз себе. Історики прояснюють обставини, виходячи з минулого. І цей спільний досвід є запорукою успіху у нинішньому світі. Але якщо Захід і Схід вирішують інші, на часі їх, питання, то Україна додає на даному етапі власну константу в творення сучасності.

Історики і “УЄС”, віддаючи належне часу, у якому живуть, прагнуть усвідомити його вагу і цінність вибору України, яка нині виступає як дзвінок і код, залишаючись головною першорядною і навіть центральною ланкою у єдності уже Європа–Україна–Світ. Про що засвідчили останні події. Коли після Вільнюського саміту 28–29 листопада 2013-го року і подій на Майдані Незалежності у Києві Україна опинилась у фокусі уваги світової громадськості. Листопадово-грудневий шлях євроінтеграції країни 2013-го увиразнив її сьогодення, водночас вивівши на поверхню проблеми внутрішнього становища. Очевидно, наскільки країна зможе справитися з ситуацією, настільки міцними будуть її місце і роль як повноправного гравця на міжнародній арені. Тож власне сучасність потребує осмислення і переосмислення. А опертя у ньому – історія національна і світова. З іншого боку, утворюються нові поняття, ресемантизуються уже знані, як-от: “активісти”, “мітингарі”, “дорогі революціонери”, “тітушки”, “європаніно”, Євромайдан, ін. Формується нова свідомість, на підсвідомий рівень привноситься багато того, що у майбутньому визначатиме реакції і поведінку людей. Відбуваються події, щодо яких історія ще скаже своє слово.

Усвідомлюємо особливу вагу і відповідальність видання збірника “УЕС”, й проекту “Україна–Європа–Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку”. Уже 6 років кожним виданням автори заторкують життєвозначимі питання українського буття, освітньо-цивілізаційні аспекти розвитку, поширюючи історичне знання, свідомо залучаючи учених з різних країн, прагнучи вийти на новий якісний рівень міжнародного спілкування фахівців, пробуджуючи думки до реальних дій на благо.

Напередодні року Нового зазвичай аналізуємо, що зроблено. І проглядаємо, що чекає в наступному. Цьогоріч Україна відзначала 1025-річчя хрещення Русі, сягаючи поглядом витоків духовності й черпаючи в них наснагу. Історики знову вдивлялися у події 95-ї річниці відновлення слов’янських державностей опісля I світової війни, низку інших подій і велетів людського духу й чину.

У означеному контексті цікаво пригадати, що 1 листопада 1993 року набрав чинності договір про утворення Європейського Союзу. Історія Євросоюзу ще чекає свого дослідника, хоч написано чимало. За 20 років буття Євросоюз пройшов шлях, переживши ейфорії злету і реалізації людської думки й реальні міждержавні протиріччя, які викликали голоси про його розпад чи як мінімум трансформацію. Від блискучої ідеї Жана Монне про функціонування вуглевидобувної і сталеливарної галузей виробництва за участі представників усіх європейських країн як шляху до унеможливлення війни у майбутньому, яку підтримав і озвучив у своїй промові 9 травня 1950 року Робер Шуман, через створення Європейського об’єднання вугілля та сталі (ЄОВС, 1951), Європейське економічне співтовариство (ЄЕС, 1957), інших домовленостей до змін характеру утворення, наповнення його новими учасниками і перетворення у Європейський Союз (ЄС, 1992). Попри наявні протиріччя, у 2012 році отримав Нобелівську премію миру за “історичну роль в об’єднанні Європи”, “за понад шістдесят років, присвячених утвердженню миру та примирення, демократії та прав людини у Європі”.

Тож, з надією вдивляючись у рік прийдешній, сподіваємось, що Україна і Європейський Союз зуміють надалі сприяти миру і добробуту його учасників. Власне, з такою метою він і створювався. А український Євромайдан по-суті можна розглядати як певний символ новітньої Європи, що нагадує останній у чому її цінність.

Напередодні 2014-го – року 200-ліття Тараса Шевченка, значимого для України і світу, якимось особливо сьогодні звучить “І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє”:

...

І живе добра слава,

Слава України,

І світ ясний, невечірній

Тихо засіяє...

Обніміться ж, брати мої,

Молю вас, благаю! (“І мертвим, і живим...”, 1845. В’юнище.)

Пророче лунали і зараз заторкують слова Кобзаря, як і Біблейська істина у його трактуванні:

Діла добрих оновляться,

Діла злих загинуть. (“Давидові псалми.1”, 1845. В’юнище.)

У есеї “Як викладати історію України після 1991 року?” Ярослав Грицак зазначав: “Не буде перебільшенням сказати, що доля Європи залежатиме від того, що тепер відбувається в її центральній і східній частинах, і не останньою чергою від того, що діється в Україні. Важливо, аби національна історія формувала це почуття, адже з перспективи вічності й універсалізму ніщо так не додає сил, як усвідомлення важливості того, що робиш тут і тепер”.

Читайте, слухайте, міркуйте разом з нами! Україна – це постійний будитель кожного у його діях і древній код, який дає життя, визначаючи наявність майбутнього.

Через Україну, її потреби виходимо на Себе, задля цього працюємо і діємо. Ми є у Європі й Світі. Україна – це Європа і Світ.

Леся Алексівець

головний редактор, доктор історичних наук, професор

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Леся Алексієвець <i>УКРАЇНА ЯК ПРОВІСНИК І КОД МАЙБУТНЬОГО</i>	6
--	---

СТУДІЇ

Леся Алексієвець, Микола Алексієвець <i>95-РІЧЧЯ ДЕРЖАВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ</i> ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.	
Юрій Ніколаєць <i>ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ В ДОНБАСІ У 20–30-Х РОКАХ ХХ СТ.</i>	23
Сергій Бондаренко <i>НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ ТА ЙОГО РОЛЬ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ НАПРИКІНЦІ 80-Х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ</i>	33
Оксана Валіон <i>ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ У 2006–2010 РР. У КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЇ В СВІТОВУ ЕКОНОМІКУ</i>	39

УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Василь Ткаченко <i>ФЕНОМЕН “ВНУТРЕННЕЙ КОЛОНИЗАЦИИ” В УКРАИНО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ (ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)</i>	50
Наталія Чорна <i>ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЇ ПОЛЬЩІ ДО НАТО: ІСТОРІОГРАФІЯ</i>	63
Тетяна Лахманюк <i>СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЯПОНІЄЮ В ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ (1991–2011 РР.)</i>	73

ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Володимир Кравець <i>ПРОБЛЕМИ МІЖСТАТЕВИХ ТА ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ У АНТИЧНІЙ ГРЕЦІЇ</i>	78
Сергій Троян <i>ПІВДЕННОНІМЕЦЬКЕ КУПЕЦТВО НА СЛУЖБІ ІСПАНСЬКОЇ КОРОНИ (XVI – ПОЧАТОК XVII СТ.)</i>	90
Валентина Годлевська <i>РЕФОРМА СИСТЕМИ ОСВІТИ В УМОВАХ КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНОГО РЕЖИМУ В ІСПАНІЇ</i>	98
Степан Новінчук <i>ВПЛИВ ЄС, США ТА РОСІЇ НА ФОРМУВАННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ</i>	106
Andrzej Olejko, Katarzyna Zielińska <i>Z KART POLITYKI I DZIAŁAŃ WOJENNYCH WIELKIEJ WOJNY 1914–1918. 444 DNI WSPÓLNYCH DZIAŁAŃ NA TRZECH OCEANACH ZABÓJCZEGO DUETU “WILKA” I “WILCZKA”</i>	113

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

Ірина Федорів <i>ВНЕСОК ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО У РОЗВИТОК ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА</i>	123
Юрій Древницький <i>ДІЯЛЬНІСТЬ В. СТАРОСОЛЬСЬКОГО В МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ</i>	138
Світлана Штука <i>ЗВІЛЬНЕННЯ МИТРОПОЛИТА ЙОСИФА СЛІПОГО В КОНТЕКСТІ “СХІДНОЇ ПОЛІТИКИ” ВАТИКАНУ</i>	147
Олег Пилипишин <i>ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ Ю. РОМАНЧУКА ЯК ДЕПУТАТА ВІДЕНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ</i>	150

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

Олександр Удод, Михайло Юрій <i>МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОДЕРНУ ТА МОДЕРНІЗМУ</i>	173
Олег Горенко <i>ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОШУКИ ІСТОРИКА В КОНТЕКСТІ РЕЦЕПЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ</i>	179
Алла Киридон <i>ПРОСТІР ПАМ'ЯТИ: ІНСТРУМЕНТАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ</i>	203
Віра Бурдяк, Юрій Макар <i>НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗУМІННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В КРАЇНАХ ЦСР</i>	209

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Олександр Донік <i>СПІВРОБІТНИЦТВО МИКОЛИ КОСТОМАРОВА З ЖУРНАЛОМ “КИЕВСКАЯ СТАРИНА” (1882–1884 РР.)</i>	220
Ігор Дацків <i>ПОЛІТИКА АНТАНТИ ЩОДО ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ</i>	225
Володимир Місько <i>ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ ЩОДО ЛІВОРАДИКАЛЬНОГО РУХУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1918–1939 РР.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ</i>	231

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ І НАУКИ

Вадим Ореховський <i>ПОШИРЕННЯ ХРИСТІАНСТВА У ПЕРСІЇ ТА НА АРАВІЙСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ (I–VII СТ. Н. Е.)</i>	240
Ярослав Секо <i>РЕЛІГІЙНЕ ПИТАННЯ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇНАХ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ</i>	246
Леся Костюк <i>ОБРЯД ХРЕЩЕННЯ ДИТИНИ У ГАЛИЧИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ</i>	260
Наталія Ігнатенко <i>ТЕСТУВАННЯ В СИСТЕМІ МОНІТОРИНГУ ЯКОСТІ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ СТУДЕНТІВ З ІСТОРІЇ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ</i>	266

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

Надія Греченюк <i>КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО</i>	272
Єгор Браїлян <i>МІСЦЕВА КОЛОНІАЛЬНА АДМІНІСТРАЦІЯ В БРИТАНСЬКІЙ ВЕСТ-ІНДІЇ (XVII – ПЕРША ТРЕТИНА XIX СТ.)</i>	276
Надія Островська <i>ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКОЛИ В УНР</i>	282
Леонід Кравчук <i>КООПЕРАТИВНИЙ РУХ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В 30–40-Х РР. XX СТ.: ВПЛИВ РАДЯНІЗАЦІЇ</i>	287
Віталій Сазонов <i>ВЗАЄМОВІДНОСИНИ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ЕМІГРАНТІВ З НАЦИСТСЬКОЮ ВЛАДОЮ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ</i>	291

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Оксана Валіон <i>ЮРІЙ М. Ф. УКРАЇНА XIX – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ ПІЗНАННЯ / М. Ф. ЮРІЙ, Л. М. АЛЕКСІЄВЕЦЬ, Я. С. КАЛАКУРА, О. А. УДОД. – ТЕРНОПІЛЬ: АСТОН, 2012. – КН. II. – 696 С.</i>	297
Леся Алексієвець, Ярослав Секо <i>У ПОШУКАХ ІРОНІЇ ІСТОРІЇ КРЕМЕНЬ В., ТКАЧЕНКО В. УКРАЇНА: ІДЕНТИЧНІСТЬ У ДОБУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ (НАЧЕРКИ МЕТАДИСЦИПЛІНАРНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ) / В. КРЕМЕНЬ, В. ТКАЧЕНКО. – 2-ГЕ ВИД., ДОПОВ. – К.: Т-ВО “ЗНАННЯ” УКРАЇНИ, 2013. – 471 С.</i>	304

Микола Алексієвець, Леся Костюк

ЕТНОПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 РОКІВ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ: МОНОГР. / М. В. ЛАЗАРОВИЧ. – ТЕРНОПІЛЬ: ТНЕУ, 2013. – 760 С. 307

Леся Алексієвець

НІКОЛАСЦЬ Ю. О. ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ : (ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ ДИНАМІКИ) / МОНОГРАФІЯ. – К.: ІПЕНД ІМ. І. Ф. КУРАСА НАН УКРАЇНИ, 2012. – 188 С. 310

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

ІЗ КНИГИ ЮРІЯ М. Ф., АЛЕКСІЄВЕЦЬ Л. М., КАЛАКУРИ Я. С., УДОДА О. А. УКРАЇНА НАЙДАВНІШОГО ЧАСУ – ХVІІІ СТОЛІТТЯ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ ПІЗНАННЯ. – КИЇВ – ЧЕРНІВЦІ – ТЕРНОПІЛЬ: ВЕКТОР, 2012. – КН. І. – 701 С. 312

ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ НОВОЇ І НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ТНПУ ІМ. В. ГНАТЮКА У 2013 Р. 315

CONTENTS

PREFACE

Lesya Alexievets <i>UKRAINE AS A FORECASTER AND THE CODE OF THE FUTURE</i>	6
--	---

ARTICLES

Lesya Alexievets, Mykola Alexievets <i>95TH ANNIVERSARY REVIVAL OF THE SLAVS STATE CENTRAL AND SOUTH-EASTERN EUROPE</i>	14
Yury Nikolaets <i>DEMOGRAPHY PROCESSES IN DONBAS DURING 20–30'S YEARS OF XX CENTURY</i>	23
Sergiy Bondarenko <i>THE ROLE OF THE NARODNYI RUKH OF UKRAINE IN THE NATIONAL-POLITICAL LIFE OF THE UKRAINIAN PEOPLE AT THE END OF THE 80-S – THE BEGINNING OF THE 90-S OF THE XX CENTURY</i>	33
Oksana Valion <i>FOREIGN ECONOMICAL ACTIVITY OF THE REPUBLIC OF BELARUS IN 2006–2010 YEARS IN THE CONTEXT OF INTEGRATION INTO THE WORLD ECONOMY</i>	39

UKRAINE IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

Vasyl Tkachenko <i>PHENOMENON “INTERNAL COLONIZATION” IN UKRAINIAN-RUSSIAN RELATIONS (HISTORICAL ASPECTS)</i>	50
Nataliya Chorna <i>UKRAINIAN-POLISH RELATIONSHIP EVOLUTION IN THE CONTEXT OF POLAND'S INTEGRATION WITH NATO ALLIANCE: HISTORIOGRAPHY</i>	63
Tetyana Lakhmanyuk <i>COLLABORATION BETWEEN UKRAINE AND JAPAN IN POLITICAL MEASURING (1991–2011)</i>	73

PROBLEMS OF THE WORLD HISTORY

Volodymyr Kravets <i>THE PROBLEMS OF SEXUAL AND MARRIAGE AND FAMILY RELATIONSHIP IN ANCIENT GREECE</i>	78
Serhiy Troyan <i>SOUTHERN GERMAN MERCHANTS IN THE SERVICE OF THE SPANISH CROWN (XVI – EARLY XVII CENTURY)</i>	90
Valentina Hodlevska <i>REFORM OF SYSTEM OF EDUCATION IN THE CONDITIONS OF CONSOLIDATION OF DEMOCRATIC REGIME IN SPAIN (1982–1996)</i>	98
Stepan Novinchuk <i>THE INFLUENCE OF EU, THE USA AND RUSSIA UPON THE DEVELOPMENT OF INDEPENDENT UKRAINIAN STATE</i>	106
Andrzej Oleyko, Katarzyna Zielinska <i>FROM POLITICAL AND MILITARY HISTORY OF I WAR WORLD 1914–1918 444 DAYS OF NAVY OPERATIONS ON THREE OCEANS TERIBBLE TWINS “WOLF” AND “WHELP”</i>	113

UKRAINIAN AND FOREIGN BIOGRAPHY STUDIES

Iryna Fedoriv <i>CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF D. CHYZHEVSKYY EUROPEAN SLAVIC</i>	123
Yuriy Drevnitskyi <i>ACTIVITIES V. STAROSOLSKYI IN THE YOUTH ORGANIZATION THE EARLY XX CENTURY</i>	138
Svitlana Shtuka <i>RELEASE OF METROPOLITAN YOSYF SLIPIYI IN THE “EAST POLICY” CONTEXT OF VATICAN</i>	147
Oleh Pylypyshyn <i>SOME ASPECTS OF ACTIVITY OF YU. ROMANCHUK AS A MEMBER OF THE VIENNA PARLIAMENT</i> ..	150

PROBLEMS OF METHODOLOGY STUDIES

Olexandr Udod, Mykhaylo Yuriy <i>THE METHODOLOGICAL ASPECTS OF MODERN AND MODERNISM</i>	173
Oleg Gorenko <i>THEORETICAL AND METHODOLOGICAL SEARCHES HISTORIAN IN THE CONTEXT OF RECEPTION EUROPEAN DEMOCRATIC TRADITION</i>	179
Alla Kyrydon <i>THE SPACE OF MEMORY: INSTRUMENTALIZATION OF CONCEPT</i>	203
Vira Burdiak, Yuriy Makar <i>THE SCIENTIFIC APPROACH TO STUDYING AND UNDERSTANDING THE POLITICAL DEMOCRATIZATION IN CEE</i>	209

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Oleksandr Donik <i>THE COLLABORATION OF MYKOLA KOSTOMAROV WITH THE JOURNAL “KIEVSKAIA STARINA” (“KYIV ANTIQUITY”) (1882–1884)</i>	220
Igor Datskiv <i>A POLICY OF THE ANTENTE IN RELATION TO SKOROPADSKIY'S GAT'MANAT IN LABOURS OF UKRAINIAN RESEARCHERS</i>	225
Volodymyr Misko <i>POLISH POLICY RADICAL LEFT MOVEMENT IN WESTERN UKRAINE (1918–1939 YEARS): HISTORIOGRAPHY PROBLEMS</i>	231

HISTORY OF UKRAINIAN AND WORLD CULTURE, SCIENCE AND EDUCATION

Vadym Orehovskiy <i>DISTRIBUTION OF CHRISTIANITY IN PERSIA AND ON ARABIAN TO PENINSULA (I–VII CENTURY)</i>	240
Yaroslav Seko <i>CONFLICT IN THE SLAVIC COUNTRIES INTERWAR PERIOD</i>	246
Lesya Kostyuk <i>CEREMONY OF CHRISTENING OF CHILD ON GALYCHINA OF THE SECOND HALF XX – TO BEGINNING OF XXI AGE</i>	260
Nataliya Ignatenko <i>TESTING IN THE SYSTEM OF MONITORING STUDENTS LEARNING IN HISTORY</i>	266

WORKS OF YOUNG RESEARCHERS

Nadiya Hrechenyuk <i>CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF METROPOLITAN ANDREY SHEPTYTSKY</i>	272
Egor Braylyan <i>THE LOCAL COLONIAL ADMINISTRATION IN BRITISH WEST INDIES (XVII – THE FIRST HALF OF XIX CENTURY)</i>	276
Nadiya Ostrovska <i>THE REVIVAL OF NATIONAL SCHOOL IN THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC</i>	282
Leonid Kravchuk <i>THE UKRAINIAN COOPERATIVE MOVEMENT IN THE WESTERN UKRAINE IN 30–40-I YEA XX C.: IMPACT SOVIE TIZATION</i>	287
Vitaliy Sazonov <i>THE RELATIONSHIP OF RUSSIAN MILITARY IMMIGRANTS WITH NAZI AUTHORITIES BEFORE WORLD WAR II</i>	291

REVIEWS

Oksana Valion <i>YURIY M. F. UKRAINE IN THE 19TH – THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY: THE CIVILIZATIONAL CONTEXT OF COGNITION / M. F. YURIY, L. M. ALEXIYEVETS, YA. S. KALAKURA, O. A. UDOD. – TERNOPII: ASTON, 2012. – BOOK II. – 696 P.</i>	297
Lesya Alexiyevets, Yaroslav Seko <i>SEEKING FOR IRONY OF HISTORY.</i>	

<i>KREMEN V. TKACHENKO V. UKRAINE: IDENTITY AT THE AGE OF GLOBALIZATION (SKETCH PURPOSE DISCIPLINARY RESEARCH) / V. KREMEN, V. TKACHENKO. – 2ND IMPRESSION. – K.: UKRAINIAN COMPANY “ZNAIA”, 2013. – 471 P.</i>	304
Mykola Alexiyevets, Lesya Kostyuk <i>ETHNIC POLICY OF THE UKRAINIAN GOVERNMENT AT THE PERIOD OF NATIONAL LIBERATION STRUGGLE IN 1917–1921 YEARS: COMPARATIVE ANALYSIS: MONOGRAPH. / M. V. LAZAROVICH. – TERNOPIL: TNEU, 2013. – 760 P.</i>	307
Lesya Alexiyevets <i>NIKOLAYETS Yu. O. SETTLEMENT STRUCTURE OF DONBASS POPULATION: (ETHNIC AND POLITICAL ANALYSIS OF DYNAMICS) / MONOGRAPH. – K.: I. KURAS INSTITUTE OF POLITICAL AND ETHNIC STUDIES OF NAS OF UKRAINE, 2012. – 188 P.</i>	310
NOTA BENE: IN THE ORIGINAL	
<i>FROM THE BOOK OF YURIY M.F., ALEXIYEVETS L.M., KALAKURA YA.S., UDOD O.A. UKRAINE AT THE 19TH – THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY: THE CIVILIZATIONAL CONTEXT OF COGNITION. – TERNOPIL: ASTON, 2012. – BOOK II. – 696 P.</i>	312
INFORMATION ABOUT THE SCIENTIFIC ACTIVITY OF THE CHAIR OF MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY AND METHODS OF TEACHING HISTORY IN TERNOPIL VOLODYMYR HNATIUK NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY IN 2013	315

СТУДІЇ

УДК 94 (438)

Леся Алексієвець, Микола Алексієвець

95-РІЧЧЯ ДЕРЖАВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ
СЛОВ'ЯН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-
СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті на основі вітчизняних і зарубіжних історичних джерел пропонується погляд на відродження та формування національних держав слов'ян Центральної та Південно-Східної Європи після Першої світової війни.

Ключові слова: слов'яни, Центральна та Південно-Східна Європа, держава, відродження.

В умовах сучасного державотворення дедалі більше зростає інтерес науковців й громадськості до передумов, динаміки й перших підсумків розбудови національних держав слов'ян Центральної та Південно-Східної Європи після Першої світової війни як закономірного етапу їх суверенізації. Уперше наслідки війни мали не регіональний, а світовий характер. Перша світова привела до зникнення з політичної карти Європи численних монархій, розпаду найбільших європейських імперій – Російської, Австро-Угорської, Німецької, Оттоманської. На їх уламках утвердилися нові, здебільшого національні держави з республіканським правлінням у межах їхніх етнічних і політичних кордонів. Саме в цей час процеси національного державотворення розгорнулися у чехів, словаків, поляків, сербів, хорватів, білорусів та українців. Тоді здобули незалежність Чехословацька Республіка (28 жовтня 1918 р.) і Друга Річ Посполита (Польська Республіка; 11 листопада 1918 р.). 29 жовтня 1918 р. постала Держава словенців, хорватів і сербів. Після правно-політичних процедур, пов'язаних із приєднанням до Сербії, 1 грудня 1918 р. вона перетворилася на Королівство сербів, хорватів і словенців на чолі з династією Карагеоргієвичів. Ще раніше, у листопаді 1917 р. – січні 1918 р. конституювалася Українська Народна Республіка, в Білорусі набула чинності Білоруська рада [1, с. 8]. Серед інших подій історики трактують суверенізацію нововідроджених слов'янських держав як важливу ознаку новітнього часу. Згідно твердження англійського історика Д. Джолла, Світова війна 1914–1918 рр. стала “кінцем однієї доби і початком другої”, а її наслідки – “російська революція, політичні та соціальні перевороти 1918–1922 рр. повсюди в Європі, перекроєння мап внаслідок появи нових держав визначили напрям історії у двадцятому столітті” [2, с. 13]. Й надалі.

У цьому зв'язку особливої науково-теоретичної цінності й практичного значення набуває досвід розбудови слов'янських національних держав початку ХХ ст. Зокрема привертає увагу їх історична практика означеного часу для сучасного українського державотворення, також повчальна і корисна для відновлених держав Центрально-Східної Європи у другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. Актуальність питання посилюється необхідністю цілісного вивчення відродження та державницького оформлення, становлення суспільно-політичних утворень у вище зазначених країнах у континуумі головних віх європейської історії першої чверті минулого століття та з'ясування змісту й основних напрямів українських історичних течій і шкіл із славістики, а також тим, що означена проблематика подається в історіографії спрощено, з відбитком догматичного дотримання методологічних засад, чи ускладнено постмодерною “інтерпретацією інтерпретацій”, що призводить до деформування викладання багатьох важливих питань історії слов'янських країн міжвоєнного періоду. Між іншим, як і раніше, так і нині при розгляді ключових подій

новітньої історії зарубіжних слов'ян ведуться гострі суперечки про роль і значення двох визначальних факторів національно-державного відродження країн Центрально-Східної Європи після Першої світової війни: внутрішнього і зовнішнього.

95 років, які віддаляють від 1918-го, звісно, привнесли чимало у сучасний світ. Нові виклики – нові відповіді – характерна ознака ХХІ ст. Однак, історія українського державотворення, 22 роки незалежного буття Української держави щораз ілюструють дієвість схеми – причина – наслідок чи результат, і скеровують погляд вглиб, зокрема, до означених подій минулого століття. Усе це робить актуальність запропонованої наукової проблеми очевидною.

Сучасний стан української історіографії свідчить, що незважаючи на деякі видання, в яких висвітлюються окремі аспекти відновлення державності в країнах слов'янського світу в міжвоєнний час, окреслені проблеми не знайшли досі належного фахового висвітлення [3; 4]. Відзначимо, що у російській історіографії цим питанням приділяється значно більше уваги [5; 6; 7; 8]. Окремим проблемам відновлення національної незалежності слов'янських народів ЦСЄ після Першої світової війни присвячено спеціальний збірник “Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія” [9], в якому українські й зарубіжні автори розглядають проблеми розпаду світових імперій, відновлення незалежності держав та державотворчі процеси, висвітлюють пошуки і шляхи встановлення політичних режимів у новопосталих країнах та аналізують особливості їх розвитку. На сьогодні маємо як цілісне бачення часу і регіону в контексті проблеми [10], так і окреслення подій як можливості першої спроби у ХХ ст. цивілізаційного вибору народів ЦСЄ [11]. Проте низка аспектів цієї проблематики – дискусійного характеру, відчувається відгомін минулого, а вони залишаються невивченими. Певною мірою долучитись до вагомої складової української історіографії є метою статті, у якій автори на основі як вітчизняної, так і зарубіжної літератури з'ясовують питання нової державності та її розв'язання для слов'янських народів у період між Першою і Другою світовими війнами. Актуальність проблем, інтерес до них – на часі, як і потреба подальшого вивчення та осмислення, адже в історії європейських слов'янських народів доба 1918–1939 рр. стала виявом епохальних процесів національно-державного відродження, виникнення незалежних держав, формування нових вітчизняних утворень. У національно-визвольній боротьбі підневільні народи перейшли до самостійного державного життя. Виникненням нових держав завершився тривалий національно-визвольний рух народів як прояв закономірності їх національного самовизначення і самоствердження.

З утворенням та проголошенням незалежних слов'янських країн постали питання національно-державного будівництва, пошуку форм суспільно-політичного устрою. Розвиток ідеї державності для народів Центральної та Південно-Східної Європи має свою досить тривалу історію. Від часів національного відродження вона в тій чи іншій мірі присутня у всіх планах і проектах політичних сил, починаючи від кризи 40-х років ХІХ ст. до кінця Першої світової війни. Спектр цих проектів досить широкий: плани відновлення незалежності Сербії, Польщі; проект економічного об'єднання народів Центральної Європи до т. зв. “Європейської федерації”; ідея утворення “Сполучених Штатів Європи”, створення пангерманського державного об'єднання “Середня Європа”, реалізація теорії австрославізму та триалізму; об'єднання східноєвропейських народів у “Східну Швейцарію”; плани створення руху від надання народам культурно-національної автономії до вимог права націй на самовизначення [12, с. 103].

Усі ці та інші проекти були реакцією різних політичних сил на розгортання національно-визвольного руху і суспільно-політичного життя. Кожний із запропонованих варіантів врешті-решт виходив на проблему визначення форми майбутнього державного устрою і в першу чергу національної чи федеративної. Але кінцевою метою національно-визвольного руху було досягнення самостійності та державної незалежності, як не тільки бажаної, але й найоптимальнішої форми для його подальшого розвитку, виявлення всього того, що у народі закладено й може бути розвинуто в змаганні з іншими рівноправними та самостійними націями. Відродження і становлення слов'янських суспільств у міжвоєнну

добу відбувалися внаслідок комбінованої дії багатьох об'єктивних факторів як внутрішнього, так і міжнародного характеру, тобто, насамперед, завдяки збігові національних інтересів і зовнішньополітичної ситуації повоєнної Європи. Важливу роль відіграли географічне середовище, соціально-економічний та культурно-освітній рівень людності, їх етнонаціональна свідомість й політичний досвід, історико-правова традиція нововідроджених слов'янських держав. На формування повсталих національних країн слов'янських народів справляли вплив такі внутрішні чинники, як: боротьба за збереження мови, національно-культурні традиції, діяльність різних об'єднань, становлення національної інтелігенції; виникнення та розвиток національних рухів і політичних партій, відмінності у баченні шляхів розвитку своїх країн, труднощі господарського плану, зумовлені диспропорціями соціально-економічного розвитку у попередній період і Першою світовою війною та ін. Вказані чинники внутрішнього характеру не вичерпували усієї історичної ситуації в післявоєнну добу, але істотно позначилися на формуванні національної державності слов'янських народів у міжвоєнний період.

В українській історіографії триває жвава дискусія між істориками й громадськими діячами щодо переважної питомої ваги закордонного чи, навпаки, національно-визвольних рухів слов'янських народів в суверенізації та унезалеженні держав у 1918 р. За соціалістичної доби наголос однозначно робили на впливі соціальних чинників і Жовтневого перевороту 1917 р., а виникнення нових незалежних країн пояснювали діями пролетаріату і широких народних мас. Не впадаючи в крайнощі, варто визнати вагомість страйків і маніфестацій, важливу роль зовнішньополітичних факторів. Професійні історики не ігнорували ці фактори, але й не абсолютизували їх. Поразка Центральних держав у Першій світовій, крах Німецької, Австро-Угорської та Російської імперій, здавалося, непохитних твердинь європейських монархів, могутнє піднесення революційної боротьби народів Росії, Німеччини та Австро-Угорщини створили сприятливі зовнішньополітичні умови для реалізації прав пригнічених націй на відновлення незалежності й свободи. Саме завдяки дії багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників, але насамперед збігові національних інтересів і міжнародної ситуації в результаті поразки Четверного союзу в Першій світовій війні й піднесенню національно-визвольних рухів слов'янських народів на тлі загально революційної обстановки в Європі поневолені народи здобули втрачену незалежність і самостійність. Вирішальне значення, на наш погляд, мала позиція самих слов'янських народів, які перебували під владою іноземних імперій, але продовжували боротися за національне визволення. Однак здійснення прагнення до волі і незалежного життя могло наступити тоді, коли були переможені загарбники. Падіння російського царату, як і поразка Центральних держав створили поневоленим народам сприятливі умови для здобуття національних країн. Та це не означало, що ситуація автоматично зумовлювала появу нових незалежних держав. Варто мати на увазі, що вмираючі імперії були сильні традиціями, а Німеччина ще й своєю військовою силою. Тому навіть у момент розпаду європейських імперій слов'янські народи не змогли б розраховувати на незалежність та державність, якщо б їх не досягли та утримали власними військовими, політичними та дипломатичними зусиллями. Безумовно, відродження незалежності й суверенності слов'янських держав та їх дальше становлення й розвиток стали закономірним виявом багатовікової національно-визвольної боротьби народів, їх прагнення до волі, жагучого бажання розпоряджатися власного долею.

Виникнення після Першої світової війни нових слов'янських держав стало саме завершенням довготривалого процесу їх національно-визвольних рухів і змагань. Перша світова лише прискорила та загострила процес становлення національної державності слов'янських народів Центрально-Східної Європи, який був виявом закономірності розвитку суспільно-політичних подій, історичної зумовленості їх відродження.

Національно-визвольний рух у Центрально-Східній Європі вже в другій половині XIX ст. перетворився на важливий фактор міжнародного життя й досягнув певних результатів: на карті європейського континенту з'явилися незалежні Чорногорія, Сербія,

Болгарія. Однак до політичної катастрофи Першої світової війни переважна більшість народів цього регіону, що знаходились у складі трьох імперій: Росії, Австро-Угорщини, Німеччини, за тих умов об'єктивно не могли розраховувати на здобуття державної незалежності.

Світова війна 1914–1918 рр. до крайніх меж загострила національне питання на міжнародній арені. Саме на її час припав апогей національно-визвольної боротьби слов'янських народів. Радикалізація національно-визвольних сил народів Центрально-Східної Європи під впливом Лютневої революції та Жовтневого перевороту в 1917 р. у Росії призвела до істотної еволюції програм національних політичних сил і гасел, аж до відновлення національно-державної незалежності.

Так, зразу ж після падіння російського царизму польські національні демократи висунули програму незалежності всієї об'єднаної Польщі. Частина політичних сил в Австро-Угорщині відмовилася від підтримки існуючої системи дуалізму, а лідери політичної еміграції, що входили до Югослов'янського комітету в своїй т. зв. "Травневій декларації" від 30 травня 1917 р. висунули на порядок денний завдання об'єднання словенців, хорватів у єдину державну структуру, ще під скіпетром Габсбургів. Необхідність розширення прав для національних регіонів Габсбурзької монархії почали вимагати в рейхсраті парламентські групи чеських, закарпатських та галицьких українських партій. У т. зв. Корфській декларації, яку ухвалили уряд Сербії та Югослов'янський комітет 20 липня 1917 р. йшла мова про прагнення створити після закінчення війни єдину державу сербів, хорватів та словенців на чолі з династією Карагеоргієвичів, до складу якої увійшли також окрім Сербії та Чорногорії всі південнослов'янські землі, що належали Габсбурзькій монархії [12, с. 105]. У нових політичних умовах на завершальному етапі Першої світової війни могли зреалізуватися багатолітні прагнення слов'янських народів до відродження самостійного життя. Водночас, слід зазначити, що із наближенням поразки Четверного союзу поряд із зростанням національно-визвольного розгорнувся революційний рух. До нього була залучена значна частина різноманітних верств населення, яка вимагала розширення політичної та економічної демократії, тим більше, що в умовах війни відбувалось введення різних регламентацій та обмежень. Для народів нагальним постало питання про національне звільнення та створення власної державності. Не погоджуючись із позицією Центральних держав на переговорах у Бресті, 6 січня 1918 р. частина депутатів чеського сейму та чеські депутати австрійського рейхсрату прийняли т. зв. Трикральську декларацію, в якій не тільки засуджувалася позиція австрійського уряду, але й вимагалось утворити суверенну Чеську державу. На нараді представників Словацької національної партії та інших політичних угруповань 24 травня 1918 р. була висловлена думка про право нації на самовизначення. З березня 1918 р. у Загребі на зборах представників політичних сил Хорватії, Словенії, Боснії та Герцеговини, Далмації, Істрії було заявлено про необхідність утворення незалежної держави словенців, хорватів та сербів. На початку жовтня 1918 р. Регентська рада оголосила про підготовку до виборів у сейм і вимагала створення незалежної Польської держави, яка охоплювала б усі польські землі з виходом до моря.

Політичні сили слов'янських країн уже до осені 1918 р. були готові у випадку поразки блоку Центральних держав взяти у свої руки владу та проголосити незалежність. Для цього підготовлені відповідні організаційні структури: Чеський національний комітет, Народна рада Словенії, Народна рада Боснії та Герцеговини, Народне віче словен, хорватів, сербів. Державний характер мали уже Тимчасова державна рада, Регентська рада, Польський національний комітет та ін. Поза межами ще окупованих польських земель постала незалежна від загарбників національна збройна сила у формі військових польських формувань у Франції та в Росії – один з істотних елементів майбутньої Польської держави. На міжнародній арені польський народ домогся визнання мати власну державу, право на що підтвердили як Центральні держави, так і країни Антанти й США. Значною мірою цьому сприяла активізація ще навесні 1917 р. діяльності польських емігрантів у країнах Західної Європи і Північної Америки. У Швейцарії, Великій Британії, Франції та США пропагували

ідею Польської держави Г. Сенкевич, Е. Пільтц, Ш. Аскеназі, Г. Нарутович, І. Падеревський, Р. Дмовський та ін. Енергійна робота польських патріотичних сил у країні й еміграції у роки Першої світової війни в розмаїтих формах і на різному рівні зробила можливим успішне використання восени 1918 р. сприятливої міжнародної ситуації для здійснення основної національної мети – відновлення і будівництва основ власної суверенної польської державності. Готувались перебрати владу чеські, словацькі, хорватські, сербські національно-патріотичні сили. Вони, маючи міцну історичну традицію, набули певного позитивного досвіду державної розбудови ще до листопада 1918 р. в складних воєнних умовах, незважаючи на які у політичному і культурному житті існували можливості для дії різноманітних партій, товариств та установ. Отже, упродовж Першої світової слов'янські народи брали активну участь у соціально-політичному житті, демонстрували стійкість і опір іноземному поневоленню, зберігши національно-патріотичні традиції, маючи організації, які діяли в різних верствах суспільства і за кордоном. Усе це в умовах військової поразки монархій, до складу яких входили, зробило можливим відбудову незалежних слов'янських держав восени 1918 р.

11 листопада 1918 р. в Німеччині була повалена монархія, а представники німецького уряду підписали перемир'я з державами Антанти, що означало завершення Першої світової війни. Центральні держави зазнали поразки. Для Польщі цей день, що співпав з останнім днем війни, став першим – знову здобутої національної незалежності. Цю дату – 11 листопада 1918 р., відзначали в міжвоєнній Польщі як день відновлення Польської держави. У 1989 р. свято знову поновили у правах.

Утворення Чехословацької Республіки прискорилося у зв'язку із закінченням Першої світової війни. 27 жовтня 1918 р. Австро-Угорщина звернулася з нотою до уряду США про негайне укладення перемир'я і сепаратного миру, це чехи сприйняли як капітуляцію імперії. 28 жовтня Празький Національний комітет проголосив утворення Чехословацької держави. 30 жовтня в Мартинській декларації Словацька національна рада заявила, що “словацька нація і в мовному, і в культурно-історичному відношеннях є частиною чесько-словацької нації...” і висунула вимогу “права на самовизначення на основі повної незалежності”. Національний комітет був розширений і перетворений у Тимчасові національні збори Чехословаччини, які 14 листопада урочисто проголосили ліквідацію влади Габсбургів і утворення Чехословацької Республіки. Її першим президентом був обраний Т. Масарик, головою уряду став К. Крамарж, міністром закордонних справ – Е. Бенеш [12, с. 107].

Події на завершальному етапі Першої світової вплинули на розв'язання майбутнього державно-правового стану південнослов'янських народів. 29 жовтня 1918 р. Народне віче проголосило створення Держави словенців, хорватів і сербів з повним відокремленням від імперії Габсбургів та приступило до формування уряду й місцевих органів влади. Проте ця держава проіснувала до 1 грудня 1918 р. 24 листопада 1918 р. народне віче в Загребі прийняло рішення про об'єднання Держави словенців, хорватів і сербів з Королівством Сербія. 26 листопада Черногорська народна скупщина у м. Подгориці проголосила повалення династії Негошей, конфіскувала королівське майно і ухвалила про об'єднання з Сербією. Рішення про об'єднання з Сербією народна скупщина Воєводини прийняла 25 листопада 1918 р.

1 грудня 1918 р. в Белграді в присутності делегатів центрального Загребського віча, черногоренської і воєводинської Скупщин від імені сербського короля була оприлюднена декларація, в якій проголошувалось створення об'єданого Королівства сербів, хорватів і словенців (КСХС).

Утворення та проголошення наприкінці жовтня й в листопаді 1918 р. нових країн у Центральній та Південно-Східній Європі стало завершенням довготривалого процесу національно-визвольного руху слов'янських народів, як закономірної події в їх національній історії. Новопосталі держави відродили і продовжили багатовікові традиції слов'янських народів, стали одним із помітних кроків на шляху становлення національної державності. Як зарубіжні, так і українські дослідники звертають увагу на уточнення хронологічних рамок

процесу становлення нововідроджених слов'янських держав, співвідношення наступності, перемін та еволюції парламентської системи. Доцільно замислитися над важливими теоретичними проблемами щодо відроджених країн. Так, переглянуте базове положення радянської історіографії про Польську державу доби 1918–1939 рр. “як державу фашистського характеру” [13]. Упередженість такої оцінки сьогодні очевидна.

Зауважимо, що, незважаючи на складні внутрішні та міжнародні умови доби післявоєнної Європи, слов'янські країни нагромадили у міжвоєнний час певний досвід державного будівництва, формування правової системи, розв'язання вагомих соціально-економічних завдань й становлення духовних засад національних утворень. За час перебування етнічних земель слов'ян під владою імперій у них нагромадився потенціал протесту, прагнення до свободи й вільного розвитку. Тому відновлення після Світової війни 1914–1918 рр. суверенних слов'янських держав започаткувало демократичні перетворення та перебудови суспільств на національних основах. Утвердження слов'янських національних державностей супроводжувалося встановленням кордонів, об'єднанням земель етнографічних територій і населення в єдиний державний організм, захистом суверенності й політичної самостійності.

Варто зазначити, що проголошення нових держав у слов'ян після Першої світової ще не означало їх фактичного створення. Разом з тим, давали про себе знати і гострі суперечності між країнами-переможницями. За складних умов чехословацька делегація на Паризькій мирній конференції добилася задоволення більшості своїх територіальних вимог. Кордони республіки були визначені Версальським, Сен-Жерменським і Тріанонським договорами держав-переможниць з Німеччиною, Австрією і Угорщиною. Крім чеських земель і Словаччини до складу нової держави включена Закарпатська Україна, яка в лютому 1920 р. була офіційно приєднана до Чехословаччини під назвою Підкарпатська Русь [14, с. 249]. Площа Чехословацької республіки, встановлена мирними договорами, склала 140,4 тис. кв. км. Це була багатонаціональна держава індустріально-аграрного типу, до складу якої увійшли близько 26% населення і 21% території Австро-Угорщини, в її кордонах опинилося від 60 до 70 % всієї промисловості колишньої імперії [14, с. 249]. Утворення Чехословацької Республіки – історично прогресивне явище. Була відвернута реальна загроза денационалізації чехів і словаків. Відкрилися ширші можливості для розвитку національної економіки, культури, освіти та науки. Стабілізації державного правопорядку слугували перші законопроекти, які прийняли Національні збори, проведення земельної реформи. Основи державного устрою ЧСР були закладені тимчасовою Конституцією, ухваленою наприкінці 1918 р., а потім зафіксовані у новій Конституції, яку затвердив парламент 29 лютого 1920 р. Основний закон країни визначав принципи функціонування політичної системи Чехословаччини.

Складними були державотворчі процеси в Польщі. Розгляд польської специфіки кризь призму національного державотворення свідчить, що трансформаційні процеси у відновленій Польщі спрямовувалися на створення соціально-економічних умов, розвиток гуманітарно-культурної та національної політики влади як нерозривних сфер життєдіяльності соціуму. Перші кроки нової держави показали, що початковий період для суспільства був надто важким і болісним у складних умовах виживання й подальшого існування: по-перше, руйнувань і значних матеріальних й моральних втрат у Великій війні; по-друге, глибокої кризи польської економіки й низького матеріального добробуту населення; по-третє, наявності інонаціональних територій, а також регіональної специфіки, що історично склалася; по-четверте, множинності партій, організацій, ідейних течій; і, нарешті, по-п'яте, відсутності кваліфікованих кадрів, інвестицій. Підкреслимо, що названі чинники сукупно становили суть і зміст двох суперечливих, але взаємопов'язаних соціально-політичних явищ: економічної розрухи у поєднанні з важкою спадщиною минулого, занепаду промисловості та сільського господарства, наростання соціальних суперечностей і політичної нестабільності, які гальмували поступ суспільства, з одного боку, і зародження, становлення та розвитку в межах відродженої Польщі нових соціально-економічних

відносин, з іншого [1, с. 386]. Тобто, у листопаді 1918 р., в умовах, які кардинально відрізнялися від часів I Речі Посполитої до її поділів, розпочався новий етап в історії польського народу. Замість багатонаціональної станової шляхетської республіки на чолі з королем народжувалась заснована за принципом поділу влади сучасна демократична держава польської нації, з рівним доступом усіх соціальних груп до участі у політичному і суспільному житті, повноцінною партійно-політичною системою [8, с. 107].

Однією з найважливіших державотворчих акцій початкового етапу розбудови відновленої Польщі стало визначення її кордонів та їх захист. На думку авторів, становлення кордонів Другої Речі Посполитої фактично закінчилося у 1921 р. Через два роки Ліга Націй остаточно визнала східні межі Польської держави. Згідно зі встановленими кордонами за переписом 1921 р. площа Польщі досягла 388,6 тис. кв. км [1, с. 157]. За цим показником Польська Республіка займала шосте місце в Європі. Зміцненню країни сприяло деяке оздоровлення економіки, створення духовно-культурних засад польського суспільства. Друга Річ Посполита у післявоєнних складних внутрішніх і зовнішньополітичних умовах певною мірою зуміла модернізувати національну економіку відповідно до нових засад суспільства на основах ринкових відносин і демократизації суспільно-політичного життя. Березнева Конституція 1921 р. завершила формування Польської держави і стабілізувала на деякий час її внутрішню структуру. Однак вона не усунула глибокі соціальні й національні проблеми, які вимагали розв'язання в добу Другого польського відродження.

Складно і суперечливо проходив процес державотворення сербського, хорватського і словенського народів. З проголошенням Королівства сербів, хорватів і словенців самостійною державою відбувається динамічний й водночас важкий і болісний, навіть драматичний поступ першої Югославії. Державний розвиток з часу об'єднання південних слов'ян 1 грудня 1918 р. і до прийняття Відовданської конституції 28 червня 1921 р. характеризують суперечливі результати. З одного боку, закладені правові основи Королівства СХС, які слугували на внутрішньому і зовнішньополітичному рівні підтвердженням його легітимності. З другого, кінець означеного періоду відзначений кризою відносин політичних представників сербів, хорватів і словенців, що ставило під сумнів життєвість югославської ідеології, на якій під час Першої світової війни ґрунтувався увесь об'єднавчий процес [7, с. 219]. Якщо наприкінці 1918 р. по обидва боки Сави, Дріни і Дунаю Югославія проголошувалася “землею обітованою” для усього “трьохіменного народу”, то у червні 1921 р. рішення долі основного закону країни приймали виключно сербські політичні партії.

Сербо-Хорвато-Словенська держава мала територію 248 тис. кв. км, з населенням 12 млн чоловік. До її складу ввійшли 8 південно-слов'янських областей: Сербія, Хорватія, Чорногорія, Словенія, Воєводина, Далмація, Македонія, Боснія і Герцеговина – різних як за своїм національним складом, так і за рівнем економічного розвитку. Сербі, які ставали пануючою нацією, становили 39% від загальної кількості населення країни [14, с. 269]. Відовданська конституція 1921 р. узаконила гегемонію великосербської буржуазії, яка ігнорувала національні права народів. Згідно з основним законом країни, КСХС проголошувалося парламентською монархією. Прийняття конституції призвело до поляризації політичних сил у країні. Белград був неготовим до втілення інтеграції югославістської ідеї. Характер югославського парламенту періоду Відовданської конституції визначали деструктивні процеси, що встановлювали і напрям державно-правового розвитку КСХС, і еволюцію міжнаціональних відносин. Політичні перипетії 1920-х років у КСХС позначені глибокими й суперечливими політичними змінами, в оцінці яких досі бракує толерантності.

Мирний договір, що був підписаний 27 листопада 1919 р. у паризькому передмісті Нейї-сюр-Сен, утвердив наслідки Першої світової війни для переможеної Болгарії. Остаточні його умови перевершили навіть найпесимістичніші очікування болгарських ідеалістів. Їх болгарська громадськість сприйняла як другу “національну катастрофу”. Болгарія вийшла з Першої світової зі значними людськими, територіальними і матеріальними втратами,

виснаженою і дезорганізованою економікою, соціальною напругою. Стан всеохоплюючої кризи диктував необхідність пошуку нетрадиційних і нестандартних шляхів виходу з нього. Друга за п'ять років поразка Болгарії остаточно дискредитувала ліберально-германофільські партії. Монархічний режим тримався значною мірою на багнетах окупаційних французьких та італійських військ. У травні 1920 р. було створено однопартійний уряд Землеробського народного союзу (БЗНС), який взяв курс на проведення демократичних реформ, висунув завдання ліквідувати “спекулятивний капітал”. “Селянський стан” проголошувався провідним, лунали заклики до встановлення “селянської демократії”, “селянського царства” тощо. Тільки за перший рік діяльності уряду БЗНС прийнято понад 100 законів, які торкалися різних сторін життя болгарського суспільства і мали демократичний характер [15, с. 147]. Не випадково супротивники реформ називали членів Землеробського союзу “оранжевими більшовиками”. Однак, значна частина законів так і залишилася на папері. Певною мірою через соціальну неоднорідність складу БЗНС, відсутність єдності в його керівництві, а також протидію внутрішніх та зовнішніх противників поглиблення реформ. Попри зусилля модернізувати Болгарію, вона залишалась відсталою аграрною країною з переважанням традиційного дрібнотоварного виробництва і соціальними проблемами у міжвоєнний час.

Як бачимо, країни входили у виборену державність, чи як Болгарія, продовжуючи буття за дещо інших умов, за наявності значних труднощів політичного, економічного, етнічного, соціального характеру. Зауважимо, як внутрішнього, так зовнішнього контексту. Це спостерігаємо упродовж прийдешніх мирних десятиліть. Слов'янські державності пройшли складний шлях міжвоєнного періоду. Починаючи від радості й віри одних і не збутих надій інших, через досягнення і конфлікти до наступної війни, яка виявилася ще грізнішою за свою суттю. Усі сфери життя потребували праці, талановитих керівників, творчого духу.

Процес становлення самостійних слов'янських держав завершився в 1920–1921 рр. після міжнародно-правового врегулювання кордонів і прийняття конституцій. На практиці реалізоване право пригнічених націй на державну незалежність. Нововідроджені слов'янські країни були багатонаціональними, що вносило свої корективи у їх державну політику й розвиток. З утворенням незалежних держав створювались сприятливіші умови для розвитку національної культури, різних форм суспільного і політичного життя. Водночас, ті суперечності, які мали місце, давали про себе знати у наступні десятиліття й століття, коли на політичній карті світу постали нові держави уже наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. З огляду сьогодення можемо сказати, що міжвоєнне двадцятиліття для них стало тим містком, через який потрібно було пройти до новітнього державного буття. Осмислення проблем відродження та становлення слов'янських країн окресленого регіону сприяє розумінню державотворчих процесів, подій цього простору сьогодні, з'ясуванню суцільних потреб розвитку і України.

Список використаних джерел

1. *Алексієвець Л. М.* Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Леся Миколаївна Алексієвець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с. 2. *Джолл Д.* Истоки Первой мировой войны / Д. Джолл. – Ростов – на – Дону, 1988. – 417 с. 3. *Зашкільняк Л. О.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. 4. *Алексієвець Л. М.* Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939 / Леся Миколаївна Алексієвець. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с. 5. *Болгария в ХХ веке: Очерки политической истории* / Отв. Ред. Е. Л. Валева; Ин-т славяноведения. – М.: Наука, 2003. – 463 с. 6. *Чехия и Словакия в ХХ веке: очерки истории*: в 2 кн. / [отв. ред. В. В. Марьина]; Ин-т славяноведения. – М.: Наука, 2005. – (ХХ век в документах и исследованиях). – Кн. 1. – 2005. – 453 с. 7. *Югославия в ХХ веке: Очерки политической истории* / Ответственный редактор К. В. Никифоров. – М.: “Индрик”, 2011. – 888 с. 8. *Польша в ХХ веке: Очерки политической истории* / Ответственный редактор А. Ф. Носкова. – М.: Издательство “Индрик”, 2012. – 952 с. 9. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. М. М. Алексієвця.* – Вип. 3: Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – 412 с. 10. *Алексієвець М.* Відновлення національної незалежності слов'янських країн Центральної та Південно-Східної Європи: погляд через десятиліття / Микола Алексієвець // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: *Історія / За заг. ред. М. М. Алексієвця.* – Вип. 3: Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – С. 14–19. 11. *Сич О.* Проблема цивілізаційного вибору в Центральній та Східній Європі: перша спроба / Олександр Сич // Україна–Європа–Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль:

Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 13–25. 12. Яровий В. Проблема нової державності та її розв'язання для народів Центральної та Південно-Східної Європи в період Першої світової війни / В. Яровий // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. (Чернівці, 22–24 вересня 1998 р.). – Чернівці: Рута, 2000. – С. 103–109. 13. *Хрестоматія* по истории южных и западных славян: В 3-х т. – Новейшая история / Отв. ред. проф. Д. Б. Мельцер, Г. И. Чернявский. – Минск, 1991. – Т. 3. – 727 с.; Зуев Ф. Польша в 1918–1952 годах / Ф. Зуев. – М., 1952. – 51 с.; Миско М. В. Октябрьская революция и восстановление независимости Польши / М. В. Миско. – М., 1957. – 143 с.; Красный Ю. Польский фашизм / Ю. Красный. – М.: Красный пролетарий, 1924. – 52 с. 14. *Черній А. І.* Історія південних і західних слов'ян. В 3-х частинах. Частина I, II, III (від найдавніших часів до кінця XX ст.) / А. І. Черній, В. А. Черній. – Рівненський інститут слов'янознавства Київського слов'янського університету. – Рівне, 1999. – 444 с. 15. *Яровий В. І.* Історія західних та південних слов'ян у XX ст. / В. І. Яровий. – К., 1996. – 415 с.

Леся Алексієвц, Николай Алексієвц

95-ЛЕТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ СЛАВЯН ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

В статье на основании отечественных и зарубежных исторических источников предлагается взгляд на возрождение и формирование национальных государств славян Центральной и Юго-Восточной Европы после Первой мировой войны.

Ключевые слова: славяне, Центральная и Юго-Восточная Европа, государство, возрождение.

Lesya Alexievets, Mykola Alexievets

95TH ANNIVERSARY REVIVAL OF THE SLAVS STATE CENTRAL AND SOUTH-EASTERN EUROPE

In the article of domestic and foreign historical sources provides a look at the revival and the formation of national states Slavs in Central and South-Eastern Europe after World War I.

Key words: Slavic, Central and Southeast Europe, state, revival.

УДК 94(477.62)“194-195”:314.156

Юрій Ніколаєць

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ В ДОНБАСІ У 20–30-Х РОКАХ ХХ СТ.

Стаття містить аналіз демографічних процесів у Донбасі у 20–30-х роках ХХ ст. Визначаються причини і характер міжетнічних конфліктів в умовах прискорення процесу урбанізації.

Ключові слова: демографія, урбанізація, конфлікт, нація, Донбас.

На початку ХХ ст. в Донбасі внаслідок особливостей освоєння території, колонізаторської політики царської Росії і створення сприятливих умов для іноземних поселенців сформувалася строката етноструктура, що вивчалася Л. Гуцало [8], І. Кононовим [12], Г. Куромією [15], Н. Малярчук [16], О. Сучковою [23], які висвітлювали переважно роль окремих етнічних груп у заселенні та господарському освоєнні краю. Комплексне дослідження демографічних процесів дозволяє з'ясувати кількісне співвідношення представників багатьох етносів Донбасу в різні історичні періоди, розкрити зміни у їх складі, визначити причини таких змін.

Ленінсько-сталінське керівництво завжди надавало виняткового значення Україні, вважаючи, що її утримання в орбіті московського центру є ключовою умовою для забезпечення життєздатності комуністичного режиму та нового імперського утворення у формі СРСР. Після встановлення радянської влади на території Донбасу одним із важливих завдань відновлення промислових потужностей регіону було припинення стихійних міграцій із сільської місцевості до міст на тимчасові заробітки. Цього вимагали інтереси розвитку важкої індустрії та видобувної промисловості, де високий рівень плинності кадрів залишався несумісним із забезпеченням належного рівня кваліфікації робітників, що вирішальним чином впливало на продуктивність праці. В цих умовах використовувалася система монофункціональних поселень з містоутворюючими функціями підприємств, трудові мобілізації та організовані набори. Підпорядкування інтересам важкої промисловості систем розселення та руху населення стали головною рисою урбанізаційних процесів. Така система утворення поселень жорстко підкорялася вимогам економічної доцільності їх розташування, а побутові умови мешканців відсувалися на другий план. Для забезпечення її стабільності, необхідною умовою було позаекономічне закріплення трудових ресурсів на місцях роботи. На перший погляд воно мало досягатися шляхом введення санкцій за самовільне залишення роботи, але радянська система впродовж 1920-х років ще не забезпечувала високого рівня контролю за людиною. Тому найбільш дієвим виявився засіб закріплення робітників за підприємствами, що передбачав їх переміщення з відносно віддалених районів для постійного проживання на новій території. За допомогою цього, зі зміною поколінь формувалася стійке уявлення про нові землі як про батьківщину.

Уже впродовж березня-вересня 1920 р. з Орловської, Тамбовської, Курської та інших губерній РРФСР для участі у відродженні вугільної промисловості прибуло 16000 осіб [9, с. 196]. Ці люди, втративши економічні зв'язки із попереднім місцем проживання, фактично автоматично позбавлялися альтернативних джерел для отримання заробітку окрім тих, що пропонувалися державними органами на новому місці роботи. В Донбасі таким джерелом для існування ставала переважно шахтарська праця. А найкращим контингентом напротязі певного часу були вихідці з Росії, оскільки вони у переважній більшості випадків із переміщенням до шахтарських поселень, втрачали зв'язки із сільськогосподарською працею, а віддаленість місць виходу ставала одним із гарантів неповернення переселенців на попередні місця проживання. В цьому можна вбачати продовження радянським урядом

соціально-економічної політики Російської імперії. Не варто відкидати й привабливості шахтарської праці за рахунок досить високого рівня її оплати, що заохочувало до переміщення на Донбас трудових мігрантів. Причому цей фактор був більш важливим для тієї частини росіян, які внаслідок аграрного перенаселення центрального чорноземного району Росії, не могли забезпечити собі гідного рівня життя. У той час, як значна частина українців вважала головним засобом існування сільськогосподарську працю. А родючі ґрунти давали можливість забезпечити певну економічну незалежність, принаймні до проведення радянською владою суцільної колективізації.

На початку 1920-х років більшість населення Донбасу становили українці – 64 %, росіяни були другою за чисельністю етнічною групою, питома вага якої складала 26 %. Сільське російське населення Донбасу було сконцентровано переважно на сході регіону. У першій половині 1920-х рр. більшість його мешкала в Шахтинській (36 %) та Луганській (23 %) округах. Тут були цілі райони, де компактно проживали донські козаки. У Шахтинській окрузі нараховувалося вісім таких районів, у Луганській – три. У Маріупольській окрузі, розташованій у південно-західній частині Донбасу, був лише один район з абсолютною більшістю російського населення. Таким чином, лише у дванадцяти, з сімдесяти восьми районів Донецької губернії, більшість серед сільських жителів становили росіяни. Крім того, у Донецькій губернії було 481 (15 % від загалу) сільське поселення, де росіяни становили абсолютну більшість. У них мешкав 91 % сільського російського населення Донбасу. На початку 1920-х рр. питома вага росіян серед сільського населення Донбасу становила 17 % (1926 р. вона зменшилася до 15 %) [16, с. 12]. Серед сільських жителів регіону українці склали абсолютну більшість, хоча й знаходилися під тиском русифікації.

Процес спрямування капіталовкладень (а відповідно і переміщення населення на терени Донбасу) проходив у рамках запеклої політичної боротьби між прихильниками ідеї зробити Україну головним осередком індустріалізації та противниками такого рішення. Позиції українських керівників протистояли урядовці, які відстоювали думку про доцільність розвитку промисловості на Уралі. Боротьба партійного керівництва економічних регіонів Радянської країни з питань розміщення індустріального будівництва набрала гострого характеру в ЦК РКП/б/ вже з початку 1925 р. Представники Компартії України – члени ЦК ВКП/б/ – мали чіткі установки щодо відстоювання думки про перетворення республіки на головну індустріальну базу Радянського Союзу. Перед квітневим (1926 р.) Пленумом ЦК ВКП/б/ Л. Каганович налаштував своїх соратників наступним чином: "...ми, члени ЦК ВКП/б/, повинні з усією силою поставити вимогу про привілейоване становище металу і вугілля, якщо хочете, як найбільш відсталих галузей промисловості в тому розумінні, що вони не мають своїх капіталів і не можуть вкладати своїх накопичень. Їм держава повинна допомагати, на них повинно бути звернуто максимум уваги" [3, арк. 61].

Протистояння між керівниками різних республік у боротьбі за право спорудження промислових об'єктів було, по-суті, не процесом, у якому визначалася економічна доцільність розвитку промислових потужностей окремих регіонів, а політичною боротьбою за вплив у вищих ешелонах влади. Вкладення коштів у розвиток промисловості Донбасу мало забезпечити підвищення ролі України в цілому у вирішенні принаймні економічних питань на рівні Радянського Союзу. Саме тому Г. І. Петровський на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦК КП/б/У у 1927 р. наголосив, що комуністи України виступили за те, щоб "важку металургію і машинобудування більше всього розвивати в Донбасі" [4, арк. 3].

У 1925–1926 рр. Політбюро ЦК КП/б/У ще могло діяти, зважаючи на свій авторитет, як молодший партнер ЦК ВКП/б/. І однією з основ цього залишалася саме важка промисловість республіки. Іншим важливим моментом була зацікавленість Й. Сталіна у підтримці КП/б/У в боротьбі проти Л. Троцького. Проте посилення централістських настроїв та протидія з боку союзних органів створювали загрозу нівелювання впливу українських партійних органів. Прикладом може служити план ГОЕЛРО, за яким Україна була поділена на два економічні райони – Південно-Західний з центром у Києві та Південний з центром у Харкові. Завдяки

протестам українського партійного керівництва поділ республіки на дві частини був визнаний недоцільним, проте тенденція до підпорядкування економіки України російським центральним органам збереглася. Але питання підпорядкування промислового потенціалу республіки було не стільки економічним, скільки політичним [14, с. 21–22].

На Пленумі ЦК КП/б/У у квітні 1925 р. секретар Сталінського окружного КП/б/У К. В. Мойсеєнко відзначив, що питання про розширення металургійної промисловості в Україні пройшло повз ЦК КП/б/У і українські радянські організації. Коментуючи це, він наголосив, що промислові підприємства залишалися базою українських партійних організацій, а у випадку вилучення їх з-під впливу українських комуністів, “буде вислизати ґрунт з-під ніг Політбюро” [2, арк. 93].

Зростання кількості російського населення в українських промислових районах залишалося вагомим фактором у справі підпорядкування українських промислових районів московському центру. Свого часу Л. Каганович вважав головним досягненням українізації і доказом вірної національної політики саме розгортання нового індустріального будівництва в Україні. Піднесення на вищий рівень продуктивних сил у його розумінні важили набагато більше, аніж розвиток національної самосвідомості українського народу [4, арк. 13]. У середовищі російського населення Донбасу українізація отримала негативні оцінки. Це призводило до проявів російського великодержавного шовінізму, а також конфліктів на мовному ґрунті між росіянами та українцями. У 1920-х – на початку 1930-х років чітко позначилося небажання росіян інтегруватися в українську культуру, неповага значної частини російського населення Донбасу до українства. Росіяни вимагали, щоб українці говорили російською, і чули у відповідь, що вони в Україні, а не в Росії. Спостерігалися численні бійки між українськими і російськими шахтарями [15, с. 285].

Гірничі галузь особливо вирізнялася значною питомою вагою росіян серед робітників. Особливо багато вибійників походили з Центрально-Чорноземного району Росії, але російські шахтарі працювали на шахтах Донбасу впродовж осінньо-зимового періоду і поверталися навесні у рідні села для польових робіт. Це було однією з причин надзвичайної плинності шахтарських кадрів. За наказом партії на підприємства Донбасу з Росії прибували також вищі керівні кадри: директори та головні інженери заводів та шахт, серед яких значну частину склали євреї. Питання взаємовідносин євреїв з оточуючим населенням Донбасу завжди було досить проблемним, бо пов’язувалося з таким явищем як антисемітизм.

Під час громадянської війни на території Донбасу зафіксовано щонайменше 24 погроми. Не дивлячись на те, що радянська влада з перших днів існування здійснювала енергійну боротьбу з антисемітизмом, наприкінці 1920-х років спостерігалось поширення антисемітських настроїв серед населення через активну економічну діяльність євреїв у період НЕПу, відносно великою їх кількістю у партійному, господарському та радянському апараті. Це призводило до поширення думки, що найбільше від революційних перетворень виграли саме представники єврейської національності. Урядові заходи із наділення євреїв землею викликали неприязнь у зв’язку із переконанням інших верств населення у тому, що саме євреї отримували кращі землі. До міжетнічних конфліктів призводило зростання кількості єврейських робітників у важкій промисловості, де їх раніше практично не було. Широке розповсюдження побутового антисемітизму негативно впливало на атмосферу в робітничому середовищі [23, с. 12].

За переписом 1926 року в Артемівській окрузі проживало 766668 осіб, з них українців – 555808 осіб, росіян – 152624 осіб, євреїв – 17622 осіб. У Луганській окрузі нараховувалося 614643 осіб, з них: українців 317474 осіб, росіян – 262702 осіб, євреїв – 10185 осіб. У Сталінській окрузі було 654941 осіб, з них українців – 349518 осіб, росіян – 223825 осіб, євреїв – 12909 осіб. У Маріупольській окрузі проживали 415540 осіб, з них українців – 227443 осіб, росіян – 76753 осіб, євреїв – 13483 осіб. У Старобільській окрузі було 480378 осіб, з них українців – 428759 осіб, росіян – 48820 осіб, євреїв – 240 осіб. У цей час на території Донбасу проживали 63605 німців, 6077 молдован, 97739 греків, 11414 білорусів, 14457 татар [17, с. 74–75].

Згідно з дослідженнями російських вчених одним із наслідків різкого зростання кількості російського населення упродовж 20-х років ХХ ст. стало поширення антиросійських настроїв [13, с. 33].

Протягом 20–30-х років ХХ ст. радянський уряд здійснив серію адміністративно-територіальних реформ. У квітні 1923 р. замість повітів були створені округи, а замість волостей – райони. Після ліквідації у серпні 1925 р. губерній діяла трьохрівнева система управління: округ–район–територія сільради. У 1930 р. відбулася корінна перебудова системи управління, у ході якої округи скасували й залишилася двохрівнева система, коли республіканський центр безпосередньо керував районами. На території Донбасу було створено 17 районів. Але вже у 1932 р. відбулося утворення областей. Так, 2 липня 1932 р. утворено Донецьку область, до складу якої увійшли 17 промислових і 18 сільських районів – територія сучасних Донецької і Луганської областей. Президія Верховної Ради СРСР 3 червня 1938 р. видала Указ про поділ Донецької області на Сталінську (з 1961 р. – Донецька) і Ворошиловградську (у 1958–1970 рр. – Луганська; у 1970–1990 рр. – Ворошиловградська; з 4 травня 1990 р. – Луганська).

Крім того, у рамках реформування адміністративно-територіальних одиниць було здійснено спробу створення так званих “національних районів”. Створення національних адміністративно-територіальних одиниць (сільських і селищних рад, національних районів) посідало окреме місце в політиці “коренізації”. Впливовим чинником розробки проектів адміністративно-територіального структурування УСРР за національною ознакою стала активність етнічних громад. Підготовка до організації сільських і селищних рад та районів була здійснена у 1924–1925 роках Центральною комісією в справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК. Рекомендації ЦКНМ при ВУЦВК здійснювалися відповідно до постанови РНК УСРР “Про виділення національних районів та рад” від 29 серпня 1924 року. Проекти національного районування в середовищі етнічних меншин спиралися на норми, затверджені постановою 4-ї сесії ВУЦВК 8-го скликання (15–19 лютого 1925 року). Згідно з рішеннями форуму мінімальна кількість мешканців відповідної національності мала становити не менше 10 тис. осіб для національного району і не менше 500 осіб для національної сільради.

Практична робота з виділення національних районів розпочалася під тиском німецької громади. Адже значна частина німців у перші роки радянської влади обмежувалась у політичних правах, не задовольнялись їх релігійні, культурно-мовні запити. Інтереси німців, як і інших національних меншин, фактично було проігноровано в процесі адміністративно-територіальної реформи в Україні у 1921–1923 роках [20, с. 121]. Створення нових районів замість існуючих волостей і повітів не завжди здійснювалося із урахуванням національного складу населення. Зокрема, в результаті укрупнення багатьох колишніх, до того практично однонаціональних, у тому числі й німецьких, районів німці були фактично розірвані в різних адміністративно-територіальних одиницях [21, с. 5].

У травні 1924 р. ЦКНМ при ВУЦВК, яка ще перебувала в стадії організаційного оформлення, звернулася до Президії ВУЦВК з пропозицією утворити кілька районів із компактним проживанням німців. На території Донбасу пропонувалося створити Люксембурзький (Маріупольська округа Донецької губернії) район. Паралельно розгорталася підготовча робота щодо поляків, греків, євреїв і болгар. Пленум ЦК КП(б)У (3–8 червня 1927 року) назвав створення національних рад серйозним досягненням влади в галузі здійснення національної політики. 4-та сесія ВУЦВК 10-го скликання (1928 р.) у своїй постанові визнала національне районування найкращою формою втілення “національної політики радянської влади, що повністю сприяє забезпеченню культурних і господарських потреб національних меншостей та втягненню останніх в радянське будівництво” [19].

Суспільно-політичний запит на виокремлення російських адміністративно-територіальних одиниць проявився 1927 року на тлі загострення “російського питання”. Претензії до українського керівництва звелися до закидів про пригнічення прав російського населення, штучне обмеження сфери застосування російської мови, зокрема в навчальних

закладах. Саме на цей час російсько-українські взаємини, особливо в східних регіонах УСРР, набули ознак конфронтації. Згідно із загальними засадами політики “коренізації” росіяни не мали статусу національної меншини. Лобювання ідеї виділення російських адміністративно-територіальних одиниць означало новий етап в історії “коренізації”, оскільки росіяни були визнані національною меншиною. Відчутне загострення проблеми неприйняття росіянами зростаючих темпів українізації спонукало українських урядовців до швидких дій. 1927 року представник від росіян був введений до складу ЦКНМ при ВУЦВК, яка розпочала підготовчу роботу з виділення російських районів.

Спочатку уряд не мав чіткого уявлення про напрям діяльності в цій справі. Оскільки переважна частина росіян мешкала в містах, виникла думка про необхідність створення в них адміністративно-територіальних одиниць, попри те, що місто не розглядалося як полігон для національних адміністративно-територіальних експериментів. Водночас українські націонал-комуністи були готові йти на виняткові поступки в питаннях облаштування російської громади в республіці. З дев’яти російських національних районів, що були створені в УСРР у 1927 р., в Донбасі знаходилися Петровський, Сорокинський та Станично-Луганський райони Луганської округи. Процес виділення російських селищних рад відбувався з певними труднощами, оскільки серед партійного керівництва не було одностайності у питанні доцільності українізації робітничих селищ, значну частину населення яких становили етнічні росіяни.

Досвід національного будівництва 20-х років ХХ ст. засвідчив, що в Донбасі важко не так поєднувати українське і російське населення, як відокремлювати їх одне від одного. Адміністративна комісія, що діяла в тому часі на Луганщині, відчула значні труднощі у спробах атрибутувати той чи інший населений пункт як національно український або російський. Так, Луганськ був визнаний національно російським містом. Лозово-Павлівський і Краснолучський райони визначилися як національно українські, але до розгляду їхнього характеру вирішили повернутися пізніше. Почалося вживання словосполучення “умовно український” щодо робітничих поселень [12, с. 88].

Розбудова національних адміністративно-територіальних одиниць виявилася надзвичайно складною справою і зазнала впливу безлічі ускладнюючих факторів. Найгострішою була нестабільність адміністративно-територіальної структури республіки. Унаслідок відсутності визначеної концепції приведення територіальних структур у відповідність до економічних потреб розвитку організація територіальних управлінських структур у роки нової економічної політики набула вкрай суперечливого характеру. Окремо слід зупинитися на питаннях проведення мовної політики в національних районах. Справа в тому, що під час перекладу діловодства на німецьку, польську, болгарську мови, не кажучи вже про чеську, албанську, греко-еллінську та греко-татарську, виникало чимало труднощів, у тому числі й суто технічного характеру: слабка поліграфічна база, майже не було шрифтів та друкарських машинок мовами національних меншин. У видавництвах, які видавали книги з діловодства, різноманітні бланки, посвідчення, не вистачало редакторів, коректорів, перекладачів та інших фахівців із знанням мов національних меншин. У цій ситуації виграло російське населення, забезпечення мовних і культурних потреб якого було незрівнянно кращим, аніж інших національних меншин [20, с. 128].

У першій половині 1930-х рр. відбулося певне переосмислення пріоритетів при розробці адміністративно-територіальної карти України. Суцільна колективізація сільського господарства та індустріалізація стали політичною платформою унітаризації адміністративної моделі України. Адміністративно-територіальна реформа 1930 р. не випадково була здійснена в розпал суцільної колективізації. Вона запровадила безпосереднє підпорядкування районів центру. Метою реформи було посилення контролю центру над колективізованим селом.

У контексті адміністративно-територіальних реформ 1934–1935 рр. на теренах Донецької області внаслідок розукрупнення однойменної адміністративно-територіальної одиниці з’явилися грецький Старо-Караньський район і Тельманівський (Остгеймський)

українсько-німецький райони. Безперервні зміни величини районів, приєднання та від'єднання сільрад і населених пунктів відігравали дезорганізуючу роль у житті національних адміністративно-територіальних одиниць. У 1935 р. відбулася кампанія з розукрупнення районів УСРР. Згідно з постановою президії ВУЦВК “Про склад нових адміністративних районів Донецької області” від 13 лютого 1935 р. розукрупнили російський Верхнетеплівський район, унаслідок чого з'явився новий російський район – Косіорівський. Наприкінці серпня 1936 р. внаслідок часткових змін районних меж Дніпропетровської та Донецької областей укрупнилися єврейський Калініндорфський та німецький Спартаківський райони Одещини, натомість істотно зменшилася територія грецького Велико-Янісольського району на Донеччині.

5 березня 1939 ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про ліквідацію та перетворення штучно створених національних районів і сільрад України”. 7 квітня 1939 протокольна постанова ЦК КП(б)У затвердила порядок розподілу сільрад ліквідованих районів по інших адміністративно-територіальних одиницях. Таким чином, через неповних 15 років з моменту ініціювання ідея адміністративно-територіального будівництва за національною ознакою була відкинута. Оцінюючи реальну ситуацію, відзначимо, що значна частина населення національних районів у період індустріалізації та колективізації була депортована, виселена або мігрувала у міста, а національні одиниці переставали бути національними [8, с. 12].

Одним із чинників, який впливав на перебіг демографічних процесів у Донбасі була примусова колективізація сільського господарства. Кампанія з виселення заможних українських селян на Північ, Урал та в інші віддалені місця країни набула масового характеру і здійснювалася досить жорстоко. На жаль, точну кількість виселених встановити не вдалося внаслідок як неточності обліку, так і розрізненості даних. Але існують дані про розкуркулення і виселення близько половини селянських сімей [18, с. 20–22]. Боротьба з куркульством завдала вкрай тяжкого удару сформованим століттями традиціям українського землеробства. У селах поширювалася згубна морально-психологічна атмосфера, коли, намагаючись відвернути загрозу від себе, люди писали доноси на односельців, давали брехливі присяги як свідки на допитах. Але найтяжчим наслідком здійснення колективізації стало поширення в Україні голоду, який стараннями радянських урядовців набув ознак геноциду. До середини 1932 р. в Донбасі у селах склались передумови розорення селян в умовах здійснення суцільної колективізації, що стала однією з причин поширення жахливого голодомору. Оскільки опір селян колективізації був досить масовим, Й. Сталін застосував випробуваний метод боротьби із масовим незадоволенням політикою більшовиків – голодомор [10, с. 896].

Сталінський округ став першим у всезагальній колективізації в Донбасі. Репресії відносно великих і середніх виробників сільськогосподарської продукції, високі податки, суворе дотримання так званих “твердих завдань” зі здачі продуктів і подібні заходи адміністративної дії межували з свавіллям і беззаконням. Значного поширення набрало занесення на “чорну дошку”, що означало фактичну блокаду, позбавлення права селян на виїзд і в'їзд у села. Тільки в грудні 1932 р. на “чорну дошку” в області було внесено одразу 15 колгоспів. Занесення колгоспів до “чорних списків” означало повне припинення підвезення продовольства, згортання колгоспної та державної торгівлі та опечатування криниць із водою із виставленням біля них сторожі. Тим, хто не здав хліб, не давали і води. В Україні розгорнувся справжній продовольчий терор. Україна була переведена на блокадне становище. За периметром кордонів, охоплених голодом областей, розмістили війська НКВС. У потягах та на залізничних станціях співробітники ДПУ обшукували речі пасажирів і конфіскували продовольство [10, с. 896].

Постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперацію та укріплення громадської (соціалістичної) власності” поставила селян у ще скрутніше становище. В Донбасі лише від часу прийняття Постанови до 1 квітня 1933 р. було засуджено 9286 чоловік. Одноосібники серед них становили 37,3 % (3461 особа), робітники – 22,4 % (2077), колгоспники – 17,6 % (1636), куркулі і нетрудові

елементи 16,8 % (1560) і службовці – 5,9 % (552 особи). Більшість було засуджено за крадіжку в колгоспах: в 1932 році – 61 %, на початок 1933 року – 55 %. Приблизно кожний тридцятий з них був засуджений до розстрілу, кожний восьмий до позбавлення волі на 10 років, кожний п'ятий – до позбавлення волі терміном від 5 до 10 років. Суворішому покаранню піддавались куркулі (розстріляно 11,6 %) і службовці (5,2 %). Зважаючи на викладене, факти голодування і смерті колгоспників та одноосібників, людей похилого віку та дітей мали місце в усіх районах Донбасу. Так, на початку березня 1933 року в с. Шипарське з 212 колгоспних і 18 одноосібних господарств 190 (82,6 %) абсолютно не мали продовольства. За січень та 20 днів лютого тут померло 74 особи, а смертність в окремі дні сягала 8–10 осіб. Понад половина померлих – діти до 10 років. Якщо шахтарям у містах давали півкілограму хліба на день, а іншим працюючим – 200 грамів, то на селі люди, що яких довели до стану голодних звірів, нерідко їли собак, кішок, коней (с. Ровенецьке, Біловодський р-н). Про вкрай тяжке становище людей взимку й весною 1933 року свідчили численні факти канібалізму. Мали місце факти трупоїдства, коли викопували померлих з кладовищ. Дійшло до того, що доводилося охороняти кладовища [10, с. 896].

Зі свідчень очевидців випливає, що найстрашніша ситуація склалася саме у березні 1933 р. Уражені важкими зимовими випробуваннями, вичерпавши останні запаси продуктів, які їм вдавалося зберегти від реквізиції, селяни помирили голодною смертю у великій кількості. Внаслідок відсутності будь-якої допомоги смертність весною 1933 р. порівняно з попереднім 1932 р. збільшилася, в середньому, з 13,9 % до 17,1 %. Голодом було охоплено 21 район з 43 районів Донбасу, що становить майже 50 % від усієї їхньої кількості населення. Як засвідчує незначний матеріал, що зберігся сьогодні в архівних фондах, у цій області в 1933 р. померло 73 030 осіб у селах і 54 709 у містах [22, с. 13]. За підрахунками британського дослідника Роберта Конквеста, у тогочасній Донецькій області (включала сучасні Донецьку та Луганську області) від голоду померло до 20 % населення, голод забрав життя не менш, ніж 400000 селян [11, с. 281]. Причому основних поневірянь зазнало селянство, оскільки у великих містах продовольство залишалося доступним [10, с. 899].

Колективізація і голодомор викликали масові заворушення, що не оминули і Червону Армію. У 1932 р. загальна кількість негативних політичних висловлювань бійців і командирів, зафіксованих Особливими відділами органів ДПУ у частинах Червоної Армії, перевищила 300000, а у 1933 р. – досягла майже 350000, у тому числі погрози повстанської діяльності склали понад 4000 випадків. За 1933 р. антирадянські висловлювання були зафіксовані у розмовах 230000 червоноармійців та більше 100000 командирів і начальників. У 1932–1933 рр. із лав Червоної Армії були звільнені через неблагонадійність 26000 червоноармійців, командирів та політпрацівників [10, с. 895]. Досить значна частина антирадянських висловлювань і виступів фіксувалася на території Донбасу. Під час голодомору 1932–1933 років посилювались антисемітські настрої населення Донбасу. Критикуючи партію за голод, робітники звинувачували євреїв у тому, що “жиди займають відповідальні посади, особливо міцно вони засіли в ДПУ” [1, арк. 16].

Голодомор від початку й до кінця був організований штучно. Повне вилучення зерна із запасів колгоспів і одноосібних господарств, здійснене восени 1932 – зимою 1933 рр. було головною причиною голоду. Метою сталінського керівництва було знайти засоби для форсування індустріалізації і повністю знищити історично сильні традиції особистого селянського господарства, повністю придушивши спротив політиці більшовиків. Для народного господарства перша п'ятирічка (з жовтня 1928 р. до 1933 р.) мала катастрофічні наслідки. За час реалізації першої сталінської п'ятирічки більшовики здійснили фізичне знищення і пограбування виробничих сил країни, що не мало аналогів в історії. Причому знищенню підлягали найбільш працелюбні сім'ї і прибуткові приватні господарства. Фінансові та економічні втрати від розорення сільського господарства, тваринництва суттєво переважили вартість споруджених на початку 30-х років ХХ ст. “гігантів” сталінської індустрії [10, с. 900–901].

Варто додати, що у той час промисловість Донбасу певною мірою приваблювала людей, які прагнули врятуватися від голоду, оскільки можна було розраховувати на отримання більш менш стабільної заробітної плати та норму хліба.¹ Але міграції відбувалися не лише через економічні причини, а й у рамках національної політики радянського керівництва.

В другій половині 1933 р., відповідно до Постанов Політбюро ЦК ВКП/б/ і РНК СРСР, було утворено Всесоюзний комітет з переселення, який виступив за заселення спустошених українських сіл, у тому числі й Донбасу, переселенцями-росіянами. Згідно з його рішенням, було визначено 42 райони Одеської, Дніпропетровської, Донецької та Харківської областей, куди організовано переселяли працівників з Росії та Білорусії. Під час першого етапу цієї операції до України у кінці 1933 на початку 1934 рр. було переселено 20000 сімей. Вимерлі українські села були заселені переважно росіянами, білорусами, а також євреями і німцями, хоча в СРСР за межами України проживало кілька мільйонів українців [7, с. 29]. Тому голодомор можна розглядати і як один із аспектів радянської національної політики.

Міграції в Донбас у середині 30-х років ХХ ст. відбувалися й у рамках підготовки СРСР до війни на Заході, коли задля укріплення кордону відселялася певна частина населення. Так, у 1935 р. з прикордонних районів України (зокрема, так звана лінія “старого державного кордону”) було відправлено: з Київської області – 56 ешелонів (5478 господарств – 26168 осіб), з Вінницької області – 32 ешелони (2864 господарства – 12828 осіб). Згідно із даними НКВС за національним складом було депортовано: українців – 3434 господарства, поляків – 2866 господарств, німців – 1903, інших – 126. У складі переселених господарств було куркульських – 1155, одноосібних – 3725, колгоспників – 3396, інших – 52. З відправлених 88-ми ешелонів на 13 березня 1935 р. в Донецькій області розвантажився 31 ешелон (3044 господарства, 14083 осіб). Замість виселених “політично неблагонадійних” селян на їх місце в примусовому порядку були направлені родини з Київської та Чернігівської областей [5, арк. 1–8]. Вороже ставлення до переселенців з боку місцевого населення і було причиною розгляду питання на Політбюро ЦК КП(б)У.

В умовах розгортання індустріального будівництва репресії стали невід’ємною частиною індустріалізації, коли за невиконання нереальних планів виготовлення продукції чи видобутку вугілля в Донбасі шукали “винних”, знищуючи талановитих керівників та вмілих робітників. Підставами для ухвалення смертних вироків, окрім зриву виконання плану, були, як правило, дрібні упущення і помилки спеціалістів, робітників, колгоспників у виконанні своїх професійних обов’язків: ненавмисне псування інструменту, низька якість продукції. За деякими відомостями на території Донеччини ще в 1920–1936 роках було репресовано 10012 людей [23, с. 12].

Упродовж 1936–1938 рр. Донбас охопили найбільш масові репресії. Політична еліта була винищена великим терором. Значна частина працівників заплатили своїм життям за вигадані зв’язки з іноземними розвідками. У цей період відбулися зміни й у соціальному складі репресованих. Якщо раніше жертвами переслідувань ставали здебільшого заможні селяни та міщани, колишні царські офіцери, представники старої інтелігенції, то на кінець 30-х років ХХ ст. репресій зазнали практично всі верстви населення. Поширилося винесення вироків не індивідуально, а за списками. Одним із характерних явищ стало “виявлення” численних контрреволюційних організацій. За даними Гіроакі Куромії на Донбас припала майже третина всіх страчених в Україні, хоча частка його населення в усій людності республіки не перевищувала 16 %.

Індустріалізація призвела до зміни поселенської структури російського населення Донбасу: у першій половині 1920-х років росіяни проживали у містах та сільській місцевості у майже рівних пропорціях, то у 1939 р. 86 % росіян проживали у містах і лише 14 % – у селах. Якщо у 1923 р. росіяни становили в них абсолютну більшість – 53 % населення, то у

¹ Тут слід вказати, що високий розмір заробітної плати робітників також був відносним. Так, на середньомісячну зарплату робітник міг купити 31 кг хліба (у 1913 р. – 314 кг) або 7 кг м’яса (у 1913 р. – 43 кг), 5 кг ковбаси (у 1913 р. – 25 кг), 3 кг масла (у 1913 р. – 18 кг) і 3,5 кг сиру (у 1913 р. – 22 кг).

1926 р. ця більшість була вже відносною – 48 %, а в 1939 р. частка росіян у містах зменшилася до 37 %, а абсолютну більшість утворили українці, питома вага яких досягла на той час 56 %. У 1939 р. питома вага росіян Донбасу дорівнювала вже 32 %, тоді як частка українців становила 61 % від загалу. Наприкінці 1930-х років більшість росіян (62 %) проживала у центрі та на заході Донбасу – у Сталінській області, тоді як на сході, у Ворошиловградській області, – лише 38 % [16, с. 8–10].

Індустріалізація стимулювала рух багатьох українців у Донбас такою мірою, що відбулися значні зміни у його етнічному складі. В другій половині 1930-х років з метою обмеження плинності кадрів у вуглевидобувній галузі відбулася переорієнтація вуглевидобувної промисловості Донбасу на місцеві кадри, а також на трудові ресурси найближчих областей України. Це призвело до втрати росіянами чисельної переваги серед донецького пролетаріату на користь українців, які склали його абсолютну більшість. Навіть серед міщан різко зросла кількість українських працівників [15, с. 284].

На території Донбасу у другій половині 30-х років ХХ ст. спостерігалось збільшення кількості євреїв. Тут у 1920 р. мешкали 53904 євреї, в 1939 р. їх стало 85505 осіб (чисельність збільшилась в 1,6 рази). Однак питома вага євреїв у складі населення Донбасу зменшилась майже удвічі з 3,3 % до 1,7 %. Зростання чисельності єврейського населення в Донбасі відбувалось переважно за рахунок природного приросту. Динаміка чисельності міського єврейського населення мала тенденцію до збільшення (в 1,6 рази), а кількість єврейського сільського населення – зменшилась у 2,3 рази. У національній структурі міського населення Донбасу євреї, не зважаючи на те, що їх питома вага постійно зменшувалась (з 9 % у 1920 до 2,3 % у 1939 році), стабільно посідали третє місце, поступаючись лише українцям та росіянам (і у окремі періоди грекам) [23, с. 13–14].

Внаслідок здійснення зовнішніх керованих міграцій за роки між двома переписами (1926–1939 рр.) чисельність населення Донбасу майже подвоїлася і на 1939 р. досягла близько 4,9 млн осіб. Кількість населення Ворошиловградської області досягла 1,84 млн, а Сталінської – 3,1 млн осіб. Міське населення регіону у порівнянні з 1926 р. зросло в 4 рази й складало 74 % від усіх жителів Донбасу. При цьому 61,9 % становили мешканці віком від 15 до 59 років, тобто працеспроможне населення. Разом з цим у 7 разів зросла кількість міст, а щільність населення досягла 78 осіб на 1 км², що було найвищим показником в Україні [6, с. 10].

Монофункціональний характер утворення поселень посилював залежність їх мешканців від державної політики, тим самим забезпечуючи перешкоди на шляху утворення громадянського суспільства через посилення економічної залежності від державних органів. Загальний рівень освіти у 1930-х роках також гальмував створення громадянського суспільства в Донбасі. На практиці це нерідко призводило до усвідомлення людьми їх належності до “гвинтиків” у радянському суспільстві та було додатковим засобом маргіналізації. Поруч із цим, система монофункціональних поселень сприяла поглибленню єдності у середовищі робітників, які займалися певною економічною діяльністю і в багатьох випадках були змушені протистояти місцевому керівництву, висуваючи, насамперед, економічні вимоги. В умовах обмеженості можливостей для підвищення власного культурно-освітнього рівня, скрутного соціально-побутового становища мали місце численні випадки побутової жорстокості та насилля над жінками, наклепів на співробітників та сусідів заради дрібної вигоди.

Список використаних джерел

1. *Державний архів* Донецької області (ДАДО). – Ф. Р-835. – Оп. 1. – Спр. 62.
2. *Центральний державний архів* громадських об'єднань України (ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 158.
3. *ЦДАГО* України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 196.
4. *ЦДАГО* України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 253.
5. *ЦДАГО* України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6618.
6. *Алфьоров М. А.* Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр. / М. А. Алфьоров. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2007.
7. *Василенко В.* Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка / В. Василенко. – К., 2009.
8. *Гуцало Л. В.* Національно-територіальне районування в УСРР (20–30-ті роки ХХ ст.) / Л. В. Гуцало. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2007.
9. *История* рабочих Донбасса. – К., 1981. – Т. 1.
10. *История* России. ХХ век. 1894–1939. – М.: Астрель, 2009.
11. *Конквест Р.* Жнива скорботи / Р. Конквест. – К., 1993.
12. *Кононов І.* Донбас: етнічні характеристики регіону / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2.
13. *Котов В. И.* Народы союзных республик СССР. 60–80-е

годы: этнодемографические процессы / В. И. Котов. – М., 2001. 14. *Кравченко П. М.* Індустріалізація в Україні: ідеологічне підґрунтя і політична боротьба: (20-і – перша половина 30-х рр.) / П. М. Кравченко. – Вінниця, 1997. 15. *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / Г. Куромія. – К.: Основи, 2002. 16. *Малярчук Н. Г.* Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.) / Н. Г. Малярчук. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2006. 17. *Мінаєв С. В.* Наслідки вселюдного перепису 1926 року на Україні / С. В. Мінаєв. – Харків: Трест “Харків-Друк”, 1928. 18. *Мирошніченко І. Е.* Так було. Репресии 30-х годов на Старобельщине / І. Е. Мирошніченко. – Луганск-Старобельск, 1998. 19. *Національне адміністративно-територіальне будівництво [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajony* 20. *Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект.* – К.: ІІЕНД, 2000. 21. *Панчук М. І.* Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період / М. І. Панчук // Політологічні розвідки. – К.: Парламент. вид-во, 2012. 22. *Пшеничний Т. Ю.* Голод 1932–1933 років в Україні: (на матеріалах південно-східних областей) / Т. Ю. Пшеничний. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2008. 23. *Сучкова О. Ю.* Євреї в Донбасі (20–30-ті роки XX ст.) / О. Ю. Сучкова. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005.

Юрий Николаец

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ДОНБАССЕ В 20–30-Х ГОДАХ XX ВЕКА

Статья содержит анализ демографических процессов на Донбассе в 20–30-х годах XX в. Определяются причины и характер межэтнических конфликтов в условиях ускорения процесса урбанизации.

Ключевые слова: демография, урбанизация, конфликт, нация, Донбасс.

Yuriy Nikolaets

DEMOGRAPHY PROCESSES IN DONBAS DURING 20–30’S YEARS OF XX CENTURY

The author of the given article is analyses main aspects of demographic processes in Donbas during 20–30’s years of XX century. The researcher is defined the reasons of ethnic conflicts in the conditions of urbanization.

Key words: demography, urbanization, conflict, nation, Donbas region.

УДК 947.7: 329,7

Сергій Бондаренко

НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ ТА ЙОГО РОЛЬ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ НАПРИКІНЦІ 80-Х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті автор розглядає основні аспекти діяльності Народного Руху України у контексті відродження Української держави наприкінці 1980-х – на початку 90-х років ХХ століття.

Ключові слова: Народний Рух України, суспільно-політичне життя, державотворення, національне відродження.

24 серпня 1991 року у громадсько-політичному житті України відбулася визначна подія в історії, що мала важливе значення в самоствердженні українського народу, у його боротьбі за національну державність та незалежність. Титанічні зусилля для втілення незалежності були прикладені національно-патріотичними організаціями та рухами серед яких чільне місце посів Народний рух України. Саме період горбачовської перебудови став тим ключовим моментом в радянській історії, коли народи СРСР могли відчутти подих свободи і віяння демократії. Осінь 1989 року стала тим переломним моментом, що визначив подальшу долю існування СРСР та її союзних республік. УРСР в цей час не стояла осторонь, а займала одне з провідних місць у боротьбі за незалежність. 8–11 вересня 1989 р. в будинку вчителя в Києві проходив з'їзд однієї із найбільших і найпрогресивніших громадсько-політичних організацій Народний Рух України (далі – НРУ), яка відіграла вирішальну роль у здобутті незалежності Української держави та її подальшої розбудови у відповідності до викликів в означений період історії.

Сучасний стан розвитку історичної науки в Україні визначається наявністю наукових досліджень місця та ролі політичних партій, громадських організацій і рухів у житті суспільства, становлення й розвитку України. До таких суспільно-політичних рухів та громадських організацій належать Українська Гельсінська спілка, Товариство української мови, Товариство Лева, Зелений світ, а також – масова громадсько-політична організація, котра підняла в Україні прапор боротьби за її незалежність і суверенітет та очолила національно-демократичний рух, ядром якого він був, за відродження та розбудову української національної державності.

Важливо зазначити, що аналіз української та зарубіжної історіографії цієї проблеми дає підстави для висновку, що вона ще й досі недостатньо розроблена, хоча з кожним роком з'являються нові наукові дослідження з даної проблематики. Проте аналіз стану вивчення проблеми історії виникнення і діяльності НРУ наприкінці 1980-х – початку 1990-х років доводить, що вона представляє великий інтерес для дослідження і буде актуальною темою на протязі великого періоду часу у майбутньому. Проведений огляд історіографії з обраної теми показав, що дослідники здебільшого зверталися до таких питань, як: історія Ради Національностей НРУ, діяльності Руху з розробки національної програми, її практичного втілення, ролі Руху у створенні багатопартійної системи, розвитку українського національно-визвольного руху, взаємодія НРУ з українською діаспорою [1–10]. Аналіз сучасного стану наукової розробки історії виникнення, становлення і діяльності в окреслений період і надалі свідчить про те, що сьогодні ця проблема ще не достатньо цілісно вирішена і потребує подальшого вивчення та комплексного дослідження концептуальних засад і багатогранної практичної діяльності НРУ в контексті сучасного українського національно-державного відродження. Певною спробою надолужити прикру прогалину вітчизняної історіографії є це дослідження.

Аналіз історичних передумов виникнення Народного Руху України призводить до висновку, що вони визначаються як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками: станом

України як в межах радянської держави, а також розвитком міжнародної суспільно-політичної думки у напрямку свободи і незалежності кожного народу, його правом на самостійну національну державність. Тобто, український Рух, як ядро громадсько-демократичних сил України, – це динамічна складова процесу національного державотворення, що формувався під впливом політичних, економічних, культурних чинників і перманентно розвивався в часі й просторі, забезпечуючи практичну реалізацію актуальних завдань української національної ідеї. Суб'єктивним чинником виникнення Руху слід вважати традиції національно-визвольного руху українських дисидентів, шістдесятництва, Української Гельсінської групи, національно-демократичних організацій та об'єднань: “Меморіалу”, Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, “Просвіти”, асоціації “Зелений світ”, що стало поштовхом до активізації у боротьбі за власну державу. Рухівські лідери, серед яких були колишні дисиденти – В'ячеслав Чорновіл, брати Михайло і Богдан Горині, Іван Дзюба, Левко Лук'яненко, шістдесятник Іван Драч набули досвіду організаційної боротьби за часів Української Гельсінської групи та Української Гельсінської спілки.

Духовними витоками Руху стали споконвічні прагнення українського народу до самовизначення, здобуття національних прав і встановлення власної держави. НРУ, з ініціювання процес створення незалежної України, був породжений вибухом громадсько-політичної активності на хвилі національного відродження 1989–1991 рр., акумулював ідею незалежності Української держави, зробив її першочерговою [11, с. 8]. Враховуючи попередній досвід національно-визвольних змагань, він на противагу налагодженому десятиріччями механізму тоталітарного режиму протиставив ініціативу й діяльність народу. І заслугою його лідерів та керівників було те, що вони використали попередні історичні надбання в цій царині у нових політичних і соціально-економічних умовах.

Об'єктивними передумовами виникнення НРУ були тоталітарний характер радянської системи, стан України в складі СРСР, відсутність власної Української держави. Перебування України упродовж тривалого часу в складі СРСР призвело до глибокої політичної та економічної кризи, практично до вирішення питання про існування чи не існування Української держави і нації взагалі [12, с. 104].

Важливою передумовою утворення НРУ було послаблення тоталітарної політики в СРСР за часів М. Горбачова, а також утворення народних фронтів у Прибалтиці, а згодом і на Кавказі. Попри декларовану лояльність до влади ці структури практично одразу зайняли жорстку позицію, в якій простежувалося чергове посилення місцевих національних рухів. Зокрема, Народний фронт Естонії запропонував для республіки політичний суверенітет, достатньо автономну економіку, введення, поряд із союзною власної грошової одиниці, відновити естонське громадянство, фактично створити власну армію [13, с. 117].

Народний Рух України виступив як широка коаліція національно-демократичних сил, об'єднавши представників усіх верств українського суспільства, що підтримали демократичні реформи в республіці, та став чинником консолідації національно-демократичних сил. Рух української спільноти, руйнуючи стару радянську систему, був суголосний глибинним силам національної історії. У суперечності з комуністичною ідеологією, Народний Рух України став своєрідним спрямовуючим вектором для національно-демократичного руху, не випадково роль загальносоюзних партій на Україні була незначною. Актуалізація рухівської ідеї в суспільстві стала ознакою його політизації, відмови від пасивного сприйняття рішень до готовності самостійно їх виробити й відповідати за них. Природно цей перехід був позначений пошуком нових форм участі в громадсько-політичному житті країни поза межами партійних структур.

Ідеологія НРУ в цілому відображає характерну тенденцію всього українського національно-визвольного руху, а саме – перехід від бездержавного до державного статусу української нації. Вже перші програмні документи рухівської організації свідчили про її опозиційний до влади характер, що зберігся упродовж всього часу її існування. Програма НРУ синтезувала в собі усі вимоги українців до демократизації суспільно-політичного

життя, створення умов для національно-державного відродження, поліпшення життєвого рівня, збереження природного середовища. У прийнятій установчим з'їздом програмі Руху обстоювалось питання відродження української мови і культури, порушувались екологічні проблеми, що постали перед Україною, особливо після аварії на Чорнобильській АЕС, вказувалось на необхідності проведення демократизації політичної, економічної і соціальної системи республіки. Особливий наголос робився на необхідності забезпечення прав національних меншин і груп в Україні. Виразне домінування саме національної ідеї було тим критерієм, який дозволив однозначно ідентифікувати Народний Рух України як виразника інтересів українського народу [14, с. 17].

Становлення Народного Руху України не можна розглядати поза демократичним рухом, адже навіть перші акції національних сил у 1987–1989 рр. спрямовувалися на поширення гласності, плюралізму, реального доступу до механізмів влади. У процесі кристалізації рухівської ідеї можна виділити, на нашу думку, наступні етапи: перший – публічні висловлювання потреби створення народного фронту за підтримку перебудови (липень – вересень 1988 р.); на другому простежується підтримка ідеї письменницькою організацією та робота над документами (жовтень 1988 – 16 лютого 1989 рр.); для третього етапу характерне публічне обговорення програмних документів (16 лютого – 9 вересня 1989 р.). Рух, разом з іншими національно-демократичними організаціями, виступав за реальний політичний і економічний суверенітет України; політичний плюралізм; багатопартійну систему; створення економічної системи України на засадах різноманітності; рівноправних форм власності: державної, кооперативної, індивідуальної, акціонерної, приватної, змішаної; прийняття нової Конституції України, створеної до міжнародних угод про права і свободи людини; національне відродження українського народу, вільний розвиток культури і мов національних меншин України; реальну свободу віросповідання, легалізацію Української греко-католицької церкви та Української автокефальної православної церкви.

У той же час у програмових документах і діяльності НРУ позначилися притаманна українцям обережність та вичікування в прийнятті відповідальних рішень, далися взнаки наслідки радянської національної політики, сформоване мислення згідно з директивами КПРС. Чітко сформульовані ідеї суверенності та незалежності України знайшли своє відображення в програмних документах Руху лише тоді, коли процес демократизації українського суспільства розвинувся настільки, що було прийнято радикальну “Декларацію про державний суверенітет”.

Попри домінуючу романтично-мітингову суть рухівської діяльності в початковий період історії НРУ та певну невизначеність перших програмних документів, з перших днів існування Руху виступав за українську національну державність і національно-культурне відродження українців. Рух постав не лише як громадсько-політичне об'єднання, а насамперед політична концепція, нова форма багатовікової боротьби українського народу за самостійну і незалежну Українську державу. У процесі вивчення механізму його функціонування найбільш реально проявлялися такі напрямки проведення політичної, агітаційної та організаційної роботи з піднесення національної свідомості громадян України як вирішальної передумови здобуття української державності та побудови громадянського суспільства; висування своїх кандидатур на виборах; його взаємодія з іншими самодіяльними рухами, об'єднаннями і партіями на спільній або коаліційній платформі; підготування і поширення друкованих видань та інших інформаційно-пропагандистських матеріалів; прагнення до координації дій і обміну досвідом політичної боротьби з національно-демократичними силами різних регіонів України. На характер Руху особливо впливали й різні форми і методи в громадсько-політичній роботі серед населення республіки, які застосовувались. Найчастіше використовувалися: мітинги, демонстрації, акти громадської непокори, засоби масової інформації, як впливова сила на суспільно-політичну думку.

Найпотужнішими заходами Руху були “Живий ланцюг” до дня Злуки ЗУНР та УНР (22 січня 1990 р.) та масове відзначення 500-річчя запорізького козацтва (7–12 серпня 1990 р.) на Нікопольщині та в Запоріжжі, а також великі історико-просвітницькі акції під Берестечком,

Батурином, в Лубнах і Хотині [15, с. 7]. Вони демонстрували силу Руху, єдність України на шляху до її соборності.

Багатогранна діяльність НРУ справила визначальний вплив на консолідацію демократичних сил та їхнє організаційного згуртування, наростання різновекторних виявів громадсько-політичної активності у боротьбі за незалежність і відновлення української національної державності. Значну роль у посиленні впливу Руху на свідомість громадян відіграли виборчі кампанії 1989–1990 рр., а також парламентські і непарламентські форми роботи.

Найбільшим досягненням НРУ було прийняття Верховною Радою 16 липня 1990 р. “Декларації про державний суверенітет України ” та 24 серпня 1991 р. “Акту проголошення незалежності України ”, що переконливо свідчило про його значний внесок у відновлення й становлення Української держави, тобто серед найвизначніших досягнень слід назвати незалежність України. Рухівці відіграли роль каталізаторів демократичних процесів досліджуваного періоду української історії, формуючи своєю радикальною позицією рішучість, впевненість і відданість ідеї демократичної, правової та самостійної України. Найактивніше діяльність НРУ проявилася в західних областях і в центрі, тобто там, де національна свідомість населення була найсильніша, і де українці виразно ідентифікували себе з Україною, а не з СРСР, визначали себе, власне українцями, а не радянськими людьми.

У багатоаспектній діяльності Народного Руху України в умовах боротьби за відродження Української держави на одне з перших місць постало завдання залучення всіх національних меншин, що проживали на теренах України до участі в суспільно-політичному житті й державотворенні, перетворити багатонаціональний склад населення республіки на чинник сили і могутності держави. У відповідні періоди створення і становлення Руху національні проблеми були чи не найголовнішими серед широкого спектру проблем. Національне питання знайшло своє відображення в програмних і пропагандистських документах НРУ: програмах і статутах Всеукраїнських зборів НРУ, зверненнях, заявах та ухвалах центрального проводу, великої та малої Рад НРУ [16].

Питання, що піднімалися в рухівських документах, стосувалися таких ключових проблем, як: права людини, нації та держави; питання двомовності; проблема російсько-українських відносин; кримсько-татарська проблема; питання взаємин національних меншин; допомога національно-культурним товариствам. Діяльність Руху щодо гармонізації міжнаціональних відносин здійснювалась за напрямками: використання Ради Національностей НРУ, фракції націонал-демократів у парламенті, організація багатотисячних маніфестацій, страйків, мітингів, що проходили під національно-демократичними гаслами; проведення культурно-просвітницької роботи зі сприяння піднесення національної самосвідомості населення республіки.

Народний Рух України постав як інтернаціональна громадсько-політична організація, своєрідна форма вияву громадсько-політичної активності народу України, як діяльність, скерована на досягнення спільної мети, що могла б задовольнити усі національні меншини і етноси, що проживали в Україні. НРУ відіграв значну роль у формуванні міжнаціональної толерантності і взаєморозуміння.

У своєму розвитку Народний Рух України повторив долю аналогічних масових громадських організацій колишнього СРСР періоду перебудови. Усі вони, переважно, мали схожі моделі, гасла, соціальні бази. Їх потужність залежала не стільки від внутрішньої згуртованості, скільки від наявності не менш сильного об’єкту протидії, на якому фокусувався весь суспільний негатив. Невипадково після проголошення незалежності України і заборони комуністичної партії, дезінтеграційні процеси в НРУ набули незворотного характеру, що в політичних питаннях вилилося в протистоянні ліній І. Драча – М. Гориня та В. Чорновола, а в організаційно-структурних М. Поровського та В. Чорновола. Перемогу лінії В. Чорновола забезпечила потужна низова підтримка критично налаштованих до “нової” влади громадян, що в свою чергу зумовлювалася суперечливістю умов постановня незалежної Української держави в результаті політичних домовленостей між владою і

рухівською верхівкою, а не внаслідок виконання рухівської програми. Перетворення Народного Руху України в політичну партію парламентського типу завершило значною мірою пошук варіантів власного місця в суспільно-політичному житті незалежної Української держави.

Важливим аспектом діяльності НРУ була також турбота громадсько-політичної організації про екологічний стан України після трагедії на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 р. У вересні 1989 р. на I-х Всеукраїнських Зборах Народного Руху України за перебудову (Установчому З'їзді НРУ), окрім питань демократизації і політичного суверенітету, самостійності економічної системи, наголошувалося на гостроті екологічних проблем, на потребі мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС [17, с. 135].

Народний рух України проводив спільну роботу з іншими політичними партіями національно-демократичного спрямування у розв'язанні екологічних проблем і стану покращення здоров'я збереження українського населення. У цьому напрямку НРУ співпрацював із екологічною асоціацією "Зелений світ", Партією зелених України, із громадськими природоохоронними організаціями, зокрема у найбільш екологічно забруднених регіонах – на Донеччині, Придніпров'ї, Миколаївщині, Буковині, Тернопільщині, в Хмельниччині, в Криму [17, с. 137].

Суспільно-політичні, культурологічні та екологічні організації відіграли ключову роль у приверненні уваги суспільства до екологічних проблем наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. Проводячи конкретні цільові екологічні та захисні заходи, вони відіграли важливу роль у припиненні роботи багатьох екологічно шкідливих та небезпечних об'єктів всеукраїнського масштабу. Серед найвагоміших здобутків активної діяльності щодо збереження та оздоровлення навколишнього середовища і збереження здоров'я населення у зазначений період стала заборона на будівництво Чигиринської, Кримської атомних електростанцій в Україні [17, с. 140].

Дослідження історії виникнення і діяльності Народного Руху України показує, що в силу своєї природи і призначення масові суспільно-політичні партії, громадські організації і рухи є активними учасниками соціально-політичного життя. Вони можуть успішно функціонувати і, що важливо, розвиватися і діяти в конструктивному для суспільства напрямі тільки на основі дотримання національно-державницької ідеї з врахуванням досвіду історичного минулого в Україні, її традицій, на основі узгодження дій та інтересів. Тому громадсько-політичним рухам, партіям доцільно брати до уваги процес формування політичних об'єднань і груп, які можуть стати реальною силою у розв'язанні завдань внутрішньо- і зовнішньополітичного розвитку Української держави, а це, в свою чергу, значною мірою сприятиме стабільності громадсько-політичної обстановки, як винятково принципового і вагомого чинника в умовах зміцнення національно-державної незалежності України на сучасному етапі її становлення та розвитку.

Список використаних джерел

1. *Слюсаренко А. Г.* Нові політичні партії / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К.: Знання, 1990. – 48 с. 2. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні.* – К., 1991. – 117 с. 3. *Литвин В. М.* Сучасні політичні блоки та об'єднання на Україні / В. М. Литвин // Політика і час. – 1991. – № 4. – С. 58–62. 4. *Базовкін Є.* Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності / Є. Базовкін // Політика і час. – 1991. – № 10. – С. 40–46. 5. *Журавський В. С.* Україна політична: переступити через прірву / В. С. Журавський. – К., 1995. – 247 с. 6. *Богомаз К. Ю.* Політичні партії і громадські організації на Україні (друга половина 80-х – на початок 90-х років ХХ ст.). – К.: Укрвузполіграф, 1992. – 142 с. 7. *Гарань О. В.* Убити дракона (3 історії Руху та нових партій України) / О. В. Гарань. – К.: Либідь, 1993. – 200 с. 8. *Гончарук Г.* Народний Рух України: Історія / Г. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 1997. – 378 с. 9. *Тиский М.* Історія виникнення Народного Руху на Волині / М. Тиский. – Луцьк: Ініціал, 2001. – 256 с. 10. *Бураковський О. З.* Рада Національностей Народного Руху України (1989–1999) / О. З. Бураковський. – Едмонтон – Альберта: Канадський ін-т українських студій, Альбертський університет, 1995. – 160 с. 11. *Бондаренко С.* Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття // Автореф. дис... кандидата іст. наук: 07.00.01. – Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2006. – 200 с. 12. *Бондаренко С.* Історичні передумови виникнення Народного Руху України в контексті відродження української державності / С. Бондаренко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2004. – Вип. 2. – С. 104–109. 13. *Громов А.* Неформальні: хто єсть хто? / А. Громов, О. Кузин. – М.: Мысль, 1990. – 269 с. 14. *Народний Рух України.* Всеукраїнські Збори (2; 1990; Київ) / Документи. – Нью-Йорк, Нью-Джерсі: Пролог, 1991. – 74 с. 15. *Національні процеси в Україні: історія і сучасність.* Документи і матеріали. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1. – 583 с. 16. *Народний Рух України за перебудову.* Програма. Статут. – К.:

“Смолоскип”, 1989. – 40 с.; Народний Рух України: Документи і матеріали. – К., 1993. – 64 с. 17. Ковпак Л. Екологічні проблеми України у програмних документах та діяльності НРУ (кінець 1980-х – 1990-х років) / Л. Ковпак // Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009). Матеріали круглого столу, присвяченого 20-й річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). – Київ, 2010. – 155 с.

Сергей Бондаренко

**НАРОДНЫЙ РУХ УКРАИНЫ И ЕГО РОЛЬ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ
УКРАИНСКОГО НАРОДА В КОНЦЕ 80-Х – В НАЧАЛЕ 90-Х ГОДОВ XX ВЕКА**

В статье автор рассматривает основные аспекты деятельности Народного Руха Украины в контексте возрождения Украинского государства в конце 1980-х – начале 90-х годов XX века.

Ключевые слова: Народный Рух Украины, общественно-политическая жизнь, государствообразование, национальное возрождение.

Sergiy Bondarenko

**THE ROLE OF THE NARODNYI RUKH OF UKRAINE IN THE NATIONAL-POLITICAL LIFE
OF THE UKRAINIAN PEOPLE AT THE END OF THE 80-S – THE BEGINNING OF THE 90-S OF
THE XX CENTURY**

The article author studies activity of Narodnyi Rukh of Ukraine in the context of the Ukrainian national rebirth at the end of the 1980-s – the beginning of the 90-s of the XX century.

Key words: People’s Movement of Ukraine, political life, state formation, national revival.

УДК 94 (476) “XXI”

Оксана Валіон

ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ У 2006–2010 РР. У КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЇ В СВІТОВУ ЕКОНОМІКУ

У статті проаналізовано особливості зовнішньоекономічної діяльності Білорусі у 2006–2010 рр. Особливу увагу сконцентровано на торговельно-економічній співпраці республіки із зарубіжними державами з метою інтеграції до світового економічного простору.

Ключові слова: Білорусь, зовнішньоекономічна діяльність, світова економіка, торгівля, експорт, імпорт.

Під впливом глобалізації відбувається посилення економічних зв'язків між державами, формування єдиної глобальної економічної системи. В нових міжнародних умовах зростає роль і значення національних держав, які прагнуть максимально повно використати виробничий і технологічний потенціал з метою входження в світовий економічний простір. Для Республіки Білорусь окреслені проблеми є гостро актуальними, адже особливе географічне розташування країни на перехресті важливих торговельно-комунікаційних шляхів, між Сходом і Заходом, обмеженість внутрішнього ринку і переважно експортна орієнтація вітчизняного господарства диктують необхідність її активної інтеграції в світові економічні процеси. З огляду на це, розвиток зовнішньоекономічних зв'язків Білорусі, зокрема, активізація торговельної діяльності, розширення експортного потенціалу, налагодження співпраці із зарубіжними партнерами належать до стратегічних і пріоритетних завдань керівництва республіки.

Аналіз зовнішньоекономічної діяльності Білорусі у 2006–2010 рр., що пропонується в даній статті, дасть змогу з'ясувати потенціал країни, її місце серед інших держав світу, рівень інтегрованості економіки в світові економічні процеси, а також ефективність економічної політики, яка проводиться у державі.

У білоруській історіографії приділяється значна увага проблемі зовнішньоекономічної діяльності республіки на сучасному етапі. Свідченням цьому є вихід у світ книг, статей, збірників конференцій, присвячених різним аспектам висвітлення даного питання. На нашу увагу заслуговує низка монографій, у яких відображено особливості зовнішньоекономічної політики Білорусі в другій половині 2000-х рр., динаміка зовнішньої торгівлі, економічних відносин, можливості експортного потенціалу в контексті сучасних інтеграційних процесів. Економічний і фінансовий аналіз Білорусі в нових міжнародних умовах дослідив учений-економіст Євген Качуровський у праці “Білорусь: Інтеграційний вимір” [1], що була опублікована у 2008 р. Автор дає оцінку конкурентоспроможності Білорусі в контексті розширення ЄС, формування ЄЕП і розвитку ЄврАзЕС, аналізує вплив на економіку країни енергетичної політики Росії і ЄС. Зовнішньоекономічне становище республіки, загальні тенденції торговельно-економічних відносин з країнами Азії, Латинської Америки, Європи знайшли відображення в книзі “Білорусь: Народ. Держава. Час” [2], що видана спеціалістами Національної академії наук Білорусі та Інституту історії, за редакцією О. Ковалені в 2009 р. В колективній монографії “Білоруський шлях” [3] під керівництвом О. Пролесковського та Л. Криштаповича розкрито важливі особливості міжнародного розвитку Білорусі в пострадянський період. Тенденції і фактори глобалізації світового економічного простору, багатовекторність міжнародної економічної політики Республіки Білорусь розглянув доктор економічних наук, професор В. Шимов [4]. У контексті розробки досліджуваної проблеми в теоретичному і практичному аспектах прислужилися статті білоруських науковців В. Козловської [5], А. Матяс [6], Е. Нікітіної [7], С. Павловської [8]. Серед російських і українських науковців, які досліджували окремі аспекти зовнішньоекономічної діяльності

Республіки Білорусь, виділимо монографію відомого російського історика Роя Медведева “Олександр Лукашенко. Контури білоруської моделі” [9], опубліковану в 2010 р., а також статті українського журналіста Юрія Лукашина в газеті “2000” [10; 11] та розвідку українського й литовського дослідників А. Круглашова і О. Власкіна “Білорусь: особливий шлях у Європу” [12], опубліковану в тематичному випуску під назвою “Україна – Білорусь – Польща та Литва: від колізій минулого до спільних європейських цінностей та перспектив співпраці” [13].

Інтеграція Білорусі в світову економіку відбувається шляхом міждержавної торгівлі товарами і послугами, зокрема, розширення експортно-імпортних операцій, міжнародного науково-технічного обміну й співпраці, міжнародних валютно-кредитних і фінансових відносин тощо. Останніми роками промислово-виробничі комплекси республіки взаємодіють з міжнародними виробничими корпораціями – транснаціональними компаніями (ТНК), які займаються відкриттям філіалів, дочірніх компаній, відділень у всьому світі, забезпечуючи інтеграцію підприємств у єдині економічні комплекси.

Важливим елементом інтеграції Республіки Білорусь у світові економічні процеси є створення механізму стійкого розвитку експорту, який залежить від можливостей вітчизняних організацій виробляти й реалізовувати товари, що відповідають вимогам світового ринку за якісними характеристиками, ціною й рівнем сервісу [7, с. 293]. Білорусь – це країна із малою відкритою економікою, перспективи розвитку якої безпосередньо пов’язані із зовнішньоекономічною діяльністю, активізацією експортного потенціалу. Частка експорту в структурі ВВП країни становить близько 60 %, тому потреба виходу білоруських товарів на нові зарубіжні ринки є пріоритетною. Республіка щороку збільшує експорт вітчизняної продукції, розширює номенклатуру продукції, що пропонується для вивозу, дбає про її конкурентоспроможність, відповідність світовим стандартам.

Разом з тим, інтеграція Білорусі в світову економіку має як потенційні переваги, так і серйозні ризики й загрози. Серед останніх можна виділити: втрату зовнішніх ринків, у тому числі в результаті дискримінації білоруських товаровиробників; можливість перебоїв у забезпеченні сировинними й енергетичними ресурсами в обсягах, що забезпечують заплановане зростання ВВП; відставання від інших держав у темпах переходу економіки до передових технологічних укладів, деградації технологічної структури реального сектору економіки; дестабілізацію національної фінансової і грошово-кредитної систем, втрату стабільності національної грошової одиниці. Окремі із вказаних загроз мали місце в економіці республіки в досліджуваній час і призвели до дисбалансу обсягів експорту й імпорту товарів і послуг, у результаті чого негативне сальдо зовнішньої торгівлі, зокрема, у 2010 р. становило – 15,6 %, а валовий зовнішній борг склав 52,2 % до річного ВВП. Зовнішньоторговельні дисбаланси і зростання зовнішньої заборгованості стали причиною дестабілізації фінансової системи країни, що спричинила девальвацію білоруського рубля і зростання інфляції у 2011 р. [4, с. 627–628]. Жодна держава не застрахована від викликів, пов’язаних із глобалізацією, зовнішньою кон’юнктурою світового ринку, проте, щоб применшити негативний вплив даних процесів, необхідна стійкість національної економіки, структурна модернізація виробничих комплексів для забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної продукції.

Зважаючи на гео економічне розташування та специфіку народногосподарського комплексу Білорусі, для республіки характерна багатовекторна міжнародна економічна політика, спрямована на розширення товарної номенклатури і географії експорту, диверсифікацію імпорту сировинних і енергетичних ресурсів, залучення прямих іноземних інвестицій і включення білоруських підприємств у технологічні і виробничі процеси найбільших ТНК. Серед основних напрямків її реалізації: диверсифікація постачання виробничих ресурсів, перш за все, паливно-енергетичних, метою якої є забезпечення надійності постачання і зниження ризиків підвищення цін на ресурси з боку іноземних постачальників; диверсифікація ринків збуту готової продукції, що дає змогу збільшити обсяг експорту продукції вітчизняних виробників й знизити ризики несприятливої зміни

торгового режиму на традиційних ринках збуту; залучення в економіку іноземного капіталу у вигляді прямих іноземних інвестицій, націленого на структурну трансформацію економіки на базі створення нових галузей та виробництв із імпортозаміщення, включення підприємств у глобальні технологічні структури; досягнення взаємних ефектів у науково-технічній та інноваційній діяльності, необхідних для структурної трансформації економіки на основі переходу до нових технологічних укладів; розширення масштабів упровадження результатів науково-технічної діяльності за рахунок виходу на нові ринки; активізація нових форм і напрямків міжнародної кооперації через участь в нових проектах й формування нових галузей і видів діяльності [4, с. 629–631]. Варто зауважити, що багатовекторність зовнішньої політики є однією із особливостей білоруської економічної моделі, в контексті якої налагоджуються взаємовигідні зв'язки із зарубіжними партнерами, здійснюється інтеграція республіки в світову спільноту. При цьому Білорусь буде зовнішньополітичну стратегію на рівних партнерських відносинах між країнами, прагне до співробітництва із усіма державами.

У 2006–2010 рр. Республіка Білорусь підтримувала торговельно-економічні зв'язки із багатьма країнами Близького й Середнього Сходу, Азії, Латинської Америки, США, державами Євросоюзу та СНД. З деякими – співпраця не обмежувалася торгівлею, створювалися спільні підприємства, розроблялися й втілювалися різноманітні міждержавні програми й проекти. Наведемо кілька прикладів із такої двосторонньої зовнішньоекономічної взаємодії.

Доволі плідним у досліджуваний час було зовнішньоекономічне білорусько-венесуельське співробітництво. Цьому сприяли хороші відносини між президентами обох держав. Однак за товариськими стосунками стояла не менш активна торговельно-економічна співпраця, а також спільний видобуток нафти. Зокрема, у 2007 р. Білорусь направила своїх спеціалістів, технологію і техніку на розробку нафти у Венесуелі. Відтак, було створене білорусько-венесуельське СП “Петролера БелоВенесолана”, що розробляло п'ять родовищ. До кінця 2010 р. підприємство видобуло 730 тисяч тонн нафти і близько 300 млн кубометрів природного газу. В 2010 р. Білорусь і Венесуела створили ще одне спільне підприємство, зорієнтоване на постачання венесуельської нафти безпосередньо до Білорусі. У травні 2010 р. венесуельська нафта надійшла на Мозирський НПЗ і постачалася туди до кінця року. Крім нафтового промислу, Білорусь і Венесуела у 2007 р. домовилися про створення низки спільних підприємств індустріального комплексу. В 2011 р. у Венесуелі завершилося будівництво заводу із виробництва автомобілів МАЗ. Також білоруська сторона зобов'язалася побудувати у Венесуелі заводи із виробництва техніки МАЗ і МТЗ, технічний центр із ремонту й обслуговування дорожньо-будівельної, комунальної і сільськогосподарської техніки, житло для венесуельських військовослужбовців, молокозавод, м'ясокомбінат тощо [14; 15].

Взаємини між двома державами були високо оцінені їх керівництвом. Під час відкриття спільного білорусько-венесуельського підприємства із видобутку нафти, Олександр Лукашенко зазначив: “Те, що зроблено сьогодні для Білорусі на географічно віддаленій від нас землі, таких подарунків для нашої країни ще ніхто не робив... Ми зробимо все для забезпечення суверенітету, безпеки й незалежності Венесуели. Впродовж двох-трьох років ми створимо тут такі підприємства, якими ви будете пишатися” [9]. В ході візиту до Мінську, 23 липня 2008 р., президент Венесуели Уго Чавес теж не приховував своїх симпатій: “Білорусь і Венесуела будуть продовжувати будувати стратегічний політичний і економічний альянс. Усього за два роки ми змогли вибудувати план співробітництва й закласти перший поверх будівлі стратегічного союзу. Ми будемо продовжувати його розбудовувати – як політичний, економічний, енергетичний, технологічний і соціальний альянс” [9].

Двостороння економічна співпраця активізувала торговельні відносини. У 2000 р. товарообіг між країнами складав 1,9 млн доларів США, у 2005 р. – 15,6 млн, у 2007 р. – 43,6 млн, у 2008 р. – 183,4 млн. Кризові явища в світовій економіці не призвели до спаду в

торгівлі. Навпаки, у 2009 р. Білорусь і Венесуела від двосторонньої торгівлі отримали 230 млн доларів США, а у 2010 р. досягли рекордного рівня у 1,5 млрд доларів. У 2010 р. частка Венесуели в загальному обсязі зовнішньої торгівлі Білорусі склала 2,5 %. Цікаво, що у 2008 р. Білорусь вивезла до Венесуели товарів на 183,2 млн доларів США і ввезла до республіки продукції на 200 тис. доларів США, а у 2010 р. обсяг білоруського експорту до Венесуели становив 309,8 млн доларів США, імпорту – близько 1,2 млрд доларів США. Бачимо, що імпорт нафти призвів до утворення негативного сальдо в білорусько-венесуельській торгівлі [14]. Венесуела стала своєрідним плацдармом для поширення білоруського експорту й розгортання виробничих проектів у інших латиноамериканських країнах. Міждержавне економічне співробітництво поглиблювалося налагодженням політичного діалогу між керівництвом обох країн, про що засвідчує низка взаємних візитів на високому рівні.

У другій половині 2000-х рр. активно розвивалася економічна співпраця з Китаєм, який є важливим стратегічним партнером Білорусі в Азіатському регіоні. Ці країни зближує схожість соціально-економічних моделей, зокрема, побудова соціалістичної ринкової економіки. Від КНР виходили ініціативи створення на території Білорусі великих спільних підприємств для виходу на ринки Європи, а також надання для цього кредитів на вигідних умовах. Крім того, торгові розрахунки з Республікою Білорусь за обоюсторонньою згодою Китай перевів з доларів і євро на національні валюти, що, безумовно, стало фінансовою підтримкою для країни в кризовий 2009 рік. З цього приводу О. Лукашенко зазначив: “Якщо Китай ставить таку мету, щоб бути в центрі Європи, то ми вітаємо це... Нам це співробітництво приносить лише користь. ... ми гордимся відносинами з такою великою державою, як Китай” [9].

У 2008 р. товарообіг між двома країнами становив 1 млрд доларів США, а у 2010 р. – 2,5 млрд, при цьому імпорт помітно перевищував експорт. Білоруський експорт до Китаю змінився із 684 млн доларів США у 2008 р. до 241 млн у 2009 р. і 643 млн у 2010 р. Тоді як імпорт китайських товарів у 2008 р. становив 1,5 млрд доларів США, у 2009 р. – 1,2 млрд, а у 2010 р. – 1,9 млрд. При цьому білоруський експорт недостатньо диверсифікований – 52,7 % доводиться на калійні добрива, 25,2 % – на капролактами. Основними статтями білоруського експорту до Китаю є: калійні добрива, капролактами, кар’єрні самоскиди, продукція верстатобудування, електроніки та металургійної промисловості. У КНР відкрито представництва декількох білоруських підприємств: МЗКТ, МТЗ, Білоруськалію та інших. МТЗ також має складальний цех у Китаї. У свою чергу, завдяки імпорту промислового обладнання з КНР проводиться модернізація декількох електростанцій Білорусі. Крім того, Китай надав необхідне обладнання для оператора мобільного зв’язку BeST [16].

Нині білорусько-китайські взаємини виведені і на інші напрямки співробітництва – політичний, культурний. Здійснюється наукова співпраця білоруських учених із провідними китайськими навчальними закладами [16]. Зокрема, в 2008 р. у 26 білоруських вищих навчальних закладах навчалося близько 1400 китайських студентів. Про двосторонній білорусько-китайський досвід О. Лукашенко зазначив наступне: “Ми знаходимося в процесі своєрідної доброї кооперації – щось ми беремо в них, чомусь вони навчаються у нас. Дедалі більше білорусів вивчають китайську мову, дедалі більше китайців приїжджають на навчання в дружню для них Білорусь для вивчення, в тому числі й економіки. Все це дуже важливо й потрібно, оскільки вже нині за всіма напрямками співробітництва з КНР відчувається гостра нестача спеціалістів, котрі знають китайську економіку, фінансове, податкове законодавство країни, китайську мову. Ми впевнені, що на такий рівень вийде і наше співробітництво з іншими країнами, які поділяють наші принципи й переконання” [9].

Окрім Китаю, досить успішно нарощувалося торговельне співробітництво з такими азіатськими країнами, як В’єтнам, Іран, Індія, Корея, Філіппіни та ін. У списку експортних білоруських товарів до даних держав виділимо: вантажні автомобілі, металоріжучі станки, калійні добрива, сільськогосподарську техніку, електроніку, синтетичні волокна. Цікаво, що саме Білорусь виграла серед відомих конкурентів тендер на створення тягачів-танкозовів для

невеликої, але добре озброєної армії Об'єднаних Арабських Еміратів (ОАЕ). Понад 20 тягачів, спроможних в умовах пустелі перевозити бронетехніку вагою до 150 т, у 2008 р. були виготовлені й відправлені замовнику [9]. Предметами імпорту з країн Азіатського регіону стали: тютюн, фрукти, спеції, ліки, кава, чай, горіхи, рис тощо.

Проте основним зовнішньоторговельним партнером Білорусі є Російська Федерація. Особливі відносини з Росією забезпечили білоруським товарам доступ на російський ринок, а також республіка одержала можливість до кінця 2006 р. отримувати енергоресурси за внутрішніми російськими цінами. Білоруська економіка переважно зберегла господарські зв'язки з російськими підприємствами і значний промисловий експорт у Росію, куди надходить 60–70 % усього вивозу транспортних засобів, машин і устаткування. У 2006 р. на Росію доводилося 6,85 млрд доларів США із 19,74 млрд доларів білоруського експорту. Однак у 2007 р. відбулося значне підвищення світових цін на нафту й газ, а також підняття їх для Білорусі з боку Росії. Безумовно, що цей рік був складним для білорусько-російських відносин та білоруської економіки загалом. Переговорний процес у цих питаннях ускладнювався, а нові ризики для розгортання двосторонніх взаємин з'являлися. Впродовж 6–17 червня 2009 р. між державами виникла так звана “молочна війна”, пов'язана із заборонаю ввезення багатьох видів молочної продукції із Білорусі в Росію через відсутність відповідної документації. Із липня 2010 р. почав діяти Митний союз Білорусі, Казахстану і Росії, однак погіршення відносин між керівництвом Російської Федерації і президентом Білорусі не вдалося уникнути [17]. Між країнами неодноразово відбувалися так звані “газові війни”. Ситуацію вдалося врегулювати в листопаді 2011 р., коли ціна для Білорусі на “голубе паливо” була знижена майже вдвічі: у 2012 р. вона складала 165,6 доларів США за тисячу кубометрів. Крім того, були отримані вигідні умови відносно імпорту російської нафти, вартість якої на 2012 р. знижена на 30–40 доларів на тонну [18]. При цьому, тоді ж у листопаді 2011 р., російський “Газпром” викупив решту 50 % акцій “Белтрансгазу” за 2,5 млрд доларів США, відтак, консолідувавши 100 % акцій білоруського підприємства [19]. Білорусь підтримала російську пропозицію про створення Євразійського економічного союзу [18]. Варто погодитися зі словами посла Білорусі в Україні Валентина Величка про те, що Білорусь – енергетичнозалежна держава, яка лише близько 20 % власних енергетичних потреб покриває за рахунок власного видобутку й виробництва ресурсів [11, с. В, В2]. Тому, ймовірно, імпорт 21 млрд кубометрів газу за порівняно низькою ціною і 22 млн тон нафти, що не обкладається митом, є економічно вигідними і виправданими для республіки.

Товарообіг між Білоруссю й Росією в роки третьої п'ятирічки розгортався по-висхідній: у 2005 р. – 15 млрд доларів США, у 2006 р. – 20 млрд, у 2007 р. – 26 млрд, у 2008 р. – 34 млрд. Щоправда, в 2009 р. він знизився, що було пов'язано із світовою економічною кризою й зменшенням обсягів усієї світової торгівлі. Як зазначає російський науковець Рой Медведєв, у 2005 і 2006 рр. білоруські підприємства не зуміли повністю задовольнити запити російського ринку на трактори, а у 2009 р. Росія в понад 2 рази скоротила закупівлі білоруської сільськогосподарської техніки [9].

Незважаючи на те, що в період економічної кризи ємність російського товарного ринку суттєво скоротилася, важливим торговельно-економічним партнером Білорусі залишалася Росія. Проте, відбулася зміна структури білоруського експорту: зниження питомої ваги продукції машинобудування, виробів із чорних металів та зростання продовольчих товарів, продуктів хімічної промисловості й споживчих товарів. Разом з тим, у 2009 р. в структурі білоруського експорту в Росію провідне місце займали машини, устаткування й транспортні засоби [20].

Із таблиці 1 [20] бачимо, що за 2009 р. обсяги білоруського експорту продукції машинобудування до Росії становили 2070,9 млн доларів США, а темпи зростання порівняно із 2008 р. – 30,8 %, тоді як продовольчих товарів і сільськогосподарської сировини вивезено на суму 1747,3 млн доларів США, проте показники зростання склали 95,1 %. Такі цифри підтверджують тенденцію, що спостерігалася в структурі білоруського експорту, й була позначена зростанням у роки світової фінансово-економічної кризи попиту на продовольчу

продукцію. Крім того, недостатньо високі темпи зростання обсягу експорту продукції машинобудування пов'язані із посиленням конкуренції з боку російських товаровиробників [21, арк. 132 зв.].

Таблиця 1

Товарна структура експорту Білорусі в Росію у 2009 році

Найменування продукції	Експорт	Частка товарної групи в загальному обсягу експорту (%)	Темпи зростання (у %) 2009 р. до 2008 р.
Всього (млн доларів США)	6713,9		
Продовольчі товари й сільськогосп. сировина	1747,3	26	95,1
Мінеральні продукти	88,7	1,3	71
в тому числі паливно-енергетичні товари	22,4	0,3	60,3
Продукція хімічної промисловості, каучук	759,8	11,3	11,3
Шкіряна сировина, хутро та вироби з них	27,6	0,4	0,4
Деревина та целюлозно-паперові вироби	202,8	3	3,0
Текстиль, текстильні вироби та взуття	676,6	10,1	10,1
Метали та вироби з них	620,3	9,2	9,2
Машини, устаткування і транспортні засоби	2070,9	30,8	30,8
Інші товари	520	7,7	7,7

В цілому, товарообіг Республіки Білорусь з Росією у кризовому 2009 році знизився порівняно із 2008 роком на 31,2 % і становив 23431 млн доларів США, обсяг експорту скоротився на 36,4 % до 6713,9 млн доларів США, імпорту – на 28,9 % до 16717,1 млн доларів США [20]. Основними статтями імпорту для Білорусі були переважно нафта і природний газ, у меншій мірі – мінеральні продукти, метали та вироби з них.

Починаючи з 2010 р., товарообіг між двома державами знову почав зростати, зокрема, за результатами 2010 р. він збільшився на 18,9 % до рівня 2009 р. й склав 27,9 млрд доларів США, в тому числі експорт становив 9,8 млрд доларів США (зростання на 46,1 %), а імпорт – 18,1 млрд доларів США (зростання на 8 %). Частка Росії в товарообігу Білорусі у 2010 р. склала 46,4 %, в експорті республіки – 38,9 %, імпорту – 51,8 % [22]. Отже, хоча в 2010 р. відбувалося зростання зовнішньоторговельних операцій між Білоруссю й Росією, проте перевищити чи зрівняти їх із 2008 р. (34 млрд доларів США), на жаль, не вдалося. Це було завданням на наступні роки.

З метою підвищення ефективності й збільшення обсягів експорту білоруських товарів у республіці здійснювався комплекс заходів із залучення російських інвестицій у експортоорієнтовані білоруські виробництва, створення спільних білорусько-російських підприємств [21, арк. 134–135].

Таким чином, Російська Федерація для Республіки Білорусь була і залишається важливим зовнішньоторговельним партнером. Їх взаємини не обмежуються економічною співпрацею, здійснюється військове, політичне, культурне співробітництво, між країнами встановлені різноманітні інтеграційні зв'язки, створюються й реалізуються спільні програми й проекти, що, безумовно, поглиблює міждержавну взаємодію. Хоча й періодично виникають у двосторонніх зв'язках певні суперечки й конфлікти, та, разом з тим, відбувається пошук шляхів виходу з них.

Серед країн СНД Республіка Білорусь доволі динамічно розвиває торговельно-економічні відносини із Україною. Цьому сприяють географічна близькість двох держав і взаємна зацікавленість у виробництві продукції. За 2003–2008 рр. товарообіг між країнами збільшився понад у 7 разів – із 705,6 млн доларів США до 4905 млн доларів США з незначним позитивним сальдо для Білорусі. В 2009 р. товарообіг становив 3 млрд доларів США (білоруський експорт – 1,7 млрд; імпорт – 1,3 млрд), а у 2010 р. 4,4 млрд доларів США (білоруський експорт – 2,5 млрд; імпорт – 1,9 млрд) [23; 24]. Варто зауважити, що в 2011 р. зовнішня торгівля між Білоруссю й Україною досягла рекордних показників – понад 6 млрд доларів США, що свідчить про значний потенціал у двосторонній взаємодії та хороші перспективи на майбутнє.

Головними статтями білоруського експорту до України є: нафтопродукти, сільськогосподарська техніка, вантажні автомобілі, шини, холодильники, автобуси. Основу імпорту з України до Білорусі становлять: металопродукція, вироби з чорних металів, електроенергія, макуха, масло соняшникове, кукурудза, вагони [25].

Нарощення взаємної торгівлі відбувається за рахунок діяльності на українсько-білоруському ринку восьми спільних підприємств переважно в машинобудівному комплексі. Зокрема, на двох українських заводах – “Ленінська кузня” в Києві та “ТехноторгДон” у Миколаєві – збирають білоруські трактори. Здійснюється спільне виробництво ліфтів, вагонів, електродів. Крім того, в Дніпропетровську працюють заводи сільгоспмашинобудування “Бобруйськсільмаш” і “Лідагропромаш”. У Ірпені виготовлений перший зразок автомобіля, що буде випускатися в Україні на базі МАЗу [11, с. В1]. Водночас, зростають взаємні інвестиції: за 2010 рік обсяг інвестицій з України в Республіку Білорусь становив 555 068,6 тис. доларів США [26]. Для українських компаній випуск продукції на території Білорусі є вигідним, у тому числі з точки зору логістики. Так, у 2012 р. найбільший в СНД виробник авіаційних двигунів і газотурбінних установок компанії “Мотор Січ” (Запоріжжя) викупив 60 % Оршанського авіаремонтного заводу (Білорусь). Зрозуміло, що за потужностями він не буде конкурувати із українським заводом ім. Антонова, але розширення подібних логістичних центрів сприятиме рентабельності й отриманню прибутків для обох держав [11, с. В1].

Розвиток міжрегіональної співпраці є одним із основних напрямів роботи із активізації товарообігу між Республікою Білорусь і Україною. На даному етапі товарообмін здійснюється зі всіма областями України, а також Автономною Республікою Крим, містами Київ і Севастополь, як окремими адміністративними одиницями [26]. Посол Білорусі в Україні Валентин Величко зазначає, що нині спостерігається тенденція зростання прикордонної і ярмаркової торгівлі, починаючи з товарів легкої промисловості, і, закінчуючи будівельними матеріалами. Оскільки на прикордонну торгівлю сьогодні доводиться 26 % товарообігу між державами, то час серйозно розвивати, власне, прикордонну логістику [11, с. В2]. Все це дає підстави сподіватися, що в подальшому, торговельно-економічні відносини між Білоруссю й Україною будуть лише розширюватися й зміцнюватися.

Особливі торгово-економічні відносини склалися у Білорусі з країнами ЄС. Невипадково, адже разом вони докладають значних зусиль у зміцненні загальноєвропейської безпеки. Європейський Союз є другим важливим зовнішньоторговельним партнером Республіки Білорусь [12, с. 128]. Товарообіг Республіки Білорусь з державами ЄС динамічно зростає: у 2006 р. становив 14128 млн доларів США, у 2008 р. – 22711 млн, а у 2010 р. – 15150 млн. При цьому білоруський експорт до країн ЄС (27) у 2006 р. склав 9088 млн доларів США, а у 2010 р. зменшився до 7600 млн, тоді як імпорт зріс: із 5040 млн доларів США у 2006 р. до 7550 млн у 2010 р. Зовнішньоторговельне сальдо в торгівлі Білорусі з Євросоюзом у 2010 р. склалося позитивне в розмірі 50 млн доларів США [27]. Загалом із 2001 до 2011 рр. товарообіг Білорусі з країнами Євросоюзу збільшився у 10 разів, склавши у 2011 р. 24,4 млрд доларів США (161,7 % до рівня 2010 року). Як констатує міністерство закордонних справ Республіки Білорусь, національний експорт до країн ЄС у 2011 р. порівняно із 2010 р.

практично подвоївся і становив 15,7 млрд (приріст до рівня 2010 року – 8,1 млрд). Імпорт збільшився на 15 %, склавши 8,7 млрд доларів США [28].

Із країн ЄС найбільшими торговими партнерами Білорусі є Нідерланди, Німеччина, Великобританія, Польща, Латвія, Італія та Франція. Основу білоруського експорту до Євросоюзу становлять нафтопродукти, а також синтетичні волокна, продукція хімічної промисловості та текстиль. Таблиця 2 [29] показує частку нафтопродуктів у експорті товарів до ЄС. Бачимо, що білоруський експорт має виражений “нафтовий” характер.

Таблиця 2

Внесок нафтопродуктів у експорт товарів у ЄС

	Експорт нафтопродуктів (у млн доларів)	Загальний обсяг експорту (у млн доларів)
Нідерланди	5477	6157,9
Латвія	1640	3150,8
Естонія	439,6	578,2
Великобританія	379,8	406,9
Італія	375	553,3
Польща	283,8	1123,2
Литва	247,2	859,3

Щодо імпорту із країн ЄС до Білорусі, то його складають, насамперед, автомобілі, продукція фармацевтичної галузі, косметика, парфумерія тощо. Незважаючи на певні суперечності в політичних відносинах між Білоруссю і ЄС, торговельно-економічна співпраця між ними є доволі успішною.

На основі таблиці 3 [30] можемо підсумувати особливості зовнішньої торгівлі Республіки Білорусь впродовж другої половини 2000-х рр. Так, у 2005 р. зростання обсягів зовнішньої торгівлі складало 32687 млн доларів США, тоді як у 2010 р. – 60168 млн доларів США. При цьому експорт товарів у 2005 р. становив 15979 млн доларів США, а у 2010 р. зріс до 25284 млн доларів США. Найвищими темпами за 2005–2010 рр. відзначалася зовнішньоторговельна діяльність Білорусі із країнами СНД – із 18202 млн доларів США у 2005 р. до 34172 млн доларів США у 2010 р. Експорт за цей час до даних країн зріс відповідно із 7060 до 13636 млн доларів США. Серед країн СНД питома вага Росії є найбільшою у торгівлі з Білоруссю – 15834 млн доларів США у 2005 р. та 28035 млн доларів США у 2010 р., а білоруський експорт до РФ зріс відповідно із 5716 млн доларів США до 9954 млн доларів США. Обсяги зовнішньої торгівлі із країнами поза СНД впродовж 2005–2010 рр. збільшилися із 14485 млн доларів США у 2005 р. до 25996 млн доларів США у 2010 р., а експорт відповідно – із 8919 млн доларів США до 11648 млн доларів США. Таблиця демонструє зростання обсягів двосторонньої торгівлі між Білоруссю і ЄС – із 10736 млн доларів США у 2005 р. до 15150 млн доларів США у 2010 р., при цьому експорт Білорусі до цих країн збільшився відповідно із 7130 млн доларів США до 7600 млн доларів США. Отже, країни ЄС були другим великим торговельним партнером Білорусі після Російської Федерації. Разом з тим, не можемо не відмітити зростання імпорту в зовнішній торгівлі Республіки Білорусь – із 16708 млн доларів США у 2005 р. до 34884 млн доларів США у 2010 р. Відтак, спостерігалася негативне зовнішньоторговельне сальдо: у 2005 р. -729 млн доларів США, а у 2010 р. -9600 млн доларів США. Однак, позитивною тенденцією є збільшення обсягів зовнішньої торгівлі Білорусі у 2010 р. порівняно із 2000 р. майже у 4 рази.

Таблиця 3

Зовнішня торгівля товарами Республіки Білорусь (млн доларів США)

	Роки						
	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Обсяги зовнішньої торгівлі товарами Республіки Білорусь	15972	32687	42085	52968	71952	49873	60168
експорт товарів	7326	15979	19734	24275	32571	21304	25284
імпорт товарів	8646	16708	22351	28693	39381	28569	34884
сальдо	-1320	-729	-2617	-4418	-6810	-7265	-9600
із країнами СНД	10469	18202	23121	30237	40317	27540	34172
експорт товарів	4399	7060	8609	11221	14360	9316	13636
імпорт товарів	6070	11142	14512	19016	25957	18224	20536
сальдо	-1671	-4082	-5903	-7795	-11597	-8908	-6900
із них з Росією	9315	15834	19944	26084	34059	23444	28035
експорт товарів	3710	5716	6845	8879	10552	6718	9954
імпорт товарів	5605	10118	13099	17205	23507	16726	18081
сальдо	-1895	-4402	-6254	-8326	-12955	-10008	-8127
із країнами поза СНД	5503	14485	18964	22731	31635	22333	25996
експорт товарів	2927	8919	11125	13054	18211	11988	11648
імпорт товарів	2576	5566	7839	9677	13424	10345	14348
сальдо	351	3353	3286	3377	4787	1643	-2700
із них з країнами ЄС (27)	3938	10736	14128	16854	22711	15847	15150
експорт товарів	2085	7130	9088	10612	14169	9301	7600
імпорт товарів	1853	3606	5040	6242	8542	6546	7550
сальдо	232	3524	4048	4370	5627	2755	50

Загалом у 2006–2010 рр. Білорусь підтримувала торговельно-економічні зв'язки із понад 170 країнами світу. Порівняно із 2005 роком географія білоруського експорту розширилася на 27 країн (серед них Барбадос, Габон, Гаїті, Гондурас, Коста-Ріка, Мальта, Парагвай, Уругвай) [4, с. 188]. Проте аналіз показників географічної диверсифікації із таблиці 4 [31] свідчить, що 79,5 % товарного експорту сконцентровано на 10 країнах – основних торговельних партнерах Білорусі – Росії (38,9 % загального обсягу експорту), Нідерландах (11,0 %), Україні (10,2 %), Великобританії (3,9 %), Латвії (3,7 %), Польщі (3,5

%), Бразилії (2,8 %), Китаю (1,9 %), Казахстану (1,8 %), Німеччині (1,8 %). З огляду на це, важливим завданням нині для Республіки Білорусь є необхідність диверсифікації зовнішньоекономічної діяльності, пошук нових ринків збуту для білоруської продукції.

Таблиця 4

Структура білоруського експорту за країнами, %

2005 р.		2010 р.	
Назва країни	частка	Назва країни	частка
Росія	35,8	Росія	38,9
Нідерланди	15,1	Нідерланди	11,0
Великобританія	7,0	Україна	10,2
Україна	5,7	Великобританія	3,9
Польща	5,3	Латвія	3,7
Німеччина	4,4	Польща	3,5
Китай	2,7	Бразилія	2,8
Литва	2,2	Китай	1,9
Латвія	2,0	Казахстан	1,8
Франція	1,7	Німеччина	1,8
Усього	81,9	Усього	79,5

Для активізації експортного потенціалу Білорусі необхідно змінити товарну структуру експорту, перейти від експорту сировинних ресурсів (калійних добрив, нафтопродуктів і чорних металів) на експорт інноваційних товарів із високою доданою вартістю, відійти від принципу продажу на експорт продукції за низькою ціною до якісної, високотехнологічної і наукоємної продукції, а імпорту – в бік скорочення споживання енергоресурсів і сировини [5, с. 255, 258]. Забезпечення позитивного сальдо зовнішньої торгівлі, збільшення експорту товарів, розвиток імпортозаміщення, перехід на вироблення наукоємних та інноваційних товарів, вироблених за технологіями V і VI укладів – це завдання на найближчу перспективу. Їх розв'язання зробить економіку Білорусі стійкішою до викликів, пов'язаних із глобалізаційними та інтеграційними процесами сучасного світу.

На основі аналізу зовнішньоекономічної діяльності Білорусі у 2006–2010 рр. бачимо, що суттєвого впливу на світову економіку держава не здійснює. Проте в результаті проведення динамічної багатовекторної міжнародної політики країна поступово інтегрується в світові економічні процеси. Основою входження республіки в глобальний економічний простір служить міжнародна торгівля товарами і послугами. Білорусь зміцнює партнерські відносини із державами, де традиційно присутня білоруська продукція, а також завойовує нові зарубіжні ринки, відкриваючи перспективи для дво- і багатосторонньої економічної взаємодії.

Список використаних джерел

1. Качуровский Е. Беларусь: Интеграционное измерение / Е. Качуровский. – Минск: Книгосбор, 2008. – 556 с.
2. Беларусь: Народ. Государство. Время / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории; редкол.: А. А. Коваленя и др. – Минск: Беларус. навука, 2009. – 879 с.
3. Белорусский путь / Под ред. О.В. Пролесковского и Л.Е. Криштаповича. – Минск, 2009. – 217 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iac.gov.by/nfiles/000019_245549.pdf.
4. Шимов В. Национальная экономика Беларуси: учебник / В. Шимов [и др.]; под ред. В. Н. Шимова. – 4-е изд., перераб. и доп. – Минск: БГЭУ, 2012. – 651 с.
5. Козловская В. Проблемы и перспективы экспорта Республики Беларусь / В. Козловская // Экономика Республики Беларусь в интеграционных процессах: тенденции, проблемы и перспективы: сб. мат-в Международной научно-практической конференции (19–20 апреля 2012 г., г. Минск) / Ин-т экономики НАН Беларуси. – Минск: “Право и экономика”, 2012. – С. 255–258.
6. Матяс А. Внешняя торговля Республики Беларусь в условиях интеграционных процессов с Российской Федерацией / А. Матяс // Экономика Республики Беларусь в интеграционных процессах: тенденции, проблемы и перспективы: сб. мат-в Международной научно-практической конференции (19–20 апреля 2012 г., г. Минск) / Ин-т экономики НАН Беларуси. – Минск: “Право и экономика”, 2012. – С. 269–272.
7. Никитина Э. Формирование и реализация экспортного потенциала предприятий как элемента интеграции в мировую экономику / Э. Никитина // Экономика Республики Беларусь в интеграционных процессах: тенденции, проблемы и перспективы: сб. мат-в Международной научно-практической конференции (19–20 апреля 2012 г., г. Минск) / Ин-т экономики НАН Беларуси. – Минск: “Право и экономика”, 2012. – С. 293–295.
8. Павловская С. Оценка концентрации белорусского экспорта / С. Павловская // Новое качество экономического роста: инновации, инвестиции, конкурентоспособность. Сборник материалов Международной научно-практической конференции 25–26 октября 2007 год, г. Минск / Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2007. – С. 328–329.
9. Медведев Р. Александр Лукашенко. Контуры белорусской модели / Р. Медведев. – М., 2010. – 320 с. [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: <http://fondknig.com/2011/07/31/>. 10. Лукашин Ю. Другая Белоруссия: полгода спустя / Ю. Лукашин // Еженедельник 2000. – № 47(583). – 2011. – 25 листопада. – С. А3. 11. Лукашин Ю. Другая Белоруссия: полгода спустя / Ю. Лукашин // Еженедельник 2000. – № 48(584). – 2011. – 2 грудня. – С. В–В4. 12. Круглашов А. Беларусь: особый путь в Европу / А. Круглашов, А. Власкин // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т. VIII. – Чернівці: Букрек, 2009. – С. 119–136. 13. Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т. VIII. – Чернівці: Букрек, 2009. – 504 с. 14. Тихомиров А. Беларусь – Венесуэла: много шума и почти ничего [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://naviny.by/rubrics/economic/2012/07/21/ic_articles_113_178543/. 15. Беларусь и Венесуэла наращивают экономическое сотрудничество [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.belarus.regnum.ru/news/1264628.html>. 16. Белорусско-китайские отношения [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Белорусско-китайские_отношения. 17. Российско-белорусские отношения [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Российско-белорусские_отношения. 18. Беларусь посчитала выгоду от льгот на российский газ [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gasua.com/ru/news/2758.html>. 19. Соглашение о поставке и цене газа для Беларуси внесено на ратификацию в Госдуму [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://oil-gas-energy.com.ua.html>. 20. Торгово-экономическое сотрудничество Российской Федерации и Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступу: www.economy.gov.ru/.../teo_bel_ru.doc?.... 21. Государственное учреждение Национальный архив Республики Беларусь (ГУ НАРБ), ф. 1105 (Министерство предпринимательства и инвестиций Республики Беларусь), оп. 2, спр. 149. Поручения Совета Министров Республики Беларусь по вопросам инвестиционной деятельности и документы по их выполнению. – 189 арк. 22. Высокая нота товарооборота. Особенности российско-белорусской взаимной торговли на современном этапе [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2011/09/29/torgovlya.html>. 23. Белорусско-украинские отношения [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Белорусско-украинские_отношения. 24. Внешняя торговля Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://belstat.gov.by/homep/ru/publications/archive/2011.php/>. 25. Товарооборот между Украиной и Беларусью вырос до \$6 млрд [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ru/~1/0/all/2012/11/11/290801>. 26. О торгово-экономическом сотрудничестве Республики Беларусь и Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://ukraine.mfa.gov.by/rus/relations/trade/>. 27. Статистический ежегодник Республики Беларусь. Национальный статистический комитет Республики Беларусь. – Минск, 2011. – 633 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://belstat.gov.by/homep/ru/publications/archive/2011.php/>. 28. Беларусь и страны Европы [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://mfa.gov.by/bilateral/europe/>. 29. Экспортное чудо Беларуси: как страна покорила Евросоюз [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://naviny.by/rubrics/economic/2012/02/24/ic_articles_113_176962/. 30. Статистический ежегодник Республики Беларусь, 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://belstat.gov.by/homep/ru/publications/archive/2011.php/>. 31. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 23.05.2011 N 656 “О Национальной программе развития экспорта Республики Беларусь на 2011–2015 годы” [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby11/republic01/text820.htm>.

Оксана Валион

ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В 2006–2010 ГГ. В КОНТЕКСТЕ ИНТЕГРАЦИИ В МИРОВУЮ ЭКОНОМИКУ

В статье проанализированы особенности внешнеэкономической деятельности Беларуси в 2006–2010 гг. Особое внимание сконцентрировано на торгово-экономическом сотрудничестве республики с зарубежными государствами в целях интеграции в мировое экономическое пространство.

Ключевые слова: Беларусь, внешнеэкономическая деятельность, мировая экономика, торговля, экспорт, импорт.

Oksana Valion

FOREIGN ECONOMICAL ACTIVITY OF THE REPUBLIC OF BELARUS IN 2006–2010 YEARS IN THE CONTEXT OF INTEGRATION INTO THE WORLD ECONOMY

In the article the features of foreign economical activity of Belarus in 2006–2010 years are analyzes. Particular attention is focused on trade and economic cooperation of the Republic with foreign countries with the purpose of integrating into global economic space.

Key words: Belarus, foreign trade, the foreign economical activity, trade, exports, import.

УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 327 (477)

Василь Ткаченко

ФЕНОМЕН “ВНУТРЕННЕЙ КОЛОНИЗАЦИИ” В УКРАИНО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ (ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

В статье анализируется современное понимание феномена “внутренней колонизации” на примере украино-российских отношений XVII–XXI веков.

Ключевые слова: внутренняя колонизация, национальная идентичность, инородцы, экзотизация Украины, гибридизация образа украинцев, “украинизация” русской культуры, русификация украинцев, украино-российский консенсус, идентичность сопротивления.

Всякому делу свой час и своя пора. Ныне мы остро ощущаем необходимость познать истину, которая должна сделать нас свободными. Даже с поправкой на то, что “кто умножает знания, тот умножает печаль”. Однако, как это ни прискорбно, в новейшей истории двух независимых государств – Украины и Российской Федерации – все-таки “время строить” циклически чередуется со временем “разбрасывать камни”.

Так, в 2009 году заместитель директора “Левада-Центра” Алексей Гранаткин констатировал, что после войны в Грузии отношение России к Украине резко ухудшилось. Этот сдвиг в общественном мнении России проявился в том, что если в июле 2008 года к Украине плохо относилось 37% россиян, то уже осенью – 53%. В роли главной причины сдвига назывался курс президента Украины Виктора Ющенко, который квалифицировался как проамериканский. Вскоре ситуация еще больше ухудшилась: после “газовой войны” декабря 2008 года этот негативный показатель достиг рекордных 62%. В создавшейся ситуации огорчало то, что россияне и украинцы связаны между собой не только историческим прошлым, общими границами, но и семейными узами. У многих украинцев живут родственники в России, соответственно, у многих россиян – родственники в Украине. Часто от россиян можно было услышать, что украинцы – это родной нам народ, но вот, дескать, им не повезло с властью. При этом мало кто отдавал себе отчет в том, что отрицательное отношение к государству может со временем перерасти в плохое отношение и к самому народу.

Ранимая идентичность

Придерживаясь принципа политкорректности, мы не станем со стороны Украины вдаваться в подробности кто и зачем после “оранжевой революции” 2004 года разжигал в России антиукраинскую кампанию в СМИ, тем более что и украинское руководство того периода грешило час от часу заявлениями, которые так и напрашивались на пропагандистские оценки со стороны журналистов. Особенно это касалось вопросов истории, на счет которых с украинской стороны подчас излагались весьма экзотические взгляды и оценки. И, тем не менее, в этой непростой ситуации общественное мнение Украины в целом выглядело достойно: по оценкам Киевского международного института социологии (КМИС), большинство украинцев, невзирая на различные пропагандистские кампании, продолжали хорошо относиться к России. И дело здесь вовсе не в каком-то психологическом парадоксе мировосприятия украинцев. Скорее речь может идти об относительно достаточной информированности. Так, комментируя этот феномен, социологи акцентировали внимание на присутствии плюрализма мнений в украинских СМИ, где

журналисты, как правило, подавали две и больше точек зрения на проблему. Возможно, это и сыграло не последнюю роль в том, что положительно к России в 2009 году относилось 90% респондентов, а отрицательно – в пределах 6–7%. [1].

С чувством удовлетворенности украинцы воспринимали и некоторые сдвиги в отношении россиян к Украине: согласно сентябрьского 2012 опроса “Левада-Центра”, на вопрос “Как вы в целом относитесь сейчас к Украине?” ответили “очень хорошо” или “в основном хорошо” 74% респондентов. Это не 90% как в Украине, но все же и не так мало, как было раньше. Но и здесь присутствуют проблемы. Как мне кажется, кроме традиционных “газовых”, во многом наносят вред и периодические продовольственные “торговые войны”. То Россия запретила ввоз украинских сыров, то вдруг через день-два после праздничных лобызаний по случаю 1025-летия принятия христианства на Руси Российская Федерация запретила ввоз украинских сладостей украинской фирмы “Рошен”. Потом это коснулось и других украинских товарных потоков: на российских таможнях был установлен жесткий режим, который, впрочем, со временем был ослаблен.

Ладно бы эти вопросы решались в установленном порядке на межгосударственном уровне. Но ведь они постоянно сопровождаются массовой пропагандистской кампанией в СМИ. Все это сказывается на формировании общественного мнения. А в итоге создается суммарный повод для огорчения: что ни говори, а за последние 20 лет Украина в мировоззрении жителей России превратилась в один из самых противоречивых внешнеполитических образов. Она выступает как единственное государство, которое россияне, по данным опросов “Левада-Центра”, записывают сегодня и в топ-10 друзей России (где Украина на пятом месте после Белоруси, Казахстана, Германии и Китая) и, одновременно, в топ-10 ее врагов (шестое место вслед за Грузией, США, и тремя странами Балтии).

При этом сами же российские эксперты отмечают такой досадный факт, что отношение к украинцам резко улучшилось за последние годы не в последнюю очередь на фоне “кавказофобии”, что не может огорчать и самих украинцев. Социолог Денис Волков объясняет этот феномен тем, что в больших городах, куда хлынул поток кавказских и азиатских мигрантов, украинцы как приезжие не вызывают неприязни прежде всего потому, что их “не видно” [2]. То есть – они демонстративно не подчеркивают свою этническую принадлежность, и это каким-то образом сглаживает общение с русскими, хотя такой уровень восприятия русскими национальной идентичности других народов тоже вызывает ряд вопросов

К сожалению, нарастанию уровня толерантности между россиянами и украинцами резко претят интернет-конфликты на этнической почве. В онлайн-обсуждениях присутствует набивший оскомину набор стандартных обвинений: “хохлы” воруют газ, Украина стремится вступить во враждебное НАТО, бандеровцы-предатели угнетают российское население Украины. В ответ следуют упреки в стремлении “москалей” расчленивать Украину. Психологи пытаются объяснить такую ярость попыткой пользователей Интернета компенсировать свои нереализованные возможности – и личные, и национальные. Но в этих объяснениях мало утешения. Согласно экспертному суждению Юлии Мак-Граффи, главного редактора интернет-издания *Корреспондент.net*, новости об украинско-российских отношениях часто превращаются в “своеобразную красную тряпку для комментаторов”. Эти новости не только наиболее читаемы, но и вызывают больше всего откликов посетителей, нередко агрессивных. Такого рода информационная война мешает находить взаимопонимание между народами по многим спорным вопросам и конфликтным моментам – как исторического прошлого, так и настоящего. Более того – на бытовом массовом уровне закрепляются предрассудки, отягощенные спекуляциями политтехнологов.

В создавшейся ситуации, на мой взгляд, украинским пользователям Интернета следовало бы учитывать некоторые моменты социальной и политической психологии. В частности тот момент, что жители Российской Федерации в течение последних 20 лет пережили острые этнические конфликты, варварские теракты и разрушительные военные действия. Все это, безусловно, усиливало межэтническое напряжение в стране. Следует

относиться с пониманием и к тем проблемам, которые были обозначены в выступлении президента Российской Федерации Владимира Путина на заседании клуба “Валдай” осенью 2013 года. Речь идет о том, что “сегодня Россия испытывает не только объективное давление глобализации на свою национальную идентичность, но и последствия национальных катастроф XX века, когда мы дважды пережили распад нашей государственности. В результате получили разрушительный удар по культурному и духовному коду нации, столкнулись с разрывом традиций и единства истории, с деморализацией общества, с дефицитом взаимного доверия и ответственности. Именно в этом многие корни острых проблем, с которыми мы сталкиваемся. Ведь вопрос ответственности перед самим собой, обществом и законом – один из основополагающих не только в праве, но и в повседневной жизни” [3].

Соответственно и российской стороне следовало бы осознать, что длительный период пребывания Украины в статусе “внутренней колонии” Российской империи не мог не вызвать своеобразный компенсаторный “эффект бумеранга”, провоцируя феномен если не исторического реванша, то, во всяком случае, феномен идентичности сопротивления – “Украина – не Россия” (Леонид Кучма). Того реванша и сопротивления, который следует перевести в исторический диалог двух народов. В частности, диалог относительно украинской и российской идентичности, переосмысливания доставшегося нам исторического наследия, углубленного анализа современных глобальных вызовов и разрешения проблемы идентичности в первую очередь через призму этих вызовов.

Феномен “внутреннего колониализма”

Было бы наивным полагать, что вывести общественное мнение Украины и России из турбулентного информационного поля могла бы в одночасье высокая академическая наука. Одной ей это не под силу. Но и без ее фундаментальных разработок, которые рано или поздно будут все-таки востребованы обществом – как гражданами, так и политическим классом – нормализовать отношения между двумя странами никак не получится. В этом контексте книга “Там внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России”, изданная 2012 года в Москве под редакцией Александра Эткинда, Дирка Уффельмана и Ильи Кукулина может быть рассмотрена как этапный труд в весьма перспективном исследовательском направлении.

Конечно, колониальный, антиколониальный и постколониальный дискурсы заявили о себе в общественно-политической мысли не сегодня и не вчера. Речь идет как о зарубежных изданиях, так и об отечественной научной продукции. И в этом многотрудном процессе выработки самосознания, как говорится, не каждое лыко в строку. Для этого достаточно вспомнить хотя бы известное положение, что история есть организованное воспоминание, и организованное забытие. В случае многонациональной Российской Федерации, подчеркивается в книге, особенно важным является то, что вспоминают друг о друге составляющие ее народы, ибо, по Эрнесту Ренану “сущность нации состоит в том, что все индивиды, ее составляющие, имеют много общего, но забыли многое, что их разъединяет” [4].

Впрочем, этот дискурс касается и Украины, учитывая значительную составляющую в ее народонаселении представителей русского этноса. Вполне понятно, что во время формирования новой исторической общности “советский народ” монополично правящая КПСС проводила линию, зафиксированную в приснопамятных тезисах к 300-летию воссоединения Украины с Россией. В этом документе “красной нитью” проходила идея об извечном стремлении украинцев воссоединиться с братским российским народом. И наоборот – после распада Советского Союза лейтмотивом многих исторических исследований стал тезис о единодушном стремлении украинцев к независимости от гнета Российской империи. То есть, маятник общественного мнения качнулся в другую сторону и, соответственно, имперский дискурс советских времен был заменен в последнее двадцатилетие дискурсом антиимперским.

На мой взгляд, в этот непростой в украино-российских отношениях час следовало бы уделить большее внимание дискурсу постимперскому. Ныне украинцам и россиянам приходится находить взаимопонимание исходя из факта существования двух независимых государств на принципах взаимности и добрососедства. Каждое государство – и Российская Федерация, и Украина – преследуют свой национальный интерес, и от этого никуда не деться. А потому придется научиться слышать друг друга с учетом того, что не все исторические факты имеют для разных народов одинаковую ценность, тем более что события прошлого не всегда могут претендовать на одинаковую оценку. Тем не менее, диалог следует продолжать и находить взаимопонимание.

С точки зрения определения роли и места Украины в контексте “внутреннего колониализма” хотелось бы остановиться на некоторых исходных пунктах научного труда “Там внутри”. Прежде всего, привлекает внимание *определение внутренней колонизации как применение “практик колониального управления и знания внутри политических границ государства”*. То есть, центральным пунктом является государственная политика по отношению к завоеванным или присоединенным народам. Но тут же следует оговорка, что “границы России расширялись и в доимперский, и в имперский периоды с такой скоростью, что само отличие “внешнего” от “внутреннего” было текучим и неопределенным”. Вот эта “текучесть” и “неопределенность” и является причиной того, что вместо четко структурированных дефиниций в исследовании приходится прибегать к различным метафорам, которые где-то и помогают глубже “прощупать ситуацию”, но не могут претендовать в полной мере на статус *систематизированного знания*. То есть, – вычленить какую-то универсальную “модель” внутреннего колониализма, а тем более выстроить надлежащую матрицу на сегодняшний день пока что маловероятно, а потому понятие “внутренний колониализм” все еще остается во многом подвижным и трудно фиксируемым.

То же относится к понятию “инородцы”, где представления о сословии, религии и этнической принадлежности могли варьироваться, наполняться различным ситуативным смыслом, а формы культурно-политического отношения к ним могли быть одновременно и универсальными, и локализованными. Это сказывалось и на практическом осуществлении имперской политики России: она сильно варьировалась – от максимально возможной ассимиляции этносов, до военно-административных силовых методов управления или прямого “выдавливания” с занимаемых ими территорий. Впрочем, как отмечается в книге, бывали случаи, когда имперские власти никак не могли определить цели и курс своей политики в отношении некоторых этносов, “доставшимся” им вместе с территорией [5].

Окончательно осложняет исследовательские задачи и то, что характерные феномены колониализма в России “чаще всего были обращены внутрь собственного народа” – их называли внутренней колонизацией, самоколонизацией или же вторичной колонизацией собственной территории. Этот процесс сопровождался не только эксплуатацией экономических и людских ресурсов, но и культурным прессингом на самих же русских: в ряде случаев попытки ассимиляции этнических меньшинств угрожали необходимостью ввести такое определение русскости, которое не могло удовлетворить самих русских, или приводило к возвышению “инородцев” над самим русским населением [6].

Таким образом, актуальной задачей, на мой взгляд, все еще остается определение какой-то фиксированной “исходной точки” для определения надлежащей исследовательской системы координат. В противном случае восторжествует постмодернизм – ибо “если Бога нет, то все позволено”. В этой ситуации, как мне представляется, следует продолжать дискурс в обозначенном направлении “внутреннего колониализма”, но не столько по линии узкодисциплинарной, сколько путем выхода на метадисциплинарный уровень. Очень даже может быть, что это приведет, в конце концов, к какой-то обобщающей концепции, а в дальнейшем – и более четкой структуре и исследовательской матрице.

Что же касается трактовки “внутреннего колониализма” по отношению к украинцам и белорусам, то здесь, судя по всему, подход не только весьма конструктивен, но и показателен в контексте отхода от устарелых взглядов. Как показывают стереотипы

сознания, которые очень омрачают современные украино-русские отношения, парадокс состоит в том, что украинцы со стороны русских никогда не считались “инородцами”. Их просто чохом зачисляли “русскими”, и тем самым лишили права считаться отдельным народом. Украинский язык же рассматривали как диалект великорусского наречия. Поэтому нельзя не согласиться с авторами “Там внутри”, что “самым ярким примером неразграничения внешнего и внутреннего, “исконного” и экзотического в истории России является история управления Украиной и ее восприятия в культуре... На политическом уровне шла гомогенизация империи, на культурном – экзотизация Украины и представление ее как пространства, где предки жителей Москвы и Петербурга исповедовали древние, ныне забытые, но таинственные и жутковатые языческие обряды. Украина не только в русской, но во многом даже и в украинской культуре... стала локусом смешения и затрудненного различения “своего” и “чужого” и, таким образом, сохранила свой “пограничный” статус, которого она после ликвидации автономии Гетманщины не имела политически” [7].

С точки зрения политкорректности привлекает внимание еще одна важная, заявленная авторским коллективом позиция. Они убеждены, что, “любые проявления российско-имперского нарциссизма неприемлемы, поскольку заставляют забыть о жертвах российского внешнего колониализма... Мы стремились к тому, чтобы в рисуемой нами картине имперского прошлого нашлось бы место для жертв и для агентов колониализма и внешнего, и внутреннего” [8]. Следует отметить – с точки зрения России это ново и показательно. Однако, на мой взгляд, с точки зрения современной Украины было бы некорректно и неконструктивно принять на себя роль исключительно “жертвы” колониализма, как это характерно для антиколониального дискурса. С одной стороны, нельзя забывать, что значительный контингент украинского политического класса очень даже активно выступал в роли агента имперского строительства. А с другой стороны – психология “жертвы” с точки зрения задач нынешнего украинского общества весьма уязвима и двусмысленна: она могла быть допустимой разве что на мобилизационном этапе конструирования “идентичности сопротивления”, но вряд ли становится конструктивной на нынешнем этапе формирования “идентичности проекта будущего” для Украины.

Вот эти последние соображения, по существу, и станут рабочей гипотезой в дальнейшем изложении материала.

Креативная метафора

Прежде всего, есть смысл пока что принять “метафоричный” подход авторов “Там внутри”, который сформулирован следующим образом: “Вопрос для нас состоит не в том, верна ли модель внутренней колонизации, а в том, может ли эта метафора принести эвристическую “добавленную стоимость”. На наш взгляд, она вполне допустима при интерпретации культурной и социальной истории империи, так как колонизация основана на “сверхэкономическом” производстве культурных различий – производстве, которое порождает не только экономические, но прежде всего культурные и антропологические последствия” [9].

Возьмем и мы для примера тот идеал “всесторонне верноподданнической личности”, который российское самодержавие стремилось сформировать, а в дальнейшем и эксплуатировать в Украине. Лучшей иллюстрации, чем встреча с запорожцами Екатерины II и князя Потемкина в “Ночь перед Рождеством” Н. Гоголя, вряд ли мы найдем:

Запорожцы прошли еще две залы и остановились. Тут велено им было дожидаться. В зале толпилось несколько генералов в шитых золотом мундирах. Запорожцы поклонились на все стороны и стали в кучу.

Минуту спустя вошел в сопровождении целой свиты величественного роста, довольно плотный человек в гетьманском мундире, в желтых сапожках. Волосы на нем были растрепаны, один глаз немного крив, на лице изображалась какая-то надменная величавость, во всех движениях видна была привычка повелевать... Гетьман... едва кивнул головою и подошел к запорожцам.

Запорожцы отвесили все поклон в ноги.

- Все ли вы здесь? – спросил он протяжно, произнося слова немного в нос.

- *Та вси, батько!* – отвечали запорожцы, кланяясь снова.

- Не забудете говорить так, как я вас учил?
- Нет, батько, не позабудем.
- Это царь? – спросил кузнец одного из запорожцев.
- Куда тебе царь! Это сам Потемкин, – отвечал тот.

В другой комнате послышались голоса... Запорожцы вдруг все пали на землю и закричали в один голос:

- Помилуй, мамо! помилуй!

Кузнец, не видя ничего, растянулся и сам со всем усердием на полу.

- Встаньте, прозвучал над ними повелительный и вместе приятный голос. Некоторые из придворных засуетились и толкали запорожцев.

- Не встанем, мамо! не встанем! умрем, а не встанем! – кричали запорожцы.

Потемкин кусал себе губы, наконец подошел сам и повелительно шепнул одному из запорожцев. Запорожцы поднялись...

- Светлейший обещал меня познакомить сегодня с моим народом, которого я до сих пор не видала, – говорила дама с голубыми глазами, рассматривая с любопытством запорожцев. – Хорошо ли вас здесь содержат? – продолжала она, подходя ближе.

- *Та спасибі, мамо!* Провиант дают хороший, хотя бараны здешние совсем не то, что у нас на Запорожье, – почему ж не жить как-нибудь?..

Потемкин поморщился, видя, что запорожцы говорят совершенно не то, чему он их учил...

Один из запорожцев, приосанясь, выступил вперед:

Помилуй, мамо! зачем губишь верный народ? чем прогневили? Разве держали мы руку поганого татарина; разве соглашались в чем-нибудь с турчином; разве изменили тебе делом или помышлением? За что ж немилость? Прежде слышали мы, что приказываешь везде строить крепости от нас; после слышали, что хочешь *повернуть в карabinеры*; теперь слышим новые напасти. Чем виновато запорожское войско? тем ли, что перевело твою армию через Перекоп и помогло твоим генералам порубать крымцев?..

Чего же хотите вы? – заботливо спросила Екатерина.

Здесь Н. Гоголь свел суть разговора до просьбы кузнеца подарить его невесте черевички. В итоге писатель ушел от того, чтобы озвучить требования украинского казачества, однако вместо этого вскрыл откровенно колониально-покровительственный характер аудиенции, где и царский двор, и запорожцы вели себя соответственно моменту: запорожцы изображали простоватую глуповатость, а Екатерина II источала свои симпатии к “поющему и пляшущему племени”.

Однако ж, – продолжала государыня, обращаясь снова к запорожцам, – я слышала, что на Сечи у вас никогда не женятся.

- Як же, мамо! ведь человеку, сама знаешь, без жинки нельзя жить, – отвечал тот самый запорожец, который разговаривал с кузнецом, и кузнец удивлялся, слыша, что этот запорожец, зная так хорошо грамотный язык, говорит с царицею, как будто нарочно, самым грубым, обыкновенно называемым мужицким наречием. “Хитрый народ! – подумал он сам в себе, – верно, не даром он это делает”.

- Мы не чернецы, – продолжал запорожец, – а люди грешные. Падки, как и все честное христианство, до скоромного. Есть у нас не мало таких, которые имеют жен, только не живут с ними на Сечи. Есть такие, что имеют жен в Польше; есть такие, что имеют жен в Украине; есть такие, что имеют жен и в Турещине.

В этом отрывке Н. Гоголя ярко и многогранно отразилась та политическая и культурная ситуация, которая сложилась в Российской империи относительно Украины. Прежде всего, произошла колониальная ориентализация Украины, где запорожцы виртуально представляли из себя эдакую экзотическую группу, для описания которой, по мнению присутствующих в гоголевском сюжете российских сановников, уместно было бы перо Лафонтена. Украинцы в имперском дискурсе выступали в роли тех “других”, “иных”, которые якобы ведут нецивилизованный образ жизни и поэтому постоянно нуждаются в дисциплинировании со стороны князя Потемкина. Во-вторых, в наведенном отрывке происходит фольклорная стереотипизация украинцев, сопровождающаяся добродушно-снисходительным отношением императрицы к своему “поющему и пляшущему племени”. Однако, в третьих, в творчестве Н. Гоголя в экзотический образ украинца включается такая сугубо русская, с точки зрения официальных идеологов, черта как православное вероисповедание. А это, дескать, в корне меняет ситуацию. Ведь в итоге происходит гибридизация образа украинцев, ибо последняя характеристика как бы возвышает их над “инородцами” – татарами, турками и поляками – и

тем самым навеки определяет дальнейший путь украинцев к ассимиляции в качестве демографического донора русского народа.

Эвристической “добавленной стоимостью”, проистекающей из анализа метафоричности Н. Гоголя, может быть, на мой взгляд, расширение диапазона дискурса о “внутренней колонизации”. Как уже говорилось, речь идет, прежде всего, *о необходимости решительного смещения акцента от полемики в рамках “имперский/антиимперский” – в сторону более последовательного постимперского, самокритического дискурса украинцев по отношению к самим себе*. Например, в приведенном диалоге царицы и запорожцев нельзя однозначно прийти к заключению – чем же объяснить такую витиеватую, хитровато-угодническую манеру изложения запорожцами своих просьб. Почему они приняли эти имперские правила игры, внося в этот замысловатый церемониал и протокол свои хитроумные ремарки и полунамёки? Все ли дело в насилии и глумлении над украинским народом?

Или, может быть, имперская форма правления, при всех своих изъянах и недостатках, на определенном этапе своего развития в чем-то главном соответствовала миропониманию украинцев и осознанию ими своих национальных устремлений?

Две культуры: имперский диалог

Понимаю, что последний тезис будет активно оспорен и осужден некоторыми украинскими ура-патриотами как якобы проявление “низкопоклонства перед старшим братом”, но все же остаюсь при убеждении в креативности и перспективности именно этого подхода, последовательно отстаиваемого мной и соавторами в годы независимости Украины [10]. Рассмотрим некоторые аргументы в подтверждении этого подхода.

Национальные устремления России в XVII веке формировались под воздействием вызова – глубоких потрясений государственного и общественного строя в период “смутного времени” (оккупация Москвы времен Лжедмитрия). Этот вызов дал мощный импульс к европеизации России. Государство все чаще стало приобщать иностранцев к реформированию армии, производства вооружений, металлургии, торговли. Из книг, переведенных из латинского и польского языков, проникали основы научно-технических знаний, хотя в сфере гуманитарной все еще придерживались унаследованных канонов традиционных форм.

Однако это столетие принесло с собой и эмансипацию культуры от пут старых форм. На смену Псалтырю приходили буквари. Выходцы из белорусских и украинских земель, закончив Острожскую или Киево-Могилянскую академии, создавали в Москве очаги просвещения. Уже во время царствования Алексея Михайловича для исправления церковных книг были приглашены киевские ученые – Епифаний Славинецкий, Арсений Сатановский и другие. Реформирование Петром Великим Московской духовной академии было не чем иным, как внедрением административным порядком того, что уже было ранее в Украине.

По этому поводу известный ученый-языковед Н.Трубецкой в статье “К украинской проблеме”, изданной в 1927 году в эмиграции, акцентировал внимание на специфике русско-украинских взаимосвязей. Он считал, что в XV, XVI и первой половине XVII в. культура Руси-Украины и культура Московской Руси развивались настолько разными путями, что к середине XVIII в. различие между ними было уже чрезвычайно глубоким. Однако украинское национальное сознание, как и русское, тогда еще не сложилось как мировоззренческая система. Среди населения бытовала идея общности византийского православия и единства Руси. Поэтому обе культуры – русская и украинская – трактовались как две дальнейшие редакции одной и той же культуры. Но каждая сторона придерживалась своих взглядов: выходцы из Украины считали московскую редакцию культуры испорченной неграмотными москвитями. А те, в свою очередь, считали украинскую редакцию культуры испорченной еретическими латино-польскими влияниями. Спор решил царь Петр I, отдав предпочтение украинской редакции, которая уже содержала в себе элементы европейской культуры и тенденцию к дальнейшей эволюции в этом направлении [11].

В итоге творческая деятельность украинцев стала неотъемлемой частью российской культуры. Например, Николай Лосский среди украинских деятелей в области русской культуры называл в первую очередь литератора Василия Капниста, переводчика “Илиады” Николая Гнедича, автора исторических романов Данила Мордовцева и популярного Владимира Короленко. В области философии это профессора Т. Осиповский, С. Гогоцкий и П. Юркевич. В области других наук – историк Н. Костомаров, лингвист А. Потебня, математик В. Имшенецкий, биолог О. Ковалевский, минералог В. Вернадский и его сын историк Г. Вернадский, геолог М. Андрусов. А еще целые семьи Данилевских, Петрушевских, Прокоповичей. В области живописи всем известны имена Антона Лосенка, Дмитрия Левицкого, Владимира Боровиковского, Ильи Репина, Михаила Врубеля. А куда девать из сферы музыки Михаила Глинку, Дмитрия Бортнянского, Максима Березовского, Артема Веделя? А просветителей Мелетия Смотрицкого и Степана Яворского? Как забыть тот факт, что в Славяно-греко-латинской академии более трех четвертей учителей, префектов и ректоров были выходцами с Украины, воспитанниками Киево-Могилянской академии, учителями ее, переведенными в Россию правительственными указами? Оценивая их деятельность, российский исследователь П. Знаменский в работе о духовных школах России, отмечает, что школьные администраторы и учителя были для учеников настоящими иностранцами, что приехали с какой-то чужой земли, которой тогда была Малороссия, со своими обычаями, понятиями и самой наукой, со своим малопонятным, страшным для великорусского уха языком [12].

Однако, насколько корректным может быть заключение Н. Трубецкого, что в XVIII веке произошла “украинизация” русской культуры? Здесь следует акцентировать внимание на том факте, что для полной победы на культурном фронте необходимо было бы достижение преимущества во всех сегментах культуры. А вот этого момента как раз и недоставало Украине XVII века. Украинская культура периода барокко – архитектура, живопись, церковное пение и проповеди – была по существу церковной. До тех, пока аналогичное положение дел было и в России, украинская культура была в наступлении: она завоевала церковь, словесно-богословское образование и науку, искусство и культуру в целом. Известная церковная реформа патриарха Никона была фактически проведена силами украинцев. Однако этого уже было недостаточно: Европа уже не жила исключительно церковной культурой. Да и в России Петр I еще использовал Стефана Яворского в качестве Президента Духовной Коллегии (Святейшего Правительствующего Синода) после последнего российского патриарха Адриана, как и Феофана Прокоповича в качестве первого вице-президента. Однако Петр I уже смотрел на Запад, чтобы позаимствовать оттуда необходимые ему элементы новой технической культуры.

Прорубив не без помощи украинской интеллигенции окно в Европу, Петр I впоследствии (после Полтавы) жестко отгородил Украину от Запада. При этом он оставил Киево-Могилянскую академию такой, какой она тогда была – лояльной и смиренной. И это впоследствии сыграло решающую роль: кто не идет вперед, тот отстает. В нашем случае отставание было безнадежным: в то время, как российская культура стала дополнять свою церковную сторону новой, технически-светской, украинская культура оставалась на старых позициях. В итоге она становилась старомодной, а старомодность вызывает смех. Насмешки убивают культуру. И уже в конце XVIII начале XIX веков положение принципиально изменилось: Украина, потеряв государственность (существующую до того в ограниченной форме Гетманщины), постепенно теряла свой авторитет и в сфере культуры.

С этого времени русская культура, интегрируя в себя интеллектуальный потенциал провинций, стала символом духовного прогресса. Украина же, лишенная культурной элиты, стала синонимом мужицкой нации, культурной отсталости и провинциализма. “Среди высших российских кругов, – писал украинский литературовед, академик С. Ефремов, – где еще в первой половине XVIII века передовые позиции занимали более культурные украинцы, началась решительная реакция: россияне теперь ответили мстостью за прошлое свое унижение, и конец века видит уже иное распределение культурных сил. Украинство – это

уже провинциализм, мужицтво, некультурность и грубость; “модное в то время осмеивание малороссов” стало вместо бывшей моды на украинцев в столице при царском дворе” [13].

В целом же привилегированная военно-бюрократическая каста России была вполне интернациональным, вернее – космополитическим образованием. Политика русификации была весьма дифференцированной – даже тем “инородцам”, которые принимали православие и русский язык, были открыты двери к высшим постам. Тем более это касалось православных выходцев из Украины – 25 тысяч семейств украинской казацкой старшины получили от империи звания российских дворян. Будучи инкорпорированными в высшие круги Российской империи, они достигали наивысших постов. И было бы несправедливо не замечать, что служба Российской империи на различных постах министров и послов, представители знатных украинских родов Безбородков, Завадовских, Гудовичей, Трошинских, как покажет ход дальнейших событий, вносили свой вклад (возможно, и не осознавая это в полной мере) в защиту геостратегических интересов будущей Украины.

Другое дело, что имперская служба преследует свою логику и требует демонстративного дистанцирования от собственного народа как критерия лояльности “высшим государственным интересам” России. Выходцы из Украины старались не выделяться из общей чиновничьей массы, русский канцелярский язык уже с середины XVIII века главенствует в делопроизводстве учреждений на территории Украины, а украинский народный язык трактуется “исчезающим наречием”, которое часто используется в театральных постановках для придания им комедийности. Постепенно теряется самоназвание украинцев: вместо этого внедряется официально-бюрократический термин “малороссиянин” – в сопоставлении с представителями “Великой Руси”.

В конечном итоге, украинское дворянство подверглось массовой русификации. И хотя многие представители этого класса все же исповедовали дух патриотизма, им была свойственна скорее двойственная лояльность: гражданская общерусская и украинская этническая. Если выйти за рамки русско-украинских отношений и посмотреть шире в плоскости решения задач “внутреннего колониализма”, то элита национальных окраин, которая могла бы возглавить национально-освободительное движение в своем регионе, с удовольствием поглощалась имперским бюрократическим аппаратом. После подчинения в 1686 году украинской церкви Москве, произошла также русификация священнослужителей. Вместе с тем, согласно переписи 1897 года половина священнослужителей Украины (близко 50 тыс.) признали украинский язык родным. Они жили в тесном контакте с крестьянами, работали учителями в церковно-приходских школах, однако никакого клерикального политического движения в защиту идеи независимой Украины не создали.

Истоки консенсуса

Что и говорить, имперская система России была именно такой, а не какой-либо другой. Однако возникает вопрос, почему длительное время в Украине ощущалось отсутствие какой-либо программной цели освободительной борьбы. Почему, за оценкой М. Грушевского, начиная со времен гетмана Ивана Самойловича (1672–1687), Гетманщина “тихо плыла, без всяких конфликтов и пертурбаций на буксире московской политики”? [14]. Конечно же, в первую очередь потому, что “именно среди политического затишья и лояльной покорности под региментом Самойловича и Мазепы закладывались прочные основы сословных прав казацкой старшины и помещичьего землевладения на Украине, которые развивались параллельно с постепенным уничтожением автономии и форм выборности казацкого правления” [15].

Однако, все это касается сословных интересов казацкой верхушки. А были ли общенациональные интересы, которые бы закладывали предпосылки украинско-русского консенсуса в рамках империи? В конце XIX века к вершинам историософского понимания всей сложности украинского пути, монархических предпочтений политического класса и откровенно промосковской ориентации казацкой элиты поднялся, очевидно, лишь

М. Драгоманов. Многие другие публицисты не пошли дальше деклараций о “продажности” украинских правящих верхов, их чуть ли не прирожденном “сервилизме”.

Не заходя слишком далеко в историю, отмечал М. Драгоманов, достаточно будет указать, что уже от митрополита киевского (1620) Иова Борецкого вся украинская интеллигенция, в том числе и казацкая, кланялась восточному царю как своему защитнику. Сам же И. Борецкий еще в 1624 году ставил перед российским царем вопрос об объединении украинского народа с российским. Антироссийские выступления отдельных украинских деятелей, подчеркивал М. Драгоманов, не делали погоды: и Мазепа в последние годы его правления, и Филипп Орлик с Костем Гордиенко были здесь исключением, а не правилом.

Драгоманов ставил ряд вопросов к своим современникам, которые актуальны и сегодня. Почему такие фигуры украинских гетманов как И. Выговский, П. Дорошенко, И. Мазепа и Ф. Орлик не нашли в свое время надлежащего места в устном казацком эпосе – думах и песнях, а если и нашли, то зачастую негативное? Почему народное самосознание в целом дистанцировалось от этих деятелей? Как дать объяснение тому, что украинский народ в 1708 году отказался от варианта “вестернизации” Украины в союзе со Швецией, претерпев нечеловеческие муки от карательных экспедиций Меншикова, но остался верным царю Петру I? Банальные ссылки на “холопский” характер украинцев вряд ли будут здесь корректными.

Если даже обратиться к такому патриотическому произведению как “История Русов” анонимного автора, то апелляция Мазепы к национальному фактору, призыв к осознанию себя отличным от Московии народом не сыграли, в конце концов, решающей роли. Если верить этому источнику, то главным фактором при выборе стать ли на сторону Карла XII или Петра I – было осознание принадлежности к православной христианской цивилизации. “Значит, – писал М. Драгоманов, – если кто хочет украсить патриотизм непременно “святынями”, то должен признать, что московский царизм является и украинской святыней и что вследствие этого старые украинские писатели, творя стихи на честь царизма, являлись вовсе историческими патриотами” [16].

Драгоманов акцентировал внимание на том, что борьба за национальную независимость может стать весомым фактором народной жизни лишь тогда, когда дело доходит до осознания на индивидуальном уровне своих материальных и моральных интересов. Под этим углом зрения, писал он, “московское царство принесло нам немало бед, потому что это такое правление, которое наделало и делает беду и своим” [17]. То есть, наряду с внешней колонизацией активно осуществлялась и колонизация собственно русских территорий. Однако при этом, считал украинский мыслитель, следует брать во внимание, что “все-таки то царство было определенной организацией общественных сил, к которой пристала и наша Украина и которая все же таки выполняла и наши национальные задачи, с того времени, как история сложилась так, что мы сами не могли их выполнить” [18].

Таковыми национальными задачами на то время были: освобождение украинского народа от татаро-турецкого насилия и от польского подданства. Именно политика Польши в XVI–XVII веках подталкивала украинский народ к союзу с московским царем, тем более, что союз с Портой и ее вассалом Крымским ханством был неперспективным. Последние смотрели на Украину, как на белую Африку, откуда они поставляли рабов, каторжников и янычар. “Без северных берегов Черного моря, – писал М. Драгоманов, – Украина невозможна как культурный край; мы имели те берега в часы Уличей, Тиверцев и Тмутараканьской Руси; мы отбили обратно часть их перед нападением турок в XV в. и вынуждены были, так или иначе, взять их потом. Не удалось нам это сделать под Польшей, с самим казачеством, то должно было это осуществиться под московскими царями (Польша была, собственно, государством Балтийского бассейна и вследствие этого безразличной к черноморскому делу, интересному для поднепровцев). Московщина как государство Балтийского и Каспийского бассейна тоже была безразлична к тому делу, но Донщина притягивала ее к Черному морю. Вот где фатальная причина, почему европейская, а не специально украинская, задача разрушить

Турцию XV–XVI вв. была выполнена в XVII–XIX вв. государством московским, а не польским... Народ наш это нюхом чуял” [19].

Обеспечение украинских геополитических интересов в рамках имперской системы России создавало основу для своеобразного украинско-российского консенсуса. Даже после разрушения Сечи в 1775 г. и введения крепостничества (к которому народ подвела сама же казацкая старшина), Екатерина II была достаточно популярной среди украинской политической элиты. Народ же утешался тем, что присоединение к империи буджацких, крымских и кубанских степей дало возможность крепостным массово убежать с Гетманщины и Правобережной Украины на “слободы”. Да и в XVII веке фактор массовой миграции из-под Польши в московские земли, где за короткое время выросла новая Слободская Украина, сыграл не последнюю роль в подписании Переяславских соглашений. Кроме того, повстанческое движение на Правобережье против польского гнета – Колиивские бунты 1733 и 1768 годов – осуществлялись под знаменем московским (настоящим или придуманным).

Ссылаясь на обозначенные моменты, М. Драгоманов считал, что только в час аграрных реформ 1863–1866 годов завершился, по существу, период украинской истории, начатый революцией Богдана Хмельницкого, и тем самым украинско-российские отношения вошли в принципиально новое русло. В преддверии этих реформ в рамках Российской империи была выполнена элементарная геополитическая задача Украины: во второй половине XIX века народ, расселённый на достаточно обширной территории, был защищен от внешней угрозы. “Теперь, – писал М. Драгоманов, – только и могло проясниться дело о том, как освободиться Украине и от московского чиновничества, как интеллигенции украинской организовать вместе с народом, поднять украинскую национальную культуру и т.д.” [20]. То есть, Украина внутренне концентрировалась на реализации своего “украинского проекта”, который отныне составлял уже конкуренцию “проекту русскому”, “русской идее”.

Борьба Украины за национальное самоопределение не мыслилась в то же время без борьбы за социальный прогресс. Правда, с весьма существенной оговоркой: освобождение Украины М. Драгоманов небезосновательно связывал с общедемократическими процессами в самой России. Он отдавал себе отчет в том, что “до конституции в России правительство никогда не позволит даже украинской проповеди в церквях, ни языка в школе и на селе” [21]. Только утверждение демократических свобод в России открывало путь для общественно-политической организации украинцев.

Однако, не все так сложилось, как замышлялось.

Ирония истории: расплата

В деле внутренней колонизации причерноморских и приазовских степей, да и всего степного массива от Заволжья и Башкортостана до Забайкалья и Зеленого клина Приморского края украинцы шли “второй волной” аграрного освоения этих территорий после “первой волны” – их военно-административного присоединения российскими властями. Засеяв пшеницей и гречихой эти степные просторы Российской империи, украинцы отличились и в освоении степей Канады, и в возделывании южноамериканских прерий Бразилии и Аргентины. Вместо обустройства собственной земли, ее последующей урбанизации, многие украинцы превратились в демографического донора иных народов и цивилизаций. Беспрестанная миграция в чужие окраины, где они вынуждены были интегрироваться в новые этносоциальные организмы, обескровливала процесс формирования молодой украинской нации.

Вместо того, чтобы вливаться в городское население, осваивать новые виды производства и новые формы жизнедеятельности, украинцы в массе своей воспроизводили привычный образ жизни и занятости в сельском хозяйстве. В итоге, на час провозглашения независимости Украины в 1917 году 90% украинцев на своей земле составляли крестьяне. А эта социальная страта, как показывает история, не способна обустроить государственную жизнь. К тому же крестьяне имеют склонность сводить любой революционный процесс к бунту “против всех” – кровавому и часто бессмысленному – ярким примером чему служит

жизнь и деятельность Нестора Махно, где традиции казацкого Гуляйполя свели процесс государственного строительства к анархии.

Процесс “внутренней колонизации” кубанских степей привел к особо показательному искажению национальной судьбы украинцев. В эти степи по приказу Екатерины II в 1792 году переселили тех запорожских казаков, которые после разрушения имперским войском Запорожской Сечи согласилось осесть на “подаренной” царицей новой земле. В процессе этой целенаправленной колонизации запорожцы превращались по существу дела в высокоэффективный “спецназ”: защитной полосой украинцев Российская империя усиливала свои границы перед вольнолюбивыми кавказскими горцами (разумеется, такая же роль отводилась и русскому казачеству – донскому, и позже созданному терскому). Разве что украинское Черноморское казачество, а, в особенности, так называемые пластуны, были в высшей степени профессионально подготовленными для осуществления тех целей и функций, которые ему “делегировал” царизм.

Впоследствии Александр II сформулировал, что “эта цель заключается в завоевании Кавказа путем его колонизации, и в этой колонизации казаки призваны играть главную роль не только своей военной службой, но они должны сверх того, являться первыми переселенцами на завоеванных местах и закреплять их своими станицами”. Комментируя это наставление, академик И.Дзюба обращает внимание на горький исторический парадокс глубокого травмирования национального чувства украинцев: “казачество, образовавшееся из людей, искавших свободы от крепостнического государства, было использовано этим государством в своих интересах, для подавления свободы других народов. Так были посеяны ядовитые и устойчивые семена межнациональной вражды. Жертвой имперской политики стало и украинское черноморское, кубанское казачество” [22].

Впоследствии этот своего рода “первородный грех” Черноморского казачества обернулся против самих украинцев. Так, например, конец 1918 года был ознаменован воистину фатальными событиями в истории украинского народа. На Надднепрянской Украине набирала сил вторая волна национально-освободительной борьбы против гетманского прогерманского правительства Павла Скоропадского, вследствие чего была возрождена Украинская Народная Республика (УНР), провозглашенная еще в 1917 году. В октябре 1918 года распалась Австро-Венгерская империя, и в Галиции 1 ноября было создано Западно-Украинскую Народную Республику (ЗУНР). На Кубани 18 декабря 1918 года Краевая Рада приняла “Временное положение об управлении Кубанским краем”, поставив задачу положить конец анархии и самостоятельно укрепить государственность в пределах края.

Все три государства возникли в пределах этнического расселения украинцев. В одном государстве – властью была Директория, возглавляемая В. Винниченко (впоследствии – С. Петлюрой). ЗУНР возглавлял президент Е. Петрушевич. На Кубани же во главе правительства был украинец Л. Быч. Таким образом, три преимущественно населенные украинцами республики сосуществовали рядом друг с другом, однако они были если не чужими, то, во всяком случае, довольно таки отчужденными друг от друга. Каждый из трех лидеров этих государственных образований пылко любил “неньку-Украину”, но при этом имел свое собственное представление о национальном благе, что, в конце концов, сводилось к обеспечению узких интересов тех или других социальных слоев или политических группировок.

Три государственных образования, населенные преимущественно украинцами, в одно и то же время – это уже было на грани иррационального. На грани, ибо в Галиции хотя бы был поставлен вопрос об объединении с Надднепрянской Украиной, а на Кубани и до этого не дошло. Хотя в декларациях кубанцы пылко приветствовали братьев-украинцев, но в конечном итоге сословные групповые интересы “кубанского казачьего войска” превышали национальную солидарность. Приближался трагический для этих трех республик 1919 год.

Ирония истории этого периода состояла в том, что все три республики были повержены рукой великодержавной деникинщины, с которой – и в этом суть вопроса – они или объединялись в годы гражданской войны, или, во всяком случае, стремились к этому объединению.

Второй аспект иронии истории проявился в том, что ориентируясь на демократические государства Антанты, все новообразованные украинцами государства, были, в конце концов, подведены под флаги “единой и неделимой” России.

Третий аспект иронии истории нашел свое проявление в “эффекте бумеранга”: подавляющее большинство личного состава деникинских войск составляли кубанские казаки, потомки славных запорожцев, которые оккупантами вторглись в земли своих дедов и прадедов с тем, чтобы разрушить зарождающееся украинское государство, закрыть украинские школы, запретить постановки “Наталки-Полтавки” в народных театрах и т.д.

Спустя десятилетие, политика “внутреннего колониализма” пожалала свою скорбную жатву в период Голодомора в 1932–1933 годах, как в пределах Украинской ССР, так и на Кубани. Но это уже отдельная глава истории, требующая самостоятельного изложения.

XXX

В завершение вернемся к метафоричности Николая Гоголя. Знаете ли вы украинскую ночь?

Нет, вы не знаете украинской ночи! Особенно это касается ночи перед Рождеством. Да и летней ночи, где до сих пор на всеукраинской Сорочинской ярмарке под окнами хат шатается со свиным рылом *красная свитка*, смущая православный люд призывом “вернуть все богатство народу”. А на призыв встать в полный рост на пути евроинтеграции, некоторые правнуки запорожцев, под дикий хохот Басаврюка, до сих пор традиционно отвечают: “Не встанем, мамо! не встанем! умрем, а не встанем!”.

Однако, по законам жанра, скоро будет светать... А затем пропоют и третьи петухи.

Список использованных источников

1. *Осторожно, украинофобия!* ИноСМИ – все, что достойно перевода [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/world/20090528/249459-print.html>
2. *Сайт* Андрея Ильницкого (www.amicable.ru) Отношение россиян к украинцам становится лучшим за последние полтора десятилетия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://amicable.ru/news/2012/12/13/4717/otnoshenie-rossian-k-ukra...>
3. *Выступление* Владимира Путина на заседании клуба “Валдай” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2013/09/19/stenogramma-site.html>
4. *Там* внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России. – М., 2012. – Новое литературное обозрение. – С. 145.
5. *Там же*. – С. 13.
6. *Там же*. – С. 14.
7. *Там же*. – С. 25–26.
8. *Там же*. – С. 24.
9. *Там же*. – С. 23.
10. *Детальной см.*: Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: проблеми самоорганізації. : [в 2 т] К., Промінь, 2003. – Том. 1. Критика історичного досвіду. – 384 с.
11. *Трубцевої Н.* Наследие Чингисхана, – М.: Эксмо, 2007. – С. 523–545.
12. *Знаменский Н.* Духовные школы в России до реформы 1808 года. – Казань, 1881. – С. 435.
13. *Єфремов С.* На переломі двох епох (Іван Котляревський) // Котляревський І. Твори. – К., ДВУ. – 1926. – С. 13.
14. *Грушевської М.* Очерки истории украинского народа. – К., 1991. – С. 226.
15. *Там же*. – С. 233.
16. *Драгоманов М.* Листи на наддніпрянську Україну // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні твори. – Т. 1. – С. 443.
17. *Там же*. – С. 443–444.
18. *Там же*. – С. 444.
19. *Там же*.
20. *Там же*.
21. *Там же*. – С. 448.
22. *Дзюба І.* “Кавказ” Тараса Шевченка на фоні непереходячого прошлого. – К., 1996. – С.65.

Василь Ткаченко

ФЕНОМЕН “ВНУТРІШНЬОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ” В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті аналізується сучасне розуміння феномена “внутрішньої колонізації” на прикладі українсько-російських відносин XVII–XXI століть.

Ключові слова: внутрішня колонізація, національна ідентичність, іногородці, екзотизація України, гібридизація образу українців, “українізація” російської культури, русифікація українців, українсько-російський консенсус, ідентичність опору.

Vasyl Tkachenko

PHENOMENON “INTERNAL COLONIZATION” IN UKRAINIAN-RUSSIAN RELATIONS (HISTORICAL ASPECTS)

The article examines the current understanding of the phenomenon of “internal colonization” by the example of Ukrainian-Russian relations XVII–XXI centuries.

Key words: internal colonization, national identity, aliens, exoticization Ukraine hybridization image of Ukrainians, “ukrainization” Russian culture, Russification of Ukrainians, Ukrainian-Russian consensus identity resistance.

УДК 327 (477)

Наталія Чорна

ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЇ ПОЛЬЩІ ДО НАТО: ІСТОРИОГРАФІЯ

У статті здійснено аналіз праць українських та зарубіжних дослідників, що розкривають трансформацію українсько-польських взаємин у світлі інтеграції Польщі до НАТО, з'ясовано ступінь наукового обґрунтування проблеми.

Ключові слова: українсько-польські відносини, інтеграція, НАТО, історіографія.

Одним із безпосередніх наслідків внутрішньополітичних перетворень, що мали місце у Польщі наприкінці 1980-х рр., стала переорієнтація зовнішньої політики на інтеграцію до євроатлантичних та європейських структур. Перші офіційні заяви, у яких метою польської дипломатії оголошувалася інтеграція до НАТО та ЄС, були зроблені у 1989 р. прем'єром Т. Мазовецьким та міністром МЗС К. Скубішевським. Із прийняттям на початку 90-х рр. XX ст. основних доктринальних документів, зокрема, таких, як “Концепція зовнішньої політики Польщі”, “Основи польської політики безпеки”, “Політика безпеки та оборонна політика Польщі”, європейський вибір III Речі Посполитої набув відповідного нормативно-правового забезпечення.

Зміщення зовнішньополітичних орієнтирів Польщі на користь НАТО та ЄС супроводжувалося змінами у її відносинах із сусідами на Сході. Рухаючись шляхом інтеграції з Заходом, Польща прагнула розбудовувати взаємини партнерства та співробітництва з країнами на Сході. Особливий інтерес в офіційній Варшаві викликала Україна. Попри спільне історичне минуле, географічну близькість та потенціал України, інтерес Польщі обумовлювався спроможністю нашої держави стримувати геополітичні претензії Росії, дистанціювати її від функціонуючого під парасолькою НАТО безпекового середовища Європи.

Мета даної публікації – проаналізувати відображення в українській та зарубіжній історіографії еволюції українсько-польських взаємин у контексті інтеграції Польщі до НАТО, визначити ступінь наукового обґрунтування проблеми.

Перші праці, в яких у поле дослідницького пошуку потрапили окремі аспекти євроатлантичної інтеграції Польщі, з'явилися у першій половині 1990-х рр. Природно, що їх авторами були польські фахівці, зокрема Г. Бух [1], Я. Дрозд [2], П. Лятовський [3], Я. Онишкевич [4], Я. Стефанович [5].

Розробка проблеми євроатлантичної інтеграції Польщі суттєво активізувалася у другій половині 1990-х рр. Очевидно, що успіхи, яких на означеному шляху вдавалося досягати польським політикам та дипломатам, зумовлювали зростання інтересу до них з боку наукової аудиторії. У той час історіографія проблеми поповнилася великою кількістю спеціальних наукових розвідок, а також численними публікаціями у періодичних виданнях. Так, на виняткову увагу заслуговують праці Р. Купецького [6], А. Кшечуновича [7], С. Козея [8], А. Магдзіак-Мішевської [9], В. Малендовського [10], Ч. Мойшевіча [11]. Цікавими є, розміщені на шпальтах газет роздуми Є. Бачинського [12], А. Кжемінського [13], Г. Янковського [14]. У переддень вступу Польщі до НАТО, у часописі “Справи міжнародні”, тематичні розвідки опублікували польські дипломати А. Ротфельд [15], Д. Росаті [16], К. Скубішевський [17]. В Україні над дослідженням проблеми у цей час працювали О. Іжак [18], О. Санжаревський [19]. Прикметною рисою публікацій є обґрунтування історичної обумовленості євроатлантичної інтеграції Польщі, трактування її як єдино виправданої та можливої гарантії безпеки й стабільності власне самої Польщі та Європи у цілому.

Перші дипломатичні контакти Польщі з Північноатлантичним альянсом вчені датують кінцем 1980-х рр. – часом, коли країна організаційно належала до соціалістичного табору і була учасницею ОВД та РЕВ, утворених за ініціативою Радянського Союзу та контрольованих ним. Тривалий час, зважаючи на відповідь Польщі, а також іншим країнам із регіону Центрально-Східної Європи на їх неодноразові заяви про прагнення увійти під “парасольку НАТО”, керівництво Альянсу 20 грудня 1991 р. зважилося здійснити “крок назустріч”. З метою налагодження партнерських відносин із країнами, які впродовж тривалого періоду часу перебували під контролем московського керівництва, а також поєднання зусиль задля підтримки безпеки в Європі, НАТО оголосила про утворення Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС). Попри те, що Програма РПАС не передбачала надання гарантій безпеки країнам, що приєдналися до неї, і не гарантувала їх наступне членство в НАТО, з її реалізацією дослідники, серед яких Ю. Мороз [20], О. Томашевич [21], пов’язують початок євроатлантичної інтеграції Польщі. Принагідно слід зауважити, що з ними певною мірою не погоджується В. Колесник. У його розвідці [22] початок втілення у життя Польщею намірів про вступ до НАТО датується липнем 1992 р. У жовтні 1992 р. у ході візиту до Брюсселя прем’єр-міністра РП Г. Сухоцької курс Польщі на інтеграцію у НАТО отримав “обережну, але позитивну відповідь із боку керівництва НАТО” [22, с. 50].

Яскравою сторінкою української історіографії проблеми євроатлантичної інтеграції Польщі є дослідження Т. Герасимчук [23–24]. У них, на належному науковому рівні, обґрунтовано переорієнтацію зовнішньої політики країни на користь співробітництва з НАТО та ЄС, означено конкретні кроки на обраному шляху. Характерною рисою розвідок є доведення важливості для “європейського майбутнього” Польщі її взаємин з країнами ЦСЄ, іншими державами Європи та світу. Виняткового значення дослідниця надає взаєминам Польщі зі сусідами на Сході, насамперед з Україною.

Історіографічний огляд засвідчив наявність чималої кількості розвідок, присвячених трансформації українсько-польських відносин у світлі євроатлантичної інтеграції Польщі. Показово, разом з тим, що багатьом з них притаманний контекстний аналіз проблеми. Такими, зокрема, є дослідження українських учених Д. Васильєва та Л. Чекаленко [25], О. Знахоренко [26], С. Пирожкова та О. Крамаревського [27], польських науковців А. Джебівського [28], Л. Ошінської [29–30], М. Цалки [31].

Слушними зауваженнями на рахунок розвитку українсько-польського партнерства у контексті аналізу діяльності НАТО, її місця у формуванні в регіоні ЦСЄ системи безпеки відзначаються колективна праця А. Кудряченка, Ф. Рудича, В. Храмова [32], дослідження П. Демчука [33]. Не позбавлена актуальності робота львівських авторів під загальною редакцією Я. Малика [34]. Варта уваги колективна розвідка під загальною редакцією Д. Дзвінчука [35]. Оскільки праці написані у підручниковому жанрі, вони характеризуються значним фактологічним наповненням, аналітичною критичністю та авторською неупередженістю.

Належного обґрунтування означений аспект проблеми зазнав у колективній монографії Л. Алексієвець, М. Алексієвця, Н. Чорної “Польща: на шляху до НАТО та ЄС” [36]. На основі широкого використання зарубіжних і вітчизняних джерел у роботі проаналізовано еволюцію міждержавних взаємин України та Польщі, доведено наявність зв’язку між динамікою реалізації Польщею стратегії інтеграції і характером її відносин з Україною.

Важливі коментарі стосовно національної безпеки Польщі, її впливу на безпеку України та, одночасно, впливу українського чинника на безпеку Польщі присутні у публікації А. Кирчіва [37]. Проаналізувавши геополітичну вагу Польщі, дослідник дійшов висновку, що від здатності офіційної Варшави гарантувати національну безпеку залежить безпека всього Європейського континенту. Зважаючи на винятково важливе геополітичне становище, А. Кирчів віщує Польщі центральну позицію у зрівноваженні потуг об’єднаної Європи та Росії. Єдино виправданим шляхом до забезпечення своєї безпеки та безпеки регіону і Європи загалом, А. Кирчів називає вступ Польщі до НАТО за умови збереження продуктивної

співпраці з Україною. Близьким у своїх міркуваннях виявився О. Полторацький [38]. Комплексно проаналізувавши передумови євроатлантичної інтеграції Польщі, вчений дійшов висновку, що, попри будь-які геополітичні розрахунки, членство у НАТО для сучасної Польщі означає, насамперед, відчуття безпеки [38, с. 9]. Одночасно, – переконаний вчений, – членство в НАТО значить для Польщі також членство у Євросоюзі та гарантує, як наслідок, стабілізацію ринкової економіки, розбудову демократії, безперервне зростання добробуту. Розглядаючи шлях Польщі до НАТО, вчені вказують на те, що, на відміну від України, питання членства в Альянсі, рівно як і в Євросоюзі, для поляків було предметом не партійних ігор та владних колізій, а суспільного консенсусу і згоди. Позбавленою серйозного суспільного невдоволення була заангажованість Польщі в Україні.

Пояснення характеру сьогоденних взаємин Варшави та Києва здобутками євроатлантичної інтеграції Польщі, а також спроможністю України впливати на них, є наскрізною ідеєю багатьох праць. Послідовними прихильниками зазначеного є В. Куйбіда [39], О. Полторацький [38], М. Янків [40]. У роботі Ю. Котляра [41] взаємодію двох держав у євроатлантичній, а також європейській інтеграції названо одним із найважливіших вимірів сучасних українсько-польських відносин.

У світлі розгляду означеної проблеми вартим уваги є дослідження О. Бабак [42]. Ґрунтовно аналізуючи політику Польщі щодо України, авторка доводить її обумовленість успіхами реалізації польською стороною стратегії взаємин з НАТО. У роботі вказується на винятковій важливості українського фактора для формування системи національної безпеки держави. Впродовж віків, будучи залежною від політики Росії на Сході, у розбудові взаємин з Україною та сприянні їй у долученні до європейського безпекового простору, Польща вбачає шлях до гарантування стабільності на своєму східному кордоні.

Прагненням сформувати навколо себе стабільне безпекове середовище та остаточно дистанціюватися від Росії з її великоімперськими амбіціями, намагається пояснити зацікавленість польської дипломатії у входженні нашої держави до структур Західного світу український науковець М. Жулинський [43].

Важливе місце в історіографії означеної проблеми займає публікація В. Трофимовича [44]. У роботі вказується, що, вибудовуючи стратегію інтеграції у НАТО та ЄС, Польща була змушена постійно зважати на позицію Росії, яка намагалася зберегти свій вплив у регіоні ЦСЄ. Окрім того, у Варшаві зважали на Захід, який не хотів, аби українсько-польське порозуміння спричинило “роздратування” Росії. Як наслідок, на початку 90-х рр. ХХ ст. польська дипломатія стосовно своїх східних сусідів реалізовувала політику “рівної дистанції”, а з приводу того, відносини з ким із них вважала більш пріоритетними, у Варшаві відповідали, що у “конфліктах між Росією і Україною Польща не стане ні на один, ні на інший бік” [44, с. 124]. Така ситуація, на думку вченого, зберігалася включно до початку 1995 р. І лише з огляду на зближення Мінська з Москвою, яке у той час відчутно прискорилося, у Польщі почали переглядати взаємини з Україною. Серйозним успіхом на шляху зближення двох держав В. Трофимович називає Декларацію Президентів від 25 червня 1996 р., положеннями якої Україна та Польща визначали налаштованість на формування системи Європейської безпеки [44, с. 126]. Упродовж 1999–2004 р. в українсько-польських відносинах дослідник констатує період певного охолодження. Чинником, який позначився на користь співпраці двох держав та ознаменував початок у ній “кардинальних змін”, у роботі названо Помаранчеву революцію в Україні. У той час про “європейське майбутнє” України говорили вже не тільки у владних кулуарах Польщі, але й у середовищі її широкого загалу.

Ознайомлення з багатьма публікаціями підтвердило переконаність дослідників у тому, що зі здобуттям політичної незалежності Польща намагалася зробити все для свого членства в НАТО. Інші напрями зовнішньополітичної активності офіційної Варшави, як наслідок, були підпорядковані успіхам євроатлантичної інтеграції. У реалізації цієї мети Польща вдавалася до тісної співпраці з державами, які мали такі ж стратегічні цілі. Україна ж, з огляду на низку чинників, такою не була. Серед факторів, які не найкращим чином

позначалися на становищі нашої держави на початку 1990-х рр., П. Чернега, зокрема, називає багатовекторну зовнішню політику та економіко-енергетичну залежність від Росії, що часто виходила на рівень політичного протистояння [45], О. Мітрофанова [46] та В. Моцок [47], окрім невизначеності орієнтирів, звертають увагу на нерозв'язану проблему ядерної зброї. На зразок західних держав, у стосунках з Україною, Польща демонструвала збереження певної дистанції.

Вказуючи на відсутність у Польщі, як і в інших центрально-східноєвропейських держав, “інтересу” до взаємин з Україною, В. Моцок звертає увагу на неспроможність офіційного Києва у той час проводити “цілеспрямовану політику на вступ своєї країни до НАТО” [47, с. 29]. Серед причин, які заважали розвиткові українсько-польських відносин, учений називає: побоювання польської політичної еліти, що стосунки з Україною негативно позначатимуться на інтеграції Польщі з НАТО та ЄС; узалежнення відносин з Україною від успіхів євроатлантичної інтеграції РП; позиція впливових держав Заходу щодо України та рівень взаєморозуміння між Києвом та Брюсселем. У розвідці О. Знахоренко [48], до причин, що “заважали” офіційній Варшаві розбудовувати взаємини з Україною, віднесено також позицію Кремля, невдоволеного інтенсифікацією взаємин по лінії Варшава – Київ; непевність правлячої еліти Польщі у перспективності відносин з Україною; протест України проти просування НАТО на Схід [48, с. 32–33].

Початок позитивних зрушень у взаєминах України та Польщі вчені датують 1994 р. В. Моцок, зокрема, пов'язує їх з відмовою України від ядерного потенціалу [47, с. 31], П. Чернега – з оголошенням Президентом України Л. Кучмою у 1994 р. програми реформ та прагнення інтенсифікувати співробітництво із західними державами [45, с. 3]. У той період, – переконаний дослідник, – було “підтверджено перспективність співробітництва України й Польщі не лише на рівні двосторонніх відносин, а й у міжнародних організаціях, зокрема з НАТО”.

Важливі міркування щодо трансформації взаємин України та Польщі мають місце у публікації американського аналітика С. Буранта [49]. Констатуючи у 1995 р., близькість для Польщі перспективи поглиблення співпраці з НАТО, дослідник відзначає появу в політико-владній еліті країни розуміння, що “за відсутності політики встановлення тісних взаємовідносин з Україною та сприяння їй щодо інтеграції в Європу” небезпека “перерозподілу Європи” набуває особливої актуальності. Намагаючись продемонструвати українцям, що над Віслою про них пам'ятають, офіційна Варшава розпочала реалізовувати стосовно Києва низку ініціатив [49, с. 104]. У свою чергу Україна, яка упродовж тривалого періоду часу виступала категорично проти розширення кордонів НАТО на Схід, насамперед за рахунок Польщі, також почала переглядати свою позицію. З приходом до влади у Польщі Президента А. Квасневського взаємини двох держав відчутно “потеплішали”, а про небезпеку перетворитися на буферну державу між Росією і НАТО, яка, власне і обумовлювала неприйняття українцями ідеї східного розширення Альянсу, в Україні почали згадувати дедалі рідше. Упродовж 1996 р. С. Бурант констатує активні контакти між Президентами двох держав, позначені винятковою зацікавленістю А. Квасневського у наближенні України до Європи. Попри окремі непорозуміння, що періодично з'являлися між двома державами, дослідник вказує на те, що вже наприкінці 1996 р. в Україні рішуче заявляли про підтримку прагнень Польщі до вступу у НАТО, одночасно у Варшаві наголошували на підтримці підписання хартії, яка б визначала відносини між Україною та Альянсом [49, с. 106].

Зовнішньополітичну стратегію Польщі проаналізовано у роботі польського вченого Я. Браткевича [50]. Розглядаючи курс Польщі на інтеграцію до НАТО та ЄС, автор наголошує на важливості для успішної його реалізації факту існування незалежної України. Значимість українсько-польської співпраці для інтеграції Польщі у європейські та євроатлантичні структури у своїх працях обґрунтовують Б. Кліх [51], Т. Ольшанський [52], Р. Федоровіч [53–54]. На доцільності зближення Польщі з європейськими структурами, а також приверненні нею уваги США та ЄС до утвердження України у її європейському виборі

наголошується у публікації відомого політика, історика, колишнього учільника МЗС РП Б. Геремека [55].

Значний науково-пізнавальний інтерес у контексті теми становить публікація польського дослідника Я. Драуса [56]. У роботі здійснено ґрунтовний різнорівневий аналіз українсько-польських стосунків упродовж 1991–2008 рр. Вивчаючи характер міждержавної взаємодії, автор виявив чинники, що обумовлювали його. Належним чином проаналізовано зовнішньополітичні орієнтації України та Польщі, визначено місце кожної з держав у розбудові державності одна одної. Як і С. Бурант, відлік нового етапу взаємодії України й Польщі Я. Драус датує 1996 р. і пов'язує його зі зміною позиції офіційного Києва стосовно розширення НАТО. З того часу, – зауважується у роботі, – у владних колах України почали говорити про те, що вступ Польщі до Альянсу відіграє позитивну роль для безпеки Центрально-Східної Європи, у тому числі й нашої держави, а також спроможний сприяти її євроінтеграційним устремлінням. Наслідком офіційного декларування згоди на “східне розширення” НАТО та проєвропейського курсу зовнішньої політики вчений називає зміцнення присутності українського чинника у європейській та світовій політиці та, насамперед, активізацію взаємин по лінії Варшава – Київ [56, с. 34].

Розвиток українсько-польської співпраці у контексті євроатлантичної інтеграції Польщі на належному науковому рівні висвітлено у публікації А. Тошя [57]. Обґрунтовуючи еволюцію позиції України щодо східного розширення НАТО, дослідник звертається до офіційних заяв Президента України Л. Кучми, який, зокрема, у листопаді 1994 р. публічно виявив застереження щодо можливості вступу Польщі до НАТО, у квітні 1996 р. зауважив, що Україна не матиме нічого проти розширення Альянсу, якщо на території новоприєднаних членів не буде розміщено ядерну зброю, а процес розширення буде явним і супроводжуватиметься консультаціями з Росією та Україною, а вже в червні того ж року заявив, що Україна підтримує вступ Польщі до НАТО. У роботі наведено конкретні факти взаємодії двох держав заради підтримки у регіоні ЦСЄ ситуації безпеки, розглянуто їх відносини з НАТО.

Вартою уваги є публікація чернівецького дослідника А. Пивоварова [58]. У роботі розглянуто еволюцію військово-політичної співпраці, вказано на здобутки двох держав. Пояснюючи зміну позиції офіційного Києва на рахунок “східного розширення” НАТО та вступу до неї Польщі, вчений вказує на початок усвідомлення у той час політико-владними колами нашої держави “марності таких спроб”. Зі зміною позиції України її взаємини з Польщею суттєво активізувалися, наповнилися позитивною динамікою. Їх вихід на рівень стратегічного партнерства супроводжувався репрезентацією державами одна одної на світовій політичній арені, взаємною дипломатичною підтримкою. З позиції України така підтримка полягала у сприянні інтеграції Польщі до НАТО та ЄС. Підтримку Польщею України автор обмежив участю у її становленні як повноправного члена ЦЄІ та СЕФТА. Про “місію Польщі” сприяти євроатлантичній інтеграції України у статті, разом з тим, не йдеться.

У контексті проблеми, що аналізується, вартими уваги є роботи В. Васюка [59], В. Колесника [60]. Проаналізувавши нормативно-правове забезпечення взаємин України та Польщі, вчені дійшли висновку, що починаючи з підписаного у травні 1992 р. “Договору про добросусідство, дружні відносини та співробітництво”, вони незмінно почали трактуватися як такі, що розбудовуються у світлі загальноєвропейської інтеграції та у відповідності до процесів регіональної співпраці. У прийнятій в березні 1994 р. Декларації міністрів закордонних справ України та Польщі сторони однозначно наголосили на європейському контексті двосторонніх відносин, а у Спільній заяві “До порозуміння і єднання”, скріпленій підписами Президентів Л. Кучми та А. Квасневського у травні 1997 р., держави задекларували прагнення бачити одна одну у Європі.

Спрямованість України та Польщі на участь у процесах європейської та євроатлантичної інтеграції розглянуто у роботі В. Бочарова [61]. Дослідник послідовно захищає ідею підпорядкованості “української політики” Польщі її відносинам із Заходом. Так, активізацію стосунків Варшави з Києвом, що розпочалася у 1996 р., автор пов'язує із

порозумінням із НАТО, що його вдалося досягти польським дипломатам стосовно майбутнього членства країни в Альянсі. “Просування” України у структури Західного світу автор трактує виключно у світлі прагнення офіційної Варшави забезпечити зміцнення міжнародного авторитету Польщі та гарантувати посилення її геополітичної ваги. Аналогічний прагматизм присутній в оцінці автором налаштованості Польщі у відносинах з Україною позбутися “тяжкої спадщини минулого”. Свідченням усвідомлення політико-владними колами двох держав важливості відносин партнерства та співробітництва, їх виходом на новий рівень у праці названо підписання Президентом України Л. Кучмою та Президентом РП А. Квасневським у червні 1996 р. Спільної Декларації. З однієї сторони, Декларація стала свідченням успіху міждержавного партнерства, з іншої, – підтвердженням перспективності подальшої взаємодії.

Слушні міркування містяться у публікації польського політика М. Сівеця в тижневику “Дзеркало тижня” [62]. У ній, зокрема, відзначено, що розвиток польсько-українських взаємин сприяє формуванню позитивного іміджу двох держав та всього регіону. Саме це, – переконаний автор, – стало для НАТО потужним аргументом на користь Польщі, коли вирішувалося питання про її приєднання до Альянсу. Разом з тим, не залишалися без відповіді заходи, що їх на підтримку України на міжнародній арені здійснювала Польща.

Близьким у своїх міркуванням є російський історик А. Мошес [63]. Зростання інтересу Польщі до співпраці з Україною вчений пов’язує з остаточним оформленням списку країн, що потрапили до “першої хвилі” розширення НАТО. Природно, що з включенням Польщі до списку країн-кандидатів, жодних сумнівів з приводу її вступу до Альянсу більше не було. Не виключає дослідник і того, що на інтенсифікацію контактів Польщі з Україною потрібна була згода країн-членів організації.

Показовими, на нашу думку, є міркування вченого щодо тривалого протесту України проти розширення на Схід кордонів Альянсу. Так, у роботі зауважується, що позицію України зумовлювала небезпека бути перетвореною у буфер між протидіючими блоками. Окрім того, українським керівництвом держави вважало входження у НАТО країн-сусідів, що мали територіальні претензії до України. Небезпідставним також було побоювання, що у випадку посилення російського тиску, на компроміс з Росією, вкрай небезпечний для нашої держави, разом зі США можуть піти країни із регіону ЦСЄ [63, с. 102]. Зважаючи на такого роду розрахунки, згоду України на східне розширення кордонів Альянсу дослідник розглядає як результат активних зусиль представників дипломатичних кіл усіх зацікавлених країн Заходу.

Ґрунтовним аналізом проблеми трансформації українсько-польської взаємодії відзначаються наукові праці В. Гевко [64–65]. Непростий характер відносин України та Польщі у першій половині 1990-х рр. дослідниця обґрунтовує відсутністю в українській сторони чіткої позиції стосовно розширення на Схід кордонів НАТО. У ситуації, коли визначальною метою зовнішньої політики офіційної Варшави оголошувалася інтеграція до НАТО та ЄС, Польща вдавалася до посилення співпраці з країнами Заходу, за сприяння яких можна було наблизити інтеграційні перспективи держави, а також з країнами ЦСЄ, що мали тотожні стратегічні цілі. Україна, яка у той час не наважувалася проводити цілеспрямовану політику на вступ до НАТО, для Польщі серйозного інтересу не становила. Припускаючи, що активні взаємини з Україною мали б для Польщі невтішні наслідки, адміністрація над Віслою зберігала у взаєминах з нашою державою дистанцію. Початок позитивних зрушень у взаєминах Києва та Варшави В. Гевко датує 1994 р. Сторони почали декларувати “європейський контекст” взаємин, наголошували на їх стратегічному значенні. Високі оцінки у роботі отримали зусилля, що їх докладала Польща для активізації участі України у діяльності ЦЄІ, вступу нашої держави до Ради Європи. Відображенням зацікавленості двох держав у розбудові взаємин В. Гевко називає військово-політичне співробітництво, до здійснення якого сторони долучилися у 1994 р. з приєднанням до Програми НАТО ПЗМ. Підтвердженням подальших зрушень у взаєминах сторін дослідниця вважає підписання у червні 1996 р. Президентами України та Польщі Спільної Декларації, у якій держави

зобов'язалися підтримувати одна одну у прагненні інтегруватися у структури безпеки, а також оголошення Президентом України Л. Кучмою заяви про те, що Україна не має заперечень проти вступу Польщі до НАТО.

Чільне місце в історіографії проблеми, що досліджується, посідає робота польського вченого Р. Якимовича [66]. Автор зосередився на вивченні українсько-польського співробітництва протягом 1991–2002 рр., з'ясував вплив на нього успіхів євроатлантичної інтеграції Польщі. Важливе місце у дослідженні займає обґрунтування міждержавних взаємин потребами формування у регіоні відповідного безпекового середовища, а також прагненням у такий спосіб дистанціюватися від Росії. У роботі наводяться конкретні факти співпраці двох держав, покликані активізувати їх взаємини з НАТО. Зі вступом Польщі до Альянсу Р. Якимович відзначає збереження у її відносинах з Україною позитивної динаміки.

Самобутнім є монографічне дослідження львівських вчених К. Кіндрата й С. Трохимчука [67]. У роботі історики зосередилися на висвітленні різних аспектів співпраці двох держав у період 1989–2001 рр., прослідкували їх еволюцію. Вартими уваги є зауваження на рахунок спільної діяльності України та Польщі в напрямку інтеграції з європейськими та євроатлантичними структурами. Попри високий науковий рівень дослідження та його своєчасність, вважаємо за доцільне звернути увагу на дещо необ'єктивне висвітлення позиції України щодо східного розширення Альянсу. Вкрай дискусійним, на нашу думку, є наполягання авторів на відсутності в українських державних діячів принципових заперечень щодо розширення НАТО, а також підтримці ними вступу до цієї організації Польщі.

Комплексним аналізом українсько-польського співробітництва відзначається робота Л. Чекаленко [68]. Зосередившись на розгляді еволюції взаємин у контексті європейської геополітики, авторка робить висновок, що завдяки досягнутим успіхам офіційна Варшава “утверджується” в якості “форматора простору безпеки”. У публікації здійснено спробу оцінити внесок України та Польщі у безпеку й стабільність регіону, визначено місце кожної з держав у зовнішньополітичній стратегії партнера. Аналогічно до К. Кіндрата та С. Трохимчука, дослідниця наголошує на толерантному ставленні нашої держави до прагнення поляків набути членства в Альянсі, розумінні їх вибору, хоча, як відомо, упродовж тривалого періоду часу взаємини України й Польщі здійснювалися “під знаком” неприйняття офіційним Києвом ідеї “східного розширення” НАТО. Поверховим, на нашу думку, є обґрунтування заангажованості Польщі у взаєминах з Україною.

Вартою уваги є робота Г. Зеленько [69]. Публікації притаманний комплексний аналіз взаємин України та Польщі у контексті інтеграції останньої до НАТО та ЄС. Даючи високі оцінки співпраці двох держав, дослідниця, разом з тим, вказує на небезпеку трансформації політики Польщі щодо нашої держави по вступі до Альянсу. Попри численні заяви повноважних представників адміністрації над Віслою, що “з власної ініціативи Польща від України не відмовиться”, з переходом під натовську “парасольку безпеки” офіційна Варшава, – переконана авторка, – буде змушена відповісти на питання про те, “наскільки доцільним є наявний рівень українсько-польських відносин” [69, с. 163]. У такій ситуації рівень заангажованості Польщі у взаєминах з Україною залежатиме вже не стільки від позиції Варшави, як від успіхів, яких на означеному шляху вдасться досягти нашій державі.

Євроатлантичний вимір українсько-польських взаємин обґрунтовано у дослідженні С. Стоєцького [70]. Вчений зробив виважений аналіз політики Польщі щодо України в аспекті її взаємин з НАТО, вивчив трансформацію взаємин двох держав у світлі інтеграції до Альянсу Польської держави. З'ясовуючи наслідки вступу Польщі до НАТО для її відносин з Україною, дослідник на основі зібраних фактів аргументовано доводить активізацію двостороннього співробітництва та його вихід на якісно новий рівень.

Аналізуючи відносини України та Польщі щодо вступу останньої до НАТО, дослідники доводять, що, попри побоювання, вони не тільки не зазнали втрати динаміки та не погіршилися, але й вийшли на новий рівень. Так, В. Колесник у своїй розвідці [22] вказує на доцільність розпочати з березня 1999 р. відлік нового етапу міждержавної взаємодії, так

званого “пріоритетного стратегічного партнерства”, ключовою ознакою якого є “посилення інтегративності українсько-польських відносин”. Т. Сидорук [71], наголошуючи на важливості для Польщі контактів із сусідами на Сході, вказує на їх відчутну активізацію. Ю. Седякін [72] переконаний: взаємини Польщі з Україною набули особливого характеру, одночасно підтримка країн-кандидатів на шляху їх наближення до організації відчутно посилюється.

До висвітлення різних аспектів співпраці України та Польщі щодо вступу останньої до НАТО у своїх працях зверталися В. Бочаров [61], В. Бурдяк [73], О. Ващенко [74], В. Гевко [75], І. Мороз [73], А. Пивоваров [58], О. Полторацький [38], М. Янків [40]. Загальною ознакою розвідок є показ динамічної взаємодії сторін, обґрунтування позитивного її розвитку. Публікації, що написані з використанням великої кількості конкретного фактологічного матеріалу, характеризуються неупередженим аналізом проблеми, а тому складають добру основу для подальшого вивчення військово-політичної співпраці двох держав.

Таким чином, з історії розвитку українсько-польських відносин у контексті інтеграції Польщі до НАТО маємо значний науковий доробок. Дослідження про окремі аспекти співпраці свідчать про обумовленість міждержавної взаємодії характером взаємин по лінії Польща – НАТО, відображають значення України для реалізації Польщею стратегії інтеграції до Північноатлантичного альянсу. Одночасно проблема досі не стала предметом комплексного наукового дослідження, а тому, зважаючи на актуальність, потребує подальшого свого вивчення.

Список використаних джерел

1. *Buch G.* Kto jest wrogiem?: pospiech Polski w drodze do NATO jest całkowicie zrozumiały / George Buch // *Polityka*. – 1994. – № 43. – S. 1, 18.
2. *Drozd J.* Status militarny obszaru byłej NRD a polska polityka zbliżenia z NATO / Jarosław Drozd // *Sprawy Międzynarodowe*. – 1994. – № 2. – S. 109–116.
3. *Latawski P.* Droga Polski do NATO – problemy i perspektywy / P. Latawski // *Sprawy Międzynarodowe*. – 1993. – № 3. – S. 67–88.
4. *Onyszkiewicz J.* Kilka uwag o problemie bezpieczeństwa Polski / Janusz Onyszkiewicz // *Polska w Europie*. – 1992. – 8 kwiecień. – S. 27–36.
5. *Stefanowicz J.* Rzeczpospolita pole bezpieczeństwa / J. Stefanowicz. – Warszawa : Adam Marszałek, 1993. – 198 s.
6. *Kupiecki R.* Miejsce i zadania Polski w NATO / Robert Kupiecki // *Sprawy Międzynarodowe*. – 1999. – № 1. – S. 109–125.
7. *Krzeczunowicz A.* Krok po kroku: Polska droga do NATO 1989–1999 / Andrzej Krzeczunowicz. – Kraków : Znak, 1999. – 258 s.
8. *Koziej S.* Polska strategia i polityka obronna w kontekście członkostwa w NATO / Stanisław Koziej // *Sprawy Międzynarodowe*. – 1999. – № 1. – S. 125–136.
9. *Magdziak-Miszewska A.* Subregionalny kontekst rozszerzenia NATO / Agnieszka Magdziak-Miszewska // *Sprawy Międzynarodowe*. – 1999. – № 1. – S. 137–146.
10. *Malendowski W.* Polityka bezpieczeństwa RP. Uwarunkowania, strategia, kierunki, działania. – Poznań, 1998. – 187 s.
11. *Mojsiewicz C.* Polska polityka zagraniczna / C. Mojsiewicz // *Stosunki Międzynarodowe*. – Wrocław : Alta 2, 1998. – S. 211–221.
12. *Baczyński J.* NATO, godzina zero / Jerzy Baczyński // *Polityka*. – 1999. – № 12. – S. 15–16.
13. *Krzemiński A.* Rzeczpospolita Europa: NATO to nie tylko Ameryka / Adam Krzemiński // *Polityka*. – 1999. – № 12. – S. 40–41.
14. *Jankowski G.* Juz wiemy jak i dlaczego: NATO przedstawiło wczoraj 26 państwom dokument, określający cele i zasady przyjmowania nowych członków z Europy Wschodniej / Grzegorz Jankowski // *Życie Warszawy*. – 1996. – № 285. – S. 4.
15. *Rotfeld A.* Rozszerzenie NATO a umacnianie euroatlantyckich struktur bezpieczeństwa / Adam Rotfeld // *Sprawy Międzynarodowe*. – 1999. – № 1. – S. 65–94.
16. *Rosati D.* Powrót Polski do Europy / Dariusz Rosati // *Sprawy Międzynarodowe*. – 1999. – № 1. – S. 51–64.
17. *Skubiszewski K.* Polska i Sojusz Północnoatlantycki w latach 1989–1991 / Krzysztof Skubiszewski // *Sprawy Międzynarodowe*. – 1999. – № 1. – S. 9–50.
18. *Їжак О.* Після колапсу СРСР: розширення НАТО і геополітична трансформація пострадянського простору / Олександр Їжак // *Політика і час*. – 1998. – № 7. – С. 21–26.
19. *Санжаревський О.* НАТО і Польща: головні аспекти співробітництва у перехідний період / О. Санжаревський // *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. Серія: Історія. – Випуск 3. – Луцьк, 1997. – С. 69–72.
20. *Мороз Ю. М.* Організація Північноатлантичного договору: зміст і характер діяльності / М. Ю. Мороз // *Світова та європейська інтеграція: навч. посіб.* / [за заг. ред. Я. Й. Малика]. – Львів : ЛРІДУ НАНУ, 2005. – С. 63–103.
21. *Томашевич О.* Програми партнерства НАТО наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.04 “Політичні проблеми міжнародних систем і глобального розвитку” / О. Томашевич. – К., 2004. – 20 с.
22. *Колесник В. П.* Україна – Польща: від “рівновіддаленості” до “стратегічного партнерства” (перша половина 90-х років ХХ століття) / В. П. Колесник // *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Науковий журнал. Серія: Міжнародні відносини. – 2009. – № 3. – С. 49–53.
23. *Герасимчук Т.* Україна – Польща: стратегічне партнерство / Таміла Герасимчук // *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / за заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Випуск 5. – Тернопіль ТДПУ, 2002. – С. 168–174.
24. *Герасимчук Т. Ф.* Формування зовнішньополітичних пріоритетів країн Центральної Європи на початку 1990-х років / Т. Ф. Герасимчук // *Слов’янський вісник* : збірник наукових праць. Серія “Історичні та політичні науки” / Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов’янознавства Київського славістичного університету – Випуск 11. – Рівне, 2011. – С. 171–175.
25. *Васильєв Д.* Українсько-польські відносини наприкінці ХХ ст. / Дмитро Васильєв, Людмила Чекаленко // *Нова політика*. – 1998. – № 4. – С. 13–17.
26. *Знахоренко О. М.* Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах / О. М. Знахоренко // *Історичний архів*. Наукові студії : Збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2008. – Випуск 2. – С. 90–98.
27. *Пирожков С.* В контексті загальної архітектури безпеки : Польсько-українські відносини: погляд з України / С. Пирожков, О. Крамаревський // *Політика і час*. – 1996. – № 1. – С. 14–25.
28. *Drzewicki A.* Stosunki z

- Ukrainą w sferze bezpieczeństwa: polski punkt widzenia / Artur Drzewicki // Bezpieczeństwo Narodowe. – 2011. – № 17. – S. 151–168.
29. *Osinska L.* Miejsce Ukrainy w koncepcjach polityki wschodniej III RP / Lucyna Osinska // Dialogi polityczne. – 2009. – № 11. – S. 129–148.
30. *Osinska L.* Polskie a ukraińskie pojmowanie partnerstwa strategicznego pomiędzy Warszawą a Kijowem / Lucyna Osinska // Dialogi polityczne. – 2007. – № 8. – S. 25–42.
31. *Calka M. J.* Stosunki z Ukrainą / Marek Janusz Calka // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1995. – S. 119–124.
32. *Кудряченко А. І.* Геополітика : Підручник / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. – К. : МАУП, 2004. – 296 с.
33. *Демчук П. О.* Міжнародні відносини та проблеми євроатлантичної інтеграції : навч. посіб. / Павло Олексійович Демчук. – К. : “ППП”, 2004. – 264 с.
34. *Світова та європейська інтеграція* : Навч. посіб. / За заг. ред. д-ра іст. наук, проф. Я. Й. Малика. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 540 с.
35. *Північноатлантичний альянс: історія, функції, структура, відносини з Україною* : Навч. посіб. / Кол. авт.; за заг. ред. проф. Д. І. Дзвінчука. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2012. – 604 с.
36. *Алексієвець Л.* Польща: на шляху до НАТО та ЄС / Леся Алексієвець, Микола Алексієвець, Наталія Чорна. – Тернопіль : Вектор, 2012. – 268 с.
37. *Кирчів А.* Питання національної безпеки Республіки Польща на сучасному етапі / Андрій Кирчів // *І.* – 1998. – № 14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n14texts/kurchiv.htm>
38. *Полторацький О.* Особливий випадок співпраці / Олександр Полторацький // Політика і час. – 2005. – № 1. – С. 7–16.
39. *Куйбіда В.* Україна – Польща на шахівниці світу / Василь Куйбіда // *І.* – 1998. – № 14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n14texts/kujbida.htm>
40. *Янків М.* Україна і Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат / Мирон Янків. – Львів : Світ, 2011. – 398 с.
41. *Котляр Ю. В.* Україна і Польща в світлі інтеграційних процесів на початку XXI століття / Ю. В. Котляр // Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць. – Випуск 1. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 120–126.
42. *Бабак О. І.* Політика Польщі щодо України (кінець 1980-х – 1990-ті роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / О. І. Бабак. – К., 2002. – 19 с.
43. *Жулинський М.* Україна і Польща: перспективи набуття реальної Європи / М. Жулинський // Всесвіт. – 2002. – № 1/2. – С. 143–150.
44. *Трофимович В.* Політичні відносини України та Республіки Польща / Володимир Трохимович // Наукові записки “Транскордонне співробітництво у контексті перспектив європейської інтеграції України”. Серія: Політичні науки. – Острог : Видавництво Національного університету “Острозька академія”. – Випуск 4. – 2010. – С. 121–133.
45. *Чернега П.* Українсько-польський діалог в контексті стратегічного партнерства / П. Чернега // Історія в школі. – 2002. – № 5/6. – С. 1–4.
46. *Мітрофанова О.* Французький підхід до українського і польського чинників у європейському стратегічному просторі / Оксана Мітрофанова // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 69–74.
47. *Моцок В.* Вплив політики західних країн на розвиток українсько-польських взаємовідносин у 90-х роках XX ст. / В. Моцок // Людина і політика. – 2001. – № 5. – С. 26–34.
48. *Знахоренко О.* Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах: державно-політичний та військовий аспекти / Оксана Знахоренко // Людина і політика. – 2004. – № 3. – С. 29–40.
49. *Бурант С.* Україна і Польща: до стратегічного партнерства / С. Бурант // Політична думка. – 1997. – № 3. – С. 99–111.
50. *Bratkiewicz J.* Polska, Rosja i Ukraina: Nie “albo, albo”, tylko “i, i” / Jaroslaw Bratkiewicz // Gazeta Wyborcza. – 2010. – 8 października.
51. *Klich B.* Strategiczne partnerstwo Polski i Ukrainy / Bogdan Klich // Ad meritum. – 1999. – № 8. – S. 91–106.
52. *Olszanski T.* Ukraińska polityka bezpieczeństwa a NATO / Tadeusz Andrzej Olszanski // Biuletyn Kraiński. – 1996. – № 5(29). – S. 30–44.
53. *Fedorowicz K.* Polityka Polski wobec Rosji, Ukrainy i Białorusi w latach 1989–2010 / Krzysztof Fedorowicz. – Poznań : Wydawnictwo naukowe UAM, 2011. – 343 s.
54. *Fedorowicz K.* Ukraina w Polskiej polityce wschodniej w latach 1989–1999 / Krzysztof Fedorowicz. – Poznań : Wydawnictwo naukowe UAM, 2004. – 248 s.
55. *Геремек Б.* Основні напрямки зовнішньої політики Польщі / Броніслав Геремек // Політична думка. – 1998. – № 1. – С. 62–75.
56. *Драус Я.* Дослідження польсько-українських стосунків у 1991–2008 роках: нарис проблематики / Ян Драус // Чорноморський літопис. Науковий журнал. – 2010. – Випуск 1. – С. 32–41.
57. *Tos A.* Polityczne stosunki polsko-ukraińskie w ostatniej dekadzie XX w. / Arkadiusz Tos. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psz.pl/tekst-16601/Arkadiusz-Tos-Polityczne-stosunki-polsko-ukraińskie-w-ostatniej-dekadzie-XX-w>
58. *Пивоваров А. С.* Основні аспекти українсько-польського стратегічного партнерства / А. С. Пивоваров // Держава і право. – 2008. – № 1 (39). – С. 710–716.
59. *Васюк В.* Базові засади становлення й еволюції сучасних українсько-польських відносин / В. Васюк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Випуск 15. – Рівне, 2009. – С. 69–72.
60. *Колесник В. П.* Український вектор східної політики Республіки Польща у 90-х роках XX століття / В. П. Колесник // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Науковий журнал. Серія: Міжнародні відносини. – 2010. – № 26. – С. 4–8.
61. *Бочаров В. В.* Євроінтеграційні орієнтири стратегічного партнерства України і Республіки Польща / В. В. Бочаров // Сучасна українська політика. Спецвипуск. Україна як суб’єкт сучасних цивілізаційних процесів. – К. : Фенікс, 2011. – С. 129–136.
62. *Сивець М.* Україна і Польща: подорож до досягнутого / Марек Сивець // Зеркало недели. – 2001. – 22 августа (№ 32).
63. *Мошес А.* Геополитические искания Киева (Центральная и Восточная Европа в политике Украины) / Аркадий Мошес // Pro et Contra. – Т. 3. – № 2. – Весна 1998. – С. 95–110.
64. *Гевко В.* Українсько-польські відносини в контексті євроатлантичної інтеграції / Вікторія Гевко // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Випуск 1. – Тернопіль : ТДПУ, 2005. – С. 171–175.
65. *Гевко В. Р.* Україна і Польща: особливості розвитку двосторонніх відносин (1991–2004 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / В. Р. Гевко. – Чернівці, 2005. – 20 с.
66. *Jakimowicz R.* Wybrane aspekty polityczne i gospodarcze stosunków polsko-ukraińskich w dobie integracji europejskiej (lata 1991–2002) / Robert Jakimowicz // Europa 25. Opinie środowiska akademickiego Krakowa na temat politycznych wyzwań poszerzonej Unii Europejskiej / Pod red. M. Bankowicza, K. Szczerskiego. – Kraków 2004. – S. 253–280.
67. *Кіндрат К.* Українсько-польські стосунки на зламі тисячоліть : Монографія / К. Кіндрат, С. Трохимчук. – Львів : Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 112 с.
68. *Чекаленко Л. Д.* Без незалежної України не було б незалежної Польщі / Л. Д. Чекаленко // Науковий вісник дипломатичної академії України. – Випуск 15. Світова та українська дипломатія: історичний досвід, сучасний стан, перспективи : [за заг. ред. Б. І. Гуменюка, В. Г. Ціватого]. – К., 2009. – С. 139–146.
69. *Зеленько Г.* Проблема українсько-польського партнерства в контексті членства Польщі в НАТО та ЄС / Галина Зеленько // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Випуск 5. – Тернопіль : ТДПУ, 2002. – С. 162–164.
70. *Стоєцький С. В.* Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / С. В. Стоєцький. – К., 2007. – 18 с.
71. *Сидорук Т.* Польське бачення Східної політики Європейського союзу / Тетяна Сидорук // Наукові записки “Транскордонне співробітництво у контексті перспектив європейської інтеграції України”. Серія “Політичні науки”. – Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”. – Випуск 4. – 2010. – С. 188–198.
72. *Седякин Ю.* Внешняя политика современной Польши / Юрий Седякин // Обозреватель-Observer. – 2010. – № 6. – С. 58–69.
73. *Бурдяк В.* Перспективи співробітництва “Україна – НАТО” і роль у ньому

польського фактора / Віра Бурдяк, Ігор Мороз // Політичний менеджмент. – 2008. – № 3. – С. 165–174. 74. Ващенко О. Співробітництво України та Польщі у американській проекції євроатлантичної безпеки / Олена Ващенко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Випуск 22. – Рівне, 2011. – С. 127–131. 75. Гевко В. Військово-політична співпраця між Україною та Польщею у 1992–2003 роках / Вікторія Гевко // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія / за заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Випуск 1. – Тернопіль : ТНПУ, 2004. – С. 238–245.

Наталья Черная

**ЭВОЛЮЦИЯ УКРАИНСКО-ПОЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ В КОНТЕКСТЕ ИНТЕГРАЦИИ
ПОЛЬШИ В НАТО: ИСТОРИОГРАФИЯ**

В статтє осуществлен анализ работ украинских и зарубежных исследователей, раскрывающих трансформацию украинско-польских отношений в свете интеграции Польши в НАТО, выяснена степень научного обоснования проблемы.

Ключевые слова: украинско-польские отношения, интеграция, НАТО, историография.

Nataliya Chorna

**UKRAINIAN-POLISH RELATIONSHIP EVOLUTION IN THE CONTEXT OF POLAND'S
INTEGRATION WITH NATO ALLIANCE: HISTORIOGRAPHY**

The article analyzes the works of Ukrainian and foreign researchers highlighting the transformation of the Ukrainian-Polish relations in the light of Poland's integration into NATO; and ascertains the level of scientific insight into the problem.

Key words: Ukrainian-Polish relations, integration, NATO, Historiography

УДК 334 (477+520)

Тетяна Лахманюк

СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЯПОНІЄЮ В ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ (1991–2011 РР.)

У статті авторка розглядає політичне співробітництво України та Японії, акцентує увагу на договірно-правовій базі цих контактів, досліджує напрямки політичних зв'язків, їх зміст і пріоритети.

Ключові слова: Україна, Японія, політичне співробітництво, відносини, зовнішня політика.

Із здобуттям Україною незалежності розпочався активний процес формування нової моделі міждержавних відносин. В умовах розбудови й утвердження як України, так і Японії виникає необхідність об'єктивно дослідити складний процес налагодження та розвитку українсько-японських двосторонніх відносин.

Актуальність започаткованого дослідження зумовлена тим, що наукових праць дослідницького спрямування з даної проблематики в українській історіографії практично немає. Це пояснюється незначною віддаленістю у часі, незавершеністю процесу, варіативністю двосторонніх стосунків, що вимагає подальшого ґрунтовного, цілісного й об'єктивного вивчення. Однак закономірно, що ці питання в час розвитку оновленої державності України дедалі більше стають предметом дослідження вчених. Окремі аспекти досліджуваної теми висвітлено у працях Ю. Костенка [7–8], М. Кулінича [9–10], І. Мандрик, О. Іпатюк [11].

Метою дослідження є аналіз основних подій історії налагодження і розвитку українсько-японських міждержавних взаємин. Завдання: висвітлити історико-політичні передумови та чинники налагодження українсько-японської співпраці в нових геополітичних умовах; дослідити основні тенденції процесу становлення і розвитку політичних зв'язків, механізми формування та реалізації повноцінних двосторонніх відносин; показати місце українсько-японських стосунків у структурі міжнародних відносин.

Об'єктом дослідження є історія міжнародних відносин і зовнішньої політики України та Японії в нових геополітичних умовах.

Предмет дослідження становлять головні напрямки і пріоритети політичних відносин між Україною та Японією, визначення основних закономірностей і тенденцій зародження та розвитку міждержавних взаємин, їх місце у структурі міжнародних відносин.

Повномасштабні політичні відносини почали розвиватися між двома країнами після того, як Японія визнала незалежність України 28 грудня 1991 р., а 26 січня 1992 р. встановила з нею дипломатичні відносини.

Фактично через рік японські дипломати прибули до Києва й започаткували своє посольство, яке з травня 1993 р. очолив Сьодзі Суедзава, Надзвичайний і Повноважний посол Японії в Україні, дипломат високого рівня, фахівець своєї справи.

Необхідно зауважити, що “японський напрямок” тих часів лише тільки вимальовувався серед пріоритетів зовнішньої політики України. Цілий ряд обставин перешкодив повноцінній розбудові взаємовигідних відносин між Японією та Україною. По-перше, це були часи, коли Україна ще мала певні надії на отримання будь-якої частки нерухомої власності, яка належала колишньому СРСР, а з його крахом була прибрана Росією. По-друге, відчувалася відсутність українського посольства в японській столиці. Заради об'єктивності необхідно визнати, що до середини лютого 1992 р. Україну визнали 102 країни, а встановили з нею дипломатичні відносини – 42 [16, с. 72]. А такий величезний простір, як Азіатсько-Тихоокеанський регіон, був охоплений лише двома посольствами – в Індії та КНР.

Перший “прорив” японсько-українських відносин було здійснено в березні 1994 р., коли у Києві було підписано угоду між Японією та Україною про співробітництво в галузі ліквідації ядерної зброї. З цього приводу було засновано спеціальний Комітет співробітництва. Для реалізації цього проекту японська сторона виділяла Україні 16 млн американських доларів [19, с. 6].

Другим кроком стратегічного характеру було відвідування Токіо у квітні 1994 р. першою офіційною делегацією Міністерства закордонних справ (МЗС) України на чолі з першим заступником міністра М. П. Макаревичем. Були проведені змістовні переговори, під час яких японській стороні передано проект політичного документа про принципи відносин і співробітництва між Україною та Японією; в свою чергу, представники Японії вперше висловили ідею про візит Президента України до Японії. Визначався і термін візиту – десь у новому фінансовому році, який в Японії починається з 1 квітня.

У вересні 1994 р. в Нью-Йорку в ході роботи сесії Генеральної Асамблеї ООН відбувалася зустріч Міністра закордонних справ України Г. Удовенка з Міністром закордонних справ Японії Й. Коно, під час якої остаточно виголошено спільний намір організувати візит Президента України до Японії. А вже на початку грудня вперше з’явилися й конкретні терміни цього візиту – 22–25 березня 1995 р. З початком 1995 р. відбулося декілька важливих подій, які, у свою чергу, створили певні сприятливі передумови для візиту. З січня 1995 р. був призначений, а в кінці січня прибув до Японії разом із групою співробітників Надзвичайний і Повноважний посол в Японії Михайло Шашкевич. У січні ж у рамках підготовки до візиту Київ відвідав заступник Міністра закордонних справ Японії Янагісава, а на початку березня 1995 р. перший заступник Міністра закордонних справ України Б. І. Тарасюк, перебуваючи в Токіо, фактично закінчив підготовку до цього візиту.

Офіційний візит Президента України Л. Д. Кучми до Японії (22–25 березня 1995 р.) заклав політичні підвалини співробітництва між Україною та Японією. Головні підсумки проведених у Токіо зустрічей і переговорів вмістила підписана 23 березня 1995 р. Президентом та Прем’єр-міністром Японії спільна заява України і Японії, яка стала фундаментом для якісно нового рівня українсько-японських відносин [5, с. 128].

Варто наголосити, що японським урядом Україні було надано позику в розмірі 150 млн дол. на так званий “критичний” імпорт (хімічні засоби захисту рослин).

Поряд із президентською програмою паралельно проходили зустрічі членів української делегації у міністерствах і відомствах Японії. За участю Міністра закордонних справ Г. Удовенка 22 березня 1995 р. відбулася церемонія офіційного відкриття Посольства України в Японії.

З приводу підсумків візиту Президента України японська преса одноголосно висловилася, стосовно “українського напрямку” зовнішньої політики Японії, за “... міцні зв’язки з Україною”.

Плідною є співпраця двох країн у міжнародних організаціях. Підтвердженням взаєморозуміння та високої оцінки діяльності України на міжнародній арені щодо забезпечення миру і стабільності в світі стала підтримка Японією кандидатури нашої держави під час обрання непостійних членів Ради Безпеки ООН на період 2000–2001 рр. Україна, у свою чергу, проголосувала за представника Японії К. Мацууру на виборах генерального директора ЮНЕСКО.

За всю історію двосторонніх відносин між державами відбулася значна кількість зустрічей та візитів як глав держав, так і глав урядів, міністрів закордонних справ та інших представників держав.

У 1999 р. було досягнуто домовленості щодо започаткування регулярних двосторонніх політичних консультацій на рівні заступників міністрів закордонних справ двох країн. Визначною подією стало підписання міністрами закордонних справ угоди між урядами України і Японії про технічне співробітництво та грантову допомогу, яка створює передумови для значної активізації двостороннього співробітництва в галузі технічної допомоги.

З 9 до 11 червня 2004 р. проходив офіційний візит Міністра закордонних справ України К. Грищенка до Японії, у ході якого відбулися його зустрічі з Міністром закордонних справ Й. Кавагуті, Державним міністром із питань оборони С. Ісібою, Міністром освіти, культури, спорту, науки та технологій Т. Кавамураю, Головою парламентської Асоціації японсько-української дружби Х. Янагісавою, Головою правління Японського банку міжнародного співробітництва К. Сінодзавою, Головою Комітету ділового співробітництва з Україною Дз. Терасімою і Віце-головою Комітету ділового співробітництва з новими незалежними державами Японської федерації бізнесу Т. Цудзі. Констянтин Грищенко також відвідав м. Нагасакі, де зустрівся з керівництвом місцевих органів влади, представниками наукових кіл.

Визначною подією візиту стало підписання Міністром закордонних справ Угоди між урядом України й урядом Японії про технічне співробітництво та грантову допомогу, яка створила передумови для значної активізації двостороннього співробітництва в галузі технічної допомоги.

Також відбулися зустрічі В. Ющенко 20–23 липня 2005 р. з членами парламентської Асоціації українсько-японської дружби, керівництвом Японського банку міжнародного співробітництва і Токійської фондової біржі.

На початку 2006 р. відбулася зустріч Президента України та Прем'єр-міністра Японії, де було досягнуто домовленості про створення двосторонньої міжурядової комісії на рівні міністрів закордонних справ. Як зазначив В. Ющенко, Україна зацікавлена у підтримці Японією проектів в екологічній сфері, у співробітництві в рамках Кіотського протоколу, в активізації співпраці з Японією з кредитування пріоритетних проектів, інвестування у космічну галузь, літакобудування.

Після закінчення зустрічі Президент України та Прем'єр-міністр Японії підписали “Спільну заяву щодо нового партнерства у XXI ст. між Україною і Японією”. За результатами переговорів про вступ України до СОТ підписано “Двосторонній протокол про доступ до ринків товарів і послуг між Україною і Японією”.

24–30 квітня 2006 р. відбувся візит до Японії Міністра освіти і науки України Ніколаєнко.

16–18 травня 2006 р. в Україні побував заступник Міністра закордонних справ Японії Яті, а 30 червня – 1 липня – Асо Таро – Міністр закордонних справ. Після цього офіційні й напівофіційні візити стали односторонніми. Зокрема, 7–9 жовтня 2006 р. Японію відвідав Міністр культури і туризму України Ліховий, 18–20 березня 2007 р. – заступник Міністра закордонних справ України Ю. Костенко, 8–12 липня 2007 р. – Міністр транспорту та зв'язку України Рудьковський, 24–29 липня 2007 р. – Міністр охорони здоров'я України Гайдаєв, 24–26 березня 2008 р. – Міністр закордонних справ України В. Огризко, 8–11 березня 2009 р. – Міністр економіки України Данилишин, 25–26 березня 2009 р. – Прем'єр-міністр України Ю. Тимошенко, 24–25 вересня 2010 р. – Віце-прем'єр-міністр України Колесніков та Міністр культури і туризму Кулиняк, в січні 2011 р. – Президент України В. Янукович.

У 2007 р. було започатковано новий інституціоналізований формат зустрічей “ГУАМ-Японія”. В рамках цього діалогу представник японського уряду взяв участь у роботі саміту ГУАМ в Баку (червень 2007 р.), було проведено Другу (Токійську) зустріч “ГУАМ-Японія” та конференцію, присвячену 10-й річниці створення цієї інституції за участю національних координаторів організації, її генерального секретаря, представників японського уряду, політичних і наукових кіл Японії (4–7 грудня 2007 р.).

У 2008 р. механізм взаємодії “ГУАМ-Японія” було продовжено у рамках саміту в Батумі (30 червня – 1 липня 2008 р.) та на міністерському рівні під час роботи засідання Ради міністрів закордонних справ ОБСЄ у Гельсінкі (4–5 грудня 2008 р.) [13].

19 лютого 2009 р. в Токіо відбулася четверта зустріч “ГУАМ-Японія” на рівні національних координаторів країн ГУАМ і спеціального представника МЗС Японії з питань ГУАМ.

Значного імпульсу подальшому розвитку та зміцненню міжпарламентських зв'язків надав візит в Україну Спікера Палати представників Парламенту Японії Т. Йокоміті (4–7 вересня 2011 р.), у ході якого відбулися зустрічі з Президентом України В. Януковичем і Головою Верховної Ради України В. Литвином. У рамках перебування в нашій державі японський парламентар відвідав також Чорнобильську АЕС для вивчення досвіду України та його використання у боротьбі з наслідками аварії на АЕС “Фукусіма-1” [10].

Отже, починаючи з 28 грудня 1991 р. (з дня визнання незалежності України Японією) між обома країнами розвиваються повномасштабні політичні відносини. Для України це співробітництво є досить важливим зовнішньополітичним фактором, оскільки в рамках багатосторонніх міжнародних структур Україна та Японія активно співпрацюють, зокрема з питань просування країнами власних кандидатур і документів у рамках міжнародних організацій та робочих органів системи ООН.

Таким чином, як і будь-яка система, яка розвивається, українсько-японські відносини мають певні етапи й цикли розвитку. Для них характерні періоди активізації та гальмування, пошуків компромісів і певного охолодження. Це пов'язано як із внутрішнім розвитком українського та японського суспільств, так із зовнішніми факторами: світовою кон'юнктурою, позицією провідних держав стосовно тих чи інших подій в світі і їх впливом на зовнішню політику України та Японії. Тому українсько-японські відносини необхідно розглядати у контексті євроінтеграційних і глобальних світових процесів, враховуючи міжнародну ситуацію, наявні інтереси провідних держав й міжнародних структур.

Список використаних джерел

1. *Алексеева В.* Стан співробітництва України з Японією [Електронний ресурс] / Валентина Алексеева. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/12_EN_2008/Economics/31208.doc.htm
2. *Гетьманчук О.* Україна, Японія та корисні сусіди [Електронний ресурс] / Олена Гетьманчук. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/ukrayina_yaponiya_ta_korisni_susidi-35069.html
3. *Гордієнко Л.* Українсько-японські відносини на сучасному етапі / Л. Гордієнко // Вісн. Київ. ін-ту “Слов'янський ун-т”. – К., 1998. – Вип. 1: Історія. Культура. Політол. Міжнар. відносини. – С. 37–46.
4. *Визнання внеску* Міжрегіональної Академії управління персоналом в розвиток українсько-японського співробітництва // Персонал плюс. – 2011. – №36 (441). – 13 верес.
5. *Економіка зарубіжних країн:* Навч. посіб. / За ред. Ю. Г. Козака, В. В. Ковалевського, К. І. Ржелішевського. – К.: ЦУЛ, 2003. – 352 с.
6. *Інтерв'ю* Надзвичайного і Повноважного Посла України в Японії М. Кулінич // День. – №141 – 2007. – С. 23–26.
7. *Костенко Ю.* Україна–Японія: грані співробітництва / Ю. Костенко // Політика і час. – 2004. – №9. – С. 3–11.
8. *Костенко Ю.* Українсько-японські відносини сьогодні / Ю. Костенко // Всесвіт. – 2004. – №11/12. – С. 33–38.
9. *Кулінич М.* Україна і Японія: глобальне партнерство і ефективна двостороння взаємодія / Микола Кулінич // Зовнішні справи. – №1 – 2011. – С. 54–58.
10. *Кулінич М.* Японці бачать в Україні серйозного партнера [Електронний ресурс] / Микола Кулінич. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/panorama-dnyu/mikola-kulynich-yaponci-bachat-v-ukrayini-seryoznogo-partnera>
11. *Мандрик І. П., Іпатюк О. В.* Основні напрями українсько-японського співробітництва [Електронний ресурс] // Наконний вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Випуск 7, 2007. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/nvnu/misnarod_vidnos/2007_7/2/6.pdf
12. *Нас* дивує “японське диво”, японців – наша недисциплінованість // Голос України. – 1999. – №84. – 12 трав. – С. 13.
13. *НІСД.* Приоритетні питання політики України щодо країн Азії: [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/pyt_Azya-dbec8.pdf
14. *Політичні* відносини між Україною та Японією: [Електронний ресурс] / Посольство України в Японії. – Режим доступу: <http://japan.mfa.gov.ua/ua/ukraine-japan/diplomacy>
15. *Посольство* України в Японії. Українці підтримують моральний дух японців [Електронний ресурс] / Новини від 21.03. 2011. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/japan/ua/news/detail/55562.htm>
16. *Пронь С. В.* Сан-Францисская система и страны Азиатско-Тихоокеанского региона (Япония, Китай, Корея). 1951–1991 годы / С. В. Пронь. – М., 1992. – С. 72.
17. *Пронь С. В.* Україна та Японія [Електронний ресурс] / Зовнішньополітичні відносини в ХХІ столітті // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Вип. 14. Режим доступу: <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=461015>
18. *Резаненко В.* Україна–Японія // Україна і Схід: панорама культурно-спільнотних взаємин / В. Резаненко. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 160–182.
19. *Японія* – наш далекийсхідний партнер // Україна і світ. – 2002. – №191. – 16 жовт. – С. 6.

Татьяна Лахманюк

СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ УКРАИНОЙ И ЯПОНИЕЙ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ (1991–2011 ГГ.)

В статье автор рассматривает политическое сотрудничество Украины и Японии, акцентирует внимание на договорно-правовой базе этих контактов, исследует направления политических связей, их содержание и приоритеты.

Ключевые слова: Украина, Япония, политическое сотрудничество, отношения, внешняя политика.

Tetyana Lakhmanyuk

**COLLABORATION BETWEEN UKRAINE AND JAPAN IN POLITICAL MEASURING
(1991–2011)**

In the article an author examines the political collaboration of Ukraine and Japan, accents attention on the base of these contacts, probes directions of political connections, their maintenance and priorities.

Key words: Ukraine, Japan, political collaboration, relations, foreign policy.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 305(495)“652”

Володимир Кравець

ПРОБЛЕМИ МІЖСТАТЕВИХ ТА ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ У АНТИЧНІЙ ГРЕЦІЇ

Розглядається проблема гендерної історії Стародавньої Греції. Робиться порівняльний аналіз шлюбно-сімейного законодавства в Спарті та Афінах, досліджуються різні підходи легендарних законодавців античного світу Лікурга та Солона до міжстатевих стосунків, аналізуються принципи “подвійної моралі” щодо становища чоловіків і жінок у суспільстві. Простежуються особливості в підходах до народження і виховання дітей протилежної статі. Висвітлено різне ставлення грецьких законодавців до проблеми легалізації проституції.

Ключові слова: Лікург, Спарта, Солон, Афіни, шлюб, законодавство, секс, гетера, виховання.

Оскільки два поліси – Спарта і Афіни – відігравали головну роль в історії Стародавньої Греції, надзвичайно важливо співставити їх законодавства в питаннях стосунків статей, розвитку шлюбно-сімейних стосунків, ставлення до народження та виховання дітей тощо, зважити достоїнства та недоліки в підходах основних законодавців цих міст-держав Лікурга і Солона.

У грецькій ментальності гомерівського періоду чоловічий і жіночий світи були строго розведені, причому чоловічий світ займав значно вище місце, що пов'язувалось з естетичними та етичними канонами, які раніше діяли на рівні міфології, а потім були розвинуті в літературі й філософії докласичного і класичного періоду. Полісне середовище з пануванням у суспільному житті чоловіка, коли жінки не мали більшості громадянських прав, практично не мали майнових прав, не мали можливості отримувати порівняного з чоловічим рівня освіти, сприяло тому, що жінка втратила свою суб'єктивну основу і перетворилась на об'єкт власності, інструмент дітонародження.

У грецькій сім'ї з найдавніших часів панував принцип єдиношлюбності, що суттєво відрізняло грецькі сімейні звичаї від східних. У домі елліна прийнято було вважати дружиною і газдиною одну жінку. Шлюб був бажаним, якщо не обов'язковим явищем у житті грека. Безшлюбність розглядалась як нещастя, оскільки вона вела, за уявленнями еллінів, до втрати культу предків. Шлюбний союз у ранню епоху грецької історії укладався у вигляді купівлі нареченої нареченим, який вносив за бранку якусь плату – вено (зазвичай – якась кількість голів худоби). З часом сформувався і посаг, який слугував вкладом батька нареченої в новий сімейний бюджет. Посаг вважався власністю дружини і робив становище жінки в домі більш незалежним. У випадку, якщо дівчина була сиротою, посаг для неї, зазвичай, збирали мешканці її селища (дема). Основним фактором створення нової сім'ї були бажання і розрахунок батьків майбутніх наречених, тому часто угоду про шлюб уклали тоді, коли ті ще були дітьми. Шлюбний союз вимагав укладення письмової угоди в присутності свідків.

У культурах багатьох грецьких полісів виявляються древні традиції, так чи інакше пов'язані з агональною практикою, яка в перекладі на мову гендерних стосунків означала, що найсильнішому, доблесному чоловікові, що необхідно було довести, діставалась найкраща жінка (до речі, сліди агону можна виявити в українських народних казках, в яких героя відправляли за три моря, в тридев'яте царство, де, здійсненням там небачених героїств, він здобував разом з половиною царства – руки царської доньки).

У IX–VIII століттях до н. е. у Спарті були укладені закони легендарного спартанського законодавця Лікурга, який перетворив общину спартіатів у військовий табір, провівши радикальні військову, земельну, фінансову, управлінську, побутову і освітню реформи, які врешті-решт призвели до величі Спарти.

Лікург не тільки усуспільнив власність, але й зробив “відкритими” шлюбні відносини. Дружина, що традиційно вважалась у патріархальній сім’ї власністю чоловіка, у Спарті не була і не могла бути такою, оскільки фактичним власником в умовах загального усуспільнення є община (поліс). Жінки були значною мірою вирівняні з чоловіками, допущені до занять спортом, військовою справою. Це повинно було сприяти простоті стосунків, що, в свою чергу, сприяло б зростанню кількості шлюбів і народжуваності. Заохочувались позашлюбні стосунки, причому заборонено було проявляти власницькі почуття, ревності і т. п. щодо жінок. Держава брала на себе турботу про виховання всіх без винятку дітей.

Залишатися неодруженим вважалось ганебним. За законом Лікурга, холостяки повинні були взимку роздягненими обходити ярмарковий майдан і співати пісню, в якій йшлося про те, що вони покарані за ігнорування звичаїв. Молоді люди не шанували холостяків. Розповідають, що коли неодружений полководець Дерклід увійшов у палатку, один молодий воїн не встав, щоб його привітати. У відповідь на зауваження юнак сказав: “Я не зобов’язаний витягуватися перед тобою, адже у тебе немає сина, який пізніше буде ставати переді мною”.

Шлюб у Спарті був підпорядкований закону: особисті почуття не мали ні найменшого значення, бо все це було справою державною. Посадові особи могли самі визначати майбутню сімейну пару: вели “статевий відбір”, мета якого вдосконалити “породу” людей. Такий підхід передбачав одну мету – мати хороших воїнів. Навчанню грамоті та іншим наукам не надавалось великого значення. Разом з дітьми спартіатів в агелах виховувались вихідці з нижчих верств суспільства, зокрема мофаки – діти від змішаних шлюбів між спартанцем та ілоткою.

Лікург своїми законами регламентував і час вступу в шлюб, враховуючи фізичну і духовну зрілість юнаків і дівчат. У шлюб могли вступати чоловіки і жінки, фізіологічний розвиток яких відповідав один одному і від яких можна було чекати здорових дітей: шлюб між особами неоднакових комплекцій не допускався. Спартанські закони дозволяли дівчатам вступити в шлюб у 15 років, а чоловікам дозволялось одружуватись лише у віці 30 років і старше. Він категорично заборонив давати посаг за дівчатами, щоб некрасиві і кволі не могли вийти заміж лише на основі багатства своїх батьків і внаслідок цього народити небажаних для держави дітей [8].

Наречених брали умиканням, але не надто юних, а тих, які дозріли, досягли шлюбного віку. Украдену приймала так звана подруга, котра стригла їй волосся (жертва Зевсу і його дружині) і, одягнувши в чоловічий плащ, одягнувши на ноги сандалі, вклала одну в темній кімнаті на підстилці з листя. Наречений, після спільного обіду, тверезий, заходив, розпускав їй пояс (символ цнотливості) і, взявши на руки, переносив на ложе. З цього моменту наречена ставала його дружиною де-факто. Пробувши з нею нетривалий час, він скромно відходив, щоб, як і зазвичай, лягти спати разом з іншими юнаками. Основою такого порядку було уявлення про те, що часта інтимна близькість перешкоджала військовій силі – основній цінності спартанського суспільства. І надалі він чинив не інакше, проводячи день і відпочиваючи серед однолітків, а до молодої дружини з’являвся потайки, побоюючись, щоб хтось його не помітив у будинку. Зі свого боку і жінка докладала зусиль до того, щоб вони могли зустрітись, ніким не помічені. Так тривало досить довго, у декого вже діти народжувались, а чоловік все ще не бачив дружини при денному світлі. Такий зв’язок був не лише вправлінням в утриманні – тіло завдяки цьому завжди відчувало готовність до злиття, пристрасть залишалась новою і свіжою, яка не перенасичувалась і не слабляла через легкий доступ, і молоді люди кожного разу залишали один в одному якусь іскру бажання. “Це зроблено для того, – говорив Лікург, – щоб юнаки були міцні тілом і не відчували

перенасичення, а завжди наче б починали спочатку: і це дасть здорових дітей...”. Саме на це звертав увагу Мішель Монтень в “Дослідах”. Чимало видатних людей керувалися вказівками Лікурга і в значно пізніші часи. Карл Маркс писав своїй дружині, що “постійне спілкування породжує одноманітність, що дрібниці повсякденного життя від цього непомірно зростають, в той час, як глибокі пристрасті внаслідок близькості набирають форму буденних звичок”.

Чоловіка хвилює лише чоловіче товариство, куди він прагне не лише вдень, а й уночі. В сім’ї його ніщо не цікавить і не утримує, його справжній “дім” – чоловіче співтовариство. Саме тут чоловік проявляє себе, заробляє авторитет. Саме тут чоловік стає мужем, доблесним і славним воїном. Нікого не цікавить, який він сім’янин, важливо, щоб були діти, які б стали такими ж доблесними, як батько, захисниками вітчизни. А для цього не можна було заплямувати себе зв’язками з жінками, щоб не “втратити обличчя” в очах товаришів, серед яких є, можливо, твій коханий. Позбавлений внутрішніх зв’язків, такий шлюб природно не міг бути міцним. Це затверджувалось і законодавством Лікурга, який усунув “батьське” почуття ревності: він вважав розумним, щоб спартанці надали право кожному гідному громадянину вступати в зв’язок з жінками заради потомства, і навчив громадян сміятися над тими, хто мстив за подібні дії вбивством і війною, вважаючи шлюб власністю. Тепер чоловік молодій дружині, якщо у нього на прикметі був порядний і красивий юнак чи чоловік, який навів йому повагу і любов, міг увести його до своєї опочивальні, а дитину, що народилася від цього зв’язку, визнати своєю. З другого боку, якщо чесному чоловікові до серця припала чужа дружина, він міг попросити її у шлюбного партнера. Лікург першим вирішив, що діти належать не батькам, а державі, і тому хотів, щоб громадяни народжувались не від будь-кого, а від кращих матерів і батьків. Законодавець вважав ненормальним те, що жінок тримають у закритих приміщеннях і змушують народжувати дітей від своїх чоловіків, не дивлячись на те, що ті могли бути старі, дурні чи хворі.

Лікург так поставив у Спарті військово-патріотичне виховання, що перемоги над жінками цінувались набагато нижче від перемог на полі битви. Але постійні війни дуже негативно позначились на демографічній ситуації – різко падав відсоток чоловічого населення. Тому тут з’явився особливий вид статевої стосунків – патріотична проституція (часом її називають гостинною). Всі жінки Спарты, зневажаючи сімейні інституції, “трудились” з чоловіками, котрі залишилися над поповненням поріділих рядів захисників [6].

На шкоду всім іншим піднесеним почуттям розвивали прагнення служити державі й здатність до цього служіння. В Спарті не знали, що таке подружнє кохання, не знали материнської любові, любові дитини до батьків, нарешті дружби. Тут знали лише громадянина, лише громадянську доблесть. Довгий час захоплювались тією спартанською матір’ю, котра гнівно відштовхнула сина, що щойно неушкодженим повернувся з поля бою, і поспішила до храму віддячити богам за сина, котрий загинув у бою. На нашу думку, такий підхід до формування твердості духу – явище неприродне, оскільки для людства ніжна до своїх дітей матір більш приваблива, ніж героїчна безстатева істота, що відрекається від природних почуттів, щоб виконати громадянський, часто надуманий, обов’язок. Дитина, в свою чергу, не могла полюбити ні свою матір, ні батька, бо відірвана від них в найніжнішому віці, вона знала батьків не за їх турботами, а лише з чуток.

Ці порядки, встановлені у згоді з природою та потребами держави, були так далекі від “доступності”, що стало правилом суттєво пізніше серед спартанських жінок, що перелюбство здавалось взагалі немислимим. Часто згадують, наприклад, відповідь спартанця Герада одному чужеземцю. Той запитав, яке покарання у них несуть перелюбці. “Чужеземце, у нас немає перелюбців”, – заперечив Герад. “А якщо з’явиться?” – не здавався чужеземець. “Винний дасть за це бика такої величини, що, витягнувши шию з-за Тайгету, він нап’ється в Евроті”. Чужеземець здивувався і сказав: “Звідки ж візьметься такий бик?”. “А звідки візьметься в Спарті перелюбець?” – вигукнув, засміявшись, Герад [5].

Однак у Арістотеля про становище спартанських жінок сказано інакше: в той час як спартанці-чоловіки вели строге, майже аскетичне життя, їх дружини у своєму домі купались

у розкоші. Ця обставина примушувала чоловіків заробляти гроші часто нечесним шляхом, бо прямі засоби були їм заборонені. У вину спартанкам ставилось те, що вони поводитись нахабно і дозволяли собі розкошувати, чим кидали виклик строгим нормам державної дисципліни й моралі. Сама ж держава, де чоловіки і жінки жили кожний своїм життям, нагадувала військовий гарнізон, в якому чоловіки постійно готувались до війни, а жінки займались собою. Залишені самі з собою, жінки зробились манірними, віддавались розкоші і розпусті, вони навіть стали втручатися в державні справи, що врешті-решт привело Спарту до справжнісінької гінекократії. “Та й яка різниця, – запитував Арістотель, – чи правлять самі жінки, чи ж керівні особи перебувають під їх владою? Результат той самий”. Арістотель пише, що Лікурґ намагався і спартанських жінок підпорядкувати такій же строгій дисципліні, але зустрів з їх боку рішучу відсіч [1].

На нашу думку, Арістотель не зовсім має рацію, стверджуючи, наче Лікурґ хотів наставити жінок на шлях істинний, але відмовився від цієї думки, не змігши подолати їх опору, перебороти свавілля і могутність – наслідок частих походів, під час яких чоловіки вимушені були залишати їх самостійними господинями в домі, а тому й виявляли до них більшу повагу, ніж потрібно. Лікурґ, в міру можливостей, потурбувався і про це. Він турбувався про зміцнення їх здоров'я, щоб зародок в здоровому тілі від початку розвивався здоровим, і самі жінки, народжуючи, просто і легко справлялись з муками. Примусивши дівчат забути про зніженість і всілякі жіночі примхи, він привчав їх не гірше, ніж юнаків, оголеними брати участь в урочистій ході, танцювати і співати при виконанні окремих священних обрядів на очах у молодих чоловіків. Траплялось їм і жартувати, влучно засуджуючи провинності, й оспівувати достойників, збуджуючи в молодих чоловіків ревниве честолюбство. При цьому голизна дівчат не містила в собі нічого дурного, бо вони зберігали соромливість і не знали розбещеності, навпаки, вона привчала до простоти, до турботи про здоров'я і міцність тіла, і жінки засвоювали благородний спосіб думок, знаючи, що і вони здатні долучитися до доблесті й пошани.

З народження життя спартіата перебувало під контролем полісу, а суспільне виховання, яке служило соціалізації громадянина, вело до практично повного злиття індивідуального Я з общинним МИ. В Спарті батько не мав права вирішувати долю своєї дитини. Новонароджені піддавались огляду в спеціальному місці (лесха) старшими членами общини і лише здорові діти передавались на виховання в сім'ю, їм виділяли відповідний наділ землі. Кволі діти або кидались в ущелину (за Плутархом), або викидались на смітник (“покидьки”), принаймні росли поза спартанською общиною; вважали, що самій їй краще не жити і для держави корисніше буде, коли серед громадян не стане слабких і хворих. З тієї ж причини жінки обмивали новонароджених не водою, а вином, випробовуючи їх якості: кажуть, що хворі на падучу і взагалі хворі від незмішаного вина гинуть, а здорові загартовуються і стають ще міцнішими.

Здорові діти до 7 років залишались у сім'ї. Плутарх відзначає переваги спартанських годувальниць. Вони дітей не пеленали, ростили їх невибагливими в їжі, такими, що не боялись темряви чи самотності, не знали, що таке плач. Діти виростили здоровими, а спартанські няньки славились у всіх грецьких полісах. Ніхто не мав права в Спарті виховувати дітей на свій манер. Контроль за вихованням дітей в сім'ї здійснювали державні чиновники – педономи.

З 7-ми років діти, зібрані в агелах, втрачали фактично свій зв'язок зі сім'єю. Тому зовсім не риторичним видається питання Арістотеля, який, полемізуючи у своїй “Політиці” з Платоном, що у своїй “Державі” закликав до спільності майна, дружин і дітей, запитує: “в якому обсязі можна допустити для громадян прилучення до державного життя?” [1]. Сам він у всьому дотримується міри і не схильний йти за Платоном. На його думку, сім'я повинна бути основою полісу і пов'язуючою ланкою між індивідом і державою, в той час як у Спарті роль сім'ї була зведена фактично до функції дітонародження. Функція матері, як берегині, виявилась трансформованою, бо община стала її сім'єю. Виховання ставало функцією

держави, здійснювалося під її контролем і за її рахунок. Зрозуміло, що таке виховання не розповсюджувалося на дітей переїків та ілотів.

Щодо виховання спартанських дівчат, то воно мало чим відрізнялося від виховання юнаків. Вони також отримували військово-фізичну підготовку, щоб разом з дорослими жінками, під час воєнних походів чоловіків, тримати в покорі рабів і охороняти місто. Жінка повинна бути здоровою і веселою. Тільки тоді її діти будуть здоровими і сильними. За законами Лікурга, дівчата повинні були бігати, стрибати, боротися, метати диск і списа. Як і юнаки, вони повинні бути присутніми на святах, брати участь у танцях і співати в хорі. В своїх піснях дівчата славили сильних і хоробрих та збуджували у молоді бажання відзначитися. Жінки в Спарті брали участь в змаганнях, в яких вони могли показати свою мужність і здобути славне ім'я. Атлетичні вправи не лише фізично зміцнювали і загартовували спартанських дівчат і жінок, готуючи їх до материнства, але й прищеплювали їм почуття власної гідності, впевненість в своїх силах, сміливість і незалежність. Це було і дуже ефективним засобом виховання соціальних інстинктів і прилучення до політичного та релігійного життя полісу. Хо́да дівчат, оголення тіла, змагання в присутності молодих чоловіків – все це було спонукою до шлюбу. В той же час Лікург встановив і своєрідне ганебне покарання для холостяків – їх не пускали на гіпнопедії.

Свобода жінки – чи не найпарадоксальніше породження спартанського тоталітаризму і його мілітаристської, максимально маскулінізованої культури. Всі видатні мислителі минувшини повідомляють про значну роль, яку відіграють спартанки у суспільному житті Спарті і їх відносно вільний статус. Плутарх писав: “Лікург надав їм повну, воістину не жіночу свободу, що викликало насмішки поетів. Спартанок називають “ті, що оголюють стегна”, кажуть, наче вони одержимі хтивістю; так судить про них Еврипід, який стверджує, що “ділять вони палестру з юнаком” [5]. Мораль жінок стояла дуже високо; їх відданість державі й патріотизм найкраще зазначений у словах матері, яка, відправляючи сина на війну, передавала йому щит зі словами: “З ним або на ньому”.

Спартанки були такі ж мужні, сильні, загартовані, як і чоловіки. З ними рахувались. “Чому у Спарті чоловіки слухають дружин?” – запитали спартанку. “Тому що тільки у Спарті дружини народжують справжніх чоловіків”, – відповіла спартанка. Про мужність спартанок ходили легенди. Одна спартанка послала в бій п'ятеро своїх синів і чекала звістки біля воріт міста. З'явився гонець: “Як справи?” – “Всі п'ятеро убиті”, – відповів гонець. – “Я не про те, питаю: хто переміг?” – “Ми”. – “Тоді я щаслива, що вони загинули”, – сказала матір. Жінки Спарті, у яких загинули сини, йшли на поле битви і дивились, куди вони були поранені. Якщо в груди, то жінка з гордістю дивилась на оточуючих і з почестями ховали своїх дітей у родинних гробницях. Якщо ж бачили рани на спині, то ридаючи від сорому, поспішали сховатися, навіть не беручи участі у похованні. Кажуть, що спартанки були зухвалими і самовпевненими і чоловічий свій характер давали відчутти передовсім власним чоловікам, бо безроздільно владарювали в домі, та й у суспільних справах висловлювали свою думку з великою свободою. Подібна свобода та їх суспільне значення викликали негативне ставлення з боку афінян, що вважали такий стан ненормальним.

Законодавство Лікурга було системним. Перед законом всі громадяни були рівні. Спарта, допоки діяли закони Лікурга (а діяли вони близько 500 років) жодного разу не була в становищі держави, поставленої на грань загибелі.

Закони афінського законодавця Солон (в 594 році до н. е. він отримав надзвичайні права для проведення реформ державної системи) докорінно відрізнялись від законів Лікурга. Чудовою рисою Солон було те, що він глибоко поважав людську природу і заради держави ніколи не жертвував людиною, а, навпаки, примушував державу служити людині. Його закони були не обтяжливими, і дух афінського громадянина, що не обмежувався ними, легко і вільно розвивалася в усіх напрямках, ніколи не відчуваючи, що вони ведуть її за собою. Інша справа закони Лікурга: це були залізні кайдани, що вражали непокірних і принижували дух людський, тиснучи на нього всією своєю неймовірною вагою. Афінський законодавець відкрив для обдарувань своїх громадян всі можливі в той час шляхи, тоді як

спартанський законодавець залишив своїм громадянам один-єдиний шлях, перегородивши інші глухою стіною, – той шлях, що веде до заслуг на політичній ниві. Лікурґ законами приписував неробство, Солон суворо карав її. Ось чому в Афінах проявлялись всі чесноти, процвітали всі ремесла і всі мистецтва, був розвинений дух підприємництва. Хіба знайдеш в Спарті Сократа, Софокла, Платона, Арістотеля? Спарта могла породити лише воїнів, але не художників, не поетів, не мислителів і не громадян Всесвіту. Навколо Лікурґа порожньо, тут немає нічого, окрім тиранії та її жахливого супутника – рабства.

В афінському суспільстві панував принцип підпорядкування тілесного/жіночого начала розумному/чоловічому. Піфагор, наприклад, заявляв: “Існує позитивний принцип, який створив порядок, світло, чоловіка, і негативний принцип, який створив хаос, сутінки і жінку”. Арістотель, у свою чергу, роз’яснював: “Жінка – це самка через певний брак якостей... Жіночий характер страждає від природної дефективності ... Жінка є лише матеріал, принцип руху забезпечений іншим, чоловічим початком, кращим, божественним”. Він називав жінку як “безсильного чоловіка” внаслідок якогось недоліку. Сократ говорив: “можна вважати щастям, що ти народився чоловіком, а не жінкою”. Платон стверджував, що душі боягузливих і недостойних чоловіків після їх смерті переселяються в жінок.

Біологічний розподіл на статі і його соціальні наслідки прокоментував Ксенофонт: “Бог пристосував природу обох статей з народження: природу жінки – для домашніх турбот, а природу чоловіка – до зовнішніх. Тіло і душу чоловіка він створив так, щоб він міг переносити і жар, і холод, подорожі й військові походи, тому він призначив йому працю поза домом. А тіло жінки він створив менш придатним до цього..., тому призначив їй домашні турботи”. Приниження жінок мстило за себе і принижувало самих чоловіків: афінянки, не дивлячись на нагляд, знаходили можливість обманювати своїх чоловіків, а ті, соромлячись виявляти свої почуття перед дружинами, змушені були розважатись з гетерами чи займатись педерастією. Таким чином, поруч з одношлюбністю і гетеризмом з’явилося перелюбство, заборонене, що строго каралось, але невикорінюване явище.

Солон видав закони щодо виїзду жінок за межі міста, їх траурного одягу, участі в святах, забороняючи безлад і непоміркованість. Він дозволяв жінкам при виїзді за межі міста брати з собою не більше трьох гіматіїв (накидок з тканин), їжі й води не більше, ніж на обол (монета вартістю 1/6 драхми), мати кошичок не більше локтя (одиниця виміру довжини від локтевого суглоба до кінця витягнутого середнього пальця руки), відправлятися вночі в дорогу лише при наявності на возі ліхтаря. Він заборонив жінкам дряпати собі обличчя, бити себе в груди, вживати складені причитання, влаштовувати істеріку на похоронах. Він не дозволив приносити вола в жертву покійнику, класти з ним більше трьох гіматіїв, ходити на чужі могили, окрім, як в день похорон.

Жінка ж, не маючи громадянських прав, і в домі займала досить скромне місце. Вона зазвичай не мала права бути присутньою на сімейній трапезі (особливо якщо в домі були гості), проводячи час у спеціально відведеній їй частині будинку – гінекеї. З дому, одружена жінка, могла виходити лише у супроводі рабинь, евнухів, прикривши обличчя і голову плащем. Один з ораторів сказав, “якщо жінка виходить на вулицю, вона має бути у такому віці, щоб запитували, не чия вона дружина, а чия матір”. Становище одруженої еллінки було об’єктивно підпорядкованим, а коло дозволених їй інтересів обмежувалось стінами дому (навіть не всього, а гінекеї – жіночої його частини). Їй категорично заборонялось відвідувати театральні вистави та інші громадські акції. Закони і звичаї жорстко регламентували поведінку одружених афінських жінок, практично позбавляючи їх елементарних можливостей компенсації дефіциту чоловічої ласки. Поведінка чоловіка за межами дому жінок цікавити не повинна. Жінку часто називали “ойкуруемою”, що означало щось середнє між знаряддям для дітородіння і річчю для догляду за господарством. До шлюбу афінянки жили в затворництві, лише зрідка виходячи з дому для участі в релігійних церемоніях. Та й після шлюбу, чим рідше показувалися жінки на людях, тим більше гордилися ними батько й чоловік. “В Афінах жінки мали не більше політичних прав, ніж раби; протягом всього свого життя вони перебували у повному підпорядкуванні у найближчого родича чоловічої статі...

Як і в усіх інших місцях у першому тисячолітті до Різдва Христового, жінки були часткою особистого рухомого майна, хоч деякі з них були талановитими особистостями. Для древніх греків жінка (незалежно від віку і сімейного становища) – це лише “гіна”, тобто та, що продукує дітей” (Tannahill, 1980).

Закон вимагав від неї слухняності, вірності та скромності. Недарма історик Фулідид вклав в уста Перікла таке зауваження: “Велика шана тій жінці, про яку найменше йде слава серед чоловіків в розумінні похвали чи осуду” [4]. У Платона сказано: “Ім’я чесної жінки повинно бути зачинене в стінах дому”; вона не могла бувати ні на публічних іграх, ні в театрі. Її виховували в повному незнанні щодо подій зовнішнього світського життя, вона, зазвичай, була неписьменна. Поведінка чоловіка за межами дому її не стосувалась. Вся її роль була в материнстві, всі її прерогативи вичерпувались винятковим правом мати законних дітей і носити титул громадянки.

У законах Солон проглядається посилена увага держави до моралі та шлюбно-сексуальних стосунків. Вважалося, що кожний чоловік зобов’язаний до 35 років одружитися. Шлюб входив у суспільні повинності громадян. “Той, хто зневажає цим обов’язком, повинен платити податок, щоб не думав, що життя без шлюбу вигідне і зручне”. При укладенні шлюбу важливо знати, з якої сім’ї бере чоловік дружину, чи в яку сім’ю батьки віддають свою дочку. Оптимальний шлюбний вік для чоловіка становив – 28–35 років, а для жінки – 14–18 років. При укладанні шлюбу Солон заборонив вимагати посаг, дозволивши нареченій взяти з собою лише три плаття і кілька некоштовних речей. “На його думку, – зазначає Плутарх, – шлюб не повинен бути якоюсь прибутковою справою чи купівлею-продажем; шлюб метою повинен мати народження дітей, радість, кохання” [5]. Щоб не укладались фіктивні шлюби з дочками багатих родів лише задля збагачення, вводилась вимога, що зобов’язувала чоловіка “багатої сироти” до проживання з нею.

Шлюб, укладений на основі лише меркантильних міркувань, проголошувався ганебним. При укладенні шлюбу важливо знати, з якої сім’ї бере чоловік дружину, чи в яку сім’ю батьки віддають свою дочку.

Основним призначенням сім’ї Солон вважав народження здорових дітей (громадян). Тому він давав конкретні рекомендації щодо того, як забезпечити здорове потомство. На його думку, найміцніших дітей народжують жінки у віці від 20 до 40 років від чоловіків, не старших 50 років. Коли ж чоловіки і жінки переживуть вік народжуваності, сексом займатися їм не заборонялось, окрім кровноспоріднених стосунків, але рекомендувалось намагатись при цьому не виносити на світ ніякого плоду, якщо він зачнеться. Тобто жінка, що завагітніла після 40 років, повинна була зробити аборт. А якщо через якісь обставини вона все-таки народить, то повинна знищити дитину.

Весільні обряди були красиві й символічні: обмивання молодих у священному джерелі, жертвоприношення богам, отримання оракула (передбачення) від жриці Аполлона в Дельфійському храмі. Шлюбній трапезі передувало запалювання матір’ю нареченої факела від вогню рідного дому, з яким урочиста хода супроводжувала наречену в дім до нареченого – символ жіночої наступності в сімейному житті. Бог, що був покровителем шлюбу, Гіменей, зображався у еллінів з факелом у руці. На честь Гіменей, запрошені на весілля співали шлюбні гімни.

За законом Солон про шлюб, молодих зачиняли в одному приміщенні одних; вони їли разом айву, яка надавала диханню свіжість і приємний аромат. Чоловік повинен був мати з дружиною “побачення” як мінімум тричі на місяць. Якщо від цього не наставала вагітність, то, як вважали греки, така “увага” сприяла запобіганню конфліктів і усувала огиду один до одного.

Ніякої системи виховання дівчат не існувало. Жінки не мали доступу до освіти, суспільного життя. Якщо матір мала знання, то вона їх передавала доньці, навчаючи ткати, прясти, вишивати, грати на музичних інструментах. Проте, Ксенофонт уявляв, що ідеальне виховання дівчинки полягало у тому, що їй треба було менше бачити, якнайменше чути, задавати мало запитань. Дружина в афінській сім’ї не сприймалась як об’єкт, гідний кохання.

Демосфен писав: “Коханки потрібні нам для задоволення, наложниця – для повсякденної турботи про нас, а законні дружини – для того, щоб народжувати законних дітей і вести домашнє господарство”. Як зазначав А. Бебель, жінка “ділила з чоловіком ложе, але не трапезу” [6].

Дочок вільних громадян Афін виховували не для праці (для цього були ремісники і раби), але вони повинні були знати різні ремесла і багато-що вміти робити самі. Навіть у багатих сім'ях дівчат навчали кулінарному мистецтву, прядінню, ткацтву, щоб в майбутньому, ставши господинями, вони могли наглядати за роботою служанок: все потрібне для харчування і пошиття одягу дім повинен був робити сам. Чоловік, зазвичай, працював поза межами дому (на полях, керував виробництвом, каменоломнями, будівництвом, брав участь в управлінні містом, військових походах), а господарством вдома керувала жінка.

Основне завдання своєї реформи Солон вбачав у реалізації принципів “подвійної моралі”, яка дозволяла чоловікові й дошлюбні, і позашлюбні сексуальні контакти, а жінці – категорично забороняла. Того, хто зваблював вільну жінку (чи згвалтував її), закон зобов'язував карати штрафом 100 драхм. Могли і позбавити громадянських прав, виставити напівголим біля стовпа ганьби. Відмінивши рабство вільних громадян за борги, Солон призначив для сексуальних послуг винятково невольних жінок і чоловіків, тобто рабів. Афінський закон про перелюбство містив наступне: “Якщо чоловік заставав дружину свою з коханцем, то він не міг більше з нею жити під страхом безчестя”. За законами Солона, жінці, яку застали з коханцем, забороняли прикрашуватися і входити в храми, “щоб не зваблювати незайманих і матрон своєю присутністю”. Якщо така жінка прикрасить себе і увійде в храм, то перший зустрічний за законом міг розірвати на ній сукню, зняти прикраси і бити, але не до смерті. Однак, не дивлячись на строгість закону, порушення подружньої вірності було в Афінській державі звичним явищем. Покаранню піддавалось не лише власне перелюбство, тобто статеве спілкування з одруженою жінкою, але і зваблення неодруженої сестри чи дочки. Всі грецькі закони дозволяли помсту за зваблення матері, сестри, дочки. Зловлений на гарячому міг бути безкарно убитий.

Чоловіки ж, на відміну від своїх змордованих вимушеним утриманням дружин, користувались майже абсолютною свободою задоволення сексуальних потреб і фантазій. Ця свобода обмежувалась лише заборонами на контакти з дружинами вільних громадян, а також з їх сестрами, дочками, матерями та іншими родичками. Але цей дуже обмежений контингент був всього лише краплиною у порівнянні з майбутнім морем, яке створювали численні жриці вільного кохання. Зрада дружини вважалась злочином, в той час як чоловік міг безкарно проводити час зі “жрицями кохання” – гетерами, проститутками, юними красенями або на банкетах у товаристві друзів. Сексуальна свобода грецьких чоловіків була безмежна. Закон дозволяв чоловікові все: конкубінат, куртизанок і навіть публічні будинки, але вимагав від нього шани до дружини, поваги її домашніх і подружніх чеснот, які ставилися їй в обов'язок. Не рекомендувалось приводити в дім куртизанок: це вважалось дурним тоном.

Розлучення для чоловіка було вільним. Він міг у будь-який час відіслати дружину зі свого дому. В цьому випадку він зобов'язаний був повернути їй посаг, якщо лише розлучення не було викликано зрадою дружини. У грецькому суспільстві воно було можливим через безпліддя дружини, невірність або з інших мотивів. Якщо ініціатива розлучення належала жінці, їй необхідно було звернутися до посадових осіб. В особливих випадках, справи про розлучення, розглядалися у суді. Але і в цьому випадку чоловік мав більше прав, ніж жінка.

Незаперечною заслугою Солона є те, що він чітко визначив місце проституції у соціальній ієрархії – вона поступово ставала справою людей нижчого ґатунку. Саме за нього проституція втрачає попередній храмово-релігійний характер і стає винятково світським соціальним інститутом. Солон відкриває державні борделі, що приносили суттєвий прибуток до казни. Щоб вберегти честь жінок, цнотливість грецьких дівчат і поряд з цим, запобігти

розповсюдженню педерастії серед юнаків, Солон за державний кошт купив азійських рабинь і помістив їх в особливі заклади – диктеріони, де вони повинні були обслуговувати потреби публічної проституції. З прибутків, отриманих за рахунок заробітків дівчат, утримувач публічного будинку повинен був виплачувати щорічний податок державі, так званий проституційний податок, збирали який спеціальні чиновники – астиноми, які, окрім цього, наглядали за дотриманням суспільних пристойностей і вирішували суперечки. Над проститутками було встановлено особливий нагляд. Афіньський поет Філемон, усвідомлюючи корисність цього інституту, пише: “О Солоне! Ти був істинним добродійцем роду людського, так як, кажуть, ти перший подумав про те, що так важливо для народу, чи вірніше для порятунку народу. Так, я кажу це переконано, коли бачу численну молодь нашого міста, яка під впливом свого гарячого темпераменту стала б віддаватися недозволеним надмірностям. Ось для чого ти купив жінок і помістив їх в такі місця, де вони мають все необхідне і доступні всім тим, хто відчуває в них потребу” [6].

Розвиток античної проституції відбувався на основі дуалізму між строгим моногамним примусовим шлюбом, з одного боку, і великою статевою свободою чоловіків – з іншого. До слова, в епоху Гомера, не дивлячись на доведену полігамію і на відносно велику свободу, жінки майже не знали проституції. Лише після строгого проведення патріархатної моногамії і пов'язаного з нею обмеження діяльності одруженої жінки винятково домашньою сферою, з'являється і проституція. У дивному протиріччі зі суспільним презирством до проститутток був той факт, що проститутки відігравали в громадському житті Афін більш вагомий роль, аніж чесна хазяйка дому та її дочка, діяльність яких обмежувалась домашньою сферою. Портретні статуї таких жінок встановлювались у храмах та інших будовах поряд зі статуями заслужених полководців і політиків. Проституція значною мірою зміцнювала шлюб, вирішуючи проблему надміру чоловічої сексуальної енергії, але, разом з тим, вона не могла не подавати поганий приклад дівчатам і одруженим жінкам.

Проституція мала свою ієрархічну систему, в якій нижчою ланкою були вуличні й бордельні проститутки. Вони або блукали вулицями в пошуку клієнтів і віддавались їм тут же, просто неба, або стояли біля дверей борделя, як у вітрині магазину, пропонуючи себе перехожим. Були й такі, які “промишляли” винятково на великих дорогах, – “дорожні”, або ж на мостах – “мостові” і навіть “кладовищні”. Збереглося взуття “вуличної проститутки”, яка шукала клієнтів, блукаючи вулицями. На її підошвах були вибиті слова “йди за мною”: доки вона йшла, ці слова відбивалися на землі, й у перехожих не залишалось сумнівів щодо її ремесла. До цього ж різновиду примикали численні квіткарки, які в комплексі з трояндами часто пропонували покупцям і себе. Туди ж належали і натурниці, що позували для скульпторів і живописців.

Інший, естетичний різновид, представляли проститутки, яких можна назвати “богемними”. На відміну від бордельних і вуличних проститутток, які були лише сексуальними автоматами, богемні створювали певну естетичну атмосферу, в якій секс був не самоціллю, а швидше складовою частиною програм сприйняття мистецтва. Вони розважали своїх клієнтів грою на різних музичних інструментах, співом, танцем, театральними виставами. Ці жінки були неодмінними учасницями всіх свят і просто чоловічих зборищ у кабачках і лазнях.

Вищу категорію, еліту грецьких проститутток, представляли гетери. Вони були наділені вишуканими манерами, високо освічені і вважались цілком престижними подругами для чоловіків з середнього і вищого класів афінського суспільства. Як відзначав І. Блох у своїй “Історії проституції”, гетерами був пронизаний весь культурний світ Греції та її провінцій. Погослос про красу і розум еллінських гетер спонукав багатьох знатних іноземців вдаватися до далеких і небезпечних мандрів до берегів Греції [2]. Гетери служили наочним прикладом способу життя, в якому органічно поєднувались витончені інтелектуальні й чуттєві задоволення; такий спосіб життя шанувався греками того часу. Аналізуючи сексуальне життя Стародавньої Греції, можна впевнено відзначити, що гетери були значно більшим, ніж засобом задоволення сексуальних потягів. Вони цілому облагороджували сексуальну сферу

стосунків, надаючи їй ту міру духовності, на яку не могли претендувати ні подружній секс, ні секс з проститутками. Саме гетери розвивали витончений еротизм еллінів, подаючи секс як захоплюючу гру, де смак, інтелект і надмірність людських бажань підносили сексуальний контакт у ранг мистецтва. А мистецтво, в свою чергу, обирало гетер об'єктами свого зображення, увічнення їх у вазовому розписі, поемах, фресках, бронзі й мармурі (Таїс Афінська, Афродіта Кнідська, Фріна Дельфійська тощо).

Гетери були найпопулярнішими з історичних персонажів того часу. Подробиці повсякденного життя, зв'язки їх з високоповажними еллінами і чужинцями, їх туалети, коштовності, екстравагантні манери висловлювання були незмінною тематикою обговорення на всіх рівнях суспільної піраміди. Контакти з гетерами не засуджувались і не становили загрози законному шлюбу. Навпаки, вони були дієвим засобом його зміцнення. Гетери ніяк не претендували на ролі суперниць дружин і тим більше – на роль “розлучниць”. Е. Фукс писав: “Вона (гетера) – подруга чоловіка, з якою він проводить філософські бесіди, яку він оточує розкошами і блиском, дружба і доброзичливість якої робить йому честь, тоді як дружина відчувалась як неминуче і незручне ярмо і була зобов'язана терпеливо проживати свій вік у гінекеї, нікому не показуючись на очі” [7].

Досконалість у сфері сексу також була справою гетер. По-перше, це спеціальні вправи, ванни та інші процедури для розвитку внутрішньої мускулатури та вміння тонко користуватися цією наукою під час спілкування з чоловіком, приносячи додаткову насолоду і йому, і собі. По-друге, вміння приносити максимальну насолоду чоловікові, тонке знання особливостей його організму, його реакцій на збудження, вміння збудити чоловіка, знання, що варто робити, щоб йому захотілось повернутись саме до цієї жінки знову і знову. По-третє, це спеціальна поведінка, запобіглива і ненав'язлива, розслабляюча і притягуюча.

“Еротичній службі” передував досить тривалий період навчання премудростям кохання, який міг тривати від трьох до семи років. Дівчат навчали досвідчені гетери. Нерідко в якості своєрідних тренажерів на практичних заняттях використовували чоловіків-рабів, позаяк авторитетні наставниці через свої фізіологічні особливості могли викладати винятково теорію. Підготовлена жриця кохання, зазвичай, добре володіла багатим сексуальним репертуаром, знала магію і вміла приготувати “приворотне” зілля. У деяких місцях жриць, окрім еротичної науки, навчали і мистецтву танця, звісно еротичного, за допомогою якого чоловіки доводились (без дотику до них) до еякуляції. До слова, якщо дівчина вагітніла, її відстороняли від “еротичної служби”. Це пояснювалось тим, що, народивши дитину, жриця втрачає свої магічні здібності.

Найчастіше гетери вчилися не лише мистецтву кохання, але і мистецтву подобатися, музиці, філософії і ораторському мистецтву. Як і всі куртизанки, вони присвячували себе культу Венери і приносили на вітвар прибутки від свого “першого кохання”. Гетери служили також моделями для художників і скульпторів, вони вітали поетів в театрі й ораторів в академіях. Вони були прикрасою будь-якого свята, різних військових і цивільних церемоній. В місцях громадських прогулянок вони з'являлись зазвичай на розкішних колісницях, закутані в коштовні тканини. Перед чарами гетер були безсильні і поети, і філософи, хоробрі полководці, й навіть царі. Гетери прилучались до їх слави, до їх гучного імені, до їх прав на безсмертя в історії. Іноді вони, зневажаючи громадською думкою і принципами моралі, віддавались пристрастям і поєднувались з гетерами законним шлюбом.

Щоб зрозуміти значення цього інституту, створеного Солоном, слід ознайомитися зі звичаями Спарти, де легальної проституції не було. За законами Лікурга, всі жінки визнавались майже суспільною власністю. Лікург, турбуючись про виховання воїнів, зовсім не дбав про впорядкування поведінки жінок. Зрештою, жінки в Спарті, байдуже порядні чи розпусні, мали дуже малий вплив на чоловіка-солдата, який визнавав честь лише на полі битви і тому мало був схильним до жіночих чар. Під впливом таких ідей в Спарті, як вже зазначалося вище, народився особливий вид проституції, який можна назвати каліпедичним чи патріотичним. Чоловіки приводили до ложе своїх дружин здорових чоловіків, щоб мати міцних, добре складених дітей. Цей соціальний блуд став фатальним, важким наслідком

відсутності регламентованої проституції; він підкреслює корисність Солонових законів з точки зору суспільної моралі і гігієни. Суттєво пізніше, в епоху середньовіччя Фома Аквінський зазначав: “Позбавте суспільство від публічних жінок і ви побачите, що розпуста буде вриватися скрізь. Проститутки в країні те ж, що клоака в палаці, знищить клоаку і палац забрудниться і стане сморідним”.

Закони Солон не могли мати життєвої сили, хоча б з таких причин. По-перше, афіняни, розділені на класи і соціальні групи, не представляли собою єдиного суспільства. Не було жодної сфери життєдіяльності, де б їх інтереси співпадали. По-друге, закони Солон були обширні, численні, але безсистемні. Поряд зі серйозними та важливими питаннями життя афінян, вони стосувались і дрібних, навіть дріб’язкових питань. Але головне, по-третьому, полягало в тому, що своїми законами Солон не усунув основних суперечностей в суспільстві, оскільки намагався бути корисним і винним і невинним, і багатим і бідним.

Якщо в доперікловський період у Стародавніх Афінах жінка була безправною, то в часи Перікла та Еврипіда можна бачити участь жінки в духовному житті того часу, особливо у сфері виховання. В художніх творах збільшилась кількість жіночих образів. Це підтверджує, що в жінці стали бачити людину. Тривають дискусії про право жінок на освіту. Платон вводить у поняття духовного виховання жінок деякі спартанські риси. Якщо з його системи викинути приписи, що стосувались виховання жінок-стражів, то ті вимоги, що залишилися, складуть основу освіти жінок того часу. Реалізація цієї програми виховання не лише можлива для жіночої натури, а й бажана.

В епоху еллінізму самостійність жінок помітно зростає. Цьому сприяв розвиток поглядів деяких філософських напрямків, насамперед стоїцизму, який виголошував рівноправність чоловіків і жінок. У цей час були створені й сприятливіші умови для отримання жінками освіти. Вони мали право на здобуття низки професій. У період еллінізму дівчата змагаються, як і юнаки, у поетичній декламації під музичний акомпанемент чи без нього; в інших місцях, зокрема, на островах Еоліди, програма цих змагань не копіювала програму їх братів – там були специфічно жіночі пункти, в яких живе дух сапфічної освіти. Теофраст повідомляє, що існували конкурси краси на Лесбосі й Тенедосі, існували також змагання у врівноваженості й мистецтві домоводства.

Визнаючи суворість і примітивізм сімейного права у греків, слід все ж пам’ятати, що сім’я залишалась для них непорушним і поважним інститутом. Подружнє кохання і вірність знайшли відображення у міфах, поезії, історичних пам’ятках. Захоплюючі образи еллінських жінок живили шедеври древньогрецького мистецтва. Класичні приклади відданості й кохання один до одного Одісея і Пенелопи, Гектора і Андромахи, Перікла і Аспасії свідчать про красу і тривалість шлюбних зв’язків.

Список використаних джерел

1. *Аристотель*. Политика // Сочинения. Т. 4 – М., 1983.
2. *Блох И.* История проституции. – СПб.: АСТ-Пресс, 1994. – 198 с.
3. *Печатнова Л.* История Спарты (период архаики и классики). – СПб.: Гуманитарная Академия, 2001. – 510 с.
4. *Платон*. Государство // Диалоги. Книга вторая – М.: Эксмо, 2008. – С. 89–454.
5. *Плутарх*. Ликург // Порівняльні життєписи. – К.: Дніпро, 1991. – 448 с. – С. 126–238.
6. *Тиханович Ю., Козленко А.* 350 великих. Краткое жизнеописание правителей и полководцев древности. Древний Восток; Древняя Греция; Древний Рим. – Минск, 2005.
7. *Фукс Э.* История эротического искусства. – М.: Республика, 1995. – 448 с.
8. *Шиллер Ф.* Законодательство Ликурга и Солон. – М.: Художественная литература, 1957. – 14 с.
9. *Шишова И.* Раннее законодательство и становление рабства в античной Греции. – Л.: Наука, 1991. – 222 с.

Владимир Кравец

ПРОБЛЕМЫ МЕЖПОЛОВЫХ И БРАЧНО-СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ В АНТИЧНОЙ ГРЕЦИИ

Рассматривается проблема гендерной истории Древней Греции. Проводится сравнительный анализ брачно-семейного законодательства в Спарте и Афинах, исследуются разные подходы легендарных законодателей античного мира Ликурга и Солон к межполовым отношениям, анализируются принципы “двойственной морали” по отношению к положению мужчин и женщин в обществе. Просматриваются особенности в подходах к рождению и воспита-

нию детей разного пола. Высветлено разное отношение греческих законодателей к проблеме легализации проституции.

Ключевые слова: Ликург, Спарта, Солон, Афины, брак, законодательство, секс, гетера, воспитание.

Volodymyr Kravets

**THE PROBLEMS OF SEXUAL AND MARRIAGE AND FAMILY RELATIONSHIP
IN ANCIENT GREECE**

The problem of gender history of Ancient Greece are considered. Done a comparative analysis of marriage and family law in Sparta and Athens, we investigating different approaches legislators legendary ancient world Lykurg and Solon to sexual relationship, analyzes the principles of "double standards" on the situation of women and men in society. Traced the features in the approaches to the birth and bringing up of children of both sexes. Deals with a different attitude to the problem of Greek lawmakers legalizing prostitution.

Key words: Likurg, Sparta, Solon, Athens, marriage, law, sex, hetera, bringing up.

УДК 94 (477)

Сергій Троян

ПІВДЕННОНІМЕЦЬКЕ КУПЕЦТВО НА СЛУЖБИ ІСПАНСЬКОЇ КОРОНИ (XVI – ПОЧАТОК XVII СТ.)

У XVI столітті німецькі купці Вельзери і Фуггери взяли участь у колоніальних підприємствах на території Латинської Америки. Їхня діяльність підпорядковувалася іспанській колоніальній адміністрації, так як Іспанія володіла колоніями в цьому регіоні. Специфіка правління Вельзерів у Венесуелі витікала з торгового характеру їх підприємства. На відміну від іспанських колонізаторів вони не насаджували феодалізм, а здійснювали завойовницькі походи у віддалені райони країни. Само по собі підприємство німців носило ранньокапіталістичний характер, було перш за все торговою і банківською компанією. Гонитва за благородними металами займала головне місце в колоніальній діяльності південнонімецького купецтва в період первісного нагромадження капіталу. Вельзери, основна сфера діяльності яких знаходилася за межами Венесуели, не надавали своїй колонії великого значення. Вони прагнули до отримання швидких економічних результатів, але в умовах конкуренції з іспанцями до початку XVII століття втратили всі позиції у Венесуелі.

Ключові слова: колоніальна політика, Вельзери, Фуггери, Іспанія, Латинська Америка.

На відміну від низки європейських держав (Англії, Голландії, Франції, Іспанії, Португалії) Німеччина майже до кінця нового часу залишалася без власних заморських колоній. Її експансія і колонізація у XVI – середини XIX ст. розгорталися в основному на території Європи. Але це не означає, що впродовж XVI–XVIII ст. представники німецьтва з різних частин Священної Римської імперії німецької нації не здійснювали спроб по заволодінню заокеанськими територіями з подальшим їх закріпленням і підпорядкуванням.

Суттєву спонукальну роль у цьому відіграли процеси первісного нагромадження капіталу та торгова колонізація, інтенсивний розвиток якої був викликаний Великими географічними відкриттями. Подорожі Х. Колумба, В. да Гама, Ф. Магеллана ознаменувалися розширенням контактів європейців, зміною їхніх поглядів на світ, появою на карті Землі нових територій, населених невідомими раніше народами. Фактично з цього часу можна говорити про початок єдиної історії світової цивілізації.

Поряд з визначними географічними відкриттями важливе значення для початку нової історичної епохи мало європейське Відродження XVI–XVIII ст., пов'язане з грандіозними досягненнями в галузі мистецтва та науки. Показово, що у 1543 р. М. Копернік у книзі “Про обертання небесних сфер” пояснив видимий рух небесних світил обертанням Землі і створив геліоцентричну систему світобудови. Творчість діячів Відродження і наступної епохи Просвітництва була проїнята вірою у безмежні можливості людини, її волі і розуму. Водночас зміна світоглядних позицій європейців супроводжувалася утвердженням ідей про перевагу їхньої культури над культурами інших народів, а значить про відсталість цих народів і, звідси, культурно-цивілізаторську місію білої людини. Такі погляди стали вихідним пунктом, своєрідним поштовхом для формування ідеології колоніалізму. Ці ідеї месіанства безпосередньо вплинули на розвиток якісно нового етапу європейської колоніальної експансії, яка привела до створення колоніальної системи. Дуже швидко система колоніалізму проголосила наживу останньою і єдиною метою людства.

Мета наукової розвідки – характеристика й оцінка витоків німецького колоніалізму у вимірі заокеанської колонізаційно-підприємницької, колонізаційно-місіонерської та колоніально-експансіоністської діяльності німецтва в Південній Америці в період пізнього середньовіччя і раннього нового часу XV–XVI ст.

X X X X X

У Вест-Індії і обох Америках, основних районах колоніальної діяльності європейців того часу, були відкриті поклади золота і срібла, відбувався широкий розвиток спочатку тютюнових, потім цукрових і бавовняних плантацій. Проблема дешевої робочої сили у цих колоніях була вирішена шляхом ввозу рабів-африканців. До кінця XVI ст. монополія на колоніальну торгівлю, захоплення земель на Африканському континенті і в Америці належала Іспанії та Португалії. Із зміною шляхів міжнародної торгівлі і початком колоніальної ери до заокеанських загарбань активно прилучилися інші європейські держави – Англія, Франція, Голландія. Водночас у стосунки з Іспанією та Португалією, а потім з їх згоди і в спілкування з віддаленими заморськими країнами вступили німецькі купці.

Для ведення міжнародної торгівлі потрібні були не тільки великі капітали, але й відвага. Далекі подорожі були небезпечними: пірати на морях чи розбійники на суходолі грабували купців. Товар та гроші могли відібрати деякі сеньйори, через володіння яких пролягали торговельні шляхи. Нерідко мито за провіз товару сягало половини його вартості. Для захисту своїх інтересів купці, як і ремісники, об'єднувались у гільдії. Згодом вони створили торговельні компанії – об'єднання купців з різних міст зі своїми представництвами.

З початку XVI ст. південнонімецьке купецтво взяло активну участь в освоєнні територій, які були включені в систему світових економічних зв'язків у результаті Великих географічних відкриттів. Ще раніше у постійні або тимчасові контакти з різними країнами і народами за межами Європи вступили купці північнонімецьких міст, що об'єднувались у могутній Ганзейський торговий союз.

Перший приклад участі німців у колоніальних підприємствах відноситься ще до кінця XV ст., коли у 1482–1485 рр. португальський король Жуан II відправив в Африку дві експедиції під керівництвом Д. Кана. Велику допомогу другій експедиції надав її учасник, підприємливий купець і відомий учений-астроном з Нюрнберга М. Бехайм. Він багато років провів на службі у португальського короля, створив ряд навігаційних приладів і настанов з морської справи. М. Бехайм навчив португальців користуватися “посохом Іакова” – астролябією, викладав у лісабонській мореплавній школі і брав участь у далеких морських походах. Про його участь у другій експедиції Д. Кана стало відомо з напису, зробленого М. Бехаймом у 1492 р. на виготовленому ним першому в Європі Глобусі “Земне яблуко”, який мав діаметр 0,54 м і відобразив географічні уявлення про поверхню землі напередодні відкриття Нового Світу. Оригіналом для М. Бехайма служила карта світу, котра ґрунтувалася головним чином на даних Птолемея. На своєму глобусі на схід від африканського континенту і південніше Екватора німецький картограф зобразив два великих острови – Мадагаскар і Занзібар. Це було перше науково зафіксоване повідомлення європейця про ці африканські території. Щоправда, не применшуючи заслуг М. Бехайма, слід зауважити, що німецькі історики морських географічних відкриттів довго перебільшували значення його наукової діяльності під час колоніальних експедицій португальців. На це звернули увагу О. Пешель і Т. Руге – найвідоміші німецькі дослідники історії морських подорожей. Вони підкреслювали, що на глобусі М. Бехайма існували помилки в широтах відомих місць, котрі досягали 16 градусів, тоді як на картах того часу вони рідко перевищували 1 градус. Історики іронічно зауважували, що “Бехайм був посередній учений і поганий космограф”, а тому “мало ж користі могли отримати португальці від ученості нашого земляка” [1, с. 251–252].

Основною формою колоніальної діяльності верхньонімецького купецтва у XVI ст. були інвестиції капіталів в експедиції за прянощами і золотом. “Спрага золота” охопила всю Європу і не обминула німецьких підприємців. Це дуже добре підтвердив Х. Колумб у листі, відправленому ним з Ямайки 7 липня 1503 р. на адресу королівського подружжя Іспанії. Ось

що він писав: “Генуезці, венеціанці і всі, хто володіє перлинами, коштовним камінням та іншими дорогоцінностями, готові доставляти їх на край світу в обмін на золото. Золото – це досконалість. Золото створює скарби, і той, хто володіє ним, може здійснити все, що забажає, і здатний навіть вводити людські душі до раю” [2, с. 461]. Так, іспанці під керівництвом Кортеса награвували в країні інків золотих виробів на 380 тис. песо. У березні 1520 р. частина з них була доставлена у королівський палац. Великий німецький митець А. Дюрер, який знаходився у той час в Іспанії, був запрошений оглянути ці скарби. Під враженням побаченого художник писав: “Ніколи у житті так не раділо моє серце. Серед речей я побачив незвичайні художні цінності і був вражений винахідливістю людей, які жили у таких віддалених країнах” [3, с. 300–301]. Не дивно, що німецькі торговельно-підприємницькі також взяли безпосередню участь у конквісті та колонізації деяких південноамериканських територій.

Цьому сприяли також фактори, які зумовлювалися взаємозв'язком історичних процесів з психологією особистості. Капіталістичні відносини створювали нову ситуацію життєвого розвитку, котра відкривала широкі можливості для самореалізації особистості у різноманітних сферах життєдіяльності. Водночас піднесення почуття особи, розвиток духу індивідуальності, допитливості, ініціативності виступили об'єктивними передумовами в утвердженні нового суспільного ладу. На відміну від середньовіччя історична ситуація характеризувалася об'єднанням в практиці життя і діяльності представників правлячого прошарку різноманітних видів соціальної активності. “Таке розмаїття неусталених соціальних ролей створювало загальну атмосферу, в якій високо цінувалася індивідуальність і незвичайність” [4, с. 9], – відзначав російський історик Л. Баткін. Можна стверджувати, що в перехідну епоху від середніх віків до нового часу життєвий шлях особистостей, у тому числі й тих, що стали на стежку колоніальної політики, був значною мірою результатом їх власних зусиль, продуктом індивідуального самоствердження. Це особливо було характерно для представників німецького народу, які в умовах феодалної роздробленості Німеччини, відсутності єдиної держави були змушені розраховувати тільки на власні сили. Яскравим прикладом цього може бути діяльність членів торгового дому Вельзерів на колоніальному поприщі.

Вельзери були представниками німецького патриціату і на рубежі XV–XVI ст. зайняли друге місце після Фуггерів серед верхньонімецьких торговельно-банківських купецьких компаній. З 70-х років XV ст. Вельзери імпортували середземноморські товари та торгували сріблом Тіроля. У 1505–1506 рр. вони разом з італійськими купцями і Фуггерами здійснили експедицію в Сет-Індію, котра принесла їм 175 % прибутку. В першій половині XVI ст. факторії Вельзерів знаходилися у Данцигу, Нюрнбергу, Фрейбургу, Цюріху, Берні, Мілані, Генуї, Венеції, Римі, Антверпені, Ліоні, Лісабоні, Сарагосі, Севільї та інших містах. Після введення у 1506 р. монополії португальської корони на торгівлю прянощами Вельзери, як компенсацію одержали цукрові плантації на о. Мадейра.

Наступним етапом у посиленні позицій Вельзерів в іспанських колоніях було заснування ними у 1526 р. факторії на о. Еспаньола (Таїті) в Санто-Домінго. Це місто у той час фактично було столицею Нового Світу, центром іспанської колонізації. Через Санто-Домінго кораблі Вельзерів доставляли на узбережжя Америки вино, тканини, продовольство, коней, а в Європу експортували цукор. Факторія у Санто-Домінго використовувалася Вельзерами також як база для торгівлі рабами. У результаті один з представників цього дому – Варфоломей Вельзер – настільки збагатився, що зміг разом з Фуггерами надати імператору Священної Римської імперії німецької нації Карлу V позичку, яка дорівнювала 12 т золота. За це Вельзери отримали почесний дворянський титул та дозвіл займатися колоніальною політикою. За згодою імператора саме В. Вельзер у 1527 р. спорядив в Іспанії три кораблі, які під керівництвом Дальзінгера відправилися в Америку.

Численні слухи про багатства колоній, а також розрахунки на багаті поклади благородних металів підштовхнули компанію Вельзерів до участі в освоєнні Венесуели. У 1528 році габсбурзький король Карл V віддав Венесуелу в заставу банкірській родині

Вельзерів, які розробили план колонізації та призначили німецького губернатора Амвросія Ехінгера. Цього ж року він вирушив із Севільї разом з 281 поселенцями до Нового Світу. В Санто-Домінго від них відділилась група з 50 осіб та вирушила в Санта-Марту, де був вбитий губернатор та міг похитнутися іспанський контроль.

Г. Ейгнер та І. Зайлер – службовці фірми Вельзерів – уже 27 березня 1528 р. підписали з іспанською короною угоду, яка давала їм право на завоювання, заселення і управління Венесуелою. Німці обіцяли на протязі двох років заснувати там два поселення по 300 чоловік і три фортеці, а також прислати з Німеччини 50 гірничих майстрів, щоб “виявити копи і рудні жили золота, срібла та інших металів” [5, с. 243]. У 1528–1529 рр. Вельзери підписали перші контракти з гірничими робітниками, які через Санто-Домінго відправилися у Венесуелу. Колоністам надавалися ділянки землі для спорудження будинків і заняття сільським господарством. Через чотири роки ці ділянки ставали їх власністю. Водночас німці зобов’язувалися спорядити чотири кораблі на 200 чоловік для придушення бунту індіанських племен і частини колоністів у прикордонній з Венесуелою іспанській провінції Санта-Марта. Такими були перші кроки Вельзерів на поприщі колоніальної діяльності в Південній Америці.

Додатково до березневого договору Ейгнер і Зайлер у квітні 1528 р. уклали угоду з Ф. де Лос Кобосом, який мав привілеї корони на видобуток благородних металів в Америці. Німцям надавалося право на отримання 1% від золота і срібла, знайденого і добутого у провінціях Санта-Марта та Венесуела. Вони отримали від короля монополію на ввіз в іспанські колонії протягом чотирьох років 4 тис. негрів-рабів. За це Ейгнер і Зайлер (фактично від імені Вельзерів, які стояли за ними) платили короні 20 тис. дукатів і повинні були продавати негрів у Санта-Домінго не дорожче, ніж по 55 дукатів. У 1529 р. з Німеччини до Америки прибуло також за одними даними 50, а за іншими – 80 гірничих робітників [6, с. 52]. Однак спроби Вельзерів налагодити видобуток руди, золота і срібла в колонії зазнали невдачі, а доля німецьких робітників була плачевною. Тільки 11 з них у 1531 р. зуміли повернутися до Німеччини, де розпочали тривалий, але безуспішний процес проти Вельзерів.

Успішні кроки по видобутку руди були здійснені нюрнберзьким бюргером Г. Тетцелем у середині 40-х рр. XVI ст. на Кубі. Там він організував компанію, до якої ввійшли два його брати, два зятя, а також Л. Нюрнбергер, зв’язаний з Вельзерами. Управління знаходилося в руках Тетцеля, а в Нюрнбергу справи фірми вів його брат. 11 січня 1546 р. Тетцель уклав з іспанською короною договір на 20 років про експлуатацію кубинських мідних копалень. Через два роки губернатор Сантьяго-де-Куба писав королю, що Тетцель виплавляє мідь тільки для себе і відмовляється розкрити секрет плавки, поки всі жителі острова не пообіцяють здавати йому “вічно” 1/20 всієї добутої міді [7, с. 471]. За угодою 1550 р. колоністи, які бажали організувати виплавку міді, могли віддавати своїх рабів на чотирьохмісячне навчання до Тетцеля. У вигляді компенсації останній отримував 3% із всієї виплавленої на острові міді. Тетцель також зберігав становище монополіста у збуті міді, котрий здійснював через своїх довірених осіб [8, с. 482]. У 1571 р. Тетцель поновив свій договір з короною. Однак після його смерті рудники і плавильні перейшли до іспанців.

Вельзери разом з Фуггерами здійснили невдалу спробу організувати видобуток срібла у Мексиці. У 1536 р. К. Райзер, севільський фактор Фуггерів, і зв’язаний з Вельзерами Л. Нюрнбергер надіслали гірничих і плавильних робітників у Таско. Там були збудовані рудники, але вони виявилися збитковими, що привело до великих грошових втрат їх засновників. Отже, південнонімецьке купецтво не відіграло суттєвої ролі в організації видобутку благородних металів в Америці у XVI ст. До того ж його підприємницька діяльність у цій сфері припала на першу половину, а основний потік срібла з Америки в Європу ринув починаючи з 60-х років.

За 28 років “правління” Вельзерів у Венесуелі мова може йти про діяльність тільки трьох німецьких губернаторів: А. Альфінгера, Н. Федермана і Г. Хоермута. Правління Г. Рембольта у 1542–1543 рр. здійснювалося з перервами і припало на період, коли Вельзери фактично вже покинули Венесуелу. Німецькі губернатори одночасно були службовцями

фірми Вельзерів і мали перед ними серйозні зобов'язання. Загальна кількість німців – службовців Вельзерів, які брали участь у завоюванні Венесуели, навряд сильно перевищувала кількість у 10–12 чол. [9, с. 251]. Вельзери покладали на своїх підлеглих всю відповідальність за можливі збитки і водночас підкреслювали, що весь прибуток належить компанії. Вірогідніше всього, що цим вони прагнули забезпечити права компанії, оскільки особам, які діяли в колоніях, безумовно, надавалися можливості для особистого збагачення. Німецькі колонізатори уже на початку своєї діяльності користувалися цим сповна. Їхня психологія, весь хід думок були підпорядковані прагненню наживи будь-якою ціною, у тому числі за рахунок не тільки конкурентів, але й у деяких випадках навіть партнерів. Це добре проявилось у діяльності німецьких посадових осіб на території Венесуели.

Не дивлячись на обмеження з боку Вельзерів, іспанської королівської адміністрації і магістрату м. Коро (у другому провінційному центрі Маракайбо весь час управляли тільки іспанці), німецькі губернатори, особливо у перші роки їх діяльності, юридично і фактично користувалися у Венесуелі широкими правами. Вони мали право розглядати громадянські і карні справи, а також скарги, зміщувати старих і призначати нових посадових осіб, засновувати поселення або фортеці, здійснювати походи вглиб території, завойовувати нові землі і з цією метою залучати до походів іспанських колоністів. По суті губернатори розпоряджалися всією військовою здобиччю після сплати королівської п'ятини, яку повинні були ділити між колоністами і конкістадорами. Оскільки у руках німецьких губернаторів у Коро зосереджувалася реальна військова й адміністративна влада, то вони могли проводити досить незалежну політику в своїх інтересах, та в інтересах своїх патронів – компанії Вельзерів. Особливо яскраво це проявилось в політиці стосовно іспанських колоністів у роки правління Альфінгера. Він прагнув зміцнити свою владу, використовуючи фактично торгіву монополію Вельзерів у Венесуелі. Іспанцям заборонялося вести самостійну торгівлю з індіанцями і тільки кораблям Вельзерів дозволялося заходити у Венесуелу. Хоча у 1531 р. ця заборона була скасована, однак населення міст Коро і Маракайбо продовжувало повністю залежати від поставок Вельзерами морським шляхом з Санто-Домінго та інших міст продовольства, одягу, коней. Особливості діяльності німецьких губернаторів у Венесуелі, що викликали невдоволення іспанських переселенців, були закономірним наслідком політики торгової компанії Вельзерів, яка прагнула забезпечити собі максимальний прибуток при мінімальних затратах. Така політика впливала з світоглядних позицій німців, які хотіли швидко збагатитися, поки іспанці давали їм таку можливість.

Німці з компанії Вельзерів вступали також у контакт з місцевим індіанським населенням. На основі капітуляції 1528 р. губернатори мали право перетворювати корінних жителів у рабів тільки у випадку збройного опору європейцям. У 1531 р. іспанський король відмінив рабство індіанців у всіх заморських колоніях. Однак у Венесуелі німецькі губернатори та їх заступники продовжували широко використовувати рабів-індіанців як носильників під час експедицій. При цьому німці дуже часто жорстоко поводитися з місцевим населенням. За свідченням очевидців, у результаті десятирічного правління німецьких губернаторів у Венесуелі кількість індіанського населення різко скоротилося [10]. Це були перші прояви жорстокого поводження німецьких колонізаторів з туземцями. Пізніше воно стане нормою їхньої поведінки в колоніях, моральним виправданням якої будуть посилення на відсталість народів колоній, необхідність навчити їх працювати і користуватися благами цивілізації.

Основною метою німецьких походів углиб країни було захоплення золота в індіанських племен. Про це свідчать повідомлення їх німецьких учасників: “Історія Індії” Федермана та “Щоденник”, листи Ф. фон Гуттена (двоюрідного брата відомого гуманіста У. фон Гуттена). Службовці Вельзерів за час управління Венесуелою здійснили шість експедицій углиб континенту. Щоправда, віддаленість районів пошуку, прискіпливий контроль з боку іспанської королівської адміністрації утруднювали Вельзерам реалізацію їх планів. Крім того, уже з самого початку управління Венесуелою німецькі губернатори зустріли опір з боку місцевих властей та іспанських колоністів, які прагнули до освоєння відкритих

територій, а не до організації експедицій з метою пошуку Ельдорадо – багатих на золото земель.

Остання експедиція, яка продовжувалася з серпня 1541 р. до травня 1546 р., закінчилася для Вельзерів плачевно. Її очолювали призначений заступником губернатора фон Гуттен і старший син голови аугсбурзького торговельного дому Б. Вельзер. Метою походу були пошуки Ельдорадо, а маршрут пролягав з Коро до Східних Анд. У цей час іспанська колоніальна адміністрація направила свого чиновника Х. де Карвахала в Коро для розслідування діяльності німецьких губернаторів. На початку 1545 р., дізнавшись про завершення експедиції фон Гуттена і про багату здобич, де Карвахал зі своїм загonom вийшов йому назустріч. Карвахал прагнув захопити великий вантаж золота і використав також для цього невдоволення багатьох іспанських конкістадорів німецькими керівниками походу. Після тривалих переговорів фон Гуттен і Б. Вельзер були несподівано захоплені людьми Карвахала і страчені. Це фактично привело до остаточного згортання діяльності компанії Вельзерів у Південній Америці.

Таким чином, діяльність торговельно-підприємницького дому Вельзерів у Венесуелі була нетривалою. Лише 10–12 років компанія фінансувала це підприємство. Крім того, правління Вельзерів було обмеженим, тому що німецькі губернатори – службовці фірми – діяли під судовим та адміністративним контролем іспанської феодальної держави. Все це утруднювало Вельзерам проведення самостійної колоніальної політики, яка б повністю відповідала їх інтересам. У цілому є підстави вважати, що підприємство німців у Венесуелі виявилось збитковим. Зокрема, прибутки іспанців, які мали там набагато міцніші позиції, були мізерні: з 1529 по 1538 рр. вони становили всього 1200 песо. Самі Вельзери оцінювали свої збитки в провінції за 11 років (з 1529 по 1540) у 110 тис. дукатів. Водночас у 1554 р. у торговій книзі борги Вельзерам “губернаторства Венесуела” дорівнювали 7556 гульденів або приблизно 5670 дукатів [11, с. 136]. Не дивно, що у 1556 р. Вельзери повністю розчарувалися у своєму південноамериканському підприємстві і добровільно відмовилися від всіх прав на Венесуелу.

Специфіка правління Вельзерів у Венесуелі витікала з торгового характеру їх підприємства. На відміну від іспанських колонізаторів вони не насаджували феодалізм, а здійснювали завойовницькі походи у віддалені райони країни. Само по собі підприємство німців носило ранньокапіталістичний характер, було перш за все торговою і банківською компанією. Це визначало її політику в південноамериканських володіннях. Погоня за благородними металами займала головне місце в колоніальній діяльності південнонімецького купецтва в період первісного нагромадження капіталу. Вельзери, основна сфера діяльності яких знаходилася за межами Венесуели, не надавали своїй колонії великого значення. Вони прагнули до отримання швидких економічних результатів, не турбуючись при цьому про населення колонії, що викликало його невдоволення, яке доповнювалося національними і релігійними моментами. Після втрати всіх позицій у Венесуелі справи компанії Вельзерів погіршилися. Її керівник В. Вельзер за виступ проти іспанців був страчений. Все це підрвало могутність фірми і в 1614 р. аугсбурзькі Вельзери збанкрутували.

Х Х Х Х Х

Розглянувши колоніальну діяльність німців у Центральній і Південній Америці в XVI ст., можна зробити певні висновки про її вплив на зародження елементів ідеології німецького колоніалізму.

Німецькі колонізатори в Південній Америці займали підпорядковане становище, отримавши часткове право на володіння Венесуелою з рук іспанської корони. Тому вони повинні були у значній мірі рахуватися з інтересами своїх покровителів. Водночас, добре розуміючи, що у будь-який момент можуть втратити права на експлуатацію земель у Новому Світі, Вельзери прагнули якомога швидше одержати максимальні прибутки від володіння колонією. З цією метою вони встановили свою торгову монополію, а також здійснювали

завойовницькі грабіжницькі походи вглиб території, залучаючи до них велику кількість іспанських колоністів. Це все накладало відбиток на формування психологічного стереотипу “вічно другої” у колоніальних справах німця-колонізатора. Він повинен був за рахунок кращої організації справи, раціональнішого використання часу, хитрощів і кмітливості, а де можна сили і тимчасової переваги отримати по можливості швидкий і максимальний прибуток з колонії, не хештуючи при цьому ніяким методами. Ця психологічна установка з самого початку стала одним з елементів ідеології німецького колоніалізму, визначивши, водночас, одну з її специфічних рис.

Опинившись у Новому Світі у чужому (іспанському) колоніальному оточенні, німці зуміли зосередити реальну адміністративну і військово-політичну владу тільки в руках мізерної групки службовців компанії Вельзерів, основну частину яких склали губернатори та їх заступники. Вони змушені були діяти як чиновники іспанської адміністрації, але при цьому прагнули скористатися всією повнотою своєї влади, по можливості навіть не рахуючись зі своїми фактичними покровителями – іспанцями, інтереси яких виражала широко розгалужена іспанська колоніальна адміністрація в Латинській Америці. Це вело до формування у німців ще одного психологічного стереотипу – з одного боку, прагнення використати слабкі сторони в системі колоніального покровителя, держави-метрополії, з рук якої отримане право на тимчасове володіння територією, а, з другого, прагнення до служби і партнерства з метою одержання колоніального прибутку. Значно пізніше цей стереотип перетворився в ідейну установку, якою користувалися німецькі колонізатори, проникаючи у сфери впливу сильніших і більш досвідчених колоніальних суперників.

Умови колоніальної діяльності німців у Південній Америці сприяли виробленню у них психологічної установки на небажання займатися серйозною і довготривалою господарською роботою. Вона проявилася в орієнтації в основному на торговельно-посередницькі й торговельно-лихварські підприємства, а також на заходи, які б давали швидкий економічний ефект – завойовницькі, грабіжницькі походи та інтенсивну розробку покладів дорогоцінних металів і коштовного каміння силами кваліфікованих переселенців з Німеччини і з використанням монополії на найновіші технічні винаходи. Таким конструктивним формам діяльності як заснування сільськогосподарських поселень колоністів, будівництво і зміцнення фортець, прокладання доріг німецькі губернатори приділяли значно менше уваги. Тому господарський ефект для колоній був незначним, навіть мізерним, а німці, водночас, звикали до нераціонального господарювання в колоніальних країнах, орієнтованого фактично на тимчасові переваги, а не на перспективу. Це стало ще одним елементом ідеології німецького колоніалізму, який пізніше значно послабив можливості Німеччини у колоніальному суперництві з іншими європейськими державами-метрополіями.

Такими були основні ідейно-психологічні наслідки перших колоніальних підприємств німців у латиноамериканських країнах, які мали безпосередній чи опосередкований вплив на формування різних елементів і сторін ідеології німецького колоніалізму.

Список використаних джерел

1. *Магидович И. П.* Очерки по истории географических открытий: В 5 т. / И. П. Магидович, В. И. Магидович. – М.: Наука, 1982. – Т. I. – С. 251–252.
2. *Путешествия Христофора Колумба.* Дневники, письма, документы. – М.: Географгиз, 1961. – С. 461.
3. *Косидовский З.* Когда солнце было богом / З. Косидовский. – М.: Наука, 1970. – С. 300–301.
4. *Баткин Л. М.* Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления / Л. М. Баткин. – М.: Наука, 1978. – С. 9.
5. *Савина Н. В.* Южнонемецкий капитал в странах Европы и испанских колониях в XVI в. / Н. В. Савина. – М.: Наука, 1982. – С. 243–244.
6. *Halber K.* Die überseeischen Unternehmungen der Welser / K. Halber. – Lpz., 1903. – S. 52, 78–79.
7. *Werner T. G.* Das Kupferhüttenwerk des Hans Tatzel aus Nürnberg auf Kuba (1545–1571) / T. G. Werner // Vierteljahrsschrift für Sozialbund Wirtschaftsgeschichte. – 1961. – Bd. 48. – Anhang N 9, 12. – S. 471–475, 478–479.
8. *Ibid.* – Anhang N 14. – S. 481–486.
9. *Савина Н. В.* Вказ. праця. – С. 251.
10. *Там само.* – С. 260.
11. *Fragment des Schuldbuches der Augsburger Welser von 1554 bis 1560* // Soripte Nercaturae. – Fol. 38. – S. 136.

Сергей Троян

**ЮЖНОНЕМЕЦКОЕ КУПЕЧЕСТВО НА СЛУЖБЕ ИСПАНСКОЙ КОРОНЫ
(XVI – НАЧАЛО XVII В.)**

В XVI веке немецкие купцы Вельзеры и Фуггеры приняли участие в колониальных предприятиях на территории Латинской Америки. Их деятельность подчинялась испанской колониальной администрации, так как Испания владела колониями в этом регионе. Специфика правления Вельзеров в Венесуэле вытекала из торгового характера их предприятия. В отличие от испанских колонизаторов они не насаждали феодализм, а осуществляли завоевательные походы в отдаленные районы страны. Само по себе предприятие немцев носило раннекапиталистический характер, было, прежде всего, торговой и банковской компанией. Погоня за благородными металлами занимала главное место в колониальной деятельности южнонемецкого купечества в период первоначального накопления капитала. Вельзеры, основная сфера деятельности которых находилась за пределами Венесуэлы, не придавали своей колонии большого значения. Они стремились к получению быстрых экономических результатов, но в условиях конкуренции с испанцами в начале XVII века потеряли все позиции в Венесуэле.

Ключевые слова: колониальная политика, Вельзеры, Фуггеры, Испания, Латинская Америка.

Serhiy Troyan

**SOUTHERN GERMAN MERCHANTS IN THE SERVICE OF THE SPANISH CROWN
(XVI – EARLY XVII CENTURY)**

In the XVI century German merchants Welser and Fuggers took part in the colonial enterprises in Latin America. Their activities are subordinate to the Spanish colonial administration, as Spain had colonies in the region. The specificity of the Board Welser in Venezuela flowed from commercial nature of their enterprise. In contrast to the Spanish colonial feudalism they did not plant, and carried out military campaigns in remote areas of the country. This in itself was of early capitalist enterprise Germans character was primarily retail and banking company. The pursuit of noble metals is central to the activities of the colonial south German merchants in the period of primitive accumulation of capital. Welser, whose main activity of which was outside of Venezuela, did not give their colony much. They seek to realize rapid economic results, but in competition with the Spanish in the early century XVII lost all the positions in Venezuela.

Key words: colonial policy, Welser, Fugger, Spain, Latin America.

УДК 94 (460)

Валентина Годлевська

РЕФОРМА СИСТЕМИ ОСВІТИ В УМОВАХ КОНСОЛІДАЦІЇ
ДЕМОКРАТИЧНОГО РЕЖИМУ В ІСПАНІЇ

У статті досліджується процес модернізації системи освіти Іспанії в умовах утвердження демократичного режиму. Автор висвітлює процес становлення системи освіти, зміни у сфері початкової, середньої та вищої освіти. Дослідження особливостей розвитку зазначених процесів здійснено на підставі аналізу законодавчої бази 1980-х – середини 1990-х років.

Ключові слова: консолідація демократії, реформа, система освіти, початкова освіта, середня освіта, університетська освіта, якість освіти, доступність освіти.

Сферу освіти можна вважати однією зі стратегічно важливих сфер держави. Не впливаючи безпосередньо на глобальні процеси в державі й на показники її успішності (розвиток економіки, зростання добробуту населення, успішність міжнародної та внутрішньої політики), – освіта, проте, відіграє істотну роль у житті країни. Вона визначає динаміку розвитку суспільства, гальмує або прискорює його прогрес, а моральне виховання визначає напрямок його розвитку і надає конструктивний або деструктивний вектор.

Система освіти, як соціальна система, у всі часи реагувала на потреби суспільства. Вона не може бути незалежною від політичного устрою держави, будучи його органічним компонентом.

В останній чверті ХХ ст. Іспанія здійснила успішний перехід від авторитарного до демократичного суспільства. Крім змін у політичній сфері, суттєві перетворення торкнулися всіх інших сфер життєдіяльності держави. Реформи у сфері освіти були спрямовані на доступність, відкритість і якість освітніх послуг.

Зазначена проблема є малодослідженою в Україні. Основні історіографічні роботи – це результат плідної праці зарубіжних науковців, насамперед іспанських. Так, у своїй монографії “Іспанія при демократії” Ч. Пауелл проаналізував стан освіти та основні кроки уряду в модернізації системи освіти [1, р. 405–407]. Х. Белтран Лявадор, Х. Франсес Ернандес і Добон, А. Монтане Лопес дослідили поєднання традицій та сучасних потреб в освітній галузі [2]. Реформування навчальних університетських програм висвітлено Х. Діас Інфанте [3]. С. М. Луїсом Гарсія здійснено аналіз університетської реформи в умовах перехідного періоду [4]. Серед російських дослідників необхідно виділити Х. Планас, Х. Рифа, Ж. Сала, М. Забеліну [5; 6].

У працях зазначених науковців міститься недостатньо інформації щодо реформування системи освіти в період консолідації демократичного режиму в Іспанії, який припав в основному на період правління Іспанської соціалістичної робітничої партії (ІСРП) від 1982 р. до 1996 р.

Демократизація системи освіти стала ключовим завданням і передбачала не тільки децентралізацію освіти на державному рівні, але і гуманізацію відносин на всіх рівнях системи.

Наприкінці 60-х – на початку 70-х років франкістський режим, який утвердився при владі після громадянської війни у 1939 р., намагався модернізувати освітню систему, як й інші сфери життя, з метою узгодження її відповідно до завдань економічного розвитку. Ці реформи не торкалися недемократичного характеру режиму.

“Загальний закон про освіту”, який був прийнятий у серпні 1970 р., є найбільш яскравим прикладом обмеженості режиму в спробах модернізувати сферу освіти, в тому

числі в галузі визнання: багатонаціонального характеру, соціально-культурної та економічної різноманітності іспанської території [7].

“Загальний закон про освіту” модернізував підхід до системи освіти, змінив структуру освітніх циклів і деякі елементи програм. Однак глибинна модернізація іспанської освітньої системи сталася лише при переході до демократії після смерті фундатора авторитарного режиму Ф. Франко в листопаді 1975 р. Модернізація була тісно пов’язана з демократизацією всієї політичної системи: державної освіти, що гарантує загальну середню освіту; податкової реформи, здатної забезпечити фінансування системи масової освіти, наближеної по якості до систем інших європейських країн; політичної децентралізації, що закріплює економічне, соціальне і культурне різноманіття Іспанії [5]. Поворотним пунктом освітньої політики країни стали “пакт Монклоа” 1977 р. і стаття 27 іспанської конституції 1978 р.

Угоди Монклоа – це політичні угоди, підписані всіма демократичними партіями, які брали участь у підготовці нової конституції, і спрямовані на визначення загальних політичних цілей і напрямків інвестування для розвитку таких сфер, як охорона здоров’я та освіта. Стосовно сфери освіти в угоді були акцентовані наступні моменти:

- демократизація освітньої системи Іспанії через залучення усіх зацікавлених суб’єктів до проектування розвитку освіти;
- регулювання діяльності навчальних закладів та викладачів з метою підвищення якості освіти як у державних, так і недержавних школах;
- поступове введення безкоштовної освіти і державне забезпечення співробітництва з регіонами;
- навчання кількома мовами і впровадження регіональних компонентів та освітніх програм у кожному регіоні Іспанії, на всіх освітніх рівнях [8].

Іспанська конституція визначила основні положення законодавства у сфері освіти. Тут можна виділити три аспекти: визнання права на освіту в якості одного з основних прав, які повинні гарантуватися державою, інші основоположні права, пов’язані з освітою, і розподіл повноважень у сфері освіти між Центральною адміністрацією та Автономними співтовариствами.

Стаття 27

1. Кожен має право на освіту. Визнається свобода освіти.
 2. Освіта має на меті всебічний розвиток людської особистості на основі поваги демократичних принципів суспільного життя та основних прав і свобод.
 3. Державна влада гарантує право батьків обирати для своїх дітей моральне і релігійне виховання у відповідності з їх власними переконаннями.
 4. Основна загальна освіта є обов’язковою і безкоштовною.
 5. Державна влада гарантує всім право на освіту за допомогою загального планування педагогічної системи, дієвої участі всіх зацікавлених секторів та створення навчальних закладів.
 6. За фізичними і юридичними особами визнається свобода створення навчальних закладів на основі поваги до конституційних принципів.
 7. Викладачі, батьки і, при нагоді, учні здійснюють контроль і беруть участь в управлінні всіма навчальними закладами, що фінансуються за рахунок державного бюджету, у порядку, встановленому законом.
 8. Державна влада контролює освітню систему і встановлює державні освітні стандарти з метою забезпечення дотримання законів.
 9. Державні органи влади надають підтримку навчальним закладам, діяльність яких відповідає вимогам, передбаченим законом для надання такої підтримки.
 10. Визнається автономія університетів у порядку, встановленому законом [9, с. 38–39].
- Союз демократичного центру (СДЦ), партія, яка перемогла на перших парламентських виборах у 1977 р. і сформувала перший демократичний уряд на чолі з А. Суаресом, прийняла рішення розвинути деякі положення статті 27 Конституції країни, ухваливши в 1980 р. конституційний закон “Про статут шкільних центрів” [10].

Зі свого боку Іспанська соціалістична робітничка партія сприйняла цей проект як ідеологічно консервативне трактування 27 статті конституції, вважаючи його надмірно сприятливим для розвитку приватних освітніх послуг. Розбіжність між СДЦ і ІСРП полягала у фінансуванні приватних центрів та об'ємом владних повноважень їх засновників. У лютому 1981 р. Конституційний суд виніс вирок щодо спірних питань даного законопроекту, в якому підкреслювалися такі аспекти: свобода освіти трактувалася як право на створення і керівництво навчальними закладами, право викладачів на свободу реалізації своїх функцій, право батьків на вибір релігійної і моральної освіти для своїх дітей. Засновники навчальних закладів могли встановлювати ідеологію центру, але згідно з конституційними принципами.

У жовтні 1982 р. на парламентських виборах перемогла ІСРП, яка у своїй виборчій програмі обіцяла гарантію права на освіту всьому населенню, а також поліпшення якості освіти. У роки правління соціалістів дане міністерство очолювали: Хосе Марія Мараваль (1982–1988); Х. Солана (1988–1992); А. Перес Рубалькаба (1992–1993); Г. Суарес Пертьєрра (1993–1995); Х. Сааведра (1995–1996).

Міністерство освіти, яке очолив 2 грудня 1982 р. Х. Марія Мараваль, запропонувало план реформи системи освіти, основними цілями якої визначалися наступні: універсалізація безкоштовної та обов'язкової освіти; перетворення системи освіти в інструмент для нейтралізації суспільної нерівності; просування реформи педагогічних методів і змісту програм, здатних поліпшити результати шкільної освіти.

Новий уряд прийняв два великих закони: конституційний закон “Про університетську реформу” (1983 р.) і конституційний закон “Про право на освіту” (1985 р.) [11; 12].

Необхідність реформи на університетському рівні виникла на початку описуваного нами періоду. З 1978 р., відповідно до конституції (стаття 27), університети є автономними структурами. Регулювання цієї автономії передбачає створення механізмів управління університетами та їх фінансування, що було нагальною потребою з початку перехідного періоду. Перші демократичні уряди вже приймали різні проекти відповідних законів, однак, питання було остаточно вирішене лише в 1983 р. з прийняттям Закону “Про університетську реформу”.

У 80-х роках іспанські університети стикалися з численними проблемами: перевантаженість університетів, що було викликано збільшенням попиту на освіту “71 тис. студентів у 1960 р. і приблизно 650 тис. у 1980 р.”, що породило проблеми підвищення якості викладацького складу, обладнання, навчальних закладів і методик навчання (низький рівень успішності й високий рівень відрахувань студентів); збільшення чисельності вузів за відсутності якого-небудь планування; елітна університетська структура, з жорсткою навчальною програмою і практично повною відсутністю зв'язку між викладанням і науковими дослідженнями [6, с. 65].

Існував розрив між суспільством, яке йшло шляхом прогресу і демократизації, і університетами, які не розвивалися паралельно з іншими громадськими інститутами і структурами. Реформа була необхідна з наступною метою: реалізація автономії університетів, проголошеної в конституції країни, наближення до європейських моделей університетів, оскільки Іспанія повинна була приєднатися до Європейського союзу в 1985 р. [6, с. 66].

Закон “Про університетську реформу” 1983 р. розробив конституційний принцип автономії університетів і розподілив відповідальність у сфері вищої освіти між державою, автономними співтовариствами і самими університетами. Він також заклав основи реформи університетів в умовах демократичних і політичних змін. Згідно із Законом “Про університетську реформу”, завдання університетів полягала в передачі знань, розвитку науки, технології і культури. Також підготовка до здійснення професійної діяльності, що вимагає застосування наукових знань і методів або ж навичок художньої творчості; наукова і технічна підтримка економічного, соціального і культурного розвитку, розширення університетської культури (стаття 1) [11, с. 24034]. Мета полягала в тому, щоб університет надавав освітні послуги суспільного призначення, роблячи акцент на спільних інтересах

країни і автономних співтовариств. Інша мета полягала в посиленні університетських факультетів для стимулювання дослідницької роботи і створення більш гнучкої навчальної програми.

У законі розглядався також розподіл повноважень між державою, автономними співтовариствами і самими університетами. Закон, з одного боку, уточнив повноваження держави, і, з іншого боку, визначив межі незалежності університетів. Університети стали самостійними в таких областях як загальна політика, академічні питання, навчальні програми, фінансування, управління, робота викладачів, набір студентів, стандарти, облік академічної успішності, рівень знань студентів, видача дипломів і присудження вчених ступенів (стаття 3 п. 2) [11, с. 24035].

У компетенції держави залишилися такі питання: 1) створення університетів шляхом прийняття парламентом законів, за згодою автономних громад, на території яких будуть знаходитися ці університети; 2) визначення кількості нових спеціальних навчальних закладів, а також мінімальних вимог до них, встановлення процедури відбору для отримання посади в університеті; 3) регламентація академічних дипломів, дійсних на рівні всієї країни; 4) умови визнання дипломів і вчених ступенів іноземних і приватних університетів; 5) розробка системи оплати праці викладачів.

Після прийняття Закону “Про університетську реформу” відбулися такі основні зміни: 1) удосконалення системи субсидій; 2) зростання чисельності жінок в університетах; 3) посилення науково-дослідної сфери (динамічний розвиток різних факультетів); 4) поява нових дисциплін (переробка навчальних програм, структур та профілів нових спеціальностей).

Поряд з цими важливими аспектами ми повинні визнати, що експансія освіти викликала не тільки надлишок студентів, але й призвела до того, що багато студентів отримали доступ до другої або третьої вищої освіти (в деяких університетах понад 3/4 студентів здобували якусь спеціальність у галузі гуманітарних наук) [6, с. 67].

У 1983 р. в Іспанії було 30 державних університетів, а в 2005 – вже 49. Також збільшилося число приватних університетів (з 4 у 1984 р. до 22 у 2010 р.) В 1971 р. студентство складало 0,6 % населення країни, у 1983 р. – 1,6 % і в 2010 р. – 3,2 % [3]. З того часу в Іспанії почали активно з’являтися й приватні вузи. На основі закріпленого в Конституції права “вільного створення навчальних центрів” закон від 1983 р. оголошував освіту “соціальною послугою”, що не монополізована державою і відкрита для приватної ініціативи. Якщо на початку 80-х років у країні було всього чотири приватних університети – університет “Деусто” у Більбао, Папський університет “Комільяс” в Мадриді, Папський університет в Саламанці та Університет Наварри в Памплоні, то до середини 1990-х рр. їх стало вже десять [13, с. 247].

Крім цього, за кілька років сильно зросла чисельність викладацького складу: “1979/1980 рр. – 38420 чол; 1989/1990 рр. – 56953 осіб”. За 10 років чисельність університетських викладачів зросла на 48,23 %, але це не покращило якість навчання, оскільки зростання чисельності студентів було більш значним [5].

У липні 1985 р. був прийнятий закон “Про право на освіту”, названий прогресивним, оскільки намагався узгодити права і свободи, прийняті Конституцією, і містив такі фундаментальні засади:

- встановлення шкільної мережі державних і приватних центрів з наданням послуг основної освіти (у випадку приватних центрів було запропоновано державне фінансування);
- регулювання участі батьків, викладачів та учнів у центрах, підтриманих державними фондами, а також створення муніципальних, провінційних та автономних шкільних рад;
- регулювання програмування освіти, функція, що була поділена між державою і автономіями [12].

Проект закону був достатньо дискусійним, оскільки полеміка вивела на вулиці тисячі маніфестантів у Мадриді, а консервативні партії виступили проти його прийняття. Публічна презентація проекту викликала опір асоціацій, як релігійних, так і світських, пов’язаних з приватною освітою. Вони звинувачували владу в прагненні обмежити свободу в системі

освіти. Проти закону оголосили широку мобілізацію Католицька конфедерація священників (Сопсара), Іспанська федерація релігійної освіти (FERE) і значна частина прихильників приватної освіти. 18 листопада 1983 р. в Мадриді ними була організована маніфестація, яка стала однією з найчисленніших в історії іспанської столиці [14; 15; 1, с. 406]. Так, на сторінках газети “Ель Паїс” президент Іспанської Федерації Центрів Освіти А. Мартінес Фуертес висловлював свою незгоду з деякими положеннями закону, зокрема щодо коштів, запропонованих для контролю фінансування державних фондів, призначених для приватної освіти [16].

Проект закону був також об’єктом попереднього розгляду в Конституційному суді за ініціативою парламентської групи Народного альянсу. У своєму рішенні від 1985 р., Конституційний суд відхилив домагання неконституційності.

На практиці, все це зробило Конституційний суд третьою політичною силою, що була одночасно формою політизації правосуддя і юридикалізації політики, які повинні були б видаватися шкідливими для консолідації демократичних правил гри.

Конституційний закон “Про право на освіту” заснував три типи навчальних закладів, які існують у західному світі: державні, договірні та приватні. Він визначив систему субсидій; ввів участь батьків, викладачів та учнів в управлінні центрами; закріпив критерії прийому учнів в центрах, та розподілив функції між центральним урядом і автономіями.

Державні школи засновувалися державною владою: міністерством освіти, урядом автономій, міністерством оборони тощо. Вони були зобов’язані реалізовувати освітні функції з підпорядкуванням конституційним засадам, ідеологічній нейтральності і повагою до релігійної і моральної свободи. Ці школи були абсолютно безкоштовні. Директор обирався на три роки шкільною радою, сформованої з директора, завідувача з навчальної роботи, секретаря, невизначеного числа представників батьків, учнів та викладачів, члена муніципалітету даного округу. Викладачі призначалися за допомогою конкурсу.

Приватні школи не отримали субсидію держави, тому всі витрати були покладені на батьків. Засновником визначалася приватна особа, яка встановлювала ідеологію, в межах конституції, визначала ціну оплати за навчання, обирала за власним критерієм на посаду викладачів, а також розробляла правила внутрішнього функціонування.

Договірні школи засновувалися приватними особами, часто релігійними орденами, на основі державного фінансування. Також як державні, вони були безкоштовними. Директор і викладачі обиралися шкільною радою. Робота викладачів оплачувалася державою згідно з договором.

Дитина зараховувалася у державну чи договірну школу після розгляду наступних критеріїв: фінансові можливості батьків (перевага надавалася дітям з малозабезпечених сімей); близькість школи до дому; велика кількість братів/сестер, внесених у списки даної школи.

Вищим органом участі в загальному програмуванні освіти щодо проектів законів стала Шкільна рада держави. Її голова призначався Радою міністрів. Цей орган складався з невизначеного числа представників викладачів, обраних федераціями профспілок; представників батьків, призначених федераціями асоціацій батьків; учнів, обраних федераціями асоціацій учнів; представників не навчального персоналу; засновників приватних навчальних центрів, а також з офіційних представників синдикатів [17].

Не дивлячись на те, що даний закон викликав спочатку негативну реакцію консервативних сил, його впровадження та застосування виявилось в результаті ефективним.

Закон закріпив права на освіту, схвалені конституцією, і встановив досить незвичну для Іспанії систему управління школами, взявши за приклад європейське законодавство в даній сфері. З іншого боку, закон закріпив подвійну мережу навчальних центрів: державну (школи та інститути) і приватну. Остання підтримувалася державними фондами, які фінансували навчання дітей з шести до чотирнадцяти років (а, починаючи з дев’яностих років, з шести до шістнадцяти років) [18].

Реформи в системі освіти призвели до позитивних результатів щодо реалізації права громадян на освіту та його доступності. Якщо в 1978 р. більше половини іспанців мали тільки початкову освіту і лише 1,8 % – вищу, то вже до 2002 р. значна кількість іспанців змогли отримати середню професійну освіту, а громадян з вищою освітою стало вчетверо більше.

Рішення надати населенню право на освіту викликало бурхливий розвиток освітньої системи. Воно супроводжувалось реальним повним охопленням населення освітньою системою у період обов'язкового навчання, а також збільшенням чисельності учнів у сфері необов'язкової середньої загальної, професійної і вищої освіти.

Соціалістична партія Іспанії, спираючись на свої передвиборчі обіцянки 1986 р. гарантувати право на освіту і підняти якість освіти, запустила новаторський план, заснований на експериментуванні. Цей план стосувався реформи початкових і середніх шкіл.

У сфері початкової освіти метою було встановити нову модель – послідовності процесу навчання. Міністр освіти і науки, Х. Марія Мараваль запропонував “Проект реформи освіти”, основними цілями якої були визначені наступні:

1. Розширення обов'язкової та безкоштовної освіти з 14 до 16 років для досягнення більшої рівності в підході до освіти, а також для більших можливостей громадян пристосовуватися до суспільних вимог майбутнього.

2. Встановлення більш відповідної структури освітніх етапів. Був встановлений перший етап дошкільної освіти до шести років. Потім обов'язкова освіта організувалася в двох етапах: початкова освіта тривалістю у шість років, і середня обов'язкова освіта – чотири роки. Після закінчення навчання учні могли вибирати: отримання ступеня бакалавра або професійна освіта середнього рівня. Отримавши ступінь бакалавра, учні могли продовжувати навчання в університеті або в професійній освіті вищого рівня.

3. Перетворення професійної освіти. Отримання престижної професійної освіти з можливістю формувати платформу зайнятості, було однією з найважливіших цілей реформи. Було заплановано дві важливі зміни у зв'язку з попередньою ситуацією. Перша полягала в тому, щоб включати базову професійну освіту за планами навчання середньої освіти, з метою отримання всіма учнями загальної освіти, яка б комбінувала академічну освіту з професійною. Друга – встановлювати спеціальну професійну освіту, яка була б отримана після закінчення середньої обов'язкової освіти або ступеня бакалавра, і яка повинна була стати мостом між загальною освітою і світом трудящих.

4. Покращення якості освіти.

5. Зміна навчальних планів. Встановилися різні рівні формування навчальних планів (національний, автономний та спеціальний для кожної школи); була змінена система оцінювання знань.

6. Досягнення більшої справедливості в наданні освіти [18, с. 260; 19].

Закон також, як і попередній, був сприйнятий негативно консервативними інституціями, які організували маніфестації та акції протесту. В першу чергу, це стосується Автономної національної федерації асоціацій студентів (CANAE), Федерації синдикатів, незалежних від освіти (FSIE), Католицької федерації вчителів, Асоціації викладачів релігії державних центрів, Федерації центрів освіти та управління (комерційна організація католицьких коледжів), Іспанської федерації релігійної освіти (FERE) і Католицької федерації священиків (Сопсара). Вони акцентували увагу на обмеження свободи в освіті й на недостатньому рівні релігійної освіти. Наймасштабнішою була маніфестація 8.000 католиків в Мадриді на початку червня 1990 р. [20].

У свою чергу, представники семи прогресивних студентських організацій і автономних національних областей (Державна федерація асоціацій студентів, Прогресивних Студентів, Синдикат Студентів (рівень держави) і Альтернатива прогресивних студентів (АЕР), Студентська координація Каталонії (СЕЕМС), Студентський блок Валенсії (БЕА) і студентська організація Галісії) надали особливе значення єдності акції всіх прогресивних організацій. Прогресивні студенти вимагали, шляхом звернення до міністра освіти,

Х. Солана, провести переговори. Вони виступали за безкоштовну дошкільну освіту до шести років, вилучення релігії як галузі знання, інтеграцію технічної професійної освіти в ступені бакалавра, створення практик на підприємствах для студентів, більше студентської участі у центрах освіти і в Шкільній Раді держави. В університетській області, вони виступали за державний Університет, скасування вибірковості й системи квот, глобальної реформи системи освіти та участь університетів у реформі планів навчання [21].

Однак розширення обов'язкової освіти не було достатнім для вирішення існуючих проблем освіти. У 1989 р., новий міністр освіти Хав'єр Солана видав "Білу книгу реформи системи освіти", яка представляла два нововведення до проекту попереднього міністра Х. Маравалія: розділ, присвячений освіті дорослих та інший – нерівності в освіті.

Зрештою, 13 вересня 1990 р. був прийнятий Органічний закон "Про загальну функціональну структуру освітньої системи" на спільному засіданні обох палат парламенту (205 висловились "за", "проти" – 89 і троє утрималися) [22; 23].

Таким чином, новий закон: ввів експериментування та ініціював широку державну дискусію; поклав початок складної і глибокої реформи системи освіти, не тільки долаючи недоліки минулого, але й даючи відповідь на вимоги сьогодення і майбутнього; започаткував освітню реформу як постійний процес нововведень і змін, маючи достатньо гнучкості, щоб включати "можливі наступні коригування та розвиток"; поєднав систему освіти одночасно з її децентралізацією; сприяв розвитку політики освіти для дорослих [18, с. 270].

У січні 1994 р. новий міністр освіти і науки Р. Суарес Пертьєрра представив документ "Навчальні центри та якість освіти", в якому були викладені основні пропозиції для покращення якості освіти.

У березні 1995 р. Рада міністрів ухвалила проект конституційного закону "Про участь, оцінку та управління освітніми установами", направляючи його Кортесам для парламентського розгляду [24]. Новий закон був оприлюднений у листопаді 1995 р. Він розмежував компетенції адміністрацій у сфері освіти. Міністерство науки і освіти взяло на себе відповідальність не лише за вирішення питань щодо прогресу якості освіти, а за організацію автономії центрів, оцінки та інспекції. Закон дав новий імпульс участі та автономії різних секторів навчально-виховної спільноти в житті навчальних закладів і завершив формування законної основи, здатної стимулювати чинники, які сприяли розвитку якості освіти та її прогресу.

На початку конституційного періоду витрати на освіту становили близько 4 % ВВП, тоді як на початку 90-х вдалося подолати 6 %.

Таким чином, в роки консолідації демократичного режиму в Іспанії була проведена масштабна діяльність у формі соціального проекту щодо зміни змісту, структури, методів та форм освіти. Реформи свідчили про посилення значення освіти як соціальної цінності, а також про затвердження демократичних принципів функціонування системи освіти в країні. Іспанська соціалістична робітничка партія, відповідно до своїх основних постулатів, прагнула забезпечити доступність освіти, підвищити її якість, привести даний соціальний інститут у відповідність з основними сучасними вимогами. За результатами досліджень учених, багато чого вдалося досягти. Модернізація системи освіти гарантувала принцип рівних можливостей для всіх громадян; сприяла зміцненню громадських зв'язків, координації інтересів і поділу фундаментальних цілей різних соціальних груп. Освітня система, сама по собі, стала перетворюватися в ключ суспільного прогресу.

Список використаних джерел

1. Powell Ch. Espana en democracia. 1975 – 2000/Charles Powell. – Barcelona: Plaza Janez, 2001. – 688 p. 2. Beltrán Llavador José, Francesc J. Hernández i Dobon, A. Montané López. Tradición y modernidad en las políticas educativas en España: una revisión de las últimas décadas / Beltrán Llavador José, Francesc J. Hernández i Dobon, Alejandra Montané López // Revista Iberoamericana de Educación. – Número 48. – Septiembre-Diciembre. – 2008. – P. 53–71. Режим доступу 15.05.2013: <http://www.rieoei.org/rie48a02.pdf> 3. Díaz Jorge Infante. La reforma de los planes de estudio universitarios de la España democrática (1977–2000) / Díaz Jorge Infante // Revista de Educación, 351. Enero-Abril 2010. – P. 259–282. Режим доступу 15.05.2013: http://www.revistaeducacion.educacion.es/re351/re351_11.pdf 4. San Miguel Luis García. La transición a la democracia y la Ley de Reforma Universitaria/San Miguel Luis García // Anuario de la Facultad de Derecho de Alcalá de Henares. – 1995–1996. – № 5. – P. 29–44. 5. Планас Х., Руфа Х., Сала Ж. (Испания). Управление образованием в Испании в переходный период. Проект TACIS-

EDRUS 9608 / Х. Планас, Х. Рифа, Ж. Сала. 1999. – 32 с. 6. *Забелина М. М.* Опыт Испании в формировании экономических и институциональных основ развития новых образовательных технологий. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Марина Михайловна Забелина. – Москва, 2003. – 204 с. 7. *Ley 14/1970*, de 4 de Agosto, general de educacion y financiamiento de la reforma educativa // Boletín Oficial del Estado: 6 de agosto de 1970. – Núm. 187. – P. 12525–12546. 8. *Los pactos de la Moncloa* // Transición política y consolidación democrática. Espana (1975–1986). – Madrid: Centro de investigaciones sociológicas, 1992. – P. 473–493. 9. *Испания*. Конституция и законодательные акты. – М.: Прогресс, 1982. – 351 с. 10. *Ley Orgánica 5/1980*, de 19 de junio, por la que se regula el Estatuto de Centros Escolares // Boletín Oficial del Estado: 27 de junio de 1980. – Num. 154. – P. 14633–14636. 11. *Ley Orgánica 11/1983*, de 25 de agosto, de Reforma Universitaria // Boletín Oficial del Estado: 1 de septiembre de 1983. – Núm. 209. – P. 24034–24042. 12. *Ley Orgánica 8/1985*, de 3 de julio, reguladora del Derecho a la Educación // Boletín Oficial del Estado: 4 de julio de 1985. – Num. 159. – P. 21015–21022. 13. *Испания*. Анфас и профіль / [Верников В. Л., Авилова А. В., Баррера М. Рубиас и др.]. – М.: Издательство “Весь мир”, 2007. – 480 с. ISBN: 978-5-7777-0384-2. 14. *Campaña del PDP* contra el proyecto de ley de Educación // El País. – 29 de octubre de 1983. 15. *Actos de protesta* contra la LODE en los colegios privados de toda España // El País. – 13 de diciembre de 1983. 16. *Martínez Fuertes Á.* LODE: una ley para todos, pero no de todos/Ángel Martínez Fuertes // El País. – 12 de diciembre de 1983. 17. *Prades J.* La ley de Educación modificará profundamente el actual modelo de enseñanza estatal y privada/Joaquina Prades // El País. – 12 de octubre de 1983. 18. *Prats Joaquín.* La crisis de la reforma educativa socialista y la contrarreforma conservadora en España // Perspectiva, Florianópolis, v. 23, n. 02, p. 255–278, jul./dez. 2005. – Режим доступа 10.04.2013: <https://periodicos.ufsc.br/index.php/perspectiva/article/view/9753> 19. *Marchesi Á.* Presente y futuro de la reforma educativa en España / Marchesi Álvaro // La Revista Iberoamericana de Educación. Septiembre – Diciembre 2001. Número 27. – Режим доступа 23.04.2013: <http://www.rieoei.org/rie27a03.htm>. 20. 8.000 personas asisten en Madrid a una manifestación católica contra la LOGSE // El País. – 10 de junio de 1990. 21. *Estudiantes* progresistas convocan huelga general el día 22 para negociar la LOSE con el Gobierno // El País. – 7 de marzo de 1990. 22. *Ley Orgánica 1/1990*, de 3 de octubre de 1990, de Ordenación General del Sistema Educativo // Boletín Oficial del Estado: 4 de octubre de 1990. – Num. 238. – P. 28927–28942. 23. *Esteban S. Barcia.* La LOGSE, ratificada ayer por el Congreso, entrará en vigor dentro de 15 días / Esteban S. Barcia // El País. – 14 de septiembre de 1990. 24. *Ley Orgánica 9/1995*, de 20 de noviembre, de la participación, la evaluación y el gobierno de los centros docentes // Boletín Oficial del Estado: 21 de noviembre de 1995. – Num. 278. – P. 33651–33665.

Валентина Годлевская

РЕФОРМА СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ КОНСОЛИДАЦИИ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО РЕЖИМА В ИСПАНИИ

В статье исследуется процесс модернизации системы образования Испании в условиях утверждения демократического режима. Автор освещает процесс становления системы образования, изменения в сфере начального, среднего и высшего образования. Исследование особенностей протекания отмеченных процессов осуществлено на основании анализа законодательной базы 1980-х – середины 1990-х годов.

Ключевые слова: консолидация демократии, реформа, система образования, начальное образование, среднее образование, университетское образование, качество образования, доступность образования.

Valentyna Hodlevska

REFORM OF SYSTEM OF EDUCATION IN THE CONDITIONS OF CONSOLIDATION OF DEMOCRATIC REGIME IN SPAIN (1982–1996)

In the article the process of modernization of the education system of Spain is investigated in the conditions of claim of the democratic regime. The author covers the process of formation of the system of education, changes in primary, secondary and higher education. Investigation of the features mentioned flow processes carried out on the basis of the analysis of the legislative base 1980 – mid 1990s.

Key words: consolidation of democracy, reform, system of education, primary education, secondary education, university education, quality of education, availability of education.

УДК 323.1(477)

Степан Новінчук

ВПЛИВ ЄС, США ТА РОСІЇ НА ФОРМУВАННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті розглядаються зовнішні впливи на розвиток України в умовах державної незалежності. Підкреслюється, що найбільше вони відчуються з боку Росії, країн ЄС, а також США. Аналізуються наслідки цих впливів.

Ключові слова: зовнішні впливи, зовнішні чинники, країни ЄС, США, Росія.

Незаперечним є той факт, що зовнішня політика України, її міжнародний авторитет багато в чому залежать від результативності внутрішніх перетворень: успішних демократичних і соціально спрямованих ринкових реформ, зниження рівня корупції, реального утвердження верховенства права, створення ефективної і справедливої судової системи, зростання добробуту громадян на основі соціально-орієнтованої конкурентноспроможної ринкової економіки і, зрештою, від консолідації української державно-політичної еліти заради демократичного європейського розвитку держави [25, с. 6]. Утім, внутрішні аспекти перетворення в країні тісно взаємопов'язані із зовнішніми – глобально-світовими тенденціями. Останні настільки значущі, що справляють значний вплив і на становлення незалежності держави [5, с. 48]. Тема зовнішніх впливів на розвиток України завжди залишається актуальною, тим більше, що ці впливи діють на нашу державу постійно.

Останнім часом цим питанням присвятили свої праці О. Власюк [1], Т. Возняк [2], В. Горбулін [3], Г. Дашутін [5], О. Дергачов [7], В. Котигоренко [15], О. Майборода [16], М. Михальченко [17], С. Мітряєва [18], О. Снігир [23], М. Степико [24], С. Федуняк [26], В. Чалий [28] та ін. Узагальнення результатів аналізу стану і проблем зовнішньої політики України, даних тематичних експертних і загальнонаціональних опитувань дають підстави предметно визначити основні зовнішні впливи на Україну.

Метою цієї статті є з'ясування основних чинників зовнішніх впливів на розвиток України в період державної незалежності, а також аналіз їх наслідків.

Зовнішні впливи на собі відчуває кожна країна без винятків, включаючи Росію, Сполучені Штати Америки, європейські країни, але інтенсивність і величина їх значно менша, порівняно з внутрішніми впливами у цих країнах і з можливостями їх нейтралізації. Якщо такі впливи відбуваються, то вони не стосуються основних напрямків розвитку країни, питань суверенітету, визначення стратегій держав. Це, як правило, лобістські кампанії, які не ставлять собі за мету порушення загальнодержавного курсу розвитку країни. У нашому ж випадку, величина зовнішніх впливів і спроможність їм протидіяти знаходяться в такому співвідношенні, що інколи такі факти втручання у внутрішні справи України можуть суттєво вплинути на розвиток держави [28].

Сьогодні ми переживаємо етап, який знаменує появу нової геополітичної ситуації не лише в Європі, а й у світі. Цей етап умовно можна визначити перехідним від блокової, біполярної системи до позаблокової, інтеграційної. Саме на ньому Україна постає як незалежна держава, яка спроможна відігравати роль суб'єкта у новітніх геополітичних реаліях новітньої доби [21, с. 269]. Важливою складовою цієї стратегії є співробітництво із країнами Центральної та Східної Європи. Україна є самостійним суб'єктом міжнародних відносин і формальне її утвердження на міжнародній арені цілком завершено. Але перетворення України на дієздатного актора і привабливого партнера, на міцний елемент сучасної системи міжнародних відносин ще не відбулося. Нові динамічні міжнародні

відносини, у т. ч. європейські, висувають надзвичайно високі вимоги перед тими, хто хоче бути їх повноправним учасником [7, с. 122].

Зауважимо, що найближчими десятиліттями Україна має реалізуватися, як зазначає В. Фісанов, самодостатньою економічною, культурною державною одиницею середньої ваги (middle power). Нам, українцям, переосмислюючи критерії зовнішньополітичних оцінок і підходів, необхідно інакше поглянути ще на багато речей. Тут, скажімо, й роль суверенної держави на міжнародній арені. Ми звикли, керуючись нашою стратегічною культурою, бачити в ній єдиного серйозного контрагента у зовнішніх справах. Однак сьогодні самодостатніми гравцями, як засвідчує практика, виступають також інтеграційні й міжурядові об'єднання, міжнародні клуби, неурядові організації та ін. [27, с. 43–47]. Нині Україну розглядають як основу подальшої безпеки в Європі. У ній вбачають стратегічний місток між Заходом і Сходом, Північчю і Півднем [18, с. 607]. Сама ж Україна прагне зайняти чітке місце на Європейському континенті та стати активним учасником політичних подій у Європі. Стратегія досягнення вищезазначених цілей, інтеграція в ЄС, чітко окреслені у найважливіших державних рішеннях та документах. Це впливає з історичної ролі Європейського Союзу, що позначається на політиці щодо України. Наша держава, яка висловила своє бажання приєднатися до ЄС, ще не дістала остаточної позитивної відповіді. Крах комуністичних режимів Східної Європи та СРСР відкрив перспективу історичного об'єднання Старого Світу в межах єдиної політичної та економічної спільноти. Процес розширення ЄС на схід постає, однак, як найскладніше завдання, що доводилося вирішувати від початків європейського будівництва. З доповіді Єврокомісії для Європейської Ради в Лісабоні у червні 1992 р. можна довідатися, що термін “європейський” поєднує в собі геоісторичні та культурні складові, які разом сприяють окресленню європейської ідентичності. Розділений досвід близькості, ідей, цінностей та історичної взаємодії не зводиться до простої формули та може переоцінюватися кожним новим поколінням. Ось чому є неможливим, і недоцільним визначати зараз кордони Європейського Союзу, підкреслює О. Снігір, які виокремляться з часом [23, с. 584, 585].

Західні науковці та політики вважають, що не можна однозначно говорити про успіхи процесів демократизації у нових незалежних державах (ННД) Східної Європи. Вітаючи прагнення до демократичних трансформацій, відповідно до власних зобов'язань ННД, які були проголошені у Паризькій хартії 1990 р. і згодом підтверджені членством у Раді Європи, дослідники вважають, що такі трансформації не залежать цілком від узятих на себе зобов'язань. Треба, щоб відбулася якісна зміна покоління, яке виховувалося за радянських часів, так званого *homo sovieticus*, на нову генерацію індивідумів, які усвідомлюють свої права та обов'язки [29]. Можливо, саме тому ЄС проявляє обережність у своїй політиці щодо Східної Європи, зокрема в Україні.

На жаль, як зазначає Г. Дашутін, світ не налаштований однозначно позитивно до пострадянських країн. Наші безсистемні, спазматично-хаотичні реформи, що нагадують маневри слона у посудній крамниці, поганий імідж, який роблять цим країнам їхні мафіозні кланові структури, ще більше погіршують становище [5, с. 43].

Аналіз зовнішньої політики країн, які активно співпрацюють з Україною, стан і проблеми зовнішньої політики України у період незалежності, результати багаторічного моніторингу (Центр Разумкова) дій влади України на світовій арені [6, 22, 25], дані тематичних експертних і загальнонаціональних опитувань [4, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14] дають підстави докладно визначити основні зовнішні впливи на Україну та їхні наслідки. На жаль, зовнішні впливи, у більшості випадків, створюють чимало хронічних проблем, які гальмували і гальмують подальше розгортання зовнішніх відносин, що свідчить про несприятливі тенденції у розвитку України, які досі подолати не вдалося. Серед таких чинників дуже вагомим є вплив, який справляє на Україну світова фінансово-економічна криза.

Одним із головних чинників зовнішнього впливу є стосунки України з ЄС, які досить активно розвивалися і розвиваються. До здобутків у цьому напрямі можна віднести: розвиток

повномасштабного діалогу з ЄС у різних сферах, зміцнення політико-дипломатичних контактів; розвиток договірно-правових відносин; здійснення довгострокових проектів ЄС в Україні (енергетика, розвиток малого та середнього бізнесу, облаштування кордонів, удосконалення судової системи, інвестиційні програми ЄС “Black Sea”, програми допомоги “Twinning”) тощо. Саме щодо євроінтеграційного курсу України, відзначимо: тут заважає такий зовнішній чинник, як зосередженість ЄС на внутрішніх проблемах, пов’язаних з останніми хвилями розширення та кардинальними трансформаціями, передбаченими Лісабонською угодою: змінами у структурі органів ЄС і механізмах прийняття рішень [25, с. 8]. Періодом пікового напруження (практично з усіма країнами) у зовнішніх відносинах та невтішних підсумків можна назвати 1999–2001 рр. Так, у країнах ЄС та інших західних державах була дана негативна оцінка президентській виборчій кампанії 1999 р., референдуму з приводу внесення змін у Конституцію 2000 р. Чиновники ЄС звертали увагу на розбіжності між прагненнями України бути сприйнятою як серйозний міжнародний суб’єкт та її діями [29]. Наразі саме “помаранчева революція” дала поштовх тому, що Захід побачив Україну, як державу – майбутнього партнера. План дій Україна – ЄС було схвалено 21 лютого 2005 р. під час восьмого спеціального засідання Ради з питань співробітництва між Україною та Європейським Союзом. Завдяки скоординованій співпраці українського уряду та парламенту в напрямку законодавчого закріплення зобов’язань України стосовно вступу до СОТ Верховною Радою України у 2006 р. було прийнято пакет з 20 законопроектів. Це, у свою чергу, стало додатковим стимулом та сигналом для продовження діяльності стосовно започаткування переговорного процесу про створення зони вільної торгівлі (ЗВТ) між Україною та ЄС, що має стати невід’ємною частиною нової посиленої угоди. Сьогодні європейська сторона відкрито демонструє зацікавленість у розвитку торговельно-економічних відносин з Україною: ЄС вже кілька років поспіль є найбільшим торговельним партнером України. Втім, 5 лютого 2008 р. Україна виконала одне з таких найважливіших завдань, приєднавшись до Світової організації торгівлі (СОТ).

Слід усвідомити, що Європейський Союз як інтеграційне утворення є, насамперед, однорідним політичним простором. Він постав на фундаменті чітко окресленого соціокультурного ареалу, який сформувався під впливом спільних релігійних, військових, політичних, природних, демографічних, світоглядних чинників. Ці чинники створюють однорідність економічного, зокрема мотиваційного середовища, формують єдині стандарти поведінки суб’єктів господарювання. Лише у таких умовах стало можливим створення єдиної економічної системи, якою є сучасний ЄС. Мабуть, можна говорити про певну гру країн ЄС навколо проблем європейської безпеки, яку вони латентно ототожнюють із безпекою ЄС і прагнуть забезпечити її лише у цьому просторі. При цьому їх взаємодія з рештою країн регіону є своєрідним пошуком тимчасових союзників, можливості й ресурси яких можна використати у своїх інтересах. Така зовнішньополітична протекціоністська практика є безперспективною і суперечить ідеології так званих Спільного європейського дому чи Ширшої Європи [1, с. 632–635].

Також для України у певний період часу видавався актуальним розгляд варіантів приєднання до існуючих систем колективної безпеки. Поряд з нашими кордонами таких систем лише дві: Організація договору про колективну безпеку (ОДКБ / Ташкентський пакт) та НАТО. Відносини України з Організацією Північноатлантичного договору вже мають свою історію, хоча й недовготривалу. Ці стосунки об’єктивно пройшли певні етапи розвитку, і Україна, починаючи з 2003 р., вже виконала чотири щорічні цільові плани у рамках Плану дій Україна – НАТО [3, с. 6–8]. Втім, з приходом до влади нового керівництва держави стратегічні підходи до співробітництва з НАТО були кардинально змінені. Зокрема, декларуються заяви про позаблоковий статус України.

Чутливим є й російський чинник, оскільки ця країна активно намагається зберегти Україну у сфері свого впливу, зокрема, залучити до військово-політичних та економічних об’єднань під її егідою (ОДКБ, Митний союз). Зауважимо, що вже у січні 1992 р. небезпечно загострилися протиріччя між Москвою і Києвом навколо проблем ядерної зброї колишнього

СРСР, Чорноморського флоту, Севастополя і Криму. До весни 1992 р. російсько-українські протиріччя прийняли тональність і масштаби холодної війни. На той момент це був найнапруженіший конфлікт для всього європейського постсоціалістичного простору [19, с. 29, 30].

Росіяни, чисельність яких у нових незалежних державах станом на 1991 р. перевищувала 25 млн чоловік, найбільшче переживали розпад Радянського Союзу. Зараз існує певний консенсус владних структур щодо політики Росії в близькому зарубіжжі й російської діаспори, заснований на розумінні того, що інтереси Росії передбачають соціально-політичну стабільність нових незалежних держав, а стратегічною лінією Росії повинно бути сприяння інтеграції діаспори в життя нових незалежних держав, адаптації до місцевої культури при збереженні власної культурної самобутності. Однак, до досягнення певної суспільної злагоди Росія прийшла не відразу [20, с. 39]. На початку існування незалежної України російська політика суттєво впливала на ностальгійні почуття населення країни і заважала зміцненню української національної ідентичності. Е. Паїн відзначає основні етапи становлення державної політики Росії щодо співвітчизників:

– перший етап (кінець 1991 р. – початок 1993 р.) характеризувався відсутністю чітко артикульованої позиції з цієї проблеми, яка подавалася тоді як так звана російська проблема (тобто та, що торкалася інтересів тільки етнічних росіян);

– другий етап (початок 1993 р. – серпень 1994 р.) характеризувався тим, що його основним змістом стала перша артикуляція принципів і розробка основ державної політики щодо співвітчизників;

– третій етап (серпень 1994 р. – грудень 1996 р.) проходив під прапором прагматизму. Його основним змістом стало чітке формулювання принципів, завдань і основних напрямів державної політики, розробка інструментів її реалізації. На цьому етапі російськомовне населення поступово адаптується до нових реалій, починається спад міграційного притоку співвітчизників у Росію. Згодом держави СНД зрозуміли, що реальної допомоги з боку Росії в урегулюванні конфліктних ситуацій чекати не доводиться, як не доводиться сподіватися й на економічну допомогу. Отже, стало ясно, що СНД – у глибокій кризі;

– четвертий етап, який розпочався наприкінці 1996 р., ознаменувався відмовою від глобалізму і декларативності та переорієнтацією на двостороннє співробітництво з новими незалежними державами в конкретних сферах, універсальні міжнародні правові інструменти, деталізацію федеральних механізмів, здатних надати підтримку співвітчизникам [20, с. 39–45].

Отже, констатуємо, що в окреслений час двосторонні відносини перебували фактично у кризовому стані. Зростала конфліктність у ключових сферах співробітництва – політичній, соціально-економічній, гуманітарній. Тривали “газові”, “м’ясо-молочні”, “історичні” війни. Поглибилися розбіжності з ключових геополітичних питань, зростали суперечності між державно-політичними елітами двох країн. Політичний діалог набув характеру взаємних звинувачень і демаршів. Спільні Плани дій Україна–Росія на 2005–2009 рр., по суті, мали тактичний, прикладний характер, їхнє виконання залишилося фактично поза увагою сторін. Росія здійснювала скоординовану, жорстку політику щодо України, активно використовуючи важелі політико-дипломатичного, “енергетичного” тиску, проросійські настрої серед значної частини політичної еліти і громадян країни. Мета такої політики: вплив на зовнішньополітичний курс України, зміцнення “проросійської складової” в її внутрішньополітичних процесах та загалом – утримання України у сфері “привілейованих інтересів” РФ.

Відмінності в підходах до двосторонніх відносин зумовили постійні конфронтації, піком яких стало звернення Президента РФ Дмитра Медведєва до Президента України Віктора Ющенка (10 серпня 2009 р.). У Зверненні наголошувалося на “антиросійському курсі” українського керівництва, українська сторона звинувачувалася у “відході від принципів дружби і партнерства з Росією, закріплених у Договорі 1997 р.”. Така ескалація конфліктності девальвувала “геополітичні активи” України, не відповідала її національним

інтересам, загострювала ситуацію в регіонах, ускладнювала контакти країни з європейським співтовариством, НАТО, США [25, с. 9, 10].

Найбільш тривожним було те, що окреслилося погіршення відносин між громадянами країн. Соціологічні дослідження фіксували зростання відчуження, упередженості, неприязні. Згорталися контакти між представниками наукових кіл, експертних співтовариств, громадських організацій. Певні позитивні зміни у двосторонніх відносинах окреслилися наприкінці 2009 р. – на початку 2010 р. Зокрема, зовнішньополітичним відомствам обох країн вдалося покращити атмосферу політико-дипломатичного діалогу, активізувати переговорний процес стосовно ключових проблем українсько-російського співробітництва. Візит Президента В. Януковича до РФ 5 березня 2010 р. засвідчив відновлення контактів на вищому рівні [25, с. 11].

Доходимо висновку, що нав'язлива, наполеглива зовнішня політика Росії, впливаючи, головним чином, на російськомовне населення України, була спрямована на консервування російського компоненту української національної свідомості. Україна насправді досить успішно протистояла прагненням Росії до реінтеграції в галузях безпеки та оборони та спромоглася вести власну політику, маючи успішні стосунки з НАТО та очоливши ГУУАМ [23, с. 594]. Слід згадати також, що Росія має інші серйозні важелі впливу на Україну: контроль над стратегічними промисловими галузями та інфраструктурою через паливно-енергетичний сектор.

Одним із ключових напрямів розвитку України є партнерство зі світовим лідером – США. Зі свого боку, за часів Адміністрації Дж. Буша Сполучені Штати постійно підтримували демократичні перетворення в Україні, виступали послідовним прихильником її євроатлантичної інтеграції. Втім, контакти на вищому рівні мали здебільшого ситуативний, спорадичний характер. Не стали проривом у двосторонніх відносинах візит Віце-президента США Д. Байдена до України (липень 2009 р.) і візит Президента В. Ющенка до Нью-Йорка (вересень 2009 р.). Нове керівництво США задекларувало спадкоємність курсу Адміністрації Дж. Буша на розвиток партнерства з Україною. Водночас спостерігається певне зменшення інтересу США до нашої держави – через зміни їхніх геополітичних пріоритетів і зміщення геостратегічних інтересів з європейського континенту на інші регіони світу. За таких умов новій українській владі доведеться докласти максимум зусиль для того, щоб утримати партнерство із США хоча б на досягнутому рівні [25, с. 11].

Головними чинниками зовнішнього впливу на українську національну свідомість залишаються європейський та євроатлантичний вектори, відносини з РФ. Не ставлячи під сумнів їхню важливість і пріоритетність, слід підкреслити, що існують інші зовнішні чинники: співробітництво з країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону (АТР), насамперед з Китаєм, Японією, Південною Кореєю, контакти з “особливим партнером” України – Індією, а також з державами на Близькому Сході, в Центральній та Південно-Східній Азії, на Африканському континенті. Важливим є діалог з Туреччиною, зокрема з проблем безпеки у Чорноморському регіоні.

Розглянувши основні зовнішні впливи, зазначимо, що Україна залишається чи не єдиною державою континенту, яка не знайшла органічного місця у системі міжнародних відносин, не набула виразних характеристик як їх суб'єкт. Це становить проблему не тільки для самої України, а й для її стратегічних партнерів. Захід зацікавлений у закріпленні та посиленні геополітичних зрушень останнього періоду, досягненні гармонійності та стабільності міжнародного політичного простору [7, с. 125, 126].

У проблемі вбачаються такі тенденції, як недвозначне прагнення Заходу інтегрувати в свою культурну цивілізацію посткомуністичні суспільства, насамперед найближчі до нього в культурно-історичному плані, а також бажання України швидко побудувати ефективний суспільний устрій [24, с. 65, 66]. Західні держави та інститути, а також Росія розглядають націотворчий процес в Україні, насамперед крізь призму утвердження власних геополітичних інтересів у контексті глобального та субрегіонального суперництва [26, с. 59]. Російський та західний чинники у їхньому впливі на такий специфічний об'єкт, як Україна,

діють різноспрямовано. Зважаючи на те, що західний та російський чинники є проявами геополітичного суперництва на глобальному та субрегіональному рівнях, між ними існує гостра конкурентна боротьба. У цій боротьбі Захід поступово нарощує свою перевагу, оскільки він пропонує більш привабливі, ніж Росія, альтернативи культурного, суспільно-політичного та економічного життя. Підвищенню західного впливу також сприяє поступове зменшення кількості носіїв радянської ідеології, які є найбільш сприятливими до авторитарних цінностей, що їх привносить в Україну російський чинник.

Системне втручання Росії в справи України суттєво впливає на розвиток України. Потрібно наголосити, що, зважаючи на історичні особливості формування української нації, російський чинник та його носії ще помітно впливатимуть на українське націотворення. Але, на відміну від цілеспрямованості російської держави, політика ЄС і меншою мірою НАТО відзначаються відсутністю системності, непослідовністю і наявністю впливу на неї з боку третіх сторін, тобто тієї ж Росії. Водночас, зворотною стороною західного впливу (вестернізації) є глобалізація з її космополітичним началом, що розчиняє культурно-національні особливості й не сприяє націотворенню і державотворенню [26, с. 61, 64].

Таким чином, важливий вплив на розвиток України мають зовнішні суб'єкти – впливові держави та міжнародні організації. У цьому контексті західний і східний (російський) чинники вносять відповідне концептуальне та інституційне наповнення. З одного боку, це передача західного ліберально-демократичного досвіду суспільних організацій, яка спирається на потужні економічні та військово-політичні ресурси Заходу. При цьому здійснюється вплив на формування та підсилення демократичних елементів української суспільної свідомості та політичної культури. З іншого боку, йде проникнення впливу зі Сходу, що має переважно реакційно-консервативний характер і виявляється в просуванні ксенофобії і вестернофобії, етатократії як моделі державного устрою тощо [26, с. 60]. Розглядаючи досвід співіснування України зі своїми сусідами, зауважимо, що більшість з них перебуває в оточенні новітніх державних експериментів. Що ж до України, то вона також у якісно новому оточенні – Російська Федерація, Білорусь, Молдова [27, с. 44, 45], причому такі сусідки України як Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина за цей час стали членами НАТО. Насамкінець зазначимо, що гармонізація зовнішніх відносин та максимальне використання зовнішніх впливів з урахуванням власних найближчих потреб та довготермінових інтересів – основне завдання зовнішньої політики України.

Список використаних джерел

1. Власюк О. С. Стратегічні орієнтири України // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Олександр Степанович Власюк. – К.: НІСД, 2004. – С. 629–636.
2. Возняк Т. Украдена Україна. До формування української політичної нації [Електронний ресурс] / Тарас Возняк // І. – 2001. – Число 22. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/~n22iexl8/yo2пуак.біш>.
3. Горбулін В. Україна – НАТО: стагнація чи повільна інтеграція / Володимир Горбулін // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 2 (3). – С. 5–14.
4. Громадська думка про зовнішню політику України // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 3 (39). – С. 40–60.
5. Дашутін Г. П. Український експеримент на терезах гуманізму / Г. П. Дашутін, М. І. Михальченко. – К.: Парламентське видавництво, 2001. – 336 с.
6. 240 днів діяльності влади в новому форматі: оцінка неурядових аналітичних центрів. Аналітична доповідь // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 3 (87). – С. 64–77.
7. Дергачов О. Проблема пріоритетів зовнішньої політики України / О. Дергачов // Наукові записки: (серія “Політологія і етнологія”): збірник / О. Дергачов. – К.: ІПІЕНД, 2000. – Вип. 11. – С. 122–131.
8. Державна інформаційна політика у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції: оцінки експертів // Національна безпека і оборона. – 2008. – № 1 (95). – С. 3641.
9. Європейська інтеграція України: громадська думка // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 5 (89). – С. 51–68.
10. Європейська інтеграція України: оцінки експертів // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 5 (89). – С. 41–50.
11. Зовнішньополітична сфера в оцінках експертів // Національна безпека і оборона. – 2010. – № 2 (113). – С. 30–38.
12. Зовнішня політика України на новому етапі // Національна безпека і оборона. – 2010. – № 2 (113). – С. 16–29.
13. Зовнішня політика України очима громадян // Національна безпека і оборона. – 2010. – № 2 (113). – С. 39–72.
14. Інформаційна складова європейської та євроатлантичної інтеграції: громадська думка // Національна безпека і оборона. – 2008. – № 1 (95). – С. 42–60.
15. Котигоренко В. О. Етнополітичні аспекти модернізаційних процесів в Україні // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2002 років: збірник / Віктор Олексійович Котигоренко. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – С. 22–44.
16. Майборода О. Громадянська відповідальність і патріотизм: особливості формування національної психології в сучасній Україні // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / Олександр Майборода. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. – С. 37–51.
17. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / Микола Іванович Михальченко. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004. – 488 с.
18. Мітряєва С. І. Територіальні питання та етнічні чинники в процесі другої хвилі розширення НАТО: регіональний вимір // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Світлана Іванівна Мітряєва. – К.: НІСД, 2004. – С. 607–621.
19. Никуличев Ю. В. Содружество независимых государств. Очерк

современной истории / Ю. В. Никуличев. – М., 2002. – 90 с. 20. *Паїн Е.* Політика Росії щодо зарубіжних співвітчизників: етапи становлення / Еміль Паїн // *Перехідний період в Україні та в Росії. Політика, економіка, етносоціальні процеси: конф. українських і російських випускників освітніх програм США, 5–6 липня 1999 р.* – К. : виступи учасників та дискусія. – К., 1999. – С. 39–45. 21. *Політологія* посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / [Полохало В., Бистрицький С., Макеєв С. та ін.]; керівник авт. колективу В. Полохало. – К.: Політична думка, 1995. – 368 с. 22. *Рік* діяльності нової влади: погляд неурядових аналітичних центрів // *Національна безпека і оборона.* – 2005. – № 12 (72). – С. 67–83. 23. *Снігур О. В.* Концепція “Нове сусідство” та інші підходи до відносин Україна – ЄС // *Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Олена Валентинівна Снігур.* – К.: НІСД, 2004. – С. 584–607. 24. *Степико М. Т.* Український соціум на шляху до нової ідентичності // *Український соціум : [колективна монографія]; за ред. В. С. Крисаченка / Михайло Тимофійович Степико.* – К.: Знання України, 2005. – С. 71–91. – (Національний інститут стратегічних досліджень). 25. *Україна* на світовій арені: сучасний стан і перспективи // *Національна безпека і оборона.* – 2010. – № 2 (113). – С. 6–15. 26. *Федуняк С.* Вплив зовнішніх чинників на процес консолідації української нації / С. Федуняк // *Агора. Подолання розбіжностей – розвиток особливостей / С. Федуняк.* – К. : Стило, 2006. – Вип. 4. – С. 58–65. 27. *Фісанов В.* Політико-національна єдність як передумова сталого й гнучкого суспільного розвитку України / В. Фісанов // *Агора. Україна – регіональний вимір / В. Фісанов.* – К. : Стило, 2006. – Вип. 3. – С. 42–49. 28. *Чалий В.* Зовнішні впливи на виборчу кампанію 2006 р. [Електронний ресурс] / Валерій Чалий. – Режим доступу: <http://www.cdrp.iatr.org.ua/material/politics/impact.html>. 29. *Guicherd C.* The Enlarged EU’s Eastern Border. Integrating Ukraine, Belarus and Moldova in the European Project [Електронний ресурс] / Catherine Guicherd. – SWP-Berlin. – Juni, 2002. – Режим доступу: http://www.swp-berlin.org/english/pdf/ap/S20_02.pdf.

Степан Новинчук

ВЛИЯНИЕ ЕС, США И РОССИИ НА ФОРМИРОВАНИЕ НЕЗАВИСИМОЙ УКРАИНСКОЙ СТРАНЫ

В статье рассматриваются внешние воздействия на развитие Украины в условиях государственной независимости. Отмечается, что наиболее они ощущаются со стороны России, стран ЕС, а также США. Анализируются последствия этих воздействий.

Ключевые слова: внешние воздействия, внешние факторы, страны ЕС, США, Россия.

Stepan Novinchuk

THE INFLUENCE OF EU, THE USA AND RUSSIA UPON THE DEVELOPMENT OF INDEPENDENT UKRAINIAN STATE

The article is dedicated to the external influences upon the development of Ukraine as an independent state. It is argued that Russia, countries of EU and USA produce the most considerable external influences. The consequences of these influences are analyzed.

Key words: external influences, external factors, countries of EU, USA, Russia.

УДК 94 (438)

Andrzej Olejko, Katarzyna Zielińska

Z KART POLITYKI I DZIAŁAŃ WOJENNYCH
WIELKIEJ WOJNY 1914–1918.444 DNI WSPÓLNYCH DZIAŁAŃ NA TRZECH
OCEANACH ZABÓJCZEGO DUETU “WILKA” I
“WILCZKA”

Автори статті висвітлюють військові дії Першої світової війни – морські й повітряні – за участю збройних сил усіх воюючих сторін.

Ключові слова: Атлантичний океан, Індійський океан, Тихий океан, Перша світова війна, морські битви, повітряні бої.

W okresie wielkiej wojny 1914–1918 historia niemieckiego krążownika pomocniczego SMS “Wolf” – wilk z wodnosamolotem pływakowym o subtelnej nazwie “Wölfchen” – wilczek na jego pokładzie zelektryzowała cały świat.

Imponująco długi rejs niemieckiego okrętu korsarskiego poszukiwanego przez kilkadziesiąt okrętów alianckich siejącego strach i zamieszanie na brytyjskich liniach żeglugowych na Oceanach Atlantyckim, Indyjskim i Spokojnym. Krążownik i jego wodnosamolot siał poważne zagrożenie. Umiejętnie dowodzony pomocniczy okręt wojenny pływał na wodach, gdzie się go zupełnie nie spodziewano. Był to zarazem pierwszy w historii przypadek zastosowania wodnosamolotu na pokładzie okrętu wojennego, w tak długim okresie i w tak ekstremalnie zmieniających się warunkach pogodowych.

Dowódcą SMS “Wolf” został Korvettenkapitän Karl August Nerger, który należał do grupy doświadczonych oficerów Kaiserliche Marine. Nerger służył w 1900 r. podczas powstania bokserów w Chinach jako porucznik na pokładzie kanonierki SMS “Iltis”. Kilkanaście lat później, w 1914 r. znalazł się w gronie uczestników bitwy pod Helgolandem służąc na pokładzie krążownika SMS “Stettin” [1, s. 32–34, 36–40; 2, s. 42–43]. Najdłuższy rejs Nergera trwał 444 dni. Kapitan z portu w Kilonii zaprowadził wspomniany tandem na antypody i z powrotem do bazy. Korvettenkapitän K. A. Nerger otrzymawszy polecenie objęcia dowództwa krążownika pomocniczego SMS “Wolf”, przeszukując suche doki Hamburga, odkrył i wybrał zwodowany 8 III 1913 r. frachtowiec o czarnym kadłubie – stąd wzięła się nazwa *czarny korsarz* – i niewielkim stażu w morskim pływaniu. Nowoczesnym parowcem był statek handlowy linii Hansa s/s “Wachtfels” (135 m długości, 17 m szerokości, wyporność 5809 ton, szybkość 10, 5 węzła dawała maszyna parowa, trzycylindrowa o mocy 2800 KM napędzająca jedną śrubę, zasięg 42 tys. mil przy prędkości 9 węzłów). Korvettenkapitän K. A. Nerger i polecił by Kaiserliche Marine dokonała jego zakupu i tym sposobem został on wcielony do służby w niemieckiej Marynarce Wojennej. Ładownie statku mogące być zamienionymi na kwatery załogi lub więzienie dla jeńców, mogły też pomieścić węgiel oraz zapas min morskich.

Rozkazy dla dowódcy SMS “Wolf” na czas planowanego rejsu nakazywały zaminowanie wejść do najważniejszych portów Indii Brytyjskich i Brytyjskiej Afryki Południowej oraz krzyżujące się tam szlaki handlowe. Rozkazy operacyjne natomiast brzmiały: zaminować główne porty, jak: Kolombo, Bombaj, Karaczi, Kalkuta, Rangun, Singapur Kapsztad. Po wykonaniu tego zadania można już było prowadzić wojnę handlową, aż do wyczerpania środków. Z powiększonymi ładowniami węgla, płynąc z szybkością ekonomiczną, SMS “Wolf” mógł pozostawać na morzu sześć miesięcy bez konieczności zawijania do portów, w celu uzupełniania zapasów węgla oraz żywności i wody czyli wystarczająco długo, by dotrzeć na Ocean Indyjski i wrócić do Kilonii.

Dowódca jednostki w rozmowie z admirałem Reinhardem Scheerem zaskoczył go stwierdzeniem, że chce operować na morzu przez rok, licząc na zdobywanie żywności i węgla z zatrzymanych i przejętych statków przeciwnika. Zachodziła obawa, że załoga może nie wytrzymać tak długiego okresu poza portem, gdyż dotąd żaden parowiec handlowy tak długo nie przebywał na morzu. Przez sześć miesięcy trwały

prace przygotowawcze na pokładzie parowca w dokach portowych w Wilhelmshaffen, gdzie statek wchodząc miał wymalowaną na kadłubie fałszywą nazwę s/s "Jupiter". Przygotowując się na przyjęcie na pokład setek więźniów przerobiono ładownie parowca na tymczasowe kajuty, kwatery dla załogi, magazyny torped i min oraz zainstalowano hamaki, stoły i ławki. Palnikami acetylenowymi wycięto otwory w pokładach i płyty stalowe zastąpiono opuszczanymi klapami celem ukrycia pod pokładem dział oraz wyrzutni torped. Na rufie zamontowano podobne klapy zakrywające zrzutnie min morskich. Na jednostce zamontowano najlepsze radioodbiorniki i nadajniki, gdyż zespół siedmiu radiooperatorów i deszyfrantów miał podczas rejsu stale przeszukiwać lokalne częstotliwości w celu ustalania ruchów wrogich statków oraz rozmieszczenia wrogich okrętów wojennych (jednostka korsarska nie powinna była teoretycznie wysyłać sygnałów celem zachowania ciszy radiowej ale mogła odbierać sygnały w wieży transmisyjnej Telefunkena w położonym w zachodnim Berlinie Nauen). Na pokładzie korsarskiego okrętu zamontowano sześć hydraulicznie poruszanych dział kal. 150 mm z zakrywającymi je klapami (po dwa na każdej stronie fordeku i po jednym z obu stron rufy, siódme działo ulokowano na achterdeku i zakamuflowano składaną osłoną z brezentu), pod pokładem zmagazynowano trzy mniejsze działka kal. 50 mm oraz 50 torped do czterech pojedynczych wyrzutni torpedowych. W ramach kamuflowania jednostki zamontowano teleskopowe maszty, komin pokryto dodatkową skorupą, której wysokość i obwód można było zmieniać. Na rufie zainstalowano wytwornicę zasłony dymnej, a warsztat wyposażono w różnokolorowe farby pozwalające na przemalowanie statku podczas rejsu na każdy wymagany kolor.

Załogę okrętu prawie w całości stanowili marynarze z SMS "Belgravia" uzupełnieni personelem pokładowym w wyniku naboru dokonanego przez dowódcę – łącznie 349 ludzi. W celu zgrania załogi Korvettenkapitän K. A. Nerger przez kilka miesięcy prowadził ćwiczenia na Bałtyku – strzelanie z dział, ataki torpedowe, oraz rytuał zatrzymania i zajmowania wrogiego statku jako łupu wojennego – przepływając tam poprzez Kanał Kiloński i pokazując dotychczasową nazwę s/s "Jupiter" co odnotował aliancki wywiad. Pod koniec października 1916 r. dowódca okrętu uznał, że jego jednostka jest gotowa do wyjścia w morze i w początkach listopada 1916 r. pod osłoną nocy okręt spotkał się na morzu z stawiaczem min, z którego przeładowano na pokład gotującego się do akcji korsarza 465 kontaktowych min morskich o wadze 180 kg każda (łącznie ponad 100 ton wagi) chowając je w arsenałach rufowych. Ponadto w Wilhelmshafen zamontowano dodatkowy żuraw na rufie jednostki przeznaczony do obsługi – stawianie na wodzie oraz wciągania na pokład po zakończonym locie – wodnosamolotu, którym był pływakowy Friedrichshaffen FF-33 E (nr we Flocie 841) mogący jako *oczy okrętu* pozostawać w powietrzu ponad pięć godzin. Wodnosamolot ten był najbardziej znaną niemiecką konstrukcją lotniczą z grona wodnosamolotów, jakie opuściły zakłady Flugzeugbau Friedrichshaffen GmbH i wraz z załogą w składzie: pilot Oberflugmeister (kpr.) Paul Fabeck (przydział – oficer okrętowy) oraz Leutnant zur See (Vizeflugmeister – por.) Mathaus Stein 11 XI 1916 r. został dostarczony drogą powietrzną z wytwórni do Stacji Lotniczej w Borkum (rozkaz przelotu pilot otrzymał rankiem 9 XI 1916 r.; 11 XI 1916 r. o godz. 17.00 załoga otrzymała rozkaz startu na nowym wodnosamolocie do Kilonii). Obaj lotnicy mieli spore doświadczenie bojowe gdyż należeli do grona załóg wodnosamolotów, które operowały bojowo nad Morzem Północnym (w grudniu 1915 r. Oberflugmeister P. Fabeck oraz Lt. zur. See M. Stein brali udział w locie dwóch wodnosamolotów pływakowych przeciwko brytyjskiej żegludze obrzucając bombami brytyjski parowiec odtąd zaprzyjaźniając się) [2, s. 44–45, 47–49; 3, s. 7–10; 4, s. 330]. 14 XI 1916 r. załoga wykonała swym wodnosamolotem przelot do Stacji Lotniczej Kiel-Holtenau. Z powodu awarii silnika (zabrudzone paliwo) o godz. 15. 30 musiano przymusowo wodować, lecz w ciągu 15 minut wymieniono filtr paliwa, by po ponownym starcie w zapadających ciemnościach i w fatalnych warunkach pogodowych dotrzeć do Binnensee (20 minut lotu od Kilonii) a ostatecznie by 16 XI 1916 r. dotrzeć do celu [3, s. 31–33; 5, s. 36–37]. Tam też wodnosamolot został przydzielony na pokład krążownika pomocniczego, którego wyjście w morze okryte było ścisłą tajemnicą. 21 XI 1916 r. o godz. 8.00 załoga wodnosamolotu otrzymała od swego nowego przełożonego pierwszy rozkaz i po starcie wykonała dwugodzinny lot nad Morzem Bałtyckim, po czym po wodowaniu o godz. 10.00 na otwartym morzu obok burty ww okrętu wodnosamolot został podniesiony kranem rufowym na jego pokład. Wieczorem *zabójczy duet* dotarł do Kilonii. Demontaż, montaż i magazynowanie wodnosamolotu należały do zadań jego załogi – w ciągu dnia wszystko co mogłoby

świadczyć o jego pobycie na pokładzie okrętu znikło w jego wnętrzu (kadłub składano do drewnianej skrzyni, zaś skrzydła opuszczano do magazynu z minami) [2, s. 48–49; 3, s. 35; 5; 6, s. 384].

W listopadzie 1916 r. okręt był gotów do samodzielnego rajdu korsarskiego na szlakach oceanicznych, tylko jego dowódca znał treść rozkazów otrzymanych 18 XI 1916 r. dotyczących szczegółów rejsu. 30 XI 1916 r. o godz. 10.00 w gęstej mgłę opuszczono Kilonię, po czym dowódca okrętu poinformował załogę o misji jednostki a bosman okrętowy wymalował na rufie nazwę okrętu “Wolf” zamalowując dotychczasową “Jupiter”. SMS “Wolf” przemknął niezauważony przez najważniejsze miejsce Morza Północnego, między Norwegią a wyspami szetlandzkim i pokonawszy blokadę brytyjską na Morzu Północnym skierował się 800 mil na północ w osłonie U-bootów. Dopłynięto do Koła Podbiegunowego po czym zawrócono przez cieśninę między Islandią i Grenlandią (10 XII 1916 r. znaleziono się na zachód od Islandii) w temperaturze sięgającej do -20° C przedostając się na Ocean Atlantycki. Podczas tej fazy rejsu zbudowano na pokładzie prowizoryczny drewniany *hangar* dla pokładowego wodnosamolotu (mniejsze części jego konstrukcji ukryto pomiędzy minami) oraz namalowano na nim czarne krzyże na płatach zaś na burcie banderę Kaiserliche Marine i nazwę własną – “Wölfchen”. Okręt płynąc pod neutralną banderą, po pokonaniu równika skierował się w stronę przylądka Dobrej Nadziei rozpoczynając po pokonaniu trasy 7000 mil swoją korsarską działalność od nocnego stawiania min 17 I 1917 r. w rejonie Kapsztadu (z planowanych 75 min postawiono 25, dwie doby później postawiono 31 min na szlakach żeglugowych z Kapsztadu do Durbanu, Cejlonu i Australii).

SMS “Wolf” pozornie wyglądał na pospolity transportowiec pod neutralną banderą, płynący z ładunkiem dla armii sprzymierzonych, a powodzenie swe zawdzięczał starannemu zamaskowaniu i temu, że działał na wodach dalekich od wojny morskiej, gdzie okręty handlowe, które tonęły na postawionych przez jego załogę polach minowych, nie posiadały ani uzbrojenia pokładowego ani radio [2, s. 53–55; 7]. Dowódca skierował swój krążownik pomocniczy na Ocean Indyjski i już 15 II 1917 r. znalazł się w rejonie Colombo, gdzie postawiono kolejne 50 min pomimo dużego ruchu statków i wynikającego z tego napięcia, jak i obawy przed wykryciem jednostki w akcji [2, s. 59; 1]. Kolejne 19 min postawiono przy Wadge Bank na ruchliwej trasie z Colombo do Bombaju, zaś na trasie do Bombaju zrzucono kolejne 110 min [8; 1, s. 61–63]. Dnia 21 II 1917 r. Korvettenkapitän K. A. Nerger podjął decyzję, by skierować swój okręt na południe przerywając dotychczasowe działania i przenosząc je w stronę wybrzeży Australii na trasie transportu oddziałów wojskowych w kierunku Afryki Południowej. Po południu 26 II 1917 r. dowódca SMS “Wolf” wydał rozkaz Lt. zur See M. Steinowi, by ten przygotował wodnosamolot do lotu rozpoznawczego. Zmontowano go, poddano próbie silnik, a 27 II 1917 r. o godz. 14.30 Friedrichshaffen FF-33 E nr 841 został po zmontowaniu ochrzczony jako “Wölfchen” (Wilczek) rozbiciem butelki szampana o śmigło i przy pomocy pokładowego kranu został spuszczonej na wody Oceanu Indyjskiego. Był to jego dziewiczy lot zakończony sukcesem [5; 3, s. 50–53]. W tym też czasie pojawiła się konieczność uzupełnienia zapasów węgla i tegoż dnia na Oceanie Indyjskim, 600 mil na zachód od Malediwów *czarny korsarz* natrafił na tropiony przez całą noc brytyjski statek. Załoga wodnosamolotu wystartowała przy temperaturze dziennej $+45^{\circ}$ C do lotu bojowego po czym po ostrzegawczym strzale z działa załoga s/s “Turritella” (ex s/s “Gutenfels”) zastopowała maszyny. Był to pierwszy wrogi statek zatrzymany przez załogę SMS “Wolf”, który po obsadzeniu własną załogą wcielono do niemieckiej służby jako krążownik pomocniczy SMS “Iltis” z 27 osobową załogą z pokładu SMS “Wolf” (chińska załoga zgodziła się pracować dla Niemców a 7 oficerów brytyjskich trafiło do niewoli pod pokład korsarza) pod dowództwem z-cy d-cy SMS “Wolf” Kapitänleutnanta Iwana Brandesa. Jednostka ta została skierowana w rejon wyspy Perim celem postawienia min przy wejściu na Morze Czerwone lecz 5 III 1917 r. jednostka została zatopiona przez załogę w chwili minowania rejonu Adenu i zaskoczenia jej przez kanonierkę HMS “Odin” [2, s. 75–77, 290–291; 1, s. 61–63]. Odtąd Friedrichshaffen FF-33 E nr 841 “Wölfchen”, nie tylko rozpoznawał morze, lecz także napędzał zdobycz (...) *oddając ją na pożarcie wilkowi. Dla porozumienia się [wodno] samolotu z [SMS] “Wolfem” ustalono kilka sygnałów za pomocą rakiet i chorągiewek, co dało możliwość bezpośredniego przekazywania obserwacji [pisownia zgodna z oryginałem]* – wspominał Lt. zur See M. Stein. 28 II 1917 r. po południu z pokładu wodnosamolotu wypatrzone dwa statki w

odległości ok. 60 mil od okrętu ale nie chcąc ryzykować dowódca korsarskiego krążownika nie podjął akcji bojowej [5]. Wczesnym rankiem 3 III 1917 r. wypatrzone z wodnosamolotu parowiec, lecz znajdował się on za daleko od okrętu i ponownie akcji nie podjęto [4, s. 331]. Poszukiwania SMS “Wolf” rozpoczęły okręty brytyjskie, australijskie oraz japońskie jednakże w bezmiarze Oceanu Indyjskiego akcja ta nie przyniosła powodzenia. Do ochrony transportów morskich skierowano osiem okrętów zaś do Zatoki Adeńskiej skierowano trałowce celem oczyszczenia toru wodnego od min postawionych przez *czarnego korsarza*. W marcu 1917 r. łupem korsarza padły na Oceanie Indyjskim trzy wrogie statki: brytyjski tramp s/s “Jumna” (1 III 1917 r.), brytyjski frachtowiec s/s “Wordsworth” (11 III) oraz płynąca pod banderą Mauritiusa barkentyna “Dee” (30 III). (...) [9]. W ciągu następnych dni załoga wodnosamolotu wykonała 11 lotów rozpoznawczych (np. 25 IV 1917 r. lot wykonywano przy złych warunkach pogodowych) po czym 27 IV 1917 r. wraz z pogorszeniem się pogody wodnosamolot zdemontowano i ukryto w pod pokładem [5; 3, s. 59–60]. Po ww. akcjach cele więzienne SMS “Wolf” zapełniło kolejnych 82 więźniów przetrzymywanych w fatalnych warunkach (zaduch w przepelnionej ładowni w gorącej temperaturze był trudny do zniesienia) zaś do ładowni trafiło 100 ton węgla. Z Oceanu Indyjskiego, SMS “Wolf” popłynął w stronę Australii i Nowej Zelandii. Okręt płynąc zygzakiem przez Ocean Spokojny (Pacyfik) na wschód od Nowej Zelandii przez siedem tygodni nie napotkał ani jednego statku i nie postawił ani jednej miny co spowodowało, że nastroje wśród załogi pogarszały się. Głównie wskutek monotonii żywieniowej oraz braku kontaktu z lądem (wśród załogi pojawił się nawet pomysł internowania i oddania się w ręce aliantów). Zapas węgla kurczył się, kadłub okrętu oblepiały skorupiaki i wodorosty, maszyny korsarza zanieczyszczał szlam, który zgromadził się tam w ciągu sześciu miesięcy nieustannej pracy a ponadto zdarzały się częste przypadki samozapłonów węgla. Pomimo tego, że pogoda nie zawsze dopisywała, wodnopławowiec pokładowy prowadził loty zwiadowcze i w tych rzadkich dniach, gdy dopisywała pogoda i wiatr cichł na tyle by można było go użyć, wodnosamolot spuszczano na wodę. Niestety załoga “Wölfchena” donosiła najczęściej z rekonesansu, że w promieniu 90 mil nie widać żadnego statku, a w dzienniku pokładowym okrętu jego dowódca zapisał: *Nic w zasięgu wzroku* [2, s. 81; 1, s. 70–72]. Zawiodły meldunki niemieckiego wywiadu na temat ruchu morskiego w tej części świata, który okazał się jałowym terenem dla handlowego korsarstwa [2, s. 86–87; 1, s. 75–76]. W początkach kwietnia 1917 r. po wykonaniu kolejnych lotów rozpoznawczych z powodu zagrożenia orkanem wodnosamolot ponownie zdemontowano [4, s. 332–333]. W ostatnim tygodniu maja 1917 r. Korvettenkapitän K. A. Nerger ostatecznie zdecydował postawić miny w rejonie wybrzeży Nowej Zelandii i Australii, a następnie popłynąć w rejon Nowej Gwinei i Holenderskich Indii Wschodnich celem powrotu na Ocean Indyjski i kontynuowania akcji korsarskiej. Aby jednak wykonać to zamierzenie należało poddać korsarza małemu remontowi i 24 V 1917 r. jednostka znalazła się w rejonie Wyspy Niedzielnej (Raoul) po czym SMS “Wolf” po raz pierwszy rzucił kotwicę w archipelagu wysp Kermadecs. 2 VI 1917 r. po południu z bocianiego gniazda okrętu doniesiono o zbliżającym się z północy statku i Korvettenkapitän K. A. Nerger przez lornetkę zobaczył anteny radiotelegraficzne, ale okręt miał sprawny tylko jeden kocioł. Wiedząc, że idąc nawet całą mocą maszyny parowej (nie można było osiągnąć więcej niż pięć-sześć węzłów) trudno byłoby marzyć o schwytaniu przewyższającego szybkością SMS “Wolf” wrogiego parowca, który umknąwszy, dzięki radiostacji zdradziłby niewątpliwie miejsce jego pobytu, dowódca zdecydował się skierować do akcji wodnosamolot pokładowy [4, s. 333–334; 3, s. 60–61]. Lecąc nad nowozelandzkim parowcem s/s “Wairuna” załoga “Wölfchena” zrzuciła cztery rozkazy, przyczepione do ciężkich woreczków. Jeden z nich upadł w wodę, ok. 5 m za rufą i zatonął, drugi spadł na przedni pokład wykrytej wrogiej jednostki gdzie jeden z marynarzy wziął go i zaniósł do kapitana, stojącego na mostku. Woreczek z żaglowego płótna, zaopatrzony w kawałek ołowiu i mający dla zwrócenia uwagi długą czerwoną wstążkę, zawierał następujący rozkaz: (...) *Skierować się niezwłocznie na południe. Kierunek - krążownik niemiecki. Wstrzymać się od rozmów radiotelegraficznych. Nie niszczyć żadnych papierów. Jeżeli natychmiast nie usłuchacie, zaczniemy bombardowanie. Z rozkazu: Stein M.* [Lt. zur See] *Fabech* [P. Oberflugmeister] [4] – tak oto wspominał zatrzymanie s/s “Wairuna” Lt. zur See M. Stein. Dla pokazania, że to nie żarty obserwator rzucił z wysokości 80 m bombę, która upadła

20 m przed dziobem parowca wybuchając z taką siłą, że słup wody trysnął na wysokość szczytu masztów. Skutek wybuchu był natychmiastowy – statek ruszył w nakazanym kierunku [3; 10]. Entuzjazm załogi wzrósł jeszcze bardziej, kiedy okazało się, że na pokładzie zdobytej jednostki znajdowało się 1500 ton węgla i zaopatrzenie na 18 miesięcy: czterdzieści dwa żywe barany, duży zapas masła, mrożonego mięsa, sera, 20 cetnarów świeżych ryb i zapasu świeżej wody. Węgiel był wyjątkowo potrzebny dla okrętu, ale świeży prowiant był rzeczą nie do pogardzenia dla załogi od dawna nie mającej oprócz konserw świeżego jedzenia w ustach [5, s. 40; 2, s. 89–91; 1, s. 82–83; 6, s. 385]. Jednak głównym ładunkiem zatrzymanej jednostki była guma i kopra, wartości kilku milionów marek, przeznaczone dla USA. Dowódca *czarnego korsarza* zamierzał zatopić przyz i popłynąć na zachód by postawić miny w rejonie wejścia do portu w Sydney, ale warunki pogodowe były ciężkie i uniemożliwiły złączenie obu jednostek (w ciągu dwóch tygodni obie jednostki przetransportowano wokół Wyspy Niedzielnej na spokojniejsze wody i 16 VI 1917 r. zakończono przeładunek na pokład SMS “Wolf”). Gdy 16 VI 1917 r. zamierzano na pełnym morzu zatopić przyz, ukazał się w oddali żaglowiec-amerykańska barkentyna płynąca jak się niebawem okazało z Sydney na Samoa. (...) *Wzleciałem na nowo, trzymając się nad statkiem, aby mu wpakować bombę przy pierwszym zamiarze ucieczki. Lecz szlachetny Amerykanin myślał tak mało o ucieczce, jak przedtem “Wairuna” [s/s “Wairuna”]. Po zawładnięciu “Vinslovem” [“Winslowem”] – tak się okręt nazywał – wciągnięto nas na pokład – wspominał Lt. zur See M. Stein [4]. Na pokładzie zatrzymanej jednostki znajdowało się cenne 350 ton węgla tak potrzebnego do żeglugi (oraz 50 baniek z benzyną i 1500 cegieł, które użyto do remontu przepracowanych kotłów *czarnego korsarza*). 18 VI 1917 r. SMS “Wolf” wypłynął z rejonu Wyspy Niedzielnej wraz z s/s “Wairuną” na otwarte morze i tak długo dziurawiono jego kadłub aż zatonął a 21 VI 1917 r. na otwarte wody wyprowadzono barkentynę “Winslow”, którą podpalono i zatopiono ogniem artylerii pokładowej [2, s. 92–93; 1, s. 84–85]. 18 VI 1917 r. w konstrukcji “Wölfchena” zauważono pierwszą poważną awarię – naprawa płótna w tropikalnych warunkach szczególnie wystawionego na zniszczenie na płatach wodnosamolotu trwała cztery dni po czym “Wölfchen” ponownie był sprawny i mógł wykonywać loty rozpoznawcze [3, s. 68–69].*

Tracąc okazję przewagi w czasie nowiu księżycy dowódca SMS “Wolf” mający na pokładzie ponad 150 więźniów (hamaki wieszano w dwóch poziomach) był zmuszony porzucić plany minowania portu w Sydney będąc w tym czasie poszukiwanym przez krążownik HMAS “Australia” i japońskie krążowniki “Chikuma” i “Hirado” oraz japońskie kontrtorpedowce. Nocą 25 VI 1917 r. przez pięć godzin załoga korsarza stawiała miny (25) w rejonie Przylądka Marii van Diemen na północny-zachód od Nowej Zelandii. Łącznie załoga korsarza postawiła 30 min w rejonie brzegu australijskiego i dodatkowo 31 na dwóch polach minowych w rejonie Nowej Zelandii [2, s. 96–97; 11]. 9 VII 1917 r. SMS “Wolf” natknął się na amerykańską barkentynę “Beluga” – wodnosamolot pokładowy wykonał nad celem lot rozpoznawczy po czym oddano strzał ostrzegawczy z artylerii korsarskiego okrętu przed dziób barkentyny co zmusiło ją do zatrzymania się. Na pokładzie znajdował się ładunek kilkuset beczek z benzyną, który przyczynił się do zatopienia jednostki po zejściu załogi ostrzelanej po zachodzie słońca 10 VII 1917 r. przez artylerię pokładową (o celności strzałów niech świadczy fakt, że trafienia uzyskano dopiero po 18 strzałach!) [2, s. 29–31; 1, s. 15–18]. 10 VII 1917 r. załoga wodnosamolotu wykonała trzy loty rozpoznawcze w ciężkich warunkach atmosferycznych [3, s. 67–69]. 11 VII 1917 r. po raz kolejny spuszczone z pokładu okrętu “Wölfchena”, który wykonał lot rozpoznawczy jednak podczas wodowania przy burcie *czarnego korsarza* doszło do kraksy. “Wölfchen” zarył dziobem w wodę i uderzenie postawiło wodnosamolot pionowo na śmigło, uszkadzając poszycie pływaków i rozdzierając płócienne poszycie kadłuba. Załoga by nie wpaść do wody pełnej rekinów wspięła się na ogon wodnosamolotu, który następnie został podniesiony kranem rufowym na pokład i poddany ponad dwutygodniowej naprawie. Uszkodzenie “Wölfchena” oraz malejące po raz kolejny zapasy węgla zmusiły Korvettenkapitän K. A. Nergera do zawrócenia z głównych szlaków handlowych jednak mechanicy zameldowali 26 VII 1917 r. koniec prac naprawczych przy wodnosamolocie (założono nowe rozpórki między płatowe, kadłub pokryto zapasowym płótnem a silnik oczyszczono z morskiej wody) i był on znów gotów do akcji [2, s. 106–107; 1, s. 100–101; 12]. Dnia 15 VII

1917 r. ofiarą SMS “Wolf” padł amerykański frachtowiec s/s “Encore”. Wskutek dużej niefrasobliwości radiotelegrafistów alianckich w portach oraz na pokładach jednostek pływających, radiotelegrafiści SMS “Wolf” z łatwością przejmowali oraz odczytywali zawartość depeesz informujących o szlakach handlowych i przyszłych ofiarach korsarza działającego w rejonie Wysp Salomona i Archipelagu Bismarcka. 6 VIII 1917 r. niemiecki korsarz zatrzymał w rejonie Nowej Gwinei australijski frachtowiec pasażerski s/s “Matunga” mający 500 ton węgla na pokładzie pozwalający na miesięczną podróż oraz duży ładunek świeżej żywności (3,5 t mrożonego mięsa, skrzynki ryb w puszkach, kilka ton ryżu i mąki, trzy żywe konie, 342 kg świeżych owoców w chłodni i 12 ton warzyw i dżemów w puszkach) i na powstrzymanie epidemii szkorbutu wśród załogi. Ładunek na pokładzie s/s “Matunga” był tak spory, że musiano znaleźć miejsce nadające się do spokojnego przeładunku. W tym celu obie jednostki (dowódcą s/s “Matunga” został Lt. zur See Karl Rose) skierowały się na północ 100 mil od Rabaul by przez rejon Kaiser Wilhelm Land dotrzeć 14 VIII 1917 r. do neutralnego terytorium zachodniej części Nowej Gwinei należącej wówczas do Holandii. W zatoce Offak wyspy Waigeo ukryto się przed pościgiem (jacht motorowy HMAS “Una”), który wyruszył na poszukiwanie zaginionej jednostki. Podczas tego rejsu załoga “Wölfchena” przez cały czas wykonywała loty rozpoznawcze (na przełomie lipca i sierpnia 1917 r. wodnosamolot wykonał 12 lotów rozpoznawczych) informując dowódcę SMS “Wolf” o niebezpieczeństwach. W związku z tropikalnymi temperaturami warunki bytowe większości więźniów były koszmarne – na pokładzie okrętu znajdowało się wówczas blisko 600 osób wraz z załogą. 26 VIII 1917 r. obie jednostki wyszły na Morze Halmahera gdzie po przepłynięciu 10 mil ładunkami wybuchowymi założonymi we wnętrzu przytułiono s/s “Matunga” [2, s. 117–119; 1, s. 112–114].

Nocą 2 IX 1917 r. 400 mil od Singapuru, na pokładzie korsarza kierującego się na Morze Jawajskie ogłoszono alarm gdyż w pobliżu okrętu znalazł się krążownik HMAS “Psyche”, którego załoga nie rozpoznała właściwie przeciwnika i oba okręty skryła ciemność nocy. Nocą 4 IX 1917 r. powyżej Wysp Anambas postawiono ostatecznie pole minowe. “Wölfchen” przez cały czas aktywnie używany stał nieosłonięty na pokładzie okrętu i jego płócienne pokrycie ucierpiało poważnie od gorącego słońca i deszczy tropikalnych. Po 30 dniach konieczne było odnowienie płóciennej powłoki konstrukcji. 26 IX 1917 r. na rozkaz dowódcy okrętu zmontowano wodnosamolot pokładowy i był on gotów do lotu [3, s. 79–81]. Gdy Korvettenkapitän K. A. Nerger po kilku godzinach zamierzał jednak nie wysłać w powietrze *swoich oczu*, na horyzoncie dostrzeżono smugę dymu. Załoga wodnosamolotu w razie potrzeby miała rozkaz zatrzymać wrogi parowiec rzucającymi bombami i leciała w takiej odległości od celu, żeby nie można było ich dostrzec, aż do momentu zatrzymania. Strzał z dział krążownika pomocniczego przed dziób parowca jakim okazał się statek pocztowy linii Nippon Yusen Kaisha s/s “Hitachi Maru”, miał być sygnałem dla załogi wodnosamolotu do rozpoczęcia akcji. Tym razem nieprzyjacielska jednostka nie usłuchała sygnałów, zmieniła kierunek i zaczęła uciekać [3, s. 84–85; 2, s. 164–167; 1, s. 161–167]. Parowiec s/s “Hitachi Maru” zwiększywszy prędkość zamierzał uciekać, ale gdy po raz pierwszy od dziewięciu miesięcy od rozpoczęcia rejsu wystrzelona została salwa z czterech dział SMS “Wolf”, które trafiły w jego pokład rufowy. Załoga pokładowego parowca nadal przygotowywała się do strzału z jedyne go pokładowego działa. Artyleria SMS “Wolf” oddała jeszcze dwie salwy, które trafiły w górną część mostka (od ognia artylerii zginęło 11 japońskich marynarzy i jeden pasażer, wiele osób odniosło rany) i zniszczył część łodzi ratunkowych. Część załogi oraz pasażerów ewakuowała się z ostrzeliwanej jednostki (jedna łódź wywróciła się – były ofiary), której kapitan nakazał zastopować maszyny i wywiesił banderę japońską. Załoga “Wölfchena” latała nadal wokół wrogiej jednostki pilnując jej, dopóki niemiecka załoga przyzwoła jej nie obsadziła [3, s. 86; 4, s. 336–338; 13]. O świcie 27 IX 1917 r. “Wölfchen” po naprawie był gotów do lotu. S/s “Hitachi Maru” chociaż uszkodzony, po dwugodzinnej naprawie mógł płynąć i wraz z SMS “Wolf” skierowano się ku pobliskiemu atolowi Suwadiwy na Malediwach, gdzie zajęto się po zacumowaniu i połączeniu obu jednostek pomostem przeładowaniem węgla na pokład krążownika (zawartość ładowni s/s “Hitachi Maru” miała wartość ok. miliona funtów – bele japońskiego jedwabiu, futra, sztaby miedzi, guma i żywność w puszkach). Dowódca niemieckiego okrętu brał

pod uwagę myśl uczynienia po dokonanych naprawach z zajętego przyznu statku pomocniczego, który miałby odciążać przeladowany okręt (dowódca SMS “Wolf” stanął wokół problemu zakwaterowania na pokładzie ponad 150 nowych więźniów). W tym czasie załoga wodnosamolotu wykonywała regularne loty rozpoznawcze [4; 3, s. 86–87]. S/s “Hitachi Maru” miał przyplłynąć do zatoki Dealgoa we wschodniej Afryce w ciągu niecałego tygodnia. Dowódca SMS “Wolf” wiedział o zwiększonej aktywności poszukujących jego okrętu sił alianckich gdyż radiotelegrafisci podczas rejsu przez Morze Timor odebrali z Mauritiusa i Bombaju ostrzeżenia o obecności korsarza. 30 IX 1917 r. Lt. zur See K. Rose został mianowany dowodzącym zdobytym przyzem na pokład którego przeszła nie tylko 23 osobowa niemiecka załoga ale także 1 X 1917 r. większość więźniów z górnego pokładu SMS “Wolf”. (...) *Wreszcie szóstego dnia* [3 X 1917 r. – SMS] “Wolf” opuścił atol, udając się w dalszą drogę [przez Ocean Indyjski w poszukiwaniu kolejnego łupu i jego węgla] a *Hitacha Maru* [“Hitachi Maru”] tam pozostał [4]. Nocą 6 X 1917 r. nie powiódł się pościg czarnego korsarza za duńskim parowcem s/s “Peru” z powodu obrośniętego kadłuba i dużego zanurzenia, po czym napotkano brytyjski frachtowiec, który sprawiał wrażenie przygotowującego się do obrony i dlatego SMS “Wolf” odpłynął w kierunku północno-wschodnim. Po zmianie pozycji dowódca okrętu zmuszony był wysłać wodnosamolot pokładowy w kierunku Malediwów, aby dał znać, by s/s “Hitachi Maru” płynął na południe. To zdarzenie było wyjątkową próbą dla załogi “Wölfchena”. (...) [Wodno] *Samolot bowiem wpadł między Scyllę i Charybdę, Na nowo wstrząsało nami, rzuciło w powietrze i miotło w dół; na nowo szalała i wyla wokół nas nawałnica grożąc połamaniem skrzydeł; co gorzej zbliżała się chwila wyczerpania benzyny* – wspominał Lt. zur See M. Stein [4, s. 338–339]. Kilkakrotnie lotnicy dostrzegli SMS “Wolf”, nie mogąc jednak zbliżyć się do niego i byli zmuszeni ciągle przebijać się przez nieprzebite zwały chmur. Przez trzy kwadransy nawałnica miotła wodnosamolotem jak piłką, lecz nareszcie zaczęło się rozjaśniać i lotnicy zobaczyli SMS “Wolf”. Z pokładu widziano kilkakrotnie wodnosamolot i jego zmagania ze szkwałem. Po ostatnim nagłym zniknięciu nie widziano dłuższy czas wodnosamolotu, sądzono, że jego załoga zginęła. Kiedy teoretycznie zniknęła nadzieja ponownego oglądania lotników i wodnosamolotu, wyłonił się on nagle z pośród ciemnych chmur i wodował tuż przy burcie SMS “Wolf”. Po 3 i ¼ godziny lotu samolotu, który włóczył się po Oceanie Indyjskim nie znajdując żadnego celu, posiadał zapas węgla tylko na trzy tygodnie [5, s. 43]. Spotkanie s/s “Hitachi Maru” z niemieckim korsarzem nastąpiło obok Wyspy Kokosowej, po czym przez dwa tygodnie na pokład SMS “Wolf” przenoszono z zajętego przyznu wszelkie mogące się przydać dobro przygotowując japońską jednostkę do zatopienia. S/s “Hitachi Maru” zatopiono 7 XI 1917 r. po odpłynięciu od Wyspy Kokosowej przy pomocy trzech ładunków wybuchowych a 10 XI 1917 r. SMS “Wolf” zatrzymał hiszpański parowiec s/s “Igotz Mendi” z ładunkiem 5 000 ton węgla, który wraz z korsarzem dopłynął w rejon Wyspy Kokosowej, gdzie okazało się, że stan zużycia płótna “Wölfchena” w tropikalnym klimacie uniemożliwia jego dalsze loty zaś brak płótna zapasowego praktycznie eliminował wodnosamolot z akcji. 17 XI 1917 r. *kalekiego “Wölfchena”* zdemontowano i złożono w ładowni SMS “Wolf” – odtąd *czarny korsarz* musiał działać bez swojego powietrznego zwiadowcy [2, s. 181–183, 185; 1, s. 182–184; 14]. Żmudny przeladunek węgla z hiszpańskiego przyznu trwał do 17 XI 1917 r. kiedy dowódca SMS “Wolf” nakazał przygotować oba statki do odpłynięcia (dowódcą s/s “Igotz Mendi” został Lt. zur See K. Rose). Obie jednostki znalazłszy się na pełnym morzu miały płynąć oddzielnie w stronę ustalonego miejsca spotkania. W trakcie rejsu na pokładzie niemieckiego okrętu wybuchł bunt załogi (pogarszające się warunki bytowania) stłumiony jednak dość szybko przez oficerów. 24 XI 1917 r. obie jednostki spotkały się na krótko na południe od Madagaskaru i wymieniwszy sygnały ponownie rozdzieliły się zbliżając się do Przylądka Dobrej Nadziei, w chwili gdy SMS “Wolfa” poszukiwało na Oceanie Indyjskim bezowocnie 30 okrętów brytyjskich, japońskich i francuskich. W rejonie Przylądka Dobrej Nadziei 30 XI 1917 r. natrafiono na amerykański żaglowiec-bark “John H. Kirby” z ładunkiem 250 samochodów marki Ford przeznaczonych dla wojsk brytyjskich w Niemieckiej Afryce Wschodniej – artyleria SMS “Wolf” zatopiła go a do niewoli wzięto jego 13 osobową załogę [2, s. 199; 1, s. 202] zaś 15 XII 1917 r. na Atlantyku zatopiono francuski frachtowiec s/s “Maréchal Davout”. 19 XII 1917 r. 100 mil na północny-wschód od wyspy

Trynidad obie jednostki ponownie się spotkały a pierwszym dniu Świąt Bożego Narodzenia obie jednostki połączyły się gdyż SMS "Wolf" potrzebował węgla aby kontynuować powrotny rejs do Kilonii. Wzburzony ocean zdeformował nieco poszycie obu jednostek jednak w ciągu 36 godzin przerzucono 545 ton węgla i 30 XII 1917 r. Korvettenkapitän K. A. Nerger nakazał obu jednostkom płynąć na północ w poszukiwaniu lepszej pogody. Obie jednostki razem żeglowały przez 970 mil kierując się na północny-wschód od Rio de Janeiro. Dnia 4 I 1918 r. SMS "Wolf" zatrzymał na Atlantyku barkentyne "Storebror" neutralnej bandery norweskiej, którą następnie zatopiono – dotąd zwracano uwagę, by oszczędzać jednostki neutralne – zaś do niewoli trafiła kolejna grupa 25 jeńców. Rejs w stronę Kilonii kontynuowano, a że na pokładzie SMS "Wolf" ponownie zabrakło węgla 10 I 1918 r. dowódca SMS "Wolf" nakazał ponownie połączyć obie jednostki 90 mil na południe od równika celem przerzutu węgla – w ciągu 48 godzin przerzucono 521 ton węgla i ruszono w dalszą drogę przez szalejące na Oceanie Atlantyckim zimowe sztormy [2, s. 217, 221–223, 291; 1, s. 223, 224]. Obie jednostki podczas wyjątkowo ciężkiego rejsu przez północną część Oceanu Atlantyckiego – jednostki były mocno wyeksploatowane i źle znosiły sztormową falę – miały coraz większe kłopoty z utrzymaniem łączności ze sobą. Gdy 13 II 1918 r. SMS "Wolf" dotarł do wyznaczonego punktu spotkania 470 mil na północ od wybrzeża Szkocji i po kilku godzinach oczekiwania nie napotkał tam statku-więzienia s/s "Igotz Mendi", na pokładzie którego znajdowała się część jeńców SMS "Wolf", dowódca *czarnego korsarza* postanowił samodzielnie płynąć w stronę wybrzeża niemieckiego. Szczęście dopisywało jednostce gdyż na Morzu Północnym okręty alianckie regularnie w ramach blokady kontrolowały jednostki pływające – atutem korsarza były sztormowa pogoda oraz luki w ww blokadzie. 14 II 1918 r. SMS "Wolf" prześliznął się na południe pomiędzy bazą Home Fleet w Scapa Flow a brzegiem Norwegii i 16 II 1918 r. po godz. 20.00 po skontrolowaniu przez okręt patrolowy SMS "Panther" - ten sam, który eskortował okręt gdy ten wypływał w swój rejs w listopadzie 1916 r. – rzucił kotwicę 30 mil od wybrzeży kaiserowskiej Rzeszy [2, s. 232–233, 235–236; 1, s. 244]. W tym samym czasie s/s "Igotz Mendi" walcząc z żywiołem i górami lodowymi również kierował się kursem południowym w stronę Niemiec (19 II 1918 r. uzyskano informację o dotarciu SMS "Wolf" do niemieckiego wybrzeża). 24 II 1918 r. s/s "Igotz Mendi" w pobliżu neutralnego wybrzeża duńskiego – rejon Skagen – wszedł na mieliznę i Lt. zur See K. Rose rozpoczął starania o ściągnięcie jednostki z mielizny z duńską pomocą oraz o ukrycie jej zawartości. Jednak jeńcy SMS "Wolf" przebywający na pokładzie statku szybko zostali odkryci przez Duńczyków i uwolnieni (zakwaterowano ich w Skagen) zaś rząd duński zdecydował o przejęciu kontroli nad statkiem internując jego niemiecką załogę [2, s. 254–256; 1, s. 264–266].

SMS "Wolf" przebywał w morzu łącznie 444 dni [4, s. 340–341] pokonując 64 tys. mil morskich, czyli niemal trzykrotnie opływając obwód ziemski. Po dotarciu w rejon Kilonii – Przesmyk Flensburga – ponad 700 osób załogi oraz jeńców poddano od razu badaniom lekarskim zaś 20 II 1918 r. dowódca okrętu będącego punktem szczególnego zainteresowania ludności cywilnej i dziennikarzy otrzymał pismo od cesarza Wilhelma II Hohenzollerna, w którym informował on Korvettenkapitän K. A. Nergera o odznaczeniu go najwyższym w Niemczech odznaczeniem wojskowym – medalem Pour le Mérite – zaś całej załogi okrętu wraz z załogą "Wölfchena" Krzyżami Żelaznymi I i II klasy. Przygotowując się do uroczystego powitania w Kilonii, przez trzy dni przeprowadzono gruntowny remont okrętu, oczyszczono i odmalowano jego kadłub a także zmontowano "Wölfchena" pokrywając go nowym płótnem i srebrną barwą [4, s. 339–340]. Rankiem 24 II 1918 r. w otoczeniu ponad 90 okrętów Kaiserliche Marine i setek żaglówek i motorówek jak i w asyście dwupłatowych samolotów SMS "Wolf" wpłynął triumfalnie do portu w Kilonii po czym jego dowódca wraz z załogą 26 III 1918 r. zostali uhonorowani wspaniałą paradą wojskową na ulicach Berlina przed cesarzową Augustą. Rajd SMS "Wolf" propaganda niemiecka uznała za wyczyn niespotykany w historii wojen morskich co spowodowało niezwykłą popularność Korvettenkapitän K. A. Nergera, jego okrętu oraz załogi choć rajd ten zamknął działalność niemieckich krażowników pomocniczych w walce z żegluga aliancką [2, s. 234–237, 268–269; 1, s. 267–270]. Rezultatem pracy korsarskiej SMS "Wolf" było pojmanie i zatopienie 14 statków przeciwnika (42 tys. ton). Na samych zakotwiczonych przez niego minach

zatonęło 16 wrogich jednostek o łącznej wyporności 68 tys. Ton [5, s. 44]. Tak spory sukces załogi okrętu był możliwy jedynie dzięki danym uzyskiwanym z dalekiego rozpoznania prowadzonego przez własny wodnosamolot. Podczas całego rejsu „Wölfchen” służył bez poważniejszych awarii [5, s. 341; 15; 2, s. 291–292]. Załoga wodnosamolotu typu Friedrichshaffen FF-33 E nr 841 „Wölfchen” po piętnastu miesiącach działalności korsarskiej SMS „Wolf” powróciła do Kilonii i wodnosamolot po przepłótnieniu przeleciał do portu pokazując, że po tak ciężkiej eksploatacji może swobodnie wykonywać loty. Po zakończeniu rejsu wodnosamolot zaprezentowano na specjalnej wystawie po czym po zakończeniu wielkiej wojny wskutek przegranej Niemiec ostatecznie zniszczono [5, s. 44].

Źródła wykorzystane

1. R. Guiliat, P. Hohnen, *The Wolf*. The mystery raider that terrorized the seas during world war I, Nowy York, London, Toronto, Sydney 2010. 2. *SMS Wolf*. Jak niemiecki korsarz terroryzował Morza Południowe w czasie I wojny światowej, Zakrzewo, 2011. 3. Stein M., Fabech P. *Wölfchen*. Im flugzeug über drei weltmeren, Berlin 1918. 4. *Umiastowski R.* Ludzie przestworza, Warszawa 1930, s. 330, Samolot na pokładzie korsarskiego okrętu podje błędnie jakoby uzbrojenie okrętu miały stanowić dwa działa kal. 150 mm, 4 wyrzutnie torpedowe oraz 300 min. 5. *Borzutski S.* Flugzeugbau Friedrichshaffen GmbH, Berlin, 1993. 6. *Gozdawa-Golebiowski J., Wywerka T.* Prekurat (Pierwsza wojna światowa na morzu, Warszawa 1994, s. 384) podają, że minowanie w rejonie Kapsztadu odbyło się 16 I 1917 r. gdzie postawiono 25 min zaś w rejonie Przylądka Igielnego 30 min. 7. *Ofiarami* min postawionych przez załogę SMS „Wolf” w rejonie Kapsztadu i na Oceanie Indyjskim były: 26 I 1917 r. brytyjski frachtowiec s/s „Matheran” wszedł w rejonie Kapsztadu na minę tonąc; 6 II 1917 r. brytyjski transportowiec wojskowy s/s „Tyndareus” wszedł na minę tonąc w rejonie Cape Agulhas; 13 II 1917 r. brytyjski frachtowiec s/s „Cilicia” wszedł na minę w rejonie wyspy Dasen doznając uszkodzeń; 17 II 1917 r. w rejonie Colombo brytyjski frachtowiec s/s „Worcestershire” wszedł na minę tonąc; 18 II 1917 r. w rejonie Kapsztadu wskutek wejścia na minę zatonął brytyjski frachtowiec s/s „Cilicia”; 21 II 1917 r. u wejścia do Colombo zatonął na minach kolejny brytyjski frachtowiec s/s „Perseus”; 26 V 1917 r. na minę w rejonie na zachód od Kapsztadu wszedł neutralny hiszpański parowiec pocztowy s/s „C. de Eizaurire” tonąc. 8. (...) *Strzeżcie się* min u wejścia do portu w Colombo – tak brzmiał przejęty przez radiostację okrętu meldunek brytyjskiej Admiralicji. 25 V 1917 r. w rejonie Kapsztadu zatonął wchodząc na minę hiszpański frachtowiec s/s „C. de Eizaurire”; 11 VI 1917 r. w rejonie Bombaju wszedł na minę i zatonął brytyjski frachtowiec s/s „City of Exeter” doznając uszkodzeń; 16 VI 1917 r. wchodząc na minę zatonął w rejonie Bombaju japoński tramp s/s „Unikai Maru”; 23 VI 1917 r. w rejonie Bombaju po wejściu na minę zatonął brytyjski frachtowiec s/s „Mongolia” – por. 9. *Cytowane* zdarzenie datowane jest na rano 17 III 1917 r. jednakże w dzienniku pokładowym SMS „Wolf” pod tą datą nie ma zapisu mówiącego o zatrzymaniu jakiegokolwiek wrogo statku i najprawdopodobniej chodzi o zatrzymanie s/s „Wordsworth” 11 III 1917 r. Podczas przejmowania s/s „Jumna” działa na sterburcie skierowane lufą w pokład niespodziewanie wystrzeliło – doszło do eksplozji, czterech marynarzy zginęło na miejscu zaś 24 zostało rannych. 10. *Borzutski S.* (op. cit.) podaje, że 10 VI 1917 r. załoga wodnosamolotu wykonała cztery loty rozpoznawcze jednak pokazały one poważne zużycie konstrukcji wodnosamolotu (awaria śmigła) i po 14 dniach naprawy wodnosamolot był 27 VI 1917 r. ponownie gotów do akcji natomiast w opracowaniach R. Guiliata, P. Hohnena (SMS Wolf, op. cit. i The Wolf, op. cit.) nie ma o tym mowy. 11. *W wyniku* minowania: 6 VI 1917 r. w rejonie wyspy Gabo na minę wszedł australijski frachtowiec s/s „Cumberland” doznając ciężkich uszkodzeń; 29 VII 1917 r. w rejonie Bombaju na minie zatonął brytyjski frachtowiec s/s „Okhla”; 10 VIII 1917 r. w rejonie Kapsztadu zatonął na minie brytyjski frachtowiec s/s „City of Athens”; 26 VIII 1917 r. w rejonie Kapsztadu zatonął na minie brytyjski frachtowiec s/s „Bhamo”. J. Gozdawa-Golebiowski, T. Wywerka Prekurat (op. cit.) podają, że 25 VI 1917 r. w rejonie Przylądka Marii van Diemen postawiono 25 min, 27 VI 1917 r. w rejonie Cieśniny Cooka – pomiędzy dwiema głównymi wyspami Nowej Zelandii – 35 min, a w nocy 3/4 VII 1917 r. kolejne 30 min w rejonie przylądka Howe u południowo-wschodnich wybrzeży Australii oraz, że uszkodzenia od min odniósł japoński krążownik „Haruna”. 12. *R. Umiastowski*, op. cit.; S. Borzutski, op. cit. Wg danych spotykanych w literaturze przedmiotu w wyniku w rejonie Wysp Salomona SMS „Wolf” zatopił 12 i 14 VII 1917 r. dwa amerykańskie żaglowce jednak powyższe źródła tego nie potwierdzają. Na minach postawionych przez niemieckiego korsarza zatonął w rejonie Nowej Zelandii 18 IX 1917 r. nowozelandzki frachtowiec s/s „Port Kembla”; 17 XI 1917 r. na minie w rejonie Bombaju zatonął brytyjski frachtowiec s/s. „Croxeth Hall”; 27 VI 1918 r. w rejonie North Cape w Nowej Zelandii zatonął na minie nowozelandzki frachtowiec s/s Wimmera”. J. Piekalkiewicz (op. cit., s. 282–283) podaje, że w rejonie na północ od Nowej Zelandii, zaminowano szlak morski do Australii, a następnego dnia Cieśninę Cooka. 3 VII 1917 r. zaminowano Cieśninę Bassa u południowych wybrzeży Australii, a 4 IX 1917 r. ostatnie miny postawiono na wodach Cieśniny Singapurskiej. Szkorbut i beri-beri, na które w międzyczasie zapadła część załogi, oraz pilna konieczność dokonania przeglądu technicznego zmusiły okręt do powrotu. 13. *Gozdawa-Golebiowski J., Wywerka T.* Prekurat (op. cit.) podają nazwę s/s „Hitochi Maru”. 14. *Gozdawa-Golebiowski J., Wywerka T.* Prekurat (op. cit.) podają nazwę „Agos Mendi” oraz, że jednostkę po oddaniu węgla i zabraniu załóg zatopionych uprzednio statków oraz chorych został puszczony wolno czego nie potwierdzają inni autorzy oraz fakty dotyczące powrotu do Niemiec. 15. *Piekalkiewicz J.* (op. cit., s. 282–283) podaje, że podczas swego jakże długiego rejsu krążownik ogółem zniszczył bądź zdobył 15 statków handlowych o łącznym tonażu 38 391 BRT. J. Gozdawa-Golebiowski, T. Wywerka Prekurat (op. cit.) podają zatopiony tonaż wielkości 38 549 RT brutto. J. Piekalkiewicz (op. cit.) podaje jak i J. Gozdawa-Golebiowski, T. Wywerka Prekurat, że miny ustawione przez niemiecki okręt uszkodziły ciężki krążownik japoński „Haruna” (28 000 t). Działalność krążownika związała liczne jednostki alianckiej floty – na Oceanie Indyjskim, w pościg za nim skierowano nie mniej niż 55 okrętów, w tym 3 ciężkie krążowniki. Miny postawione przez SMS „Wolf” zbierały żniwo aż do... 2008 r. (!): 21 II 1918 r. mina dopłynęła w pobliże Falmouth w południowo-wschodniej Tasmanii tam eksplodując; 25 IV 1918 r. jedna mina została zatopiona przez ostrzelanie z pokładu s/s „Kouri”, 100 mil na wschód od Sydney; 14 VIII 1918 r. jedna mina została unieszkodliwiona na południowo-wschód od Australii przez załogę s/s „Kilbaha”; we wrześniu 1918 r. kolejna mina dryfowała 10 i pół mili morskiej na południe od Colombo i eksplodowała zabijając 15 ludzi i raniąc 150, którzy przyszli ją obejrzyć; 7 XI 1918 r. kolejna mina została zdetonowana przez ostrzelanie na południowy wschód od Australii z pokładu s/s „Bodalla”; kolejna z min – data zdarzenia nieznana – dopłynęła do brzegu atolu Baa na północnych Malediwach eksplodując gdy rybak odepchnął ją drągiem 0 zginęło i zostało rannych 12 cywilów; 10 I 1919 r. inna z min eksplodowała uderzając o skały Awakino, w północno-zachodniej Nowej Zelandii; 30 I 1919 r. kolejna z min wyciągnięta została na brzeg przez miejscową ludność w pobliżu Levin w Nowej Zelandii i

zdetonowana przez przedstawicieli Marynarki Wojennej; 23 II 1919 r. kolejną minę zatopiono przez ostrzelanie z pokładu s/s "Aeon"; 21 IV 1919 r. inna z min eksplodowała podczas wyciągania jej na brzeg przez mieszkańców Port Waikato w południowo-zachodniej Nowej Zelandii – zginęła trójka śmiałków i koń; 22 V 1919 r. inna z min dopłynęła w pobliże Port Stephens, na północ od Sydney i eksplodowała zniszczona wystrzałem z karabinu; 29 V 1919 r. inna z min eksplodowała uderzając o skały wyspy Gabo; 21 VI 1919 r. wywleczona z morza przez farmera przy pomocy zaprzęgu konnego mina morska została przetransportowana do New Plymouth na północno-zachodnim wybrzeżu Nowej Zelandii gdzie ludność miejscowa pozowała przy niej do zdjęć do czasu, gdy zdetonowano ją dwa dni później; 1 IX 1919 r. wyrzucona na brzeg w rejonie Cooktown, na północ od Queensland mina została tam zdetonowana; 10 X 1919 r. inna z min została zdetonowana wskutek ostrzelania z samolotu z bazy Tarcoola w południowo-wschodniej Australii; w grudniu 1919 r. jedna z min została zaholowana przez dwóch Aborygenów w przy wyspie Dowe w Cieśninie Torres a potem zdetonowana; 19 II 1920 r. jedną z min znaleziono w rejonie brzegu centralnej Nowej Południowej Walii i zdetonowano; 19 II 1921 r. inna z min znaleziona została na brzegu w Noosa Heads, na wybrzeżu Queenslandu; 24 X 1929 r. trawler "Koraaga" wyłowił jedną z min na południowy-wschód od Australii; 11 XII 2008 r. w pobliżu Karamei, na zachodnim wybrzeżu Nowej Zelandii znaleziono minę morską – wezwany oddział saperów stwierdził, iż mina nie była już aktywna.

Анджей Олейко, Катажина Зелинская

**IZ HISTORII POLITIKI I WOENNYCH DEJSTWII WELIKOJ WOJNY 1914–1918. 444
DNIA SOVMESTNYX DEJSTWII NA TREX OKEANAX UBIJSTWENNOGO DUETA
"ВОЛКА" И "ВОЛЧКА"**

Авторы статьи освещают военные действия Первой мировой войны – морские и воздушные – с участием вооруженных сил всех противоборствующих сторон.

Ключевые слова: Атлантический океан, Индийский океан, Тихий океан, Первая мировая война, морские битвы, воздушные бои.

Andrzej Oleyko, Katarzyna Zielinska

**FROM POLITICAL AND MILITARY HISTORY OF I WAR WORLD 1914–1918 444 DAYS OF
NAVY OPERATIONS ON THREE OCEANS TERIBBLE TWINS "WOLF" AND "WHELP"**

The article covers the military events of the First World War – naval and air – with the participation of armed forces warring parties.

Key words: The Atlantic Ocean, Indian ocean, Pacific ocean, First World War, naval battles, air battles.

УКРАЇНЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

До 120-річчя від дня народження

УДК 930.1 (367)

Ірина Федорів

ВНЕСОК ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО У РОЗВИТОК
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

Стаття присвячена видатному українському вченому-славісту, філософу, історичу культури та літературознавцю – Дмитру Чижевському. Окреслюються основні віхи життя в контексті славістичної діяльності дослідника, з'ясовується його внесок у розвиток національного та європейського слов'янознавства, аналізуються концептуальні положення фундаментальних праць науковця.

Ключові слова: Дмитро Чижевський, славістика, історія філософії слов'ян, історія слов'янської культури, германо-славістика, слов'янське літературознавство.

Багатогранна й неординарна постать Дмитра Чижевського (1894–1977), як видатного українського вченого-славіста, філософа, історика культури, літературознавця, діапазон і розмаїття його праць не перестають привертати до себе увагу. Вчений-універсал мав вагомий вплив на західноєвропейську й американську славістику, як автор фундаментальних досліджень з історії слов'янської культури і філософії, зокрема й української.

Можна погодитись, що Д. Чижевський не був такою харизматичною фігурою в українській історії, як, наприклад, М. Грушевський, В. Липинський, Д. Донцов, зрештою, ніколи й не претендував на це почесне місце. У першу чергу – це академічний учений, що працював для розвитку українського й інших слов'янських та європейських народів.

Дмитро Чижевський – один із засновників наукових славістичних студій в Німеччині (Галле, Марбург, Гейдельберг) та США (Гарвард). Празький лінгвістичний гурток, Філософське товариство у Празі, Українське історико-філологічне товариство, Міжнародна Гегелівська спілка, Кантівське Товариство, Німецьке товариство славістичних досліджень у Празі, Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка, Німецька спілка викладачів славістики, Товариство ім. Достоевського – ось неповний перелік наукових установ, членом котрих він був. Д. Чижевський став дійсним членом багатьох академій наук: Гайдельберзької, Хорватської, Української Вільної Академії Наук у США, Міжнародної Академії в Парижі. Вчений спілкувався з українськими, російськими, чеськими, польськими, німецькими та французькими науковцями, співпрацював з десятками наукових видань. Він й до сьогодні залишається визнаним авторитетом у питаннях історії слов'янської думки, духовного життя слов'ян, історії філософії слов'ян, одним із часто цитованих у західних джерелах авторів. Відтак, Д. Чижевського без перебільшення можна назвати істориком, що досліджував інтелектуальне життя слов'ян, постаттю загальноєвропейського значення.

Незважаючи на те, що славіст належить до когорти видатних українських учених ХХ ст., його наукова спадщина залишається малодослідженою в Україні й досі потребує популяризації та предметного вивчення. За радянських часів Д. Чижевський належав до кола заборонених авторів, а його праці були недоступні пересічному читачеві. Тільки в період незалежності його ім'я стало широко відомим в Україні, загальноновизнаним і шанованим. Прізвище вченого увійшло до багатьох підручників, енциклопедій, методологічних посібників та різних наукових видань. Проте поки що відсутнє ґрунтовне систематичне історико-біографічне дослідження його життя, наукової та педагогічної діяльності, що теж

ускладнює систематизацію й осмислення спадщини вченого. На думку Ірини Валявко, ще донедавна в Україні стан чижевськознавства майже не змінився, порівняно з 90-ми роками. І головною перешкодою в цьому була відсутність наукового репрезентативного цілісного видання творів Д. Чижевського [1].

Такі комплексні публікації праць вченого вийшли у світ лише в 2005 р. Маємо на увазі “Філософські твори” у чотирьох томах під загальною редакцією В. Лісового [2] та “Порівняльну історію слов’янських літератур” у двох книгах [3]. Незважаючи на різноаспектність творів, які увійшли до цих видань, слід пам’ятати, що це лише вибрані праці з усієї творчої спадщини Д. Чижевського, яких недостатньо, щоб скласти цілісну уяву про науковий потенціал вченого, котрий плідно працював у таких галузях як славістика, літературознавство, філософія, лінгвістика, історія культур, компаративістика, астрономія.

Зазначимо, що ще у 1990-х рр. в Україні були перевидані “Нариси з історії філософії на Україні” (1992) [4], “Антична філософія” Збірка лекцій (1994) [5], “Історія української літератури: від початків до доби реалізму” (1994) [6]. У 2003 р. вийшло одразу три окремих видання: “Філософія Г. С. Сковороди” [7], “Український літературний барок” [8] та “Українське літературне бароко. Вибрані праці з давньої літератури”, де крім праць, подано і спомини про Д. Чижевського [9]. Слід зауважити, що їм, як і попереднім, бракувало наукового апарату: єдине, що було зроблено, – це складено іменний покажчик.

До сьогодні продовжується робота щодо складання цілісної бібліографії праць Д. Чижевського, що пов’язана з кропіткою працею дослідників у приватних архівах вченого, які знаходяться в Німеччині (м. Галле та м. Гейдельберг) [1].

Україна була однією з перших пострадянських країн, що визнала заслуги Д. Чижевського і вшанувала його пам’ять. У 90-х рр. ХХ ст. розпочато дослідження наукової спадщини вченого. Певний поштовх до цього дала Міжнародна наукова конференція, присвячена 100-річчю від дня народження Д. Чижевського, яка пройшла у 1994 р. в Києві та Кіровограді. На основі цієї конференції було видано збірку “Діалог культур I. Матеріали Перших наукових читань пам’яті Дмитра Чижевського” [10]. Пізніше працю було продовжено у матеріалах “Діалог культур II”, в яких вміщено кілька маловідомих досліджень Д. Чижевського, які вперше було перекладено українською мовою. У 2003 р. в Дрогобицькому педагогічному університеті ім. І. Франка було проведено семінар, присвячений вченому, за матеріалами якого видано збірник наукових праць “Славістика. Т. I: Дмитро Чижевський і світова славістика” [11]. До цієї збірки, крім виступів учасників семінару, увійшли деякі праці Д. Чижевського, перекладені українською мовою, спомини про нього, вибране листування з коментарями, архівні матеріали тощо. До речі, це перший збірник, присвячений Д. Чижевському, де, крім його праць та статей про нього, подано ще й вибране листування вченого з його архіву.

За період незалежності з’явилася низка досліджень про життя і наукову спадщину Д. Чижевського. Виокремимо праці таких українських учених, як І. Валявко [1; 12–16], В. Горський [17], П. Кралюк [18–19], М. Ільницький [20], Ю. Вільчинський [21] В. Лісовий [22], М. Шкандрій [23], І. Лисий [24] та ін., у котрих дослідники зупинились на різних аспектах біографії й наукової творчості вченого.

Вивчають спадщину Д. Чижевського в Росії, Чехії та Словаччині, культуру й філософію яких досліджував науковець. Перша ґрунтовна монографія про Д. Чижевського – “Єдність змісту”, видана в Москві літературознавцем Ніною Над’ярних, відомою дослідницею українсько-російських літературних зв’язків і типологічних спорідненостей у загальнослов’янському контексті [25]. Змістом праці є літературознавчі, історіософські й теоретико-естетичні етюди, що сфокусовують окремі аспекти цілісної системи поглядів славіста [20, с. 142]. Дослідження Н. Над’ярних доповнюють “Додатки”, які містять статті Д. Чижевського з різних періодичних видань або ж знайдені в архіві вченого (“Про формалізм в етиці”, “Сковорода і німецька містика”, “Про поезію російського футуризму”, “Евгемеризм у старослов’янських літературах” та кілька рецензій) [25]. Отже, маємо концептуальне наукове дослідження, зразок глибокої інтерпретації філософських і

естетичних засад одного з авторитетних російських славістів ХХ ст., здійснене на рівні сучасних методологічних підходів.

У Німеччині, США та Канаді ще працюють колишні учні Дмитра Івановича, відтак існує і наукова традиція, закладена вченим та продовжена в працях його вихованців. Крім того, в цих країнах є вільний доступ до багатьох творів Д. Чижевського, а також зберігається цінний архівний матеріал, пов'язаний з його життям та науковою діяльністю [1].

Вивченню спадщини Д. Чижевського було присвячено і кілька міжнародних конференцій: "In memory of Dmytro Chyzhevsky (1894–1977)" (Німеччина, м. Галле, 1997), за матеріалами якої видано збірник з аналогічною назвою "Пам'яті Д. Чижевського"; "Дмитро Чижевський, особистість і творчість" (Чеська Республіка, м. Прага, 2002), у 2004 р. видано збірник матеріалів цієї конференції; міжнародна конференція у США, присвячена 110-річчю від дня народження Дмитра Чижевського (м. Шампейн, 2004). Такі наукові заходи об'єднують учених багатьох країн та дають новий поштовх для спільної дослідницької праці. Так, наприклад, доктор В. Янцен (Німеччина) згуртував навколо збірника "Матеріали до біографії Дмитра Чижевського" дослідників-чижевськознавців з різних країн: І. Валявко, О. Чуднову (Україна), М. Васільєву (Росія), В. Кортхаазе (Німеччина) та інших, в якому вміщено автобіографічний матеріал з архівів Д. Чижевського, спогади про нього колишніх студентів, колег, співробітників та друзів, некрологи, перелік тем його академічних курсів у різних університетах, а також найповніша на сьогодні бібліографія праць [1]. В. Янцен є також автором низки статей про вченого [26–27 та ін.].

Отже, наукова та архівна спадщина Д. Чижевського вивчається вченими різних країн, і завдяки цьому утворюється діалог між різними європейськими культурами, до чого так прагнув Д. Чижевський.

У даній науковій статті ставимо за мету, на основі новітньої літератури й джерел, проаналізувати головні віхи життя й діяльності Д. Чижевського, формування світогляду вченого, систематизувати його основні славістичні праці, визначити їх концептуальні положення, з'ясувати внесок ученого в розвиток національного й європейського слов'янознавства.

Упродовж життя вчений знаходився на перетині багатьох культур – української, чеської, російської, німецької та американської. Цікавився, окрім цих, польською й словацькою. Це значною мірою обумовлено обставинами його життя.

Народився Д. Чижевський 23 березня 1894 р. в дворянській родині, у м. Олександрія Херсонської губернії. Закінчивши гімназію, навчався на фізико-математичному факультеті Санкт-Петербурзького університету (1911–1913), згодом, на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира (1914–1919) [26, с. 47]. Серед його київських викладачів варто згадати професорів В. Перетца, В. Зеньківського, А. Лук'яненка, М. Грунського, О. Гілярова. Київські студії визначили філософський шлях Д. Чижевського, зосередили його увагу на таких мислителях, як Г. Сковорода, П. Юркевич, М. Гоголь, Ф. Достоєвський. Крім філософії, вчений вивчав також слов'янську філологію й індоєвропеїстику, хоча суто літературознавчі студії його в той період не цікавили, і в основному він слухав курси зі слов'янського мовознавства [28, с. 62]. Саме в Київському університеті Д. Чижевський проявив інтерес до російської формалістичної школи, хоча тоді один з головних її засновників, В. Шкловський, не викликав у нього особливих симпатій. Водночас він дуже цінував роботи Б. Ейхенбаума та Б. Томашевського, що були, на його погляд, "поміrkованими і справжніми" формалістами [12, с. 18].

Закінчивши з відзнакою університет, у 1920 р. Д. Чижевський одержав посаду доцента на кафедрі загального мовознавства Вищих жіночих курсів Жекуліної, а на початку 1921 р. був обраний доцентом філософії Інституту народної освіти.

У "київський період" життя вчений проводив активну революційну діяльність. У 1913 р. вступає в Російську соціал-демократичну робітничу партію. Восени 1916 р. Д. Чижевського заарештували й посадили до Лук'янівської в'язниці. Після Лютневої революції 1917 р. він став секретарем Київської Ради робітничих депутатів (1917–1918),

членом Київського комітету РСДРП (1917), учасником першого Центрального виконавчого комітету партії (1917), профспілкового руху і всіх українських нарад меншовиків. У 1918 р. Д. Чижевський, як представник фракції меншовиків, був обраний у вищий законодавчий орган Української Народної Республіки – Центральну раду, його кандидатура розглядалася на міністра праці [12, с. 15].

Після захоплення більшовиками Києва, він потрапив до в'язниці. Складні обставини, відсутність перспективи наукової праці змусили Д. Чижевського у 1921 р. емігрувати за кордон, в Німеччину (м. Гейдельберг). Як згадував у своїх спогадах учений, “політика комуністів, що призвела до диктатури партії над народом Росії, дуже розчарувала мене, і я вирішив продовжити навчання за кордоном” [29, с. 30].

В еміграції Д. Чижевський не брав активної участі в діяльності соціал-демократів, хоча спочатку він ще належав до російської, а згодом німецької соціал-демократичної робітничої партії. Однак з часом вчений усе більше заглиблюється в наукову діяльність і у 1924 р. партійну роботу покидає [12, с. 15].

У Німеччині Д. Чижевський здобув ґрунтовну філософську освіту. Спочатку в Гейдельберзі слухав лекції відомого німецького філософа-екзистенціаліста Карла Яспера. У 1922 р. вчений переїхав у Фрайбург в Брейсгау до Едмунда Гуссерля, праці якого із захопленням читав ще у Києві. Д. Чижевський давно цікавився феноменологією і тепер мав можливість слухати лекції засновника цього філософського напрямку. Вчений відвідав також лекції низки інших відомих німецьких філософів, зокрема, Г. Ріккєрта, Й. Коєна, Г. Майєра, Ю. Еббінгауза, М. Хайдеггера [29, с. 29].

Перебування в товаристві учнів Е. Гуссерля, Д. Чижевський згадував з гордістю, але прямим послідовником його школи не став. У цей час у філософському житті Німеччини відбулася ще одна важлива подія – “гегелівський ренесанс”. Почався цей рух після 1900 р., в 1923 р. вийшла одна з головних праць цього напрямку – книга Ріхарда Кронера “Від Канта до Гегеля”, у якій автор вперше показав, що в системі Гегеля поєднано логічне і містичне, раціональне й ірраціональне і його теорія не є чистим панлогізмом, як до цього вважалося [12, с. 16]. Д. Чижевський знайшов, таким чином, у Р. Кронера те, що відповідало його духовним потребам й почав писати одну з блискучих своїх робіт “Гегель у Росії”, опубліковану спочатку німецькою мовою в 1934 р. (друге видання 1961 р.), а потім доповнений варіант російською мовою у 1939 р. [19]. Вченого цікавили передусім питання, який вплив справив цей мислитель на філософські культури слов'янських народів.

Саме під час німецьких студій Д. Чижевський починає предметно вивчати історію української і російської філософії, зокрема історію гегельянства в Російській імперії. У цей період публікує декілька робіт, зокрема огляд філософської літератури в Росії (1922), рецензію на книгу Г. Шпета про російську філософію (1923) та ін., що свідчать про цілком самостійні методологічні погляди автора в цій галузі [12, с. 16].

Важливим етапом у житті Д. Чижевського став празький період (1924–1932). Він посприяв “українізації” вченого. Спілкуючись з українськими громадсько-культурними діячами, викладачами й студентами, що перебували в еміграції, Д. Чижевський зацікавився українською проблематикою [19]. У 1924 р. вчений став лектором філософії Празького Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, 1925 р. – доцентом, 1927 р. – професором цього закладу. У 1929 р. його призначили приват-доцентом, а згодом екстраординарним професором Українського Вільного університету у Празі на підставі праці “Філософія на Україні. Спроба історіографії питання”, схвальні рецензії на яку, дали професори В. Біднов та І. Мірчук [26, с. 47]. У цей період Д. Чижевський захистив свою першу докторську дисертацію “Гегель і французька революція” (1929) [19; 30]. Від тоді вчений визначив для себе напрямки своїх наукових інтересів: історія філософії слов'янських народів. Предметно зацікавився творчістю Г. Сковороди, результатом чого стали праці “Філософський метод Сковороди” [31], “Сковорода і німецька містика” [32], котрі завершилися блискучою монографією “Філософія Г. Сковороди” (1934) [33].

Більшість робіт, написаних Д. Чижевським у цей період, були філософського спрямування, новаторськими і багатограними. Назвемо деякі з них: “Гегель і Ніцше” [34], “Релігійна утопія О. Іванова” [35], “Платон у давній Русі” [36], “Грецька філософія Платона”, “Етика і логіка”, “Достоевський і Масарик”, “Криза радянської філософії” [12, с. 17]. У Празі Д. Чижевський продовжує працювати над своєю фундаментальною монографією “Гегель у Росії” (1933), котру захистив у Галльському університеті як докторську дисертацію. Ця ґрунтовна, новаторська робота була високо оцінена і витримала іспит часом [37].

Однак, суто історико-філософські рамки були для нього затісні, й він розширює їх, ставлячи собі за мету створити також порівняльну історію слов'янських літератур. Як писав згодом учений, ця тема захопила його “передусім філософським змістом слов'янських літературних творів, а також своєю поетичністю, що спричинило до розбудови стилістичних, мистецтвознавчих і літературних проблем” [21]. Так він приходив до дослідження духовної історії слов'ян – теми, якій присвятив усе своє життя.

У цей період відбувається ще одна важлива подія в житті вченого, яка вплинула на подальший розвиток його наукових поглядів. Д. Чижевський став членом Празького лінгвістичного гуртка. Науковець наголошував, що вагому роль в його духовному становленні, “крім батьківської домівки, відіграли різні гуртки”, до котрих він входив, зокрема, “тісне коло російських філософів у Празі і чеських мовознавців – Празький лінгвістичний гурток, що зіграв і досі грає визначну роль у поступі європейської науки. Мій друг Роман Якобсон – професор Колумбійського університету в Нью-Йорку”, котрого він високо цінував як науковця [29, с. 30].

Дмитро Чижевський брав активну участь у діяльності Празького лінгвістичного гуртка, неодноразово виступав на засіданнях і дискусіях [12, с. 18]. Назвемо теми деяких його доповідей, що стосувалися передусім славістичної проблематики: “Світогляд молодого Костомарова”, “Світогляд Куліша”, “До історії паралелі (Достоевський)”, “Світогляд кирило-мефодіївців” [12, с. 19]. У 1930 р. Д. Чижевський написав статтю, присвячену тодішньому президентові Чехословаччини Т. Масарику [38, с. 92].

Завдяки ерудиції й активності вченого, у наукових колах Д. Чижевського шанували як серйозного вченого, із зацікавленням сприймали його праці. Високо цінував його здобутки голова Історико-філологічного товариства Д. Антонович. У цей період Д. Чижевський підтримував наукові стосунки із багатьма українськими, російськими, чеськими, німецькими діячами, зокрема з В. Бідновим, В. Вернадським, А. Артимовичем, І. Огієнком, В. Сімовичем, К. Чеховичем, С. Гессеном, А. Бемом, Г. Флоровським, Б. Яковенком, Й. Вашиком, В. Матезіусом, Я. Мукаржовським, Е. Гуссерлем, Ф. Лібом, Є. Ротгакером, Е. Бенцом та ін. [12, с. 20].

Участь у таких товариствах й гуртках привела Д. Чижевського до висновку, що найважливішим культурним чинником є особисті зв'язки людей, передусім через кордони: “культурні зв'язки народів я вважаю вагомішими за політичні і тому маю намір присвятити в майбутньому свої сили опікуванню цими культурними відносинами незалежно від набутого мною статусу” [29, с. 30].

У “празький період” Д. Чижевський розпочав самостійну творчість як учений-філософ та славіст. Можна стверджувати про формування у його наукових поглядах інтердисциплінарного, компаративного підходу до історії філософії, релігії та літератури.

Перебування у Празі, стимулювало інтерес вченого до чеської та словацької суспільно-філософської думки. Відтак, у наступний, галльський період життя (1932–1945 рр.), Д. Чижевський пише низку робіт, які були присвячені історії чеської та словацької філософії [19]. На жаль, з 1937 р. йому заборонили приїжджати до Чехословаччини, а під час війни ситуація настільки ускладнилась, що він змушений був друкувати свої статті для збірника “Що дали наші землі Європі та людству?”, котрий виходив у Празі, під псевдонімом Фріц Ерленбуш [38, с. 93].

У 1931 р., в період масового виїзду емігрантської творчої інтелігенції з Праги, кандидатура вченого як викладача славістики розглядалася в університетах Бонни і Галле.

Він вибирає Галле і з 1932 р. починає там викладати. Ще в 1920-х рр. Д. Чижевський часто відвідував Німеччину, підтримував контакти з науковими колами, він добре володів німецькою мовою [12, с. 20]. До того ж м. Галле певним чином було пов'язане зі слов'янськими культурами. Поряд знаходилися поселення лужицьких сербів, близьких за культурою до чехів. У Галльському університеті навчалися вихідці з Чехії та Словаччини [19].

З приходом до влади в Німеччині націонал-соціалістів, становище Д. Чижевського як слов'янина і колишнього члена соціал-демократичної партії, до того ж одруженого з єврейкою, значно ускладнилося. Йому загрожувало звільнення з університету і ув'язнення в концентраційному таборі. У вузі залишився простим лектором. І незважаючи на те, що у 1939 р. він був обраний кандидатом на екстраординарну професуру у Віденському університеті, а в 1941 р. обирався професором університету в Пресбурзі (Братиславі) – зайняти ці посади, він не зміг [12, с. 21].

Окрім лекцій з російської, української, польської, чеської і словацької мов, Д. Чижевський читав курси з історії філософії, історії церкви, слов'янської літератури і компаративістики. З огляду на тематичну різноманітність, високопрофесійний рівень та наукову обґрунтованість лекцій, які прочитав за цей період вчений, можна стверджувати, що він виконував роботу цілого Інституту славистики, якого на той час у Галле ще не було. Окрім того, Д. Чижевський з 1935 по 1938 рр. викладав славистику в університеті Йени.

Учений створив два гуртки: славистичний і філософський, до яких входили його здібні студенти й аспіранти. За цей час під його керівництвом було захищено 6 дисертацій [15, с. 73]. Підкреслимо, що, починаючи з 1932 р., Д. Чижевський в основному читав славистичні курси. Фундаментальна філософська освіта безумовно вплинула на його славистичні студії, зробивши їх більш різноманітними [12, с. 22].

У цей період життя вченого відбувся розквіт його самостійної філософської і літературознавчої творчості. Проаналізувавши список праць, написаних у цей час, бачимо, що Д. Чижевський продовжив роботу над історією філософії східних і західних слов'ян, над порівняльною історією слов'янських літератур, історією давньоруської літератури XI–XIII ст., історією української літератури XVI–XIX ст., історією чеської церковнослов'янської літератури (XI–XIII століть) і середньовічної літератури, специфікою бароко у слов'янських літературах. З'явилася низка праць про окремих письменників і мислителів (Достоевського, Лєскова, Маяковського, Тютчева, Гоголя, Чапека, Маха та ін.) [21]. Дві розвідки автор присвятив Я. Коменському – “Коменський і західна філософія” [39], “Коменський і німецькі пієтисти” [40]. Окрім того, в цей час, в архівах, Д. Чижевський знайшов сенсаційний рукопис філософського твору Я. Коменського “Пансофія”, який вважався загубленим. Підготувавши його до друку й написавши докладні коментарі, він власноручно передрукував його у 3-х примірниках [41]. Д. Чижевський зацікавився також творчістю громадсько-культурного діяча й філософа, словака Людовіта Штура, якому присвятив монографічне дослідження “Філософія життя Л. Штура” [42].

У своїй приватній бібліотеці до червня 1945 р. Д. Чижевський зібрав понад 7000 томів, серед яких було чимало рідкісних і унікальних видань. Але майже всю цю цінну колекцію він змушений був залишити в Галле разом зі своїм особистим архівом, покидаючи місто, напередодні приходу радянських військ. Архів Д. Чижевського і частина бібліотеки, що збереглася, знаходяться сьогодні в Інституті славистики Галльського університету [15, с. 74]. Додамо, що проблемі розвитку славистичних бібліотек Д. Чижевський присвятив одну зі своїх статей “Із завдань славистичних бібліотек” [43], у котрій, окреслюючи основні завдання й функції таких закладів, підкреслив, наскільки важлива системна співпраця між різними славистичними бібліотеками [43, с. 24–25]. Питання не втрачає актуальності до сьогодні.

У післявоєнний період (1945–1949), Д. Чижевський працював у Західній Німеччині, в м. Марбурзі. Вчений став тимчасовим директором Семінару славистики при Марбурзькому університеті з перспективою надання йому в майбутньому кафедри. Фактично, він створив

інтердисциплінарне Наукове славистичне товариство, у роботі якого брали участь здібні студенти й аспіранти Семінару, викладачі й іноземні гості. У зв'язку із нестачею слов'янських книжок в університетах Західної Німеччини, широке визнання серед славистів одержало “інформаційне бюро Чижевського”, у картотеці якого його учнем Людольфом Мюллером реєструвалися славистичні фонди марбурзьких бібліотек і в перспективі передбачалося зібрати інформацію про слов'янські фонди всіх західнонімецьких бібліотек. Поряд з Максом Фасмером, як визнаний авторитет у галузі славистики, Д. Чижевський відіграє помітну роль у розробці довгострокової “славистичної стратегії” західнонімецьких університетів. Багато хто зі студентів ученого згодом стали професорами і відомими німецькими славістами, під його керівництвом захищено 3 дисертації [12, с. 23].

У цей період одну зі своїх найважливіших праць, статтю “Відгомін гумпольдової легенди про св. Вацлава в староруській легенді про св. Феодосія і проблема оригінальності слов'янських середньовічних творів” Д. Чижевський надіслав у видання, присвячене столітньому ювілею кафедри слов'янської філології Віденського університету (1848–1948). Від зародження російської агіографії одна із “найбільш впливових, популярних та літературно найкращих пам'яток староруської літератури – “Життя Феодосія” – зазнала впливу твору чеської староцерковнослов'янської традиції, другої (гумпольдової) легенди про св. Вацлава [38, с. 94]. Ювілейне видання, в якому з'явилася ця стаття, було водночас першим томом “Віденського славистичного альманаху”, до якого Д. Чижевський і пізніше подавав свої статті. У другому томі опубліковані його студії з російської агіографії, де особлива увага приділялася оповіді про св. Ісаакія. Спільність цієї праці з першою статтею полягає в тому, що це оповідання у хроніці Нестора є продовженням розповіді про смерть Феодосія [38, с. 94].

Для п'ятого тому “Альманаху” Д. Чижевський написав статтю про Я. А. Коменського, до одинадцятого – публікацію під назвою “Трубецької і Достоєвський”, в якій розглянув лекції М. Трубецького про Ф. Достоєвського, з якими російський мовознавець виступав у 30-х рр. ХХ ст. у Віденському університеті [38, с. 94].

Наступний період життя Д. Чижевського (1949–1956 рр.), пов'язаний із проживанням в США та викладанням у Гарвардському університеті. У цей час тут працює і Р. Якобсон зі своїми аспірантами, в тому числі й донькою Д. Чижевського, Тетяною (котра згодом захистила докторську дисертацію про “Слово о полку Ігоревім” і стала американським професором славистики) [12, с. 25]. Кафедру славистики в Гарварді очолював відомий російський історик Михайло Карпович, з яким Р. Якобсон заздалегідь домовився про запрошення Д. Чижевського в статусі гостьового лектора [19]. Викладаючи курси давньоруської, української і російської літератур з ХІV по ХХ ст., романтизму у слов'янських літературах, російського символізму і футуризму, порівняльної історії слов'янських літератур та ін., вчений продовжував цікавитись славистичною тематикою. Значна частина його праць цього періоду стосувалася слов'янознавства [12, с. 25]. Це роботи, присвячені М. Гоголю – “Гоголь: письменник і мислитель”, “Невідомий Гоголь”, в котрих автор розглянув його суспільно-філософські погляди. Спеціальну розвідку присвятив російському філософу й літературознавцю Семену Франку – “С. Л. Франк як історик філософії і літератури” [19]. Продовжив вивчення філософських поглядів Я. Коменського у праці “Лабіринт світу” Яна Коменського: тематика і джерела” [44], видав “Нариси порівняльної історії слов'янських літератур” [3], “За межами краси. Про естетику барокової літератури” [45], “Шіллер у Росії” [46], “Історію української літератури” [47], котрі високо оцінила наукова громадськість.

Взаємини із колегами з кафедри склалися у Д. Чижевського непросто. Стосунки з Р. Якобсоном, незважаючи на їх давню дружбу ще з празьких часів, були складними. Говорити англійською мовою вчений категорично відмовлявся, чим зробив своє перебування в Америці некомфортним. Найбільше Д. Чижевський потоваришував з полоністом В. Вайнтраубом, українським лінгвістом Ю. Шевельовим та з родиною своєї аспірантки Асі Кардиналовської-Пилипенко [12, с. 26]. У Гарварді вчений познайомився з

австрійською славісткою Гертою Гюттль-Ворт. Він був настільки захоплений її книгою “Збагачення російського словникового запасу в XVIII столітті” (1956), що не лише заохочував далі працювати в цьому напрямку, але й написав до її наступної книги “Іноземні слова в російській мові” (1963) фахову передмову [38, с. 95].

В американський період Д. Чижевський брав активну участь у науковому житті української еміграції, особливо в діяльності Української Вільної Академії наук, входячи до її правління й очолюючи спочатку літературознавчу, а згодом і філософську секції. З 1951 р. вчений став редактором англomовних “Анналів”, які видавало УВАН. У цей час активно співпрацює з “Енциклопедією українознавства”, готуючи туди статті [12, с. 27].

У 1956 р. Д. Чижевський повертається у ФРН. Його запрошують на новозасновану кафедру славістики з перспективою створення для нього персональної професури. Посприяв цьому декан філософського факультету, відомий німецький філософ Г. Гадамер [19]. Незабаром кафедра переростає в Інститут славістики, який Д. Чижевський очолює як тимчасовий директор. За сумісництвом вчений також працює гонорарним професором Франкфуртського (1964) та Кельнського (1964–1967) університетів, тимчасовим завідувачем кафедри літературознавства (1964–1970) Інституту славістики Кельнського університету. За ці роки під його керівництвом було захищено 27 дисертацій [12, с. 28]. Д. Чижевський, як славіст, здобуває широке міжнародне визнання. Він стає дійсним членом Гейдельберзької та Хорватської академії наук, головою Німецької спілки викладачів славістики, членом багатьох німецьких і міжнародних товариств [19]. Це один із найпродуктивніших періодів його наукової творчості (1956–1977). У Гейдельберзі написані праці “Свята Русь. Історія російської думки X–XVII століть”, “Росія між Сходом і Заходом. Історія російської думки XVIII–XX століть”, “Сковорода. Поет. Мислитель. Містик”, “Із двох світів. До історії слов’яно-західних літературних зв’язків”, “Історія російської літератури з XI століття до завершення бароко”, “Історія російської літератури XIX століття. Т. I: Романтизм. Т. II: Реалізм”, “Дрібні роботи. Богемістика”, двохтомник “Порівняльна історія слов’янських літератур”, “Гегель у слов’ян” (друге доповнене видання), “Бароко в російській літературі”, “До проблем літератури бароко у слов’ян”, низку статей і рецензій [12, с. 28].

У Гейдельберзькому університеті Д. Чижевський не зміг отримати статус повного ординарного професора, а лише гостьового, відтак був позбавлений права на пенсійне забезпечення в Німеччині й до кінця життя змушений працювати і публікуватися “для заробітку”. Помер Д. Чижевський 18 квітня 1977 р. у Гейдельберзі й був похований родиною на Бергфрідгофському кладовищі [12, с. 28].

Учений залишив у спадок приблизно 1000 наукових праць, з них 900 – зі славістики. Окреслимо основні проблемно-тематичні групи славістичної спадщини Д. Чижевського та коротко викладемо ключові концептуальні положення його творчості.

Значна частина праць ученого присвячена історії філософії слов’янських народів. Дмитро Іванович не створив своєї власної філософської системи, він насамперед, є істориком філософії, дослідником слов’янської духовної культури. Його філософські погляди не склали чіткої “вертикальної системи”, яку ми знаходимо у багатьох німецьких мислителів, вони, так би мовити, розійшлися “горизонтально” по всіх його роботах. Він був гегельянцем у широкому сенсі цього слова, тобто “філософом духу” [12, с. 16]. Власне “істориком духу” називає себе Д. Чижевський у книзі, присвяченій Г. Сковороді. Вивчаючи в своїй докторській дисертації сприйняття Гегеля в Росії, він розглядає власне дослідження як “необхідну передумову до нової побудови історії російського духу” [37, с. 5].

У працях “Філософія на Україні” [48], “Нариси з історії філософії на Україні” [4] Д. Чижевський подав першу цілісну схему історії філософської думки в Україні, яка розглядалася як окрема самостійна гілка світового наукового процесу, зі своєю методологією і періодизацією. Ця схема, незважаючи на її коректування, залишається мало зміненою до сьогодні й використовується більшістю дослідників історії української філософії [19]. Д. Чижевський трактував історію слов’янської філософської думки в німецькому дусі. Це чітко простежується у вступі до “Нарисів з історії філософії на Україні” [48, с. 3–4]. Коли

писалася дана робота, Д. Чижевський ще планував створити загальний огляд історії слов'янської філософії. Тому вступ до праці мав більш загальний характер й стосувався не лише української, а й загалом слов'янських філософій [19]. У доповіді, виголошеній в Берлінському українському інституті в січні 1927 р., Д. Чижевський обґрунтував актуальність вивчення фактів про вплив західноєвропейської філософії на культуру України XVII–XVIII ст., оскільки це дасть можливість “створити основи духовно-історичного опрацювання матеріалу”, що “для розуміння східноєвропейської духовної історії надзвичайно важливо” [17, с. 35].

У праці “Нариси з історії філософії на Україні”, Д. Чижевський доводить, що українська філософія генетично споріднена з неоплатонізмом, з ученням отців церкви і – понад все – з німецьким містицизмом. Найважливішим елементом у цьому духовному ланцюгу він вважав ідею Божої іскри в людській душі або в серці. Тому, як і П. Юркевич, Д. Чижевський визначає українську філософію як філософію серця [4]. Водночас, на думку Д. Чижевського, з України, ані з інших слов'янських народів, ще не вийшов той “великий філософ”, який би утворив “синтезу світового значення”, що стала би вихідним пунктом подальшого розвитку філософії у світовому масштабі. Можна говорити про “українського Сократа” – Григорія Сковороду, про “російського Ніцше” – Костянтина Леонтьєва, про М. Гоголя або П. Юркевича як типових представників національного українського характеру. Але нікому з них не пощастило свої особливі думки прищепити світовій думці. Слов'янській, зокрема українській філософії, робить висновок Д. Чижевський, ще треба чекати на свого “великого філософа” [7, с. 5].

Дмитро Чижевський, відкриваючи можливості для дослідження національної філософської культури, актуалізує суттєве методологічне питання про критерії, що визначають предмет і зміст національної, в даному разі, української філософії. Характеристику національного типу, пояснює вчений, можна здійснювати трьома шляхами: досліджуючи народну творчість, через вивчення найбільш яскравих епох в історії народу і, нарешті, шляхом аналізу життя і творчості видатних представників цього народу [17, с. 36]. З огляду на вивчення національного характеру крізь призму яскравих епох в історії народу, Д. Чижевський виокремлює два періоди – княжу добу, основним культурним здобутком якої було запровадження християнства, а через нього поширення елліністичних ідей, і добу бароко.

Національні риси українського характеру відобразились, доводить Д. Чижевський, і в творчості видатних діячів української культури. “Емоціоналізм” знаходить своє відображення у “філософії серця”, прояви якої Д. Чижевський вбачає у творчості Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Юркевича, П. Куліша. “Індивідуалізм” відобразився в “ухилі до самотності”, що був притаманний Г. Сковороді, М. Гоголю, М. Максимовичу, П. Кулішу, та “плюралістичній” етиці, яка стверджує право кожного індивіда на власний етичний вибір і шлях (Сковорода, Гоголь). Третя риса, яку Д. Чижевський характеризував як психічний “неспокій і рухливість”, відобразилась у ствердженні ідеалу миру і злагоди між людьми і людей з Богом, прагненні внутрішньої гармонії, що теж, на думку Д. Чижевського, виявляють Г. Сковорода, М. Гоголь, П. Юркевич, П. Куліш. Типовими для української думки вчений вважав і притаманне їй релігійне забарвлення та симпатії до інших національних культур (передусім, німецької та італійської) [17, с. 37]. Звичайно, риси, запропоновані Д. Чижевським не слід абсолютизувати.

Більшість досліджень Д. Чижевського з історії слов'янської філософії стосувалася історії російської філософської думки. На другому місці в його історико-філософській спадщині можна поставити праці в сфері філософської думки на Україні. При цьому зауважимо, що вони мали досить сильну русофільську складову. На третьому – дослідження Д. Чижевського з окремих аспектів історії чеської (Я. Коменський) та словацької (Л. Штур) філософії. Переважно у цих працях чітко прослідковуються питання німецьких впливів, зокрема німецької містики й класичної філософії на філософські культури слов'янських народів [19].

Внесок Д. Чижевського в історію філософії слов'янських народів очевидний. Це підкреслюється сучасними істориками філософії. Проте цілісна оцінка ускладнюється через відсутність можливості для ширшого кола філософів користуватися багатьма текстами Д. Чижевського [22, с. 22]. Публікація його “Філософських творів” у згаданому вище чотирьохтомнику лише частково компенсує це [2].

Дмитро Чижевський став одним із найвизначніших учених та інтерпретаторів порівняльної історії слов'янської літератури. Головне її завдання вчений формулював так: “а) показати хід розвитку, тобто ті зміни в літературному стилі та в змісті літературних творів, котрі періодично відбуваються, і тим самим відповідно поділити історію літератури на окремі періоди, епохи, порівняно однорідні за своєю природою, виділені на підставі спільних рис; б) охарактеризувати інтелектуальну історію й стиль як мовний, так і літературний, цих епох, тобто знайти риси, притаманні всім творам і письменникам певної доби, – риси, якщо й не вичерпно-описові, то принаймні типові, прикметні для неї” [49, с. 133–135]. На думку О. Прицака та І. Шевченка, Д. Чижевський не дав у галузі історії літератури “власної, спеціально обґрунтованої теорії” [21]. Проте обидва, сформульовані вище самим Д. Чижевським завдання утворюють системну єдність, цілісний погляд на історію слов'янської літератури.

Перші дві групи (історія філософії слов'ян та порівняльна історія слов'янської літератури) утворюють сутнісну єдність, оскільки такий підхід передбачає цілісний погляд на численні істотні ділянки історії слов'янської думки. Вибір такої тематики був зумовлений своєрідністю методологічного підходу Д. Чижевського: в історії філософії професійні філософи подані поряд з поетами, політиками, теологами; в історії літератури особливо ґрунтовно викладені ідеологічні мотиви (поруч із важливими естетичними, чого вчений навчився у російських “формалістів” й у Празькій школі структурної лінгвістики) [29, с. 32]. Як зазначав учений, “ще в часі попередніх історико-філософських студій я зацікавився історією духу, взявся до історії філософії слов'янських народів. Уже тоді (1926 р.) поклав собі присвятити життя праці над історією філософії на слов'янському ґрунті, до цього плану додалися наміри щодо порівняльної історії літератури слов'янства” [29, с. 30]. У результаті реалізації цих двох планів загальний науковий доробок ученого лише за 1922–1945 рр. складав 100 праць і статей.

У своїх творах, присвячених історії слов'янських літератур, Д. Чижевський звертає увагу на деякі аномалії у західній славистиці. Він стверджує, що в багатьох європейських і американських університетах перенаголошується на “єдності” слов'янських літератур та їх взаємозв'язках. Щоб розглядати ці літератури, як відображення широкого й різноманітного слов'янського світу, ці дослідники зосереджують свою увагу виключно на світі російському. Внаслідок цього вони роблять “затмарені висновки”. А деякі, наприклад, натрапляють на труднощі розуміння, чому Київська Русь була державою (чи імперією) толерантною, відкритою і гуманною, а пізніша, Московська, ніби “спадкоємець” Київської Русі, стала країною зовсім відмінною – самоізолюваною, автократичною й регресивною. Ще сьогодні, говорить Д. Чижевський, особливо в США, “без застави” читають В. Белінського, у якого “безліч фальшивих поглядів”, та А. Скабичевського, який, крім “філософської тенденційності”, ще й “зовсім сліпий на мистецькі вартості літератури” [50].

До подібних аномалій Д. Чижевський зараховує й російське слов'янофільство з православно-політичним посланництвом Москви, як “третього Риму”, що, на його думку, було нічим іншим, як “розвиненням досить примітивних і малоефективних візантійських і болгарських ідей”. Серед поляків він бачить подібний феномен у романтизованому польському “месіанізмі”. У своїй крайній формі, говорить учений, ці рухи негативно впливали на міжслов'янські стосунки та на розвиток слов'янських культур. Навіть у дослідженнях літератури київського середньовіччя, пише Д. Чижевський, – назва “український” викликала протести серед деяких великоросійських учених, “в яких не наукові, а національно-політичні емоції грали головну роль” [6, с. 87].

Аналізуючи погляди Д. Чижевського на розвиток східнослов'янської літератури у добу середньовіччя, можна виділити такі ключові позиції вченого. Ранню східнослов'янську літературу він розглядав як витвір окремих етнографічних та культурно відокремлених територій Русі, а не як “общерусский” моноліт, що існував до XVII ст., як це стверджувала тоді більшість російських учених. Як і В. Ягич, Д. Чижевський вважав, що після моравської місії розвиток літератури старослов'янською мовою не зупинився, а навпаки, у наступних двох століттях, посилювався, перевищивши рівень тодішньої західноєвропейської літератури, написаної народною мовою [6, с. 102]. У пізньому середньовіччі найпродуктивнішою групою Д. Чижевський вважав східних слов'ян з осередком у Києві, й лише після них він називав болгар, сербів, хорватів, чехів і поляків. В останніх з'являється літописання (латинською мовою) в XIV–XV ст., а початки релігійного письменства в XV ст. [3, с. 98].

Учений запропонував власну концепцію центрів – культурних і політичних. Таким першим центром він назвав Київ. Русь Д. Чижевський бачив у двох територіальних вимірах – Русь у вузькому, “первинному” розумінні, до якої відносить південні князівства Київської держави – Київське, Чернігівське, Переяславське, Турівське, Галицьке й Волинське, й у ширшому, “вторинному” – північні й північно-східні території [50].

Давня література Києва, стверджує Д. Чижевський, від початку мала багато “блискучих творів”, що “змушувало декого з дослідників припускати, що християнство на Україні мало літературну традицію ще перед Володимиром Великим” [6, с. 121]. За своїм характером московська література була ідеологічно-політичним знаряддям новосформованого політичного центру. Вона свідомо ізолювала себе не лише від західноєвропейських, а й сусідніх слов'янських літератур – української, білоруської і польської, а зв'язки Московської держави із Західною Європою підтримувалися лише в технологічній, торговельній та мистецькій галузях. Із занепадом Константинополя Московська держава почала вважати себе єдиною справжньою православною державою, а решту християнського світу – католиків, протестантів, кальвіністів й інших називала еретиками, невірними й безбожниками. Все немосковське вважалось ділом диявола, хоч насправді, говорить Д. Чижевський, у ділянці “елементарних богословських питань” росіяни були повними ігнорантами, а ідея Москви як третього Риму, була підтвердженням тієї ігнорантності. Зрештою, пише Д. Чижевський, ідея Москви як третього Риму, як і ідея “святої Росії” не мала такого значення, ні такої реальної бази, як це припускають західні вчені. Але обидві концепції були необхідні для держави, інтересам якої мала служити література й церква [50]. Відтак, літературу Київської Русі Д. Чижевський вважав давньою українською літературою, при цьому погляди радянських істориків чи літературознавців він нехтував [20, с. 145].

В історії літератури учений найбільше уваги присвятив романтичній добі. На його думку, романтизм мав особливе значення для слов'янських народів. Романтики розуміли народ як збірну особистість, громаду долі або історичне призначення, а мову вважали дзеркалом національного характеру й того, що вони називали національною душею. Для одних слов'ян, на думку Д. Чижевського, романтизм означав “відродження”, а для інших, він був першим “пробудженням” національного самоусвідомлення, почуттям своєї окремішності. І це підважило концепцію слов'янської “монолітності” й російського “панславізму” та оживило процес самоствердження окремих слов'янських народів. Хоч, як стверджує Д. Чижевський, – “для більшості слов'ян, зокрема росіян, важко було відтворити своє минуле, бо вони його не знали. І тому так багато викривлених зображень слов'янського середньовіччя” [9, с. 307]. Учений підніс романтизм до репрезентативного рівня українського світогляду.

Саме Д. Чижевський увів у науковий обіг термін “літературне бароко”, і він тривалий час не приживався, позаяк твори цього періоду, за словами вченого, до художньої літератури зазвичай не відносили, вважаючи їх тільки джерелом культурної, політичної та національної історії. Д. Чижевський такий погляд категорично заперечував і створював, за власним визнанням, “образ бароко як синтетичної духовної течії, як спроби синтезу культури Середньовіччя (“Готики”) та Ренесансу” [8, с. 149]. Він запропонував два підходи до цього

явища, що досі зберігають фундаментальний характер, зокрема виявив у ньому синтез латино-католицьких та слов'яно-православних начал. Важливим було те, що в добу бароко активізувалися зв'язки української культури з культурою Заходу, вона ввійшла в європейський культурний контекст, зберігши при цьому східне обличчя [8, с. 154]. Учениця Д. Чижевського – Ренате Лахман, котра підготувала збірку праць дев'яти дослідників доби бароко і присвятила її пам'яті свого вчителя, згодом напише у вступному слові: “подібний дослідницький інтерес був у рамках літературно-історичних праць з окремих слов'янських літератур – за винятком польської та згодом чеської, де було започатковано поняття “бароко”, провокуючою новацією... Легітимність цього поняття з одного боку, та “естетична легітимність” феномена бароко, з другого, потрібно було утвердити всупереч вердикту про цілий культурний період, а також наперекір ваганню щодо можливості вживання поняття бароко стосовно формації, яку, без сумніву, необхідно було типологічно підпорядкувати”. Іншими словами, Д. Чижевський вступив у конфронтацію з узвичаєною конвенцією дослідження і подолав її [38, с. 92].

Науковець виступав проти вузьких та однобічних націоналістичних обмежень літературознавства. Д. Чижевський постійно підкреслював, що треба бути компаративістом у найширшому значенні цього слова. Про це засвідчують його дослідження в галузі порівняльного славістичного літературознавства, які є одними з найбільш результативними [38, с. 91].

Дмитро Чижевський відомий у ще одному важливому для славістики напрямі – “германо-славистиці”. Йдеться про німецький вплив на духовне життя слов'ян. У рамках германо-славістичної теми вчений досліджував такі аспекти: німецька містика у слов'ян, пієтизм у слов'ян, німецька романтика у слов'ян, як, наприклад, у творчості Пушкіна, Тютчева, Гоголя, простежив вплив німецького ідеалізму взагалі й осмислення впливу Гегеля в Росії, зокрема [21]. Його монографія “Гегель в России” (1939) досі вважається класичним твором з російської філософської історіографії [37].

До цього напрямку належать також твори про Я. Коменського, словака Л. Штура, поляка А. Міцкевича [39–40; 42], “До історії німецької філософії в Росії”, “Сковорода і Валентин Вайгель”, “Етінгер в Росії”, “Бенгель в Росії”, “Херувимський мандрівник Ангела Сілезія поросійськи”, “Баадер та Росія”, “Якоб Беме в Росії” [38, с. 91, 93]. Д. Чижевський вивчав також російські впливи на німецькомовне населення: “Російські видання галленських піітистів”, “ Коло А. Франкеса і його славістичні студії”, “Достоевський і Ніцше”, “Жуковський і Гебель”, “До перекладів Ф. Боденштедта” [38, с. 93].

На думку Д. Чижевського, інтелектуальний портрет України та Російської імперії, склався під впливом двох визначальних чинників німецького походження: німецької трансцендентальної (ідеалістичної) філософії XVIII – початку XIX ст. та німецького містицизму і пієтизму XVI–XVIII ст. Ці джерела через феноменологію Гегеля та драматургію Шіллера справили значний вплив на теоретичну свідомість Росії.

Дмитро Чижевський робить висновок, що німецький містицизм з'являється в Росії через українську літературу – через Г. Сковороду; натомість пієтизм торував паралельні, незалежні шляхи в Україну і в Московську державу, одночасно [21].

У зв'язку з Другою світовою війною, вчений свідомо перестав публікувати роботи на цю тематику, оскільки це могло трактуватися як намагання обґрунтувати претензії гітлерівської Німеччини на слов'янські землі [19].

З історією думки частково пов'язані публікації вченого зі слов'янської лексики. Йдеться про філософську та містичну термінологію (Г. Сковорода), питання давньоруської лексики (праця про “Слово о полку Ігоревім”), складних слів у російській літературній мові, українізмів Гоголя, романтичної мови (Пушкін, Лермонтов, Тютчев), філософської термінології російської гегелівської школи, семантичного оновлення давньої лексики (Пушкін), теоретичних проблем лексикології (на прикладі Лескова і Андрія Белого).

Учений предметно цікавився історією слов'янських культур. Д. Чижевський читав лекції з польської культури, зібрав неосяжний матеріал з історії української культури [29,

с. 33]. Якимось ученим зауважив, що з усіх слов'янських народів найбільш вдячними йому будуть чехи. Внесок Д. Чижевського в чеську культуру охоплює кілька ділянок: дослідження давньої чеської літератури і чеського бароко, світогляду поета К. Гинека Махи, “коменіана” Д. Чижевського, до якої він прийшов через українську духовну історію, оскільки дослідження Г. Сковороди спонукало його зайнятися слов'янськими містиками та християнським містицизмом [22, с. 22].

Будучи невпевненим, у зв'язку з Другою світовою війною, що слов'янські культури збережуться як окремі культурні одиниці, з'являються праці вченого “До символіки барокової поезії”, “Пушкін і романтизм”, “Коменський і німецькі пієтисти”, “Український літературний барок”, “До проблеми безсмертя у Достоєвського”, “Про світогляд Махи”. Деякі з них побачили світ аж через десятиліття. Своїми культурологічними дослідженнями Д. Чижевський наповнив тезу про належність слов'янських культур до середземно-європейської культурної традиції конкретним змістом. При цьому, з погляду вченого, слов'янські культури не були провінційним додатком до західноєвропейської культури: у багатьох статтях він доводить, що без внеску слов'янських культур Європа не була б Європою [51].

Різні слов'янські народи внаслідок релігійних, історичних та політичних обставин, опинилися на більшій чи меншій відстані від центрів найбільш інтенсивного інтелектуального життя Європи. Внаслідок цього посилювалися їхні відмінності всередині тієї єдності, яку позначають словом “Європа”. На думку Д. Чижевського, однією з причин, що ці культурні дистанції та відмінності перебільшувалися, набуваючи характеру відчуження, була ослабленість інтелектуальних спілкувань у європейському культурному просторі. Основні зусилля вченого були спрямовані на те, щоб, шляхом конкретних досліджень, увести слов'янські народи в єдиний простір європейського культурного та інтелектуального спілкування. Славістика як галузь дослідження – за умови, що вона не зводиться лише до лінгвістичних, фольклорних та літературних досліджень, а включатиме й дослідження інтелектуального життя слов'янських народів та його пов'язаності з інтелектуальною культурою західноєвропейських народів – найкраще відповідала означеному задумові Д. Чижевського [22, с. 21].

Розглядаючи біографію Д. Чижевського й аналізуючи його наукову й архівну спадщину, треба визнати, що він ніколи не вкладався в рамки тільки однієї ойкумени, будучи людиною європейської культури – європейцем не у вузькополітичному чи територіальному, а насамперед у духовному сенсі цього поняття. Саме з цієї позиції і треба розглядати його спадщину, не обмежуючись штучно створеними бар'єрами і кордонами [12, с. 30].

У наш швидкоплинний час, коли впродовж життя одного покоління докорінно і не раз змінюються засади панівного світобачення, коли те, що вчора ще вважалось непохитною істиною, буквально на очах відходить у небуття, сам факт, що вчення, обґрунтоване понад 70 років тому, спонукає сучасних дослідників звертатися до нього не лише заради пошани до історичної пам'яті минулого, а й для того, щоб вступити в діалог в ім'я подальшого прогресу науки – чи не найяскравіше свідчення життєвості наукових праць Д. Чижевського. Саме тому доцільно осмислювати внесок, зроблений вченим у розвиток національного й європейського слов'янознавства з погляду сьогодення.

Своєю плідною й багатогранною діяльністю вчений сприяв зближенню європейських народів. На завершення хочемо процитувати Д. Чижевського: “мене завжди цікавила історія слов'янської культури. Не перебільшуючи значення своїх праць, можу стверджувати: мені вдалося на різних ділянках сказати доволі багато нового, що є визнаним окремими дослідниками (наприклад, у чехів сприйняли деякі мої погляди “формалісти” – Мукаржовський, Віліковський; католики – Вашик, Каліста, Кралік; позитивісти – Хендріх)”. Вчений підкреслив також, що підготував багатьох учнів, котрі своїми численними публікаціями посіли самостійне місце в славистиці, особливо доктори Д. Герхардт і А. Мітцше [29, с. 33]. Додамо, що попереду ще значна робота, щоб розвинути той могутній стимул, який дав історико-філософському слов'янознавству Дмитро Чижевський.

Список використаних джерел

1. *Валявко І.* Наукова та архівна спадщина Дмитра Чижевського (до 110-ліття з дня народження вченого) / І. Валявко // Інтернет ресурси [Режим доступу]: www.archives.gov.ua/ArchUkr/Chyjevskiy.rtf 2. *Чижевський Д.* Філософські твори: у 4-х тт. / Під заг. ред. В. Лісового / Д. Чижевський. – К.: Смолоскип, 2005. 3. *Чижевський Д.* Порівняльна історія слов'янських літератур: У 2 кн. / Д. Чижевський. – К.: 2005. 4. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К.: “Орії” при УКСП “Кобза”, 1992. – 230 с. 5. *Чижевський Д.* Антична філософія в конспективному вигляді: Лекції читані в Богословсько-Педагогічній Академії УАПЦ в Мюнхені / Д. Чижевський. – Вид. 2-е. – Кіровоград, 1994. – 71 с. 6. *Чижевський Д.* Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. Чижевський. – Тернопіль: Презент, 1994. – 480 с. 7. *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди. – Харків: Акта, 2003. – 432 с. 8. *Чижевський Д.* Український літературний барок: Нариси / Д. Чижевський. – Харків: Акта, 2003. – 460 с. 9. *Чижевський Д.* Українське літературне барок. Вибрані праці з давньої літератури / Д. Чижевський. – К.: Обереги, 2003. – 178 с. 10. *Діалог культур І.* Матеріали Перших наукових читань пам'яті Дмитра Чижевського. – Кіровоград–Київ, 17–19 жовтня 1994. – К., 1996. – 149 с. 11. *Славістика: зб. наук. праць.* – Т. І.: Дмитро Чижевський і світова славістика / Ред. Р. Мних, Є. Пшеничний. – Дрогобич: Коло, 2003. – 368 с. 12. *Валявко І. Т. І.* Інтелектуальна біографія Дмитра Чижевського: спроба наукової ретроспективи / І. Валявко // Дмитро Чижевський. Філософські твори: у 4-х тт. / Під заг. ред. В. Лісового. – Т. 1. – К.: Смолоскип, 2005. – С. XI–XXXI. 13. *Валявко І.* Діалог кризь роки: листування Дмитра Чижевського та о. Георгія Флоровського / І. Валявко // Філософська думка. – № 6. – 2010. – С. 81–88. 14. *Валявко І.* Дмитро Іванович Чижевський як дослідник української філософської думки: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. філософ. наук / І. Валявко. – Київ. – 1997. – 24 с. 15. *Валявко І.* До інтелектуальної біографії Д. Чижевського: гальський (1932–1945) та марбурзький (1945–1949) періоди / І. Валявко // Магістеріум: історико-філософські студії. – К., 2006. – Вип. 23. – С. 70–77. 16. *Валявко І.* Дмитро Іванович Чижевський як дослідник слов'янського бароко / І. Валявко // Інтернет ресурси [Режим доступу]: <http://barosso.2006.narod.ru/valiavko.htm>. 17. *Горський В.* Дмитро Чижевський як історик філософії України / В. Горський // Дмитро Чижевський. Філософські твори: у 4-х тт. / Під заг. ред. В. Лісового. – Т. 1. – К.: Смолоскип, 2005. – С. XXXI–XXXVIII. 18. *Кралоук П. П.* Юркевич – О. Гіларов – Д. Чижевський: із історії співпраці українських та російських інтелектуалів / П. Кралоук // Інтернет ресурси [Режим доступу]: <http://www.dau.kiev.ua/uk/article/panorama-dnya/pamfil-yurkevich-oleksiy-gilyarov-dmitro-chizhevskiy> 19. *Кралоук П.* Дмитро Чижевський як дослідник філософії слов'янських народів / П. Кралоук // Інтернет ресурси [Режим доступу]: <http://www.simya.com.ua/articles/45/8121/> 20. *Льницький М.* Перша монографія про Дмитра Чижевського Надьярных Н. С. Дмитрій Чижевський Единство / М. Льницький // Дзвін. – 2006. – № 9. – С. 142–146. 21. *Вільчинський Ю.* Історик філософії слов'янства / Ю. Вільчинський // Інтернет ресурси [Режим доступу]: library.kr.ua/kray/chizhevsky/vilchinsky.html 22. *Лісовий В.* Європейська філософія та інтелектуальна культура слов'янських народів у дослідженнях Д. Чижевського / В. Лісовий // Дмитро Чижевський. Філософські твори: у 4-х тт. / Під заг. ред. В. Лісового. – Т. 3. – К.: Смолоскип, 2005. – С. VII–XXIV. 23. *Шкандрій М.* Історія, стиль, епоха, культура: до проблеми національної визначеності культури: з досвіду Д. Чижевського / М. Шкандрій // Слово і час. – 1995. – № 7. – С. 30–35. 24. *Лисий І.* До проблеми національної визначеності культури: з досвіду Д. Чижевського / І. Лисий // Філософська і мистецька культура. – К., 2004. – С. 134–139. 25. *Надьярных Н. С.* Дмитрій Чижевський. Единство смысла / Н. С. Надьярных; Ін-т мировой лит-ры им. А. М. Горького РАН. – М.: Наука, 2005. – 366 с. 26. *Янцен В.* До історії влаштування Дмитра Чижевського та викладання ним в об'єднаному університеті міст Галле і Віттенберга / В. Янцен // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 11. – С. 46–48. 27. *Янцен В.* Про деякі проблеми і парадокси сучасного чижевськознавства / В. Янцен // Філософська думка. – 2010. – № 6. – С. 68–78. 28. *Наєнко М.* Дмитро Чижевський і Київський університет / М. Наєнко // Диво слово. – 2004. – № 10. – С. 61–63. 29. *Чижевський Д.* Життєпис / Д. Чижевський // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 11. – С. 29–33. 30. *Чижевський Д.* Гегель і французька революція / Д. Чижевський // Дмитро Чижевський. Філософські твори: у 4-х тт. / Під заг. ред. В. Лісового. – Т. 4. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 307–338. 31. *Філософський метод Сковороди.* “Abhandlungen der wissenschaftlichen Sevcenko-gessellsschaft in Lemberg”, Bd. 99, 1930. – S.145–171. 32. *Сковорода* и немецкая мистика. “Записки Русского народного университета в Праге”. – Т. II. 1929. – С. 283–301. 33. *Чижевський Д.* Філософія Г. Сковороди / Д. Чижевський. – Варшава: НТШ, 1934. – 219 с. 34. *Чижевський Д.* Гегель і Ніцше / Д. Чижевський // Дмитро Чижевський. Філософські твори: у 4-х тт. / Під заг. ред. В. Лісового. – Т. 4. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 339–360. 35. *Чижевський Д.* Релігійна утопія А. Іванова “Путь”. – Вып. XXIV / Д. Чижевський. – Париж, – 1930. – С. 41–57. 36. *Чижевський Д.* Платон на Древней Руси. “Анналы русского исторического общества в Праге” / Д. Чижевський. – Т. II, 1931. – С. 71–81. 37. *Чижевський Д.* Гегель у Росії / Д. Чижевський // Дмитро Чижевський. Філософські твори: у 4-х тт. / Під заг. ред. В. Лісового. – Т. 4. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 3–306. 38. *Стрелка Й.* Всесвітнє значення Дмитра Чижевського / Й. Стрелка // Київська старовина. – № 2–3 (317–318). – березень–квітень, 1996. – С. 90–96. 39. *Чижевський Д.* Коменський і західна філософія / Д. Чижевський // Дмитро Чижевський. Філософські твори: у 4-х тт. / Під заг. ред. В. Лісового. – Т. 3. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 145–152. 40. *Чижевський Д.* Коменський і німецькі пієтисти / Д. Чижевський // Дмитро Чижевський. Філософські твори: у 4-х тт. / Під заг. ред. В. Лісового. – Т. 3. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 153–157. 41. *Чижевський Д.* Як я шукав рукописи “Pansophie” / Д. Чижевський // Дмитро Чижевський. Філософські твори: у 4-х тт. / Під заг. ред. В. Лісового. – Т. 3. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 201–207. 42. *Чижевський Д.* Філософія життя у Людовіта Штура / Д. Чижевський // Дмитро Чижевський. Філософські твори: у 4-х тт. / Під заг. ред. В. Лісового. – Т. 3. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 3–132. 43. *Чижевський Д.* Із завдань славистичних бібліотек / Д. Чижевський // Бібліотечний вісник. – № 2. – 1996. – С. 24–25. 44. *Чижевський Д.* “Лабіринт світу” Яна Коменського: теми твору та їхні джерела / Д. Чижевський // Дмитро Чижевський. Філософські твори: у 4-х тт. / Під заг. ред. В. Лісового. – Т. 3. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 158–200. 45. *Чижевський Д.* Поза межами краси / Д. Чижевський. – Нью-Йорк, 1952. – 22 с. 46. *Чижевський Д.* Шіллер і “Брати Карамзови” / Д. Чижевський // Дмитро Чижевський. Філософські твори: у 4-х тт. / Під заг. ред. В. Лісового. – Т. 3. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 295–321. 47. *Чижевський Д.* Історія української літератури / Д. Чижевський. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 1956. – 511 с. 48. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні (1931) / Д. Чижевський // Дмитро Чижевський. Філософські твори: у 4-х тт. / Під заг. ред. В. Лісового. – Т. 1. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 3–389. 49. *Чижевський Д.* Деякі проблеми порівняльної історії слов'янських літератур / Д. Чижевський // Дмитро Чижевський. Філософські твори: у 4-х тт. / Під заг. ред. В. Лісового. – Т. 3. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 133–144. 50. *Розумний Я.* Центр і периферія: східнослов'янське середньовіччя в інтерпретації Дмитра Чижевського / Я. Розумний // Інтернет ресурси [Режим доступу]: www.ualogos.kiev.ua/category.html?number=50&category=2 51. *Видатні вчені про Д. Чижевського* // Інтернет ресурси [Режим доступу]: library.kr.ua/kray/chizhevsky/pro_chizhev.html

Ирина Федорив

ВКЛАД ДМИТРИЯ ЧИЖЕВСКОГО В РАЗВИТИЕ ЕВРОПЕЙСКОГО СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ

Статья посвящена выдающемуся украинскому ученому-слависту, философу, историку культуры и литературоведу – Дмитрию Чижевскому. Определяются основные вехи жизни в контексте славистической деятельности исследователя, выясняется его вклад в развитие европейского и национального славяноведения, анализируются концептуальные положения фундаментальных трудов ученого.

Ключевые слова: Дмитрий Чижевский, славистика, история философии славян, история славянской культуры, германо-славистика, славянское литературоведение.

Iryna Fedoriv

CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF D. CHYZHEVSKYY EUROPEAN SLAVIC

The article is dedicated to outstanding Ukrainian scientist Slavist, philosopher, cultural historian and literary critic – Dmytro Chyzhevskyy. The basic milestones of the life and work of the scientist turns his contribution to the development of National and European Slavic, analyzes the conceptual fundamental works of the scientist.

Key words: Dmytro Czyzhevskyy, Slavic Studies, History of Philosophy of the Slavs, the history of Slavic culture, Germanic-Slavic, Slavic literature.

УДК 94 (477)

Юрій Древицький

ДІЯЛЬНІСТЬ В. СТАРОСОЛЬСЬКОГО В МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлена участь В. Старосольського у діяльності молодіжних товариств “Січ”, “Академічна громада”, “Молода Україна”, визначено його вклад у боротьбу за український університет у Львові.

Ключові слова: В. Старосольський, молодіжний рух, студентські товариства, Львівський університет.

Активний процес звернення до витоків національної культури, вивчення творчого шляху українських учених та громадських діячів стрімко розпочався наприкінці ХХ століття і продовжується в сучасних умовах. Перебудова світосприйняття сучасного українця, викликана зламом старої політичної системи, розвитком демократичних процесів у суспільстві, можливістю об’єктивно оцінювати історичні події, що відбувалися упродовж століть на українських землях, зумовила формування його особистості в національно-патріотичному напрямку.

Молодіжні організації відіграли важливу роль у становленні майбутньої національно свідомої інтелігенції в Галичині. Наприкінці ХІХ ст. вони стають осередками наукового і товариського життя студентства з вищих навчальних закладів, захищають права та репрезентують його інтереси перед австрійською владою. Студентські організації також здійснювали активну роботу в напрямку формування особистості, через залучення молоді до наукової та громадсько-політичної роботи в краї. Не був винятком і Володимир Старосольський, який належав до плеяди тих діячів українського національного руху, період становлення особистості яких припадає на кінець ХІХ – початок ХХ ст.

Зазначений хронологічний період надзвичайно цікавий час в історії Галичини, пов’язаний із політизацією українського національного руху. Під впливом М. Грушевського, І. Франка, М. Павлика, О. Барвінського молодь усе активніше усвідомлює себе українцями, висуває радикальні проекти власного майбутнього. Конфронтація з польським національним рухом, коливання між різними спектрами від москвофілів до народовців, було тим тлом, на якому молодь робила вибір власної національної ідентичності.

Період навчання В. Старосольського був важливим з точки зору формування його національної самосвідомості. Оскільки під час навчання у гімназії цілком домінували пропольські настрої, то не могло бути серйозної мови про українське національне виховання. Вперше В. Старосольський познайомився з українським національним рухом під час університетського навчання в Кракові (1896–1897 рр.), де налагодив контакти з українською студентською громадою. Найтісніші стосунки склалися з Василем Стефаніком (на той час – студентом медичного факультету) та Іваном Трушем (студентом мистецтв). Про це, зокрема, свідчать спогади В. Стефаніка, який писав: “...Знав, що він (В. Старосольський – Ю. Д.) українець, та по-українськи не міг сказати речення. Хлопчина панський з виховання, і чи кров прадідівська, чи теорія, – він же дуже любить теорії, – завели його в українську націю і вчинили з нього найкращого між нами чоловіка” [1, с. 26].

Переїзд до Львова, спілкування з С. Дністрянським та М. Грушевським ще більше утверджували в юнака українофільські погляди. Зокрема, він активно включився в український студентський рух Галичини. Після переїзду в 1899 р. до Відня інтерес до української справи у В. Старосольського посилюється. Тим більше, що на той час Відень був другим після Львова центром української студентської молоді. Тамтешня молодь

групувалася навколо таких українських організацій, як “Родина”, “Громада”, “Поступ”, “Товариство ім. св. Варвари”.

Володимир Старосольський, перебуваючи у Відні, вступив до товариства “Січ” – найстарішого і найвпливовішого серед українських молодіжних організацій австрійської столиці. Це товариство виникло ще в 1866 р. [2, с. 9]. У 70-х роках XIX ст. “Січ” надала своїй діяльності суспільно-наукового спрямування [3, арк. 53]. Згідно зі статутом 1896 р., метою організації визначалося створення осередку наукового, літературного і суспільного життя у Відні [4, с. 1]. При товаристві діяли різноманітні гуртки і секції (просвітній, науковий, гурток філософсько-природничої секції, гурток ім. Драгоманова, “Земля”, “Рідна школа”), працювала статистична комісія. “Січ” мала свій прапор, печатку, відзнаки для членів. Товариство винаймало окреме приміщення, створило власну велику бібліотеку, читальню, здійснювало видавничу діяльність [5, с. 27].

Упродовж свого існування “Січ” підтримувала контакти з іншими спорідненими товариствами – не тільки з українськими, а й із чеськими (“Славія”, “Моравія”), сербохорватськими (“Зоря”, “Велебіт”), болгарським (“Балкан”), польськими і російськими. Розвивало діяльність товариство і в Галичині. За його почином, наприклад, було скликано перше студентське (академічне) віче в Коломиї. “Січовики” теж досить активно займалися проблемою українського університету у Львові. Вони організували петиції до Державної Ради, віча та збори, намагалися популяризувати ідею українського університету серед студентів-слов’ян столиці [3, арк. 59]. “Січ” об’єднувала студентську молодь із різними політичними симпатіями (народовці, москвофіли, полонофіли).

1 лютого 1899 р. на загальних зборах товариства В. Старосольського обирають заступником голови і бібліотекарем (на час відпустки голови Р. Сембратовича виконує його обов’язки) [6, арк. 2]. 26 березня 1899 р. на надзвичайних загальних зборах В. Старосольського було обрано 37-м головою товариства “Січ” на літній семестр до 4 листопада 1899 р. [7, с. 123]. Заступником голови став Саноцький, членами проводу – Ю. Бачинський, Д. Левицький, В. Крвавич [8, арк. 91]. Обрання В. Старосольського головою “Січі” беззаперечно засвідчило високий авторитет і провідну роль, яку він виконував у студентському русі.

Однак “Січ” із 1895 р. переживала далеко не найкращі часи. За словами одного із керівників організації, видатного історика, етнографа та мовознавця З. Кузелі, всередині товариства йшла боротьба між старшою і молодшою генераціями. “Молоді завидували старшим січовикам і вели проти них боротьбу... Одначе, коли по кількох літах боротьби взяли кермо в свої руки, то виявилось, що не потрапили піднести товариства. Діловодство було кепське, бібліотека і каса знаходились у найбільшому неладі”, – писав він у праці “Історія віденської “Січі” [3, арк. 58].

З обранням В. Старосольського – представника молодшої генерації – головою, “січовики” сподівалися на піднесення товариства. Під його головуванням відбулися засідання проводу “Січі” (10 та 25 червня, 3 липня 1899 р.) та загальні збори товариства 14 червня 1899 р. За час керівництва В. Старосольському не вдалося суттєво покращити роботу товариства, що можна було пояснити невеликим представництвом українських студентів у Відні. Лише після прибуття до Відня великої групи львівських студентів у 1901–1902 рр. товариство “Січ” змогло активізувати свою діяльність. Підтвердженням цього яскраво свідчить зміна динаміки в кількості членів: 1898–1899 рр. – 14 членів товариства, а у 1908 р. – 97 членів [7, с. 140–141].

Одразу після повернення до Львова, восени 1899 р., В. Старосольський поринув у громадсько-політичне життя столиці краю та швидко здобув авторитет серед українського студентства, став одним із його ватажків. В. Старосольський взяв участь у діяльності, з часом увійшов до керівництва студентського товариства “Академічна громада”, став ініціатором заснування та одним із лідерів організації “Молода Україна”.

Предметом зацікавлень В. Старосольського стали події в підросійській Україні, а саме студентські заворушення 1899 р. в університетах Києва та Харкова. Цим подіям

В. Старосольський присвятив статтю “Студентські рухи в Росії”, опубліковану в лютому випуску “Молодої України” за 1900 р. [9, с. 59]. Уже через рік В. Старосольський виголосив реферат з цієї проблеми на студентському віче у Львові. Показавши принизливе та обурююче становище студентів у російських університетах, доповідач висловив три резолюції: 1) українська молодь Галичини висловлює щирі симпатії російському студентству у його важкій боротьбі; 2) вибраному комітетові доручається “викликати” в інших університетах Австрії симпатії до російських студентів; 3) цьому ж комітетові доручається інформувати австрійську і закордонну пресу про ці постанови. Після дискусії усі три резолюції було ухвалено [10, с. 3].

До студентів російських університетів, від імені В. Старосольського, О. Бержицького, С. Меруновича всередині лютого 1901 р., було надіслано відозву, в якій говорилося: “Ви падаєте під ударами ворожих рук, ми засуджені лишень дожити бездіяльно звісток з поля боротьби! Та ми віримо разом з Вами, що Ваша боротьба скорше чи пізніше мусить скінчитися перемогою і у сій вірі здоровимо Вас...: Щасливої боротьби Товариші!” [11, с. 3].

В. Старосольський докладно зусилля для розвитку діяльності товариства “Академічна громада”, яке виникло в січні 1896 р. на основі злиття двох студентських організацій – “Студентського братства” і “Ватри”. Згідно зі статутом, члени товариства ставили перед собою такі завдання: дбати про матеріальну та моральну підтримку членів, бути осередком наукового і товариського життя українського студентства, здійснювати видавничу діяльність, проводити конференції, літературні вечори та концерти [12, арк. 8]. У листопаді 1899 р. в “Академічній громаді” було 150 членів або близько 42 % усієї світської української молоді Львівського університету [13, с. 119]. Товариство “Академічна громада” відіграло значну роль в тогочасному житті українського студентства. При ньому діяли різні секції: суспільних наук, філософська, інформаційна, літературна; та гуртки: науковий, правників та інші.

Важливість “Академічної громади” як студентської організації підкреслював тогочасний публіцист О. Назарук у дослідженні “Хроніка руху української академічної молоді у Львові від 1861 до 1908 рр.”, зазначивши, що бурхливі студентські демонстрації у Львівському університеті, створення “Молодої України”, жива участь молоді в політичній агітації та організаційно-просвітній роботі, весь цей різномірний рух мав своє наймогутніше джерело в “Академічній громаді” [14, арк. 53].

Володимир Старосольський вступив до товариства 9 жовтня 1897 р. (за іншими даними, 17 жовтня 1899 р.) [13, с. 119–120]. Окрім В. Старосольського цього дня до “Академічної громади” були прийняті М. Нестерович, М. Галущинський, С. Пеленський, Г. Кузів, В. Рейтарський, С. Закревський, Т. Ваньо, О. Миронович, О. Людкевич, І. Василик, Л. Калинич, І. Ганас та Т. Стрипський. А вже 12 листопада 1899 р. був обраний заступником голови товариства [15, арк. 33–34].

20 листопада 1898 р., на засіданні проводу “Академічної громади” В. Старосольського, М. Галущинського та Є. Косевича було обрано до комісії, що мала зайнятися підготовкою і висланням меморіалу до міністра освіти в справі українського університету [14, арк. 62].

Межа XIX–XX століть у Галичині характеризувалася прискореним національним розвитком українців, зростанням їхньої національної свідомості. Однак, політичне й економічне відродження українського народу наштовхувалося на запеклий опір поляків – домінуючої нації в Галичині. Польсько-українське протистояння велося на всіх напрямках суспільно-політичного життя краю. Особливо гострим воно було в питанні створення у Львові українського університету.

Австрійська влада відкривала Львівський університет як двомовний (утраквістичний) науковий заклад, але фактично ця двомовність існувала лише на папері. Керівництво університету належало полякам. Так, у 1899–1900 рр. обов’язки ректора виконував о. Ю. Більчевський, деканом теологічного факультету був о. Ю. Комарницький, правничого – Т. Пілат, медичного – А. Нога, філософського – К. Твардовський [16, с. 3]. Тільки на декількох кафедрах у Львівському університеті викладання дисциплін велося українською

мовою (теологічна, педагогічна, цивільного та кримінального права, кафедра української мови і літератури та кафедра всесвітньої історії). Більшість кафедр проводили навчання польською мовою. Такий стан не відповідав ні педагогічним вимогам, ні, тим паче, національним потребам українців.

У боротьбі українського громадянства за університет найактивнішу позицію займала молодь, що організувала бурхливі демонстрації, з'їзди та інші масові акції. Молодіжні товариства висували змагання за український університет як одну з перших передумов здобуття Україною власної державності. Не залишалась осторонь і “Академічна громада”.

13 липня 1899 р. вперше було проведено студентське віче у Львові, основною вимогою якого було відкриття українського університету у Львові. Одним із ініціаторів цього віча був В. Старосольський [17, с. 205]. Він же представляв на цьому зібранні українське студентство Відня. Головне місце у виступі зайняло питання, якому власне й було присвячене зібрання – проблемі організації у Львові українського вищого навчального закладу. Якщо українці мали все ж таки незначну кількість початкових шкіл і гімназій, то тієї найвищої інституції, яка є мірилом культури кожного народу, у них немає, підкреслив В. Старосольський. Його промова настільки вразила присутніх, що її початок було вміщено на першій сторінці праці “Українсько-руський університет у Львові. Пам'яткова книжка першого віча студентів Українців-Русинів всіх вищих шкіл Австрії в справі “основания українсько-руського університету”, присвяченої цим подіям. Провідник українського студентства Відня поєднав у своїй промові історію з сучасністю та показав необхідність і право українців на власний університет: “Коли чужу ріллю уміли наші люди орати, що добули би вони для культури, коли б на рідній почві були знайшли спосіб працювати! А конечними условинами до научної праці є для нас власний університет” [18, с. 1]. Це була перша такого роду поява Володимира серед широкого кола українського студентства Галичини. На цьому зібранні він також висловлював своє обурення з приводу недопущення студентів-богословів до участі у віче.

Безумовно, на виступ В. Старосольського вплинули думки провідних діячів краю, зокрема, викладача університету М. Грушевського про заснування українського вузу, опублікованих у галицькій пресі. Наприклад, газета “Діло” вмістила велику статтю М. Грушевського “Добиваймося свого університету!” (2 (14) липня 1897 р.). У ній автор закликав уряд не доводити університетську справу до непотрібної боротьби та надати українцям можливість досягнути своє конституційне право на вищу національну школу. Українці повинні мати свій університет – це їхнє право і пекуча потреба, наголошувалось у статті [19, с. 2].

Студентське віче ухвалило, що для успіху боротьби необхідно мати центральний орган, який би підтримував зв'язок як між студентськими громадами, так і окремими діячами. На зібранні було обрано організаційний комітет, який, відповідно до рішення віча, затвердив редакційну комісію майбутнього студентського журналу, до якої увійшов і В. Старосольський [20, с. 94]. На зборах молоді, що відбулися після віча (13 липня 1899 р.) було прийнято проект організації студентської молоді з головним комітетом у Львові і осередками при кожній вищій школі, де навчалася українська молодь.

У 1899 р. у Львові було засновано товариство “Молода Україна”. Організація була, по суті, неформальною. Вона не мала списків, не вела протоколів, а зв'язок між учасниками носив особистий характер, базувався на зустрічах і листуванні. Проте організація відзначилася високою дисципліною та глибоким ідеалізмом її членів. Територіально вона охоплювала Галичину й Буковину, а її ряди, що включали навіть учнів середніх шкіл, налічували близько тисячі осіб [21, с. 68]. Як відзначав С. Ріпецький, “ініціатором та одним із передових ідеологів “Молодої України” був студент прав Львівського університету Володимир Старосольський, палкий український самостійник та ідеаліст, людина кришталюного характеру, глибокої вродженої культури, небуденного таланту та сердечної і товариської вдачі” [22, с. 7].

Очолював “Молоду Україну” провід – “комітет десяти”, директиви котрого виконувалися точно і без протестів. Один із його членів – Л. Цегельський так описав комітет

у споминах: “Управа створила себе сама, самостійно, дорогою особистого порозуміння десяткох найдіяльніших і найрухливіших тоді... провідників української університетської молоді у Львові, їхній авторитет і моральний престиж серед товаришів студентів був такий, що нікому й в голову не приходило квестіонувати факт самозванчого складення і складу “Комітету Десяти”... Все, що від того комітету виходило, було наче святим приказом...” [21, с. 69]. Цей “комітет десяти” складався з членів п’ятьох політичних партій. В. Старосольський в ньому представляв соціал-демократів.

На тих же зборах молоді, після віча, було вирішено заснувати часопис “Молода Україна”. Був утворений організаційний комітет, якому доручено провести в життя заснування студентського органу. Восени 1899 р. був утворений редакційний комітет у складі О. Грабовського, В. Старосольського, В. Темницького, Є. Косевича, Л. Цегельського, А. Крушельницького, С. Горука. 1 січня 1900 р. вийшло перше число “Молодої України” [23, с. 1]. Організаційний і редакційний комітет складався майже з одних і тих же осіб.

Мета, яку вони ставили, була сформульована в програмній статті, якою відкривався перший випуск часопису. Її авторами були голова “Академічної громади” Є. Косевич та В. Старосольський. У ній підкреслювалося: “Хочемо стати устами української молодіжи, якими вона мала висловлювати свої мої святі ідеали. Символом цих ідеалів, стягом, що під ним спішитемо у бій за наші ідеали, є для нас одно велике слово: Україна. Наша національна ідея – се не само питанє мови, несамо питанє етнографічної відрубности; се питання політичної независимості, питання потреб поневоленних верств нашого народу, повної соціальної справедливості. Цілью нашого видавництва стати органом молоді всієї України. Між молоддю учнівською і молоддю середніх шкіл досі немовби стояв хінський мур. “Молода Україна”, вивішуючи стяг наших спільних ідеалів, має метою знищити цей кордон, заставити до праці всі гурти нашої молоді, бо це наші спільні ідеали, ідеали всієї молоді України” [23, с. 1–2]. Місячник виходив упродовж 1900–1902 рр. Його редактором і видавцем вважався М. Залітач [24, с. 136], а серед авторів виділялися В. Старосольський і Л. Цегельський, за участі котрих побачило світ 33 номери видання.

У цих статтях В. Старосольський розвивав ідеї модерності української культури та боротьби за власний національний університет. Ці завдання, на його думку, мали передувати реалізації ідеалу організації – створенню незалежної Української держави. Про це писав В. Гнатюк: “Не лишатися позаду в культурному поході людскости...”, “по силам своїм докинути щось до суми культурних добутків людства...” і друге, що “рідний університет є... конечним кроком по дорозі до нашого ідеалу, яким є Україна ірредента” [25, с. 57].

Українська національна ідея В. Старосольського мала широкий соціально-політичний зміст, атрибутами якої були не тільки національна державність, але й політична і національна свобода, демократія і соціальна справедливість. Без сумніву, цьому сприяло захоплення В. Старосольського популярними тоді серед молоді соціал-демократичними ідеями, а також науковий інтерес до національної проблематики, що згодом оформилося у власну науково обґрунтовану теорію нації.

У межах роботи в “Молодій Україні” В. Старосольський багато уваги приділяв налагодженню контактів із Наддніпрянською Україною. Зокрема, він намагався отримати статті для журналу з Наддніпрянщини. Здійснення цього задуму відбувалося як на легальних, так і на конспіративних засадах. Так, через адвоката Миколу Шухевича, дядька своєї нареченої Дарії, він отримав брошуру Миколи Міхновського “Самостійна Україна”, видав її у Львові, а потім переслав тираж на Наддніпрянщину. Також ним були налагоджені зв’язки із Лесею Українкою, котра стала однією із дописувачів “Молодої України”. Головним партнером організації у Наддніпрянщині була Революційна українська партія (РУП), з членами якої були налагоджені регулярні стосунки. Конспірація при цьому була такою, що навіть “Комітет Десяти” у повному складі не був поінформований про людей і шляхи цього підпільного спілкування. Л. Цегельський називав чотирьох втаємничених: себе, С. Горука, В. Темницького і В. Старосольського [21, с. 79]. Хоча С. Ріпецький вказував на обізнаність у цих справах і Л. Ганкевича [22, с. 9].

8 липня 1900 р. організаційний комітет “Молодої України” за підписами В. Старосольського та О. Грабовського звернувся до студентської молоді з відозвою, щоб публічно заявити свої вимоги української самостійності: “Нашим обов’язком заманіфестувати, що вся українська молодь стоїть і стоятиме під прапором незалежності України. Нашим обов’язком є односердно та однастайно друг при друзі, грімко та твердо проголосити світові, що найвисшою ціллю, найвисшою ідеєю національно-політичних змагань усієї молодіжки є незалежна Україна! Прибувайте на віче всієї української молоді з висших австрійських шкіл до Львова! Тут довершимо ідейного діла найкращих душ України! Тут закінчимо ми славно столітє нашого відродження! А на переломі двох віків засяє в блиску горячої любови, святих поривів і могутчої туги Ucraina surgens!” [13, с. 124].

14 липня 1900 р. у Львівському готелі “Беллею” зібрався загальний з’їзд українського студентства і середньошкільної молоді. На віче прибули професори-українці Львівського університету, а також професор Ю. Романчук, Д. Савчак, М. Павлик, В. Охримович, В. Левицький, Л. Ганкевич та ін. Головою віча був обраний В. Старосольський.

Закриваючи з’їзд, В. Старосольський проголосив: “І підносимо ми боєвий стяг нашої самостійності і підносимо його в упоєню нашої віри, що ідемо в бій не лише за своє, а за щастя цілого людства. Підносимо його в тім глибокім пересвідченню, що Україна, коли стане, то “засвітиться світ правди” не лишень для себе, а для мільонів страдаючих і в рядах вільних народів піде добувати кращу долю людскости”. Закінчилося віче гімном “Ще не вмерла Україна!” [13, с. 126].

Звичайно, що ідеал незалежності в ті роки усвідомлювався В. Старосольським як доволі віддалена перспектива. Розуміючи це, він був одним з ініціаторів низки заходів, розрахованих на підняття національної свідомості. При підтримці організаційного комітету “Молодої України” в 1900 р. у Галичині пройшли Шевченківські вечори, зокрема в учительській жіночій семінарії в Перемишлі та Львові, в Самборі, в українській гімназії Львова, Коломиї та Перемишлі, учительській чоловічій семінарії Львова та Сокаля, гімназії в Тернополі, Золочеві, Бучачі, Стрию, Дрогобича, Станіслава, Бродів, реальній школі Тернополя, в бурсі товариства “Народний дім” в Чернівцях та ін. Учасником багатьох із цих заходів був В. Старосольський. Пам’ятними для нього виявилися Тарасові вечорниці в Львові 27 квітня 1900 р. У промові від молоді він підкреслив: “І як знаємо ми, що прийде і для нас день великого свята братерства і волі, так знаємо рівнож, що як його заповідь і услівє мусить прийти хвилина, коли на широкій області наших земель, поміж мільонами синів нашого народу, не буде ні одної груди, що не була-б жертвником Тарасових ідеалів. Лиш тоді ми чисті душею, гідні великої благодати волі, підємо її стрічати. Тоді і прийде великий день воскресіння. А щоби він прийшов, ми не пожалуємо і крові, коли її буде потреба, щоб скорійш поплило русло нашого життя, і скоріше донесло нас витати дождану хвилину! Бо знаємо ми, що не дождати нам чужі ласки, і знаємо, що ідемо в боротьбу, в якій лиш власна заслуга і власна сила дасть нам те, що належить ся нам – в якій буде витязем той, що горячіше бажає і більше готов посвятити в якій і ми, хоч би ціною життя – мусили побідити!” [13, с. 122].

Черговою акцією стала сецесія українських студентів Львівського університету в 1901–1902 рр. Це акція протесту проти покарання університетською владою тих студентів, які організували віча за створення українського університету та в цілому проти шовіністичної політики австрійської влади. Безпосередньою причиною сецесії була заборона українцям складати присягу рідною мовою. Автором ідеї та ініціатором виступив В. Старосольський [21, с. 76]. Ще у вересні 1901 р. він разом з іншими студентами закликав вносити подання в університет українською мовою [26, с. 3]. Внаслідок цієї акції, яку широко підтримало українське громадянство, 3 грудня 1901 р. 440 українських студентів покинули Львівський університет і перейшли навчатися до інших університетів Австро-Угорщини. Про своє рішення студенти того ж дня повідомили українську громаду закликом у газеті “Діло”. Зміст заклику свідчить про те, що студенти надавали своєму вчинкові епохального значення. З цього приводу В. Старосольський в опублікованій статті з пафосом писав: “Се сини твої

покидають нині святі простори твоїх земель. На жертovníк долі твоєї кинули нині сини твої велике слово. І слово се палає смолоскипом і слово се дріжить розгуком великого звона і лине до тебе; могуче, велике – віщує дні, що грядуть. Се слово дітей твоїх, що йдуть за твоєю долею – в бій ідуть, як сотні твої ходили шукати правди, волю добути тобі народові! Се дні вертають, що давно минули. Се воскресають горді твої полки-лицарі сплячі проснулись в могилах – на бій останній, на бій великий” [13, с. 128].

У грудні цього ж року В. Старосольський репрезентував “Молоду Україну” на прощанні сецесіоністів [27, с. 3]. Безпосередньо при від’їзді з вокзалу він закликав товаришів-вигнанців, “щоби тямили на святі і безмежні обов’язки для русько-українського народу і головної його маси русько-українського мужицтва” [28, с. 1].

У наукових публікаціях, предметом яких є студентський рух у Галичині, традиційно наголошується на спонтанному характері студентської сецесії. Однак розгляд питання у ширшому контексті дає підстави стверджувати, що вона була результатом погоджених дій практично всього галицько-українського політикуму. У низці форм протестних акцій українців проти польської домінації на початку ХХ ст. сецесії не були рідкісним явищем. З метою посилення впливу на політичну атмосферу краю їх активно використовували українські політики.

Першою була сецесія українських депутатів з Галицького сейму в липні 1901 р., другою – виборців у кількох повітах на сеймових виборах у серпні 1901 р. й нарешті – українських студентів з Львівського університету в грудні того ж року. Сюди ж можна віднести двотижневий бойкот українськими депутатами Буковинського сейму в липні 1902 р. й особливо широковідомий галицький аграрний страйк влітку 1902 р. Отже, сецесію студентів з університету не можна ставити поза тогочасної політичної практики українства і, беручи до уваги тези тодішньої української публіцистики, наполягати на її виключно стихійному характері. Тим більше, що у сецесії брало участь практично все українське студентство без огляду на суспільно-партійні орієнтації. Москвофіли, які, зазвичай, відмежовувалися від акцій народівців, а також студенти-теологи, яким факультет забороняв без спеціального дозволу брати участь навіть у студентських вічах, на цей раз діяли разом. Отже, можна стверджувати, що це була спланована, хоча й емоційно насичена акція з елементами спонтанності. Сьогодні вже можна відрізнити речі, як вони відбувалися від того, що про них говорили тодішні політики та публіцисти, акцентуючи на органічну стихійність студентської акції.

Активний виступ студентства засвідчив, що молодь зневірилася у можливості добровільних поступок польського керівництва університету на користь українців, прийшла до переконання необхідності силою відстоювати права. Українська національно-демократична (УНДП), Українська соціал-демократична (УСДП) та Русько-українська радикальна (РУРП) партії, хоч і внесли домагання українського університету в програмні документи, не були готовими до негайної підтримки студентської акції політичними засобами [29, с. 321].

Ця акція була неоднозначно сприйнята в українському середовищі. Дехто вважав, що сецесія була “втечею з поля бою без бою”, через що була неуспішною. На думку В. Старосольського, якщо “бій” зводиться до протестів (навіть із бійкою) та маніфестацій тільки на місці, у Львові, то він не матиме успіху, це буде тупцювання на місці, повторення попередніх помилок. Проблема українського університету залишалася б лише локальною, східногалицькою. Сецесія стала широкою пропагандою справи українського університету, та й всієї української проблематики далеко поза межами Галичини, в усій Австро-Угорщині, а то й за кордоном.

В. Янів уже з перспективи півстоліття твердив: “сецесія... спричинилася до пропаганди української справи й мала найбільше позитивне значення для створення настрою солідарності; цей настрої був початком багатой традиції боротьби за українське високе шкільництво” [1, с. 50]. На думку сучасних дослідників О. Жерноклеєва та І. Райківського, акція не досягла очікуваного ефекту, однак, вона сприяла усвідомленню студентством

неможливості домогтися бажаних змін власними силами, у відриві від боротьби всієї української спільності за національні права, показала необхідність включення молоді в цю боротьбу, в тому числі й у складі існуючих політичних партій [24, с. 136]. Додамо, що ця акція сприяла усвідомленню лідерами молоді власної сили, що дозволило їй при включенні в політичне життя Галичини не загубитися в тіні старшого покоління, а активно відстоювати власні значно радикальніші погляди.

Після сецесії українських студентів, зі Львова до Кракова прибуло досить багато молоді. Між ними був і В. Старосольський. Разом з Л. Ганкевичем, В. Темницьким, Луцьким він заснував нову організацію “Русько-українське академічне товариство” [20, с. 60].

У липні 1902 р. у Львові відбулося чергове зібрання молоді, присвячене сецесії львівських студентів-українців. Відкрив віче В. Старосольський – на той час заступник голови центрального комітету молоді промовою, в якій “охарактеризував політичну “українську” ситуацію та присвятив декілька слів пам’яті застрілених під час страйку в Чортківщині селян” [30, с. 1]. Віче ухвалило рішення про припинення сецесії для того, щоб “справу університетську перенести на ширше поле політичної і соціальної боротьби” [30, с. 2]. Після закінчення віча відбувся “комерц” в цьому ж приміщенні, де проходило засідання. Як керівник цього заходу В. Старосольський привітав присутніх чеських гостей Рудольфа Брожа (співредактор часопису “Samostatnost” і редактор “Casopis”у pokrokového Studentstva”) та Кирила Душека (член масариківської партії реалістів, співредактор часопису “Cas” та редактор “Studentsk’их Směr’iv”) і загалом подякував чехам, що “так гостинно прийняли нашу молодіж у “золотій” Празі” [31, с. 1].

Інша громадська акція “Молодої України”, в якій В. Старосольський брав активну участь – селянський страйк проти визиску селян великими польськими землевласниками в 1902 р. Володимир був одним із чотирьох референтів цієї справи на студентському вічі в липні 1902 р. у Львові. Ці страйки мали мати не тільки соціально-економічний характер, але й були матеріальною відплатою полякам за їх протидію в справі українського університету. Студенти, зокрема ті, які поверталися з сецесії, роз’їхались по селам з пропагандою. Цей історичний і перший успішний страйк, який охопив біля 200 тисяч селян Галичини, був також першим масовим страйком в Європі, який надавав цій акції не лише соціального, а й національного характеру. Згодом у статті “Національний і соціальний момент в українській історії” дослідник відзначав, що ці селянські виступи “в своїй основі були наскрізь стихійним висловом соціальних болів селянської маси, набрали зараз же і з непоборною силою політичного характеру. Вони висловилися дуже скоро цілим рядом політичних постулатів, і з ними тісно зв’язаний початок зорганізованого політичного, революційного руху Револьюційної Української Партії (РУП), діяльність якої була так многоважна, багата наслідками для цілого сучасного політичного українства” [32, с. 160].

Отже, в студентські роки В. Старосольський брав активну участь у громадській роботі. Як один із керівників “Академічної громади”, голова “Січі”, один із співзасновників “Молодої України” він доклав чимало зусиль для розвитку студентських організацій та студентського руху. У 90-х роках XIX ст. відбулася політизація студентського руху, що став важливою складовою частиною українського національно-визвольного руху. Студенти висували на чільне місце гасло боротьби за створення Української держави. Першим кроком на шляху до власної державності стало змагання за український університет. Початок боротьбі за університет поклали студентські з’їзди 1899 та 1900 рр., в організації та проведенні яких особливу роль відіграв В. Старосольський. Він добре зрозумів нагальні потреби українського народу, зокрема в освітніх питаннях. Неабиякі організаційні здібності та задатки лідера, проявлені під час навчання, слугували основою для формування В. Старосольського як майбутнього досвідченого громадського діяча і політика.

Молодий В. Старосольський вважав, що студентство є не стільки професійним, скільки віковим феноменом і покладав на нього великі надії у поступі української нації до історичного самовиявлення. Першим кроком до цього мали стати відмова від стихійності та

перехід до організованих форм роботи. Загалом же, такий потяг до організованості в усьому є визначальною рисою світогляду В. Старосольського.

Список використаних джерел

1. *Старосольський Ю.* Шляхами предків / Юрій Старосольський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – 1991. – Т. 210. – С. 3–115.
2. *Кордуба М.* Історія “Січі” / Мирон Кордуба // Січ. Альманах в пам’ять 30-их роковин заснування тов. “Січ” у Відні. – Львів: З друкарні НТШ, 1898. – С. 7–23.
3. *Центральний державний історичний архів України у м. Львові* (далі – ЦДАЛ України), ф. 362, оп. 1, спр. 514, 115 арк.
4. *Статут товариства українських студентів “Січ” у Відні.* – Відень: Надрук. на розмнож. апараті, б.р. – 4 с.
5. *М-о.* З життя української академічної молодіж у Відні // Шляхи. – Львів. – 1913. – 15 квітня. – № 2. – С. 27.
6. *ЦДАЛ України*, ф. 834, оп. 1, спр. 184, 3 арк.
7. *Кухар Р.* Віденська Січ: Історія Українського Академічного Товариства “Січ” у Відні (1868–1947). В пам’ять 125-річчя від заснування “Січі” / Роман Кухар. – К.: Кобза, 1994. – 187 с.
8. *ЦДАЛ України*, ф. 834, оп. 1, спр. 18, 109 арк.
9. *Жерноклеєв О.* Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899–1918) / Олег Жерноклеєв. – [2-е вид., доп.] – К.: Основні цінності, 2000. – 168 с.
10. *Діло.* – 1901. – Ч. 33. – 12 (25) лютого. – С. 3.
11. *Діло.* – 1901. – Ч. 38. – 17 лютого (2 березня). – С. 3.
12. *Державний архів Львівської області* (далі – ДАЛО), ф. 296, оп. 1, спр. 24, арк. 8.
13. *Ковалюк Р.* Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. / Ковалюк Роман. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2001. – 420 с.
14. *ЦДАЛ України*, ф. 834, оп. 1, спр. 126, 78 арк.
15. *ДАЛО*, ф. 296, оп. 1, спр. 7, арк. 33–34.
16. *Inauguracja roku szkol. 1900–1901 na uniwersytecie Lwowskim* // *Gazeta Lwowska.* – 1900. – 12 października. – № 233. – S. 3.
17. *Головацький І.* Старосольський Володимир-Степан / І. Головацький // Українська журналістика в іменах / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 205–206.
18. *Українсько-руський університет.* Пам’ятна книжка першого віча студентів українців-русинів всіх вищих шкіл Австрії в справі заснування українського університету / Зібрав і видав М. Крушельницький. – Львів: Друкарня народова Ст. Манецкого і Сп., 1899. – 52 с.
19. *Грушевський М.* Добиваймося свого університету! // *Діло.* – 1897. – 2 (14) липня. – № 147. – С. 2.
20. *Леник В.* Українська організована молодь (молодечі організації від початків до 1914 р.) / Леник Володимир. – Мюнхен–Львів: Фенікс Лтд., 1994. – 181 с.
21. *Цегельський Л.* “Молода Україна” – історичний спомин // Календар “Провидіння”. – Філадельфія, 1948. – С. 68–78.
22. *Ріпецький С.* Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин / Степан Ріпецький. – Нью-Йорк: Червона калина, 1956. – 360 с.
23. *Від редакції* // Молода Україна. – 1900. – № 1. – С. 1–2.
24. *Жерноклеєв О., Райківський І.* Володимир Старосольський: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) / Олег Жерноклеєв, Ігор Райківський // Людина і політика. – № 5. – 2003. – С. 135–150.
25. *Гнатюк В.* Справа українсько-руського університету у Львові / В. Гнатюк // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Січень. – Т. XVII. – Кн. 1. – С. 49–72.
26. *Діло.* – 1901. – Ч. 203. – 10 (23) вересня. – С. 3.
27. *Діло.* – 1901. – Ч. 33. – 12 (25) лютого. – С. 3.
28. *Процане* молодіж // *Діло.* – 1901. – Ч. 291. – 31 грудня (13 січня 1902). – С. 1.
29. *Цегельський Л.* Друге віче української академічної молодіж // Молода Україна. – 1900. – Серпень. – № 8. – С. 291–321.
30. *З’їзд* укр.-рускої молодіж // *Діло.* – 1902. – 13 (26) липня. – С. 1–2.
31. *З’їзд* укр.-рускої молодіж // *Діло.* – 1902. – 16 (29) липня. – С. 1.
32. *Старосольський В.* Національний і соціальний момент в українській історії / В. Старосольський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – 1991. – Т. 210. – С. 153–160.

Юрій Древицький

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В. СТАРОСОЛЬСКОГО В МОЛОДЕЖНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье освещено участие В. Старосольского в деятельности молодежных обществ “Сич”, “Академическая громада”, “Молодая Украина”, определен его вклад в борьбу за украинский университет во Львове.

Ключевые слова: В. Старосольский, молодежное движение, студенческие общества, Львовский университет.

Yuriy Drevnitskyi

ACTIVITIES V. STAROSOLSKYI IN THE YOUTH ORGANIZATION THE EARLY XX CENTURY

In the article, participating of V. Starosolskyi is lighted up in activity of youth societies of “Sich”, “Academic society”, “Young Ukraine”, certainly his contribution to the fight for the Ukrainian university in the Lviv.

Key words: V. Starosolskyi, youth movement, student societies, the University of Lviv.

УДК 262.12 (477)

Світлана Штука

ЗВІЛЬНЕННЯ МИТРОПОЛИТА ЙОСИФА СЛІПОГО В КОНТЕКСТІ “СХІДНОЇ ПОЛІТИКИ” ВАТИКАНУ

У статті на широкому фактологічному матеріалі подається історичний портрет патріарха Йосифа Сліпого, який, незважаючи на тиск тоталітарного режиму, захищав і розбудовував ГКЦ.

Ключові слова: Митрополит Йосиф Сліпий, Греко-Католицька церква, “східна політика” Ватикану.

Йосиф Сліпий – одна з найвеличніших особистостей в історії України ХХ століття. Багатогранність інтересів, масштабність інтелекту, динамізм характеру і могутність його волі можна порівняти хіба що з титанами ренесансу чи духовними велетами інших епох. Життя та діяльність Митрополита заслуговує особливої уваги, адже після вісімнадцятирічних ув’язнень та страждань він зумів заявити про себе та Греко-Католицьку церкву на цілий світ.

Міжнародному перебігу подій, пов’язаних із звільненням Митрополита, завдячуємо суттєвим змінам, які відбулися у ставленні Ватикану до СРСР, на початку понтифікату папи Івана ХХІІІ. Таким чином, Йосиф Сліпий, як наставник ГКЦ, після 18 років ув’язнення, отримав право голосу на ІІ Ватиканському соборі у Римі (11 жовтня 1962 року – 8 грудня 1965 року).

Науковці, що досліджують постать Йосифа Сліпого, намагаються з’ясувати його феномен в українській історіографії. Варто назвати низку дослідників, які вивчали це питання у своїх працях: Е. Бистрицька [1], Л. Бойцун [2], Б. Боцюрків [3], М. Михайлишин [6], П. Яроцький [4], А. Сапеляк [7] та інші.

Перед тим, як перейти до розгляду взаємозв’язків між звільненням Йосифа Сліпого та “східною політикою” Ватикану, слід зазначити, що остання протягом століть залишалася одним із пріоритетних напрямків папської дипломатії. Її первинна мета полягала у забезпеченні релігійного життя та збереженні ієрархічних католицьких структур у центрально-східноєвропейському просторі. Це поняття надзвичайно широке й неоднозначне. До широкого вжитку цей термін увійшов у другій половині ХХ ст. і використовувався первинно для означення політики Західної Німеччини щодо СРСР та інших країн Варшавського договору. Згодом його почали використовувати для дипломатичної діяльності Ватикану в центрально-східноєвропейському просторі [5, с. 7].

Звільненню Йосифа Сліпого і участі у ІІ Вселенському соборі передувало загострення міжнародних стосунків, які безпосередньо пов’язані з двома важливими подіями політичного і церковного характеру, що відбулися восени 1962 року. Епізод холодної війни, відомий в історії як Кубинська ракетна криза, призвів, з одного боку, до загострення радянсько-американських відносин, а з другого – активізував пошук компромісу перед обличчям загрози ядерної війни. Тогочасний папа римський Іван ХХІІІ відіграв посередницьку роль у пошуку компромісів між двома наддержавами, ставши важливою фігурою у тогочасній міжнародній грі. Значною мірою це стало можливим завдяки ревізії “східної політики” Ватикану, яка вустами попередників Івана ХХІІІ безкомпромісно засуджувала комуністичну ідеологію [1, с. 393].

Після невдалих спроб налагодити контакти з радянською державою, його попередники – Пій ХІ та Пій ХІІ – були відвертими противниками СРСР, що вплинуло на “східну політику” Ватикану, яка мала полемічний характер. Німецький дослідник Едуард Вінтер характеризує період 1927–1958 рр. у ватикансько-радянських відносинах як час “тридцятилітньої війни”. Апостольська столиця засуджувала комунізм як антихристиянську

ідеологію. Таке ставлення до СРСР не сприяло налагодженню зв'язків на релігійному рівні з Російською православною церквою (РПЦ). Незважаючи на усі суперечності, у 1958 р. відбулися суттєві зміни в “східній політиці”. Поступки у взаєминах між Ватиканом та Москвою стали особисто помітні на тлі протистояння СРСР і США [5, с. 8].

Папа Іван XXIII ініціював скликання II Ватиканського собору (1962–1965 рр.), який став найбільшим за чисельністю форумом в історії католицької церкви. Особливістю цього собору було те, що у ньому брали участь усі католицькі єпископи світу, спостерігачі та представники інших християнських конфесій. Серед гостей, була делегація від РПЦ, що обурило греко-католицьких єпископів, учасників сесії Ватиканського собору, які порушували питання звільнення Й. Сліпого [5, с. 9].

Особливу роль у звільненні Митрополита Й. Сліпого відіграв новостворений секретаріат Ватикану у справі сприяння єдності християн, що виявив усі ази витонченої дипломатії. Саме працівники секретаріату зуміли налагодити контакти з Норманом Казенсом, дипломатом США, який за дорученням президента готувався до переговорів з Хрущовим з питань Кубинської ракетної кризи. Дорогою до Москви Казенс прибув до Риму, де йому було передано особисте прохання від Івана XXIII у справі звільнення Й. Сліпого для участі у соборі. На переговорах у Москві Казенсу вдалось переконати Хрущова зробити жест доброї волі на особисте прохання папи і дозволити Й. Сліпому переїхати до Риму. Згідно з дипломатичними домовленостями між двома сторонами, Й. Сліпий не мав права розповідати про своє минуле і про те, що йому довелось пережити у радянських таборах [4, с. 158].

26 січня 1963 р. прийняли рішення звільнити Й. Сліпого (про реабілітацію не йшлося, оскільки Митрополит залишався для радянського керівництва ідеологічним ворогом) та дозволити йому поїхати до Італії. Щоправда Митрополиту не вдалося відвідати Україну. Його спершу привезли до Москви, провели бесіди з приводу нерозголошення інформації про умови перебування в таборах. Перед від'їздом до Риму 4 лютого 1963 р. Й. Сліпому вдалось таємно висвятити на єпископа Луцького священника Василя Величковського і в такий спосіб забезпечити тяглість підпільних структур УГКЦ [5, с. 9].

У суботу 9 лютого 1963 р., після вісімнадцяти років Сибіру, прибув до Італії архієпископ Львова Й. Сліпий. Наступного дня він зустрівся з папою Іваном XXIII. Митрополит мав час, щоб підготуватися до соборних сесій, а також набратися сил і повернутися до нормального життя. Атмосфера, що панувала у монастирі святого Ніла в Гроттаферраті ідеально сприяла цьому. Тут архієпископа відвідували важливі гості, зокрема: Іван Бучко, Амвросій Сенишин та Андрій Сапеляк [6, с. 62].

Таким чином, прибувши до Риму, Митрополит оголосив світові місце свого перебування і почав готуватися до важливого завдання – виступу на II Ватиканському соборі. Й. Сліпий розгорнув активну діяльність, якої не можна було очікувати від 71-річної людини. “Мойсей українського народу”, як його ще називали, розпочав щонедільні візити до: папської колегії св. Йосафата, генерального дому отців Василіян, Малої української семінарії, відправляв щотижневі богослужіння та займався просвітницькою діяльністю [6, с. 63].

Митрополит Й. Сліпий розпочав свій виступ словами великої подяки усім, хто вірив у його визволення з неволі та можливість перебувати на II Ватиканському соборі. І хоч існувало правило нікому не аплодувати, коли він увійшов до базиліки святого Петра, дві з половиною тисячі отців собору привітали його. Митрополит у своєму виступі згадав про тісні зв'язки української церкви зі вселенською, а на кінець вніс прохання-пропозицію піднести Києво-Галицьку митрополію до статусу патріархату [3]. Тогоріч з'явилися для цього юридичні можливості: на II Ватиканському Соборі ухвалили Кодекс канонів Східних католицьких церков, однією, і сьогодні найбільшою з яких, є ГКЦ. Їх поділили на три групи – церкви на чолі з Митрополитом, верховним архієпископом та патріархом. Патріарший устрій визнали найвищим у церквах східної традиції [10]. Таким чином, постулат патріархату прозвучав на II сесії. Спочатку пропозиція Митрополита викликала значне здивування,

наступного дня світова преса назвала її сенсацією. Але вже на третій сесії собору, в дебатах про єдність східних церков, її підтримали поважні богослови [2].

З огляду на те, що ГКЦ не була піднесена до рівня патріархату, греко-католики діаспори сприйняли собор як своєрідну поразку, про що свідчить сама назва праці о. Івана Гриньоха, – “Собор, який для нас не відбувся”. З усіх очікувань здійснилося лише звільнення митрополита ГКЦ (1963 р.) за допомогою міжнародних сил, що дало йому змогу взяти участь у соборі [7, с. 128].

Хоча й звільнення Митрополита значною мірою можна вважати актом доброї волі Москви стосовно Ватикану в цілому та до Івана XXIII, зокрема, однак, це було одним із найважливіших досягнень “східної політики” щодо зовнішніх відносин із соціалістичною державою. Але скоро стало очевидним те, що прибуття Й. Сліпого до Італії жодним чином не вплинуло на його реабілітацію чи зміни у ставленні до ГКЦ. Радянський уряд не був готовий іти на компроміси з греко-католиками й не мав наміру змінювати релігійну політику. Отже, Йосиф Сліпий став лише об’єктом дипломатичних інтриг Ватикану з СРСР.

Список використаних джерел

1. *Бистрицька Е.* Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого престолу з Росією та СРСР 1878–1964. Монографія // Елла Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.
2. *Бойцун Л.* Патріарх Йосиф Сліпий як ісповідник ідеї національної церкви / Л. Бойцун // Ідея національної церкви в Україні. – Т., 1996. – С. 10–13.
3. *Боцюрків Б.* Українська Греко-Католицька церква в катакомбах (1946–1989) / Б. Боцюрків // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Львів. – 1993. – № 1. – С. 128–129.
4. *Історія релігії в Україні в 10-ти томах.* Т-4. Католицизм. // За ред. П. Яроцького. – К., 2001. – 598 с.
5. *Михайленко А.* “Звільнено мене, та не повернено волі моїй рідній Церкві” / Андрій Михайленко / Патріархат. – №1(434) – 2013. – С. 7–11.
6. *Михайлишин М. М.* Блаженніший Йосиф Сліпий та ідея патріархату УГКЦ / М. М. Михайлишин. – Львів: Свічадо, 2007. – 192 с.
7. *Сапеляк А.* Українська Церква на Другому Ватиканському Соборі / А. Сапеляк. – Львів: Стрім, 1995. – 216 с.
8. *Сердюк Н.* Митрополит катакомбної церкви / Н. Сердюк // Пам’ять століть. – 2002. – № 6. – С. 82–102.
9. *Митрополит Йосиф Сліпий 18 років відбув у радянських концтаборах* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/history-journal/_mitropolit-josip-slipij-18-rokiv-vidbuv-u-radyanskih-konctaborah/421895
10. “Якби не було Вселенського Собору, нашої Церкви тепер не існувало б в Україні” – о. Андрій Сапеляк [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.dukhovnist.in.ua/uk/dukhovna-demokratiya/196-sapeliak.html>

Светлана Штука

ОСВОБОЖДЕНИЕ МИТРОПОЛИТА ИОСИФА СЛЕПОГО В КОНТЕКСТЕ “ВОСТОЧНОЙ ПОЛИТИКИ” ВАТИКАНА

В статье на широком фактологическом материале показан исторический портрет патриарха Иосифа Слепого, который, несмотря на давление тоталитарного режима, отстаивал и развивал ГКЦ.

Ключевые слова: Митрополит Иосиф Слипий, Греко-Католическая церковь, “восточная политика” Ватикана.

Svitlana Shtuka

RELEASE OF METROPOLITAN YOSYF SLIPIYI IN THE “EAST POLICY” CONTEXT OF VATICAN

The article offers the analysis of a historic portrait of patriarch Yosyf Slipiyi on widely-spread materials, which, despite the pressure of the totalitarian regime, defended and developed the Greek Catholic Church.

Key words: Mitropolite Yosyf Slipiyi, Greek Catholic Church, “Eastern policy” Vatican.

УДК 94 (477)

Олег Пилипишин

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ Ю. РОМАНЧУКА ЯК ДЕПУТАТА ВІДЕНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ

У статті автор висвітлює діяльність Ю. Романчука у законодавчому органі Австро-Угорської імперії: промови політика та конкретні пропозиції щодо зміни колоніальної політики уряду стосовно Східної Галичини.

Ключові слова: Східна Галичина, виборчі округи, Юліан Романчук, Австро-Угорська імперія, виборча реформа, законопроект, органи влади, промова, стенографічний протокол.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. українців у парламенті Австрії та сеймі Галичини налічувалось одиниці. Австро-угорський уряд усіма засобами нацьковував у Галичині поляків на українців, надаючи їм перевагу через використання політики цензів на виборах, призначаючи посадових осіб, неприхильних до українства, забороняючи розвиток української мови, культури, початкової школи, відкриття українського університету та інших прав, передбачених конституцією монархії. Однак, на початку XX ст. відбулися подальші зрушення у суспільно-політичному житті України, вирішальну роль у якому продовжувала відігравати інтелігенція. У її середовищі зростала частка вихідців з народу, передусім селянства. Українська інтелігенція, будучи тісно пов'язаною з життям села, малого і середнього міста, виражала притаманні їм політичні стереотипи. У цей час виникла система політичних партій соціалістичного, ліберального та національно-революційного спрямування. Вони спирались на масову легальну пресу, яка після 1905 р. стала доступною в Україні.

Виняткове значення мала діяльність парламентських фракцій у законодавчих органах Австрії. Запровадження загального виборчого права в Австро-Угорщині супроводжувалось створенням у Галичині надто великих сільських виборчих округів, у яких 30–40 тис. виборців мали тричі з'являтися на виборчі дільниці. За таких умов навіть двомандатність округів обмежувала можливості селян порозумітись та зорганізуватись, надавала перевагу місцевим освіченим верствам населення (полякам), сприяла зловживанням адміністрації. Крім того існували привілейовані міські округи, у яких 1–2 тис. виборців обирали депутата одразу. Це породжувало абсентеїзм виборців, ускладнювало дії українських партій [1, с. 22].

В Австро-Угорщині інші національні рухи слов'янських народів мали уже певні політичні здобутки. Для поляків, наприклад, співпраця з українцями означала обмеження власних прав, привілеїв. За економічним розвитком, культурним рівнем, конфесійною приналежністю українці Австро-Угорщини теж істотно відрізнялись від усіх інших народів імперії. Тому українські політики часто співпрацювали з урядом, німецькою фракцією у парламенті [2, с. 98].

У парламентській тактиці українці намагалися забезпечити співвідношення між вирішенням перспективних питань, досягненням стратегічної мети (автономії, незалежності) і контролювати поточні, щоденні питання. Тому вони мусили вибирати відповідні методи боротьби – від принципової безкомпромісної позиції щодо дій урядів, конкурентних політичних сил, до прийняття правила парламентської “гри”, не гребуючи таємними угодами, закулісними змовами, тимчасовими коаліціями з противниками. Українська фракція підтримувала уряд або дотримувалась нейтралітету в питаннях, пов'язаних з фінансуванням військових витрат, торговельною політикою, анексією Боснії. Лідери фракції розраховували на те, що уряд, в обмін на лояльність, сприятиме реформі виборчого права у Галицький сейм, обмежить свавілля і зловживання контрольованої польськими силами місцевої адміністрації, збільшить асигнування на українську освіту, але ці сподівання були марними.

У напруженій боротьбі методом проб та помилок українські політики здобували парламентський досвід. Діяльність парламентської та сеймової фракцій викликала дискусію в УНДП щодо координації дій між проводом партії та депутатами, можливості критикувати дії фракцій у партійному органі “Діло”. Так, сеймовій фракції у 1908 р. заборонялося брати участь у переговорах, укладати союзи з поляками щодо принципових питань, оскільки такі дії дискредитували політику УНДП. У газеті крім того заборонялося критикувати дії фракції і навіть влітку 1908 р. усунуто з посади її редактора [3, с. 398]. Активним учасником парламентських баталій був і Ю. Романчук.

Упродовж 1909–1913 рр. у Віденському парламенті українські депутати неодноразово вдавались до практики “голосної обструкції”, унеможливаючи обговорення і прийняття рішень під час розгляду ключових бюджетних питань [4, с. 85].

Упродовж 1891–1897 рр. і 1901–1918 рр. він, член австрійського парламенту (1907–1910 рр., 1916–1917 рр. голова УПР, з 1910 р. – віце-президент парламенту). Усі ці роки Ю. Романчук проживав у Відні про що свідчать реєстраційні документи про перебування на території столиці Австро-Угорської імперії [5] (див. додаток А).

З парламентської трибуни він захищав та виборював права українців, гостро критикуючи віденський уряд та польське керівництво Східної Галичини. Питання, яких торкався політик під час обговорень, вражають своєю багатовекторністю. Детально проаналізувати парламентську діяльність Ю. Романчука можна на основі аналізу стенографічних протоколів [6].

Парламентарій завжди був об’єктивним інтерпретатором становища українського народу. Дуже часто він займав протилежну позицію до уряду. Дотримуючись звичайної парламентської практики, Ю. Романчук спільно із однопумцями часто голосували проти найважливіших проектів держави. Також варто сказати, що він свідомо розрізняв потреби держави від потреб уряду. Так, попри неприхильність до уряду, 19 червня 1891 р. під час засідання XI сесії, Ю. Романчук разом з товаришами проголосували за затвердження бюджету, стверджуючи, що потреби держави необхідно брати до уваги, без урахування відносин з відповідним урядом. Таким чином, українські депутати мали усі підстави сподіватись на реакцію уряду, особливо східногалицького мандату, що в майбутньому будуть прийняті до уваги потреби українського народу [7, с. 936].

Конфлікти українських депутатів з урядом, на переконання Ю. Романчука, розпочалися з того часу, коли він намагався примирити поляків і українців. Проте, засоби, які уряд до цього часу використовував, не виправдали себе. Загалом політика уряду, його підхід, полягав у тому, щоб не втручатися в суперечку між сторонами. Урядовці прагнули уникнути подолання труднощів і перешкод. Мабуть, уряд сподівався, супротивники вичерпають сили і тоді будуть поступливіші [7, с. 936] (див. додаток Б).

Пасивна політика не могла тривати надто довго. На думку Ю. Романчука, уряд повинен стати посередником у вирішенні назрілих проблем взаємин між українцями і поляками [8, с. 937].

Система або безсистемність тривала занадто довго, уряд поводився пасивно стосовно обох сторін, і навіть, ймовірно, просто зі зручності, ставав не завжди на справедливую сторону, а на сильнішу. В результаті пасивного ставлення австрійського уряду до проблеми, протистояння посилювалось [8, с. 937]. Уряд прагнув не втручатися в українсько-польські взаємини. На думку Ю. Романчука, він намагався бути посередником [8, с. 937].

Юліан Романчук стверджував, що уряд оголосив цю політику не своєю кінцевою метою, але тільки як тимчасовий засіб для їх кінцевих цілей. Ця політика носила консервативний характер, дозволяючи всьому, що існує, зберігатися надалі, принаймні упродовж деякого часу. Вона була вигідною для влади [8, с. 937].

На переконання Ю. Романчука в австрійському парламенті між його окремими депутатами були значні відмінності. Деякі з них не тільки користувались повною мірою їх національними правами, але й виконували певну діяльність у цілій державі, інші робили це у

своїх федеральних землях, ще інші принаймні володіли окремими правами, а ще інші боролися за своє національне існування.

Отже, Ю. Романчук вважав, що уряд повинен був зважати на потреби народів імперії. Звичайно, в першу чергу, спрямовані на забезпечення їх існування і побутових потреб. На той момент серед народів, чії потреби були найбільш нагальними, були в першу чергу українці.

Наприкінці січня 1906 р. розпочалася наступна сесія австрійського парламенту, на якій уряд мав виступити з проектом виборчої реформи. З метою донести до правлячих кіл волю українського народу в даній справі 2 лютого 1906 р. на площі біля Високого Замку у Львові УНДП скликала крайове українське віче. Учасники маніфестації прибули з різних повітів Східної Галичини, а їх чисельність, згідно з різними даними, сягала 30–50 тис. осіб, що свідчило про зацікавленість українців назрілими проблемами. На віче виступили від націонал-демократів голова Народної Ради К. Левицький та Є. Олесницький, від радикалів – К. Трильовський, від соціал-демократів – С. Вітик. У виступах представників селянських громад звучали заклики покладатися лише на себе у боротьбі за свої права.

Окремо в той же день і час в Народному Домі й на площі біля нього організували віче москвофіли. Чисельність його учасників була незначною, але прийняті рішення були подібними до тих, які ухвалили народовці на Замковій площі [9, с. 565–567]. Як зазначав український соціал-демократ С. Вітик, тоді у Східній Галичині упродовж місяця відбулося понад 500 віч та селянських зібрань [10, с. 7].

Вимоги українського народу стали основою пропозицій щодо способу проведення виборчої реформи, з якими виступив в австрійському парламенті голова Українського парламентського клубу Ю. Романчук. Вони включали вимоги здійснити розподіл мандатів не за територіальним принципом, а за національними виборчими округами, не допустити нерівноправних виборів у Галичині, порівняно з іншими краями, а також не дозволити владі відкрито сприяти польському елементу, поліпшити правила про виборчі комісії з метою усунення виборчих зловживань, створити верховний виборчий трибунал для їх розслідувань, дотримуватися співвідношення між податковою та виборчою спроможністю, рівнем культури та іншими обставинами, які допускали громадян до виборів, а в розподілі мандатів визнати як найцінніший капітал індивідуальність людини, не пов'язувати питання про виборчу реформу із розширенням крайової автономії, зокрема, для Галичини [11, с. 34].

Однак навіть прихильники демократичного виборчого права – польські соціал-демократи на чолі з І. Дашинським і “людовці” на чолі з Я. Стапінським, які піддавали критиці польське представництво і його лідера графа Дзедушицького, не погоджувалися з думками Ю. Романчука про поділ виборців за національністю, обов'язковість участі у виборах євреїв і визнання їх за окрему націю.

У своїй черговій промові на XX сесії Ю. Романчук стверджував, що історія виборчої системи Австрії упродовж останніх трьох років показала два своєрідні явища. По-перше, те, що вона здійснена політичними діячами, які були прихильниками загальної реформи, послідовниками реформи виборчої системи. Друге явище – це те, що пропозиції щодо виборчої реформи розвивалися в напрямку загального і рівного виборчого права. Ці два факти доводять як необхідність реформи виборчої системи в цілому, так і введення загального, рівного, прямого виборчого права. Що стосувалось загального, рівного і прямого виборчого права, то усвідомлення необхідності його реалізації сприяло запровадженню його у все більш ширші кола. На той момент дійсний уряд намагався створити тільки видимість реформи [12, с. 1328] (див. додаток В).

Як стверджував Ю. Романчук, це була чергова спроба завуалювати уже існуючі, вигідні для уряду правопорушення. Зрештою, якщо виборча реформа прозора і об'єктивна, то її метою має бути насамперед – усунення існуючих протиріч. У даному випадку кожна категорія виборців мала б мати своїх представників для захисту своїх інтересів. Крім недостатнього права голосу, українці мали надто нерівномірний вибір повноважень з-поміж

окремих класів виборців. У свою чергу уряд відкидав усі звинувачення, стверджуючи, що при нинішньому парламенті цього неможливо зробити [12, s. 1328].

Ситуацію стосовно однакової кількості представників від населення прокоментував депутат Ю. Романчук у своєму виступі на черговому засіданні. Він підрахував, що до виборчих класів з кількістю виборців 1 млн 732 тис. і 353 місцями приєднався новий клас виборців з кількістю у 3 млн 601 тис. і 72 місцями. Отже, кількість мандатів у 72 була занадто малою [13, s. 1333].

У відповідь на слова парламентаря, представник уряду аргументував, що зі збільшенням кількості мандатів, у палаті депутатів важче стане контролювати парламент. За словами політика, треба було прийняти одне рішення з двох: або провести реформу, в якій замінити поточну палату депутатів на іншу, по-іншому обрану, з теперішніми або ще краще з меншим вибором місць, або, коли приймали принцип приєднання, то повинні взяти на себе більш широкий вибір місць. Після таких проектів уряду, можна було створювати виборчі округи, які охоплювали б півмільйона жителів, а саме таких округів мало бути 13 [14, s. 1334].

Український політик був переконаний в тому, що у своїх виступах при обговоренні виборчої реформи, провладні депутати говорили лише про оформлення справи, а не про законність. Ю. Романчук вкотре стверджував, що справедливість і законність в усіх аспектах щодо великих і малих, сильних і слабких, привілейованих і ображених – це те, що шукали державні мужі та, на жаль, не знайшли. За словами Ю. Романчука, владна більшість – це не об'єднання для основи спокійного прогресу або корисного розвитку, а одностороннє об'єднання привілейованих з метою утримати їх становище. Таким чином, на його думку, “державна партія” під маскою державних інтересів узурпувалась для того, щоб захищати свої права [15, s. 17900] (див. додаток Г). Ю. Романчук був прихильником справжньої, ґрунтовної реформи, яка була б не лише зовнішньою і механічною, а й внутрішньою і органічною. В разі необхідності реформа мала сприяти розвитку державного управління, регенерації державних структур і разом з тим не повинна штучно утримувати при владі застарілу ідеологію, а запроваджувати нову [15, s. 17900].

У контексті обговорення виборчої реформи, Ю. Романчук переконував парламентарів у тому, що 3,5 млн українців – найвірніший, найтихіший, але водночас найбідніший і знедолений народ монархії, разом з тим, він ще й позбавлений своїх представницьких прав і цим не переймалася ані влада, ані жодна з партій коаліції [15, s. 17900]. Захищаючи права свого народу, Ю. Романчук стверджував, що як українці, так і кожен інший народ повинен був мати в середньому по 46 депутатів у імперській Раді, а не шосту частину з цього. Такі реформи він вважав фіктивними, лише для вигляду і які не відповідали вимогам часу [15, s. 17900].

Віденський уряд відреагував на промову українських депутатів і вперше визнав, що в Австрійській монархії існує українське питання. Їх виступ зустрів прихильне ставлення з боку німецьких і чеських депутатів парламенту. Після консультацій з польськими представниками в рейхсраті, центральний уряд уклав угоду з українцями. Згідно з її умовами, українці зобов'язувалися сприяти нормальній праці парламенту, тобто не застосовувати обструкції, принаймні до кінця 1908 р. Зі свого боку, уряд взяв низку зобов'язань: навести порядок в політичній адміністрації краю, розслідувати скарги з приводу виборчих зловживань та притягнути до відповідальності винних урядовців; спільно з польськими представниками вплинути на Галицький сейм з метою ухвалення нової виборчої реформи до крайового органу управління; вирішити питання урядової мови у громадах і провести чесні вибори до громадських рад; вплинути на сенат Львівського університету, з метою прискорення створення українських університетських студій на самостійній основі; підтримати вимогу щодо створення нових середніх шкіл; слідкувати за дотриманням законності щодо українців і поляків; припинити переслідування “Січей”. Уряд надавав українцям концесію у Львові, призначив постійні субсидії для “Просвіти” і схвалив фундацію Народного Дому у Львові [16, арк. 2–10].

Обіцянки уряду були мінімальними і зовсім не стосувалися польсько-українських відносин. Польський дослідник Є. Бушко в зв'язку з цим писав: “Українські вимоги, які віденський уряд намагався виконати, не загрожували ні автономії Галичини, ні домінуванню там польського елемента. Вони полягали в розбудові середнього шкільництва, впровадженні українських представників до Виділу крайового, створенні українського університету та проведенні виборчої реформи, яка мала забезпечити українцям більше представництво в сеймі” [17, с. 191].

Отже, в усіх сферах суспільного життя, в парламентських виступах, простежувалась неоднозначна тенденція щодо українського населення Східної Галичини, ігнорувалась таким чином конституція, у якій чітко прописувався вільний розвиток усіх народів Австро-Угорщини.

У парламентських виступах депутат Ю. Романчук захищав конституційні права усіх народів імперії, але найбільше вболівав за долю українського народу. Він критикував звіт членів уряду і депутатів владної коаліції, які у 1894 р. відвідали Східну Галичину і давали високу оцінку її розвитку, але вони бачили її лише з одного боку, а саме йдеться про електрифікацію. Не дивно, що члени уряду вимагали припинити легенди про важку долю селянства, і дивувались, чому українці мають таке мале представництво в імперській Раді. У Східній Галичині пересічні громадяни мало знали про конституційні закони, національну і політичну рівноправність, свободу. За словами Ю. Романчука “У Галіції всю владу тримає в руках і весь вплив має польська партія, яка складається в більшості з дворянства і при цьому правління землі, яке саме виходить з цієї партії і вона слідує за ним” [18, с. 17901].

Правляча польська партія не мала підтримки польського селянства. Вона мала доволі слабкі позиції. Вона шукала можливості розширення свого впливу і не допустити розвитку іншої політичної партії. Насамперед, використовувалася інформаційна блокада з конфіскацією періодичних видань та заборона вільних народних зборів під будь-яким приводом. Проти непокірних, навіть польської національності, застосовували різноманітні штрафні санкції, навіть судові [18, с. 17901].

У черговому виступі в парламенті Ю. Романчук гостро засудив поляків: “Коли таке проти непокірних польській партії стається, то можете собі уявити, моє панство, як вчинять проти русинів. Політичний та соціальний тиск проти нас є звичайно набагато сильніший і при цьому є також і конфесійний тиск. На дії проти нас панує беззаконня і тероризм і тому багато патріотично налаштованих людей не мають мужності принести для свого народу велику особисту жертву. Оскільки мужність необхідна уже для того, щоб відкрито признати себе русином” [19, с. 17902].

Упродовж 1894–1895 рр. зі Східної Галичини до парламенту надійшло близько 800 петицій стосовно виборчої реформи. На кожних народних і виборчих зборах обговорювалось це питання і звичайно ціла низка народних зборів не відбулись. Також в ландтагу Галичини була представлена пропозиція виборчої реформи усіма без винятку депутатами-українцями до яких приєдналися деякі польські селяни і демократи [19, с. 17902].

Таким чином, пануюча партія, за будь-яких обставин не хотіла виборчої реформи, побоюючись втратити свої панівні позиції у Східній Галичині. На черговій сесії парламенту Ю. Романчук заявляв про те, що антиконституційні дії у ставленні до народу не були випадковими, це – частина системи, ціль якої “поставити русинів в повну залежність від пануючої в країні партії і не дозволити їм міцніти і розвиватись. Але як русин, як демократ і прихильник свободи і прогресу я не можу ставитися з довірою до керівництва, а також терпіти систему, яка сьогодні панує” [20, с. 17903].

У червні 1895 р. Ю. Романчук назвав падіння коаліційної більшості “жалюгідним пошкодженням парламентаризму”, і вважав, що провина за це лежала на партіях минулої коаліції, через їх нетерпимість, самовпевненість та егоїзм. На його думку, парламентаризм в Австрії став заручником бажань партій, представники яких входили до її керівництва. За його словами, суть парламентаризму полягає не у тому, щоб керівництво було вибране з

членів парламенту, а в тому, щоб народне представництво, частково також і сам народ, контролював владу [21, s. 19785] (див. додаток Г).

Одночасно із загальнодержавними справами, Ю. Романчук у своєму виступі вимагав, щоб уряд однаково ставився до усіх країн монархії. Насамперед йдеться про рівне число представництва депутатів, однакову кількість середніх, фахових шкіл, закладів учительської освіти, розвитком залізниці й інших засобів комунікації, промисловості й сільського господарства, часткового регулювання водного господарства, дієвого політичного управління і юстиції. На його думку, це сприяло б подоланню нерівності [22, s. 19786]. Така постановка питання могла бути вирішена лише при умові, якщо б чиновники переймались державними справами, не враховуючи симпатій і побажань з політичних, національних або соціальних та партійних міркувань.

Юліан Романчук неодноразово вказував на те, що свобода виборів у Галичині практично неможлива, оскільки, якщо проаналізувати попередні виборчі кампанії, то вони усі були сфальсифікованими [22, s. 19786].

Ще одна особливість нового так званого “загального виборчого класу”, стосувалася розподілу місць в окремій провінції. Уряд прийняв наступні положення: щодо вибору жителів, прямих податків і кількості діючих мандатів. Що стосується третьої обставини, то її метою було ніщо інше як, не тільки затвердити існуючу несправедливість. Що стосується податкової системи, то вона найбільше могла бути дієвою у представленні інтересів тих, чи інших соціальних груп. Ю. Романчук вважав, що власне заниження кількості місць до парламентських структур не дозволяє українцям реалізувати своє виборче право [22, s. 19786].

Аналізуючи стенографічні протоколи парламентських засідань, можна зробити висновок про те, що важливі законопроекти, що вимагали детального обговорення, приймалися у прискореному темпі й в останню чергу.

Парламент, у багатьох випадках був просто “машиною обробки законів”, більшість з яких не обговорювалися і не приймалися належним чином. Провина за це на президії і на урядові, вони хотіли затвердити якомога більше законів, вигідних лише для влади [23, s. 25832].

Ще одним болючим питанням, якого торкався Ю. Романчук у стінах парламенту була – масова міграція населення зі Східної Галичини. Це привернуло значну увагу не тільки в державних структурах а й за кордоном. У доповідях та звітах комітету з кримінального права зазначалося, що причинами цьому були несприятливі економічні умови, що призвели населення до еміграції [23, s. 25832]. На думку політика, причини еміграції, були різноманітні й він наводив приклади найважливіших. Першою і основною причиною еміграції, про що у доповіді комітету згадувалось лише мимохідь, були несприятливі економічні умови. У багатьох випадках проблема посилювалась через євреїв.

Другою причиною міграції, виступали несприятливі для селян закони, які в більшості випадках були причиною складного матеріального становища селянства. Наприклад, висока плата за нерухомість, сільські товари, розпорядження земельного кадастру тощо.

Третя причина – формалізм, який саме у Східній Галичині дуже часто поширювався, затяжний і повільний характер врегулювання невідкладних питань.

Четверта причина еміграції – часто упереджені методи щодо селян, особливо з політичних, так і з інших мотивів. У листах від селян, які скаржились на переслідування з боку влади і заявляли про те, що їм нічого іншого не залишається, ніж емігрувати [24, s. 25833]. До усіх цих причин, які можна було подолати незначними змінами у законодавстві, потрібно додати ще одну, це – штрафи, накладені на селян [24, s. 25833].

На думку Ю. Романчука, розробники та прихильники закону про штрафи “забули”, що це питання було актуальним у 1859 р., в часи “дурних реакцій” [15, s. 17900]. Політик нагадував, що з моменту прийняття закону про штрафи пройшло 43 роки і тепер “ми живемо все ж таки в державі з конституцією відповідно також і інші запити маємо, і повинні ставити інші претензії” [15, s. 17900]. Ю. Романчук вкотре закликав уряд змінити

законодавство та усунути причини еміграції селян Східної Галичини: "...мушу ставити термінову вимогу, щоб негайно розпочалося знищення фактичної причини, і що там, де селянство Галичини вважає всіх гнобителями чи ворогами, проти яких вони повинні себе постійно захищати, вони знайдуть прихильну радість" [25, s. 25834].

Чисельність населення, що бажали покинути Східну Галичину постійно зростала. 28 червня 1895 р. Ю. Романчук наголосив у парламенті, що селяни зважуються на цей крок "не з великої пристрасті до подорожей, а через гірку нужду, щоб втекти від мучительного голоду або взагалі не рідних відносин у своїй Батьківщині" [26, s. 19787]. Політик був переконаний у тому, що польські посадовці призвели до того, що невеликі земельні ділянки, що були у власності селян, не могли прогодувати населення, що постійно зростало. Влада не пропонувала населенню інших шляхів заробітку. Водночас сотням робітників, що бажали виїхати до США, було відмовлено у видачі паспортів [26, s. 19787].

Разом з тим, стаття 4 конституції гарантувала кожному громадянину імперії не лише право вільного переміщення, а й свободу переселення, за винятком військовозобов'язаних. Продовжуючи виступ, Ю. Романчук нагадував уряду, що такі дії влади незаконні, а також політично небезпечні, оскільки таким чином "створюють багаточисельний і при цьому озлоблений стан пролетаріату щоб забезпечити великим землевласникам дешевих робітників" [26, s. 19787]. Також політик пропонував парламенту зупинити міграцію українців шляхом створення нових джерел заробітку і збільшенням денної оплати праці, а тих, хто виїхав, взяти під свій захист і нагляд [26, s. 19787].

21 квітня 1896 р. була подана в парламент термінова заява, у якій Ю. Романчук скаржився на заборони і резолюції стосовно скликання народних зборів у Східній Галичині. Це питання не раз звучало з вуст політика у залі засідань. І одного разу міністр-президент взяв слово і пообіцяв українським парламентарям провести найретельніше розслідування, і усі матеріали стосовно зловживань, які щоразу наводив депутат Ю. Романчук, зобов'язувався передавати губернаторові краю і, якщо з'ясується, що орган чи посадова особа в тому чи іншому випадку діяли незаконно, обов'язково мали бути прийняті необхідні заходи [27, s. 26238].

Аналізуючи стенографічні протоколи наступних слухань, можна зробити висновок, що розслідування не було і не вживалося необхідних заходів, або уряд не мав жодного впливу щодо східногалицьких органів влади. Після цієї заяви і обіцянки знову відбувалися подібні випадки. У цей період народні збори у Східній Галичині були важливою подією в житті населення, і скликались для конкретних цілей. Народні віча мали інформаційний характер, а також на них обговорювались важливі суспільно-політичні події краю. Тож заборона не дозволяла досягнути організаторам народних зборів поставлених цілей.

Усі законопроекти, що стосувались інтересів українців Східної Галичини, не викликали інтересу серед парламентарів інших національностей. Зазвичай, усі закони, що виносились на розгляд українською фракцією, забувались уже після першого читання. Іноді українські депутати голосували проти урядових законопроектів, зважаючи не тільки на власні інтереси, але й щиро захищаючи інтереси монархії. Такий випадок трапився при обговоренні нового військового кримінального кодексу. Ю. Романчук звинуватив австрійське і угорське представництво у розбіжностях. На думку Ю. Романчука, бажання парламентарів розв'язати це питання стало неможливим тому, що австрійська частина уряду не мала впливу на угорську, зважаючи, що це уряд однієї держави [13, s. 1333].

Продовжуючи тему військової служби рекрутів, політик неодноразово наголошував на проханні населення про введення дворічної строкової служби. Знову ж таки, це питання давно обговорювалось, але не ухвалювалось. На переконання Ю. Романчука, для належної військової підготовки достатньо 2–2,5 років і скорочення терміну строкової служби дало б можливість зменшити поточні витрати на утримання війська [13, s. 1333]. Варто згадати, що 30 % солдатів строкової служби збройних сил Австро-Угорської монархії складали юнаки-українці [13, s. 1333].

Ще одна скарга від населення, яку озвучив Ю. Романчук у сесійній залі, – це жорстока поведінка військових командирів: “поки людська природа не зміниться, поки людство виражається вульгарно, поки воно не переходить із звірства до повної людяності, то завжди виходитиме жорстокість і жорстоке поводження на перший план. Але все одно повинні бути ці обмеження і до мінімально можливої межі, і коли приймуться реальні серйозні заходи проти такого свавілля, то так само будуть установлені більш жорстокі обмеження” [13, s. 1333].

Разом із загальними скаргами населення в українців були свої скарги щодо проходження військової служби. Насамперед, Ю. Романчук вважав, що потреби в утриманні чисельної армії були зайвими і збитковими. Українська мова мало використовувалась в армії. На переконання парламентаря, рідна мова має своє власне значення і свою привабливість для солдатів, як і в цілому для всіх. Як приклад, він наводив кадетську школу у Львові, у якій українська мова була знехтувана повністю [28, s. 1335].

До наступної скарги українців належали релігійні питання. Люди доволі часто скаржились, що релігійні свята українців, навіть найбільші, не дотримувались армійським командуванням, що солдати-українці, особливо ті, які знаходились за межами країни, та й ті, які служили в країні, під час великих свят, примушувались до виконання важких робіт і службових обов’язків. Наприклад, коли члени їх родин святкували Великдень, вони проводили ці дні у напруженій роботі й з тугою та ностальгією думали про свою Батьківщину [29, s. 1336].

Ще одна скарга, озвучена Ю. Романчуком, стосувалась питання військового управління. Воно полягало у тому, що у війську не підтримувались культурні потреби українських солдатів у період проходження строкової служби в армії [13, s. 1333]. Як відомо, в Галичині та Буковині солдати, переважно були неграмотними. Ю. Романчук запропонував “національну асоціацію освіти” українців, щоб під час служби їх вчили читати і писати. Ця пропозиція була відхилена і вмотивована відмовою з передбачуваними міркуваннями, у той час, як парламент прийняв аналогічну пропозицію, запропоновану польським представництвом [14, s. 1334].

Наступним спеціальним зверненням українських парламентарів до уряду була заклопотаність тим, що солдати використовувалися не проти зовнішнього ворога, а проти власного громадянства. Це траплялось у багатьох випадках. Наприклад, під час виборів, робітничих бунтів, охорони правопорядку під час дуже “небезпечних” демонстрацій [14, s. 1334].

Однією з причин гальмування розвитку Східної Галичини була політична система, що упродовж тривалого часу не змінювалася. Наслідки цього спостерігались у культурних, політичних, економічних, зрештою у всіх відносинах. У своїй черговій доповіді на XX сесії парламенту Ю. Романчук наводить декілька фактів багатолітньої колонізаційної політики, скерованої проти українців [14, s. 1334]. Щоб показати очевидний приклад, він вкотре вдавався до перебігу виборів українських представників до парламенту. Також, політик постійно наголошував на проблемі відкриття українських шкіл і гімназій, якими незначними вони були у порівнянні з кількістю навчальних закладів інших національностей. За підрахунками Ю. Романчука, у Східній Галичині, переважно українській частині країни, кількість українських гімназій у шість разів нижча, ніж польських [14, s. 1334]. На переконання Ю. Романчука, українці, стараннями уряду, були повністю залежними від поляків. Українці не мали самовизначення і не мали можливості вільного, самостійного права вибору на виборах, і тому потреби українського народу вирішували поляки [14, s. 1334].

Важливою подією як в політичній кар’єрі Ю. Романчука, так і в історії українського парламентаризму, було обрання українця на посаду віце-президента Віденського парламенту. З цього приводу 24 лютого 1910 р. Ю. Романчук виступив у парламенті з промовою, у якій склав усім парламентарям подяку за свій вибір і за надану йому довіру. Новообраний віце-президент пообіцяв усім присутнім сумлінно виконувати свої обов’язки і висловив надію, що

парламент буде прислухатись до потреб і конституційних, законних побажань українців [12, s. 1328].

Отже, упродовж 1891–1897 рр. і 1901–1918 рр. Ю. Романчук був депутатом австрійського парламенту. В 1907–1910 рр. і 1916–1917 рр. – голова УПР, з 1910 р. – віце-президент парламенту. Як у сеймі, так і в райхсраті, він був визнаним керівником нечисленної української групи, боровся за права української мови, за збільшення кількості шкіл у Галичині й проти адміністративного свавілля. Його становище в українському представництві було впливовим, а після обрання головою української парламентської репрезентації і віце-президентом палати депутатів – стало визначальним.

Зусилля українського парламентського представництва під керівництвом Ю. Романчука скеровувалися на зростання політичного впливу українців у державі, залучення важелів державної політики до розв'язання українсько-польського конфлікту, досягнення українцями низки практичних здобутків у культурно-освітній та економічній сфері. У роки, що безпосередньо передували початку Першої світової війни, українське парламентське представництво зосередилося на виборчій реформі до Галицького сейму й заснування українського університету у Львові.

Українське парламентське представництво, очолюване Ю. Романчуком досягнуло певних успіхів, однак його діяльність не була позбавлена недоліків, одностайності та внутрішніх конфліктів. Неодноразово Ю. Романчуку доводилося примирювати опонентів. Внутрішньо і зовнішньофракційні протистояння не тільки псували авторитет фракції, а й інколи негативно позначалися на кінцевому результаті.

Отже, аналізуючи парламентську діяльність Ю. Романчука, можна зробити висновок про те, що в умовах польської переваги у Галичині та її впливу на австрійський уряд, українська політика не могла мати надто значних результатів. Водночас українське представництво у центральному парламенті стало важливим чинником, на який доводилося зважати. Як голова українського парламентського представництва, Ю. Романчук особисто вів переговори з політичних питань з австрійськими прем'єр-міністрами та цісарем, входив до політичної еліти Австро-Угорщини.

Список використаних джерел

1. Яринович А. Галичина в її прошлом й настоящем: очерки истории национальной жизни русинов в Австро-Венгрии / А. Яринович. – М.: Задруга. – 1915. – 51 с. 2. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення / М. Рябчук. – К., 2000. – 304 с. 3. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848 – 1918. Друга часть / К. Левицький. – Львів, 1927. – 736 с. 4. Аркуша О. Від “подоляків” до “ендемії” (еволюція польсько-українських взаємин на зламі XIX – XX ст.) / О. Аркуша // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 81–89. 5. Magistrat der Stadt Wien. Magistratsabteilung 8. Wiener Stadt – und Landesarchiv. (Анкета для депутатів Рейхсради). – Режим доступу: www.archiv.wien.at. 6. Австрійська національна бібліотека. – Режим доступу: www.alex.onb.ac.at. 7. Republik Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhaus. 25. Sitzung der XI. Session am 19. Juni 1891. S. 936. 8. Republik Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhaus. 25. Sitzung der XI. Session am 19. Juni 1891. S. 937. 9. Лозинський М. З австрійської України / М. Лозинський // Літературно-науковий вісник. – Львів. – 1906. – Річник IX. – Т. XXXIII. – С. 565–582. 10. Вітик С. Під теперішню пору / С. Вітик. – Львів, 1906. – 117 с. 11. Цюцюра Т. Боротьба українців у віденському парламенті за загальне виборче право і національну автономію (зокрема в роках 1905 – 1907) / Т. Цюцюра // Український історик. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен. – 1980. – Ч. 1–4. – С. 23–44. 12. Republik Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhaus. 21. Sitzung der XX. Session am 24. Februar 1910. – S. 1328. 13. Republik Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhaus. 21. Sitzung der XX. Session am 24. Februar 1910. – S. 1333. 14. Republik Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhaus. 21. Sitzung der XX. Session am 24. Februar 1910. – S. 1334. 15. Republik Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhaus. 360. Sitzung der XI. Session am 27. März 1895. – S. 17900. 16. ЦДДА України у Львові – Ф. 165. – Оп. 2. – Спр. 587. – Арк. 2–10. 17. Buszko J. Walka o demokrację w Galicji i Śląska Cieszyńskiego. W: Historia Polski. (1850/1864 – 1918). Red. Kormanowa, I. Pitzrak-Pawłowska. – Warszawa, 1967. – Т. 3. – Cz. 1. – S. 115–124. 18. Republik Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhaus. 360. Sitzung der XI. Session am 27. März 1895. – S. 17901. 19. Republik Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhaus. 360. Sitzung der XI. Session am 27. März 1895. – S. 17902. 20. Republik Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhaus. 360. Sitzung der XI. Session am 27. März 1895. – S. 17903. 21. Republik Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation,

Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhauses. 401. Sitzung der XI. Session am 28. Juni 1895. – S. 19785. 22. *Republik* Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhauses. 401. Sitzung der XI. Session am 28. Juni 1895. – S. 19786. 23. *Republik* Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhauses. 508. Sitzung der XI. Session am 6. Juni 1896. – S. 25832. 24. *Republik* Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhauses. 508. Sitzung der XI. Session am 6. Juni 1896. – S. 25833. 25. *Republik* Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhauses. 508. Sitzung der XI. Session am 6. Juni 1896. – S. 25834. 26. *Republik* Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhauses. 401. Sitzung der XI. Session am 28. Juni 1895. – S. 19787. 27. *Republik* Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhauses. 513. Sitzung der XI. Session am 6. October 1896. – S. 26238. 28. *Republik* Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhauses. 21. Sitzung der XX. Session am 24. Februar 1910. – S. 1335. 29. *Republik* Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhauses. 21. Sitzung der XX. Session am 24. Februar 1910. – S. 1336.

Олег Пилипишин

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Ю. РОМАНЧУКА
КАК ДЕПУТАТА ВЕНСКОГО ПАРЛАМЕНТА**

В статье автор освещает деятельность Ю. Романчука в законодательном органе Австро-Венгерской империи: речи политика и конкретные предложения по изменению колониальной политики правительства в отношении Восточной Галиции.

Ключевые слова: Восточная Галиция, избирательные округа, Юлиан Романчук, Австро-Венгерская империя, избирательная реформа, законопроект, органы власти, речь, стенографический протокол.

Oleh Pylypyshyn

**SOME ASPECTS OF ACTIVITY OF YU. ROMANCHUK
AS A MEMBER OF THE VIENNA PARLIAMENT**

The article highlights the activities of Yu. Romanchuk in the legislative branch of Austro-Hungarian Empire, the speeches and the specific policy proposals to change the colonial government policy in relation to Eastern Galicia.

Key words: Eastern Galicia, electoral constituencies, Yulian Romanchuk, the Austro-Hungarian Empire, the electoral reform, legislature, authorities, speech, record verbatim.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкети Ю. Романчука, депутата Віденського парламенту

Meldzettel.

Präf. 17/8 1911

Im Bezirke VIII. Josefstadt Gasse Tulvingasse Nr. 6 Stock 4 Tür Nr. 8-9

Dor- und Zuname	<u>Julian Romanzjuk mit Frau</u>	Abmeldung
Charakter (Beschäftigung)	<u>Reichsratsabgeordneter, Vizepräsident des Abgeordnetenhauses</u>	Ist ausgezogen (abgereist) am
Geburtsort und -land	<u>Koylos in Galizien</u>	<u>31. 7. 1913</u>
Heimats (Zuständigkeits)ort und -land. (Nicht zu verwechseln mit Geburtsort.)	<u>Lemberg, Galizien</u>	Wohin?
Alter (Geburts-tag, -monat und -jahr), Religion und Stand (ledig, verheiratet, verwitwet)	<u>geb. 24. Februar 1842, griech.-kath. verheiratet</u>	Bezirk
Namen und Alter der Gattin und Kinder	<u>Gattin: Marie, geb. 25. 1. 1853</u> <u>Kinder: Viktoria 4 1/2 Jahre wohnt in Korneuburg</u> <u>„ Julia 3 1/2 Jahre wohnt in Wien Ringgasse 100 B. 5</u>	Gasse
Frühere Wohnung	Bezirk <u>Wieden</u> Gasse <u>von Lemberg</u> Nr. _____	Nr.

Wien, 17. Oktober 1911

Anmerkung: Die An- oder Abmeldung hat binnen 24 Stunden zu geschehen und wird die Ruherachtlung nach dem besten Willen der Vorsetzungen mit Geld bis zu 200 K oder mit Arrest, dagegen werden für die Angaben nach § 320 St. G. B. mit Arrest von 3 Tagen bis 1 Monat bestraft.

Diapl. Insp. Josef Pauller

Meldzettel.

Präf. _____ 19 _____

Im Bezirke VIII. Josef. Gasse Tulvingasse Nr. 6 Stock 4 Tür Nr. 8/9

Dor- und Zuname	<u>Julian Romanzjuk mit Frau</u>	Abmeldung
Charakter (Beschäftigung)	<u>Reichsratsabgeordneter, Vizepräsident des Abgeordnetenhauses</u>	Ist ausgezogen (abgereist) am
Geburtsort und -land	<u>Koylos in Galizien</u>	<u>11. 8. 1913</u>
Heimats (Zuständigkeits)ort und -land. (Nicht zu verwechseln mit Geburtsort.)	<u>Lemberg in Galizien</u>	Wohin?
Alter (Geburts-tag, -monat und -jahr), Religion und Stand (ledig, verheiratet, verwitwet)	<u>24. Febr. 1842, griechisch-katholisch verheiratet</u>	Bezirk
Namen und Alter der Gattin und Kinder	<u>Gattin: Marie, geb. 25. Februar 1853</u> <u>Sohn: Julian, 3 1/2 Jahre</u> <u>Wien W. Ringgasse 100</u>	Gasse <u>Lemberg</u>
Frühere Wohnung	Bezirk _____ Gasse _____ Nr. _____	Nr. _____

Wien, 17. Mai 1913

H. Pauller

Анкети Ю. Романчука, депутата Віденського парламенту

22. OKT 1913

Meldzettel. Pension Rottmann

Präf. _____ 19____

Im Bezirke VIII. Gasse Langegasse Nr. 5 Stock Mezzanin Tür Nr. 15

Dor- und Zuname	Julian Romanjuk	Abmeldung
Charakter (Beschäftigung)	emer. Professor, Vizepräsident d. Abgeordn.	Ist ausgezogen (abgereist) am
Geburtsort und -land	Krylos in Galizien	20./12. 1913
Heimats (Zuständigkeits)ort und -land. (Nicht zu verwechseln mit Geburtsort.)	24. I. 1842, griech.-kathol. verheiratet	Wohin?
Alter (Geburtsjahr, -monat und -jahr), Religion und Stand (ledig, verheiratet, verwitwet)	Lemberg in Galizien	Bezirk: Galizien
Namen und Alter der Gattin und Kinder	Gattin: Marie geb. 25. I. 1851. Sohn: Julian, Hofsekretär beim k. k. obersten Gerichtshof in Wien VIII. Bungg. 100 A I.	Gasse _____
Frühere Wohnung	Bezirke VIII. Gasse Induping Nr. 6.	Nr. _____

Verkaufspreis für 3 Meldzettel mit 1 Kupert 2 h.

Wien, 21. Oktober 1913

Dr. Lauria Fischer

Anmerkung: Die An- oder Abmeldung hat binnen 24 Stunden zu geschehen und wird die Außerachtlassung nach den bestehenden Vorschriften mit Geld bis zu 200 K oder mit Arrest, dagegen werden falsche Angaben nach § 320 St. G. B. mit Arrest von 3 Tagen bis 1 Monat bestraft.

1. SEP 1914

Meldzettel. Pension Rottmann

Präf. _____ 19____

Im Bezirke VIII. Gasse Langegasse Nr. 5-7 Stock Mezzanin Tür Nr. 15

Dor- und Zuname	Julian Romanjuk	Abmeldung
Charakter (Beschäftigung)	Professor i. R., Vizepräsident des Abgeordnetenhauses	Ist ausgezogen (abgereist) am
Geburtsort und -land	Krylos in Galizien	16./9. 1914
Heimats (Zuständigkeits)ort und -land. (Nicht zu verwechseln mit Geburtsort.)	Lemberg	Wohin?
Alter (Geburtsjahr, -monat und -jahr), Religion und Stand (ledig, verheiratet, verwitwet)	24. II. 1842, verheiratet, griech.-kathol.	Bezirk VII
Namen und Alter der Gattin und Kinder	Gattin: Marie in Lemberg Sohn: Julian, Hofsekretär in Wien (VII. Bungg. Gasse 100 A)	Gasse _____
Frühere Wohnung	Bezirke _____ Gasse Lemberg Nr. _____	Nr. _____

Verkaufspreis für 3 Meldzettel mit 1 Kupert 2 h.

Wien, 1. September 1914

Dr. Adela Elsas

Anmerkung: Die An- oder Abmeldung hat binnen 24 Stunden zu geschehen und wird die Außerachtlassung nach den bestehenden Vorschriften mit Geld bis zu 200 K oder mit Arrest, dagegen werden falsche Angaben nach § 320 St. G. B. mit Arrest von 3 Tagen bis 1 Monat bestraft.

Анкети Ю. Романчука, депутата Віденського парламенту

Meldzettel.

K. k. Bez.-Poliz.-Kommissariat
16. SEP. 1914
NEUBAU

Präf. _____ 19__

Im Bezirke III Burg-Gasse Nr. 100, A/Stock II Tür Nr. 9

Dor- und Zuname	<u>Julian Romanczuk</u>	Abmeldung
Charakter (Beschäftigung)	<u>Gymn. Professor i. R. - Reichsratsabgeordneter, Vizepräsident des Abgeordnetenhauses.</u>	Ist ausgezogen (abgereift) am
Geburtsort und -land	<u>Krylos in Galizien.</u>	<u>25/3 1916</u>
Heimats (Zuständigkeits)ort und -land. (Nicht zu verwechseln mit Geburtsort.)	<u>Lemberg in Galizien.</u>	Wohin?
Alter (Geburtsjahr, -monat und -jahr), Religion und Stand (ledig, verheiratet, verwitwet)	<u>24. Februar 1842; griech. kath.; verheiratet.</u>	Bezirk <u>VIII</u>
Namen und Alter der Gattin und Kinder	<u>Gattin: Marie; geb. 24/1 1851.</u>	Gasse <u>Lange Gasse</u>
Frühere Wohnung	Bezirk <u>VIII</u> <u>Lange Gasse</u> Nr. <u>5</u>	<u>5</u> Nr.

Verkaufspreis für 3 Meldzettel mit 1 Kuvert 2 h.

K. k. Hof- und Staatsdruckerei, B. D., in Wien. (St.)

Wien, 16. September 1914

Dr. Julian Romanczuk

Anmerkung: Die An- oder Abmeldung hat binnen 24 Stunden zu geschehen und wird die Aufferachtlassung nach den bestehenden Vorschriften mit Geld bis zu 200 K oder mit Arrest, dagegen werden falsche Angaben nach § 320 St. G. B. mit Arrest von 3 Tagen bis 1 Monat bestraft.

Meldzettel.

K. k. Bez.-Pol.-Kost. Josefstadt
28. MRZ. 1916
Kommissariatswohnung
MELDUNGSVISUM

Präf. _____ 191__

Im VIII Bezirke, Lange Gasse Nr. 5, Stock 1. u. 2., Tür Nr. 8

1	Im <u>VIII</u> Bezirke, <u>Lange Gasse</u> Nr. <u>5</u> , Stock <u>1. u. 2.</u> , Tür Nr. <u>8</u>	
2	Dor- und Zuname	<u>Julian Romanczuk</u>
3	Charakter (Beschäftigung)	<u>Professor i. R., Vizepräsident des Abgeordnetenhauses</u>
4	Geburtsort und -land	<u>Krylos in Galizien</u>
5	Heimats (Zuständigkeits)ort und -land	<u>Lemberg in Galizien</u>
6	Geburtsjahr, -monat und -jahr, Religion und Stand (ledig, verheiratet, verwitwet)	<u>24. Februar 1842, griech. katholisch, verheiratet</u>
7	Namen und Alter der Gattin und Kinder*)	<u>Gattin: Marie, geb. 1851, 24, in Lemberg, röm. Kath. wohnt mit</u> <u>(Sohn: Julian, Kaufmann, geb. 5/2 1873 in Lemberg, griech.-kathol., wohnt in Wien VII. Burggasse 100)</u>
8	Frühere Wohnung*)	Ort <u>Wien</u> , <u>VIII. Burg.</u> Nr. <u>100</u>

Verkaufspreis für 3 Meldzettel mit 1 Kuvert 2 h.

K. k. Hof- und Staatsdruckerei, B. D., in Wien. (St.)

Wien, 27. März 1916

Wolfgang Glasse

Anmerkung: Die An- oder Abmeldung hat binnen 24 Stunden zu geschehen und wird die Aufferachtlassung nach den bestehenden Vorschriften mit Geld bis zu 200 K oder mit Arrest, dagegen werden falsche Angaben nach § 320 St. G. B. mit Arrest von 3 Tagen bis 1 Monat bestraft.

Анкети Ю. Романчука, депутата Віденського парламенту

K. u. Bez. Pol.-Kont. Wien Stadt
10. JUL 1918
Kontrollrats-Verzeichnis
1918

Weller
Meldezettel.

Präf. _____ 191 _____

1	Im VIII. Bezirke, <i>Lange</i> gasse / Straße Nr. 5-7, Stock <i>Magg.</i> , Tür Nr. <i>15</i>	
2	Dor- und Zuname <i>Julian Romanчук</i>	Abmeldung
3	Charakter (Beschäftigung) <i>Gymn.-Professor i. A., Reichsratsabgeordneter u. Vizepräsident des Abgeordnetentages</i>	Ist ausgezogen (abgereist) am <i>27. 9.</i>
4	Geburtsort und -land <i>Krylos in Galizien</i>	Wohin?
5	Heimats (Zuständigkeits)ort und -land <i>Lemberg in Galizien</i>	Ort (Bezirk):
6	Geburts-tag, -monat und -jahr, Religion und Stand (ledig, verheiratet, verwitwet) <i>24. Februar 1892, griech.-kathol., verheiratet</i>	Gasse <i>Lemberg</i>
7	Namen und Alter der Gattin und Kinder*) <i>(Maria in Lemberg) (Sohn: Dr. Julian, Reichsratsabgeordneter in Wien)</i>	Frühere Wohnung*) Ort <i>Lemberg</i> , <i>Kampuran</i> gasse / Straße Nr. <i>5</i>

Wien, *16. Juli* 1918

Anmerkung: Die An- oder Abmeldung hat binnen 24 Stunden zu geschehen und wird die Häuserabmeldung nach den bestehenden Vorschriften mit Geld bis zu 200 K oder mit Arrest, dagegen werden falsche Angaben nach § 320 St. G. B. mit Arrest von 3 Tagen bis 1 Monat bestraft.
*) Bezüglich der Rubriken 7 und 8 Belehrung auf dem Meldungs-nachweise (Kupert.)

Weller

Meldezettel.

Präf. _____ 191 _____

1	Im VIII. Bezirke, <i>Lange</i> gasse / Straße Nr. 5-7, Stock <i>Magg.</i> , Tür Nr. <i>15</i>	
2	Dor- und Zuname <i>Julian Romanчук</i>	Abmeldung
3	Charakter (Beschäftigung) <i>Gymnas.-Professor i. A., Reichsratsabgeordneter</i>	Ist ausgezogen (abgereist) am <i>25. 11. 1918</i>
4	Geburtsort und -land <i>Krylos in Galizien</i>	Wohin?
5	Heimats (Zuständigkeits)ort und -land <i>Lemberg</i>	Ort (Bezirk): <i>Lemberg</i>
6	Geburts-tag, -monat und -jahr, Religion und Stand (ledig, verheiratet, verwitwet) <i>24. Febr. 1892, griech. kathol., verheiratet</i>	Gasse <i>Lemberg</i>
7	Namen und Alter der Gattin und Kinder*)	Frühere Wohnung*) Ort <i>Lemberg</i> , <i>Kampuran</i> gasse / Straße Nr. _____

Wien, *2/10* 1918

Anmerkung: Die An- oder Abmeldung hat binnen 24 Stunden zu geschehen und wird die Häuserabmeldung nach den bestehenden Vorschriften mit Geld bis zu 200 K oder mit Arrest, dagegen werden falsche Angaben nach § 320 St. G. B. mit Arrest von 3 Tagen bis 1 Monat bestraft.
*) Bezüglich der Rubriken 7 und 8 Belehrung auf dem Meldungs-nachweise (Kupert.)

Weller

Додаток Б

Копія стенографічного протоколу засідання парламенту 11-ої сесії.
19 червня 1891 року. Відень. (фрагмент)

936

Haus der Abgeordneten. — 25. Sitzung der XI. Session am 19. Juni 1891.

Gleichzeitig erlaube ich mir Seiner Excellenz anzuempfehlen, unserer Gendarmerie anzuordnen, sich in den Grenzen ihrer Vorschriften zu bewegen, und nicht in Dinge, die außer ihrem Wirkungskreise stehen, zu greifen. Die Gendarmerie ist, meine Herren, bei uns eine Art Allmacht. Der Bericht des Ortsvorstehers, des Lehrers, des Schulrathes, ja sogar des Pfarrers ist gegenüber einem Gendarmerieberichte gleich Null. (*Zustimmung rechts.*) Der Gendarm controlirt die Sonntagspredigt (*Heiterkeit rechts*) und wird beauftragt, hierüber zu berichten, obwohl er häufig der kroatischen Sprache gar nicht mächtig ist, sondern nach seinem Gutdünken den Bericht erstattet, welcher dann für unsere politischen Behörden als fünftes Evangelium gilt. (*Lebhafte Heiterkeit rechts.*)

Sogar ein ärztliches Zeugnis wird, meine Herren, durch einen Gendarmeriebericht widerlegt. (*Heiterkeit rechts.*) Ist es nicht im höchsten Grade beschämend, verlegend und dem Ansehen der genannten Functionäre ungemein abträglich, daß der Gendarm mehr wert sei und alles besser verstehe als der Pfarrer, der Lehrer und der Arzt? Zu was brauchen wir dann einen Pfarrer, einen Lehrer, einen Arzt, wenn wir einen klügeren Gendarmepfarrer, Gendarmelehrer, Gendarmarzt haben, der alles zu besorgen weiß? (*Sehr gut! rechts.*)

Bei den Gerichten ist das Verfahren ein ungemein langsames.

In der Finanzverwaltung wäre zu wünschen, daß die vorgelegte Behörde in ihrer Pflicht, Aufsicht auszuüben, nicht erlahme.

Zum Schlusse bleibt mir noch übrig, unsere Kultusverwaltung darauf aufmerksam zu machen, daß wir in vielen Bezirken und namentlich in der Gebirgsgegend Dalmatiens in Bezug auf Pfarrkirchen und Pfarrhäuser in dem primitivsten Zustande sind. In meinem Wahlbezirke kenne ich drei Pfarren, in welchen, da die Pfarrkirche seit mehreren Jahren wegen Bau-fälligkeit behördlich gesperrt wurde, der Gottesdienst im Sommer unter einem Baume, im Winter aber in camera mortuaria verrichtet wird. (*Hört! rechts.*)

Es werden wohl Baucommissionen an Ort und Stelle gesendet, mit der Arbeit aber wird nie begonnen. Was die Pfarrhäuser anbelangt, so sind dieselben theilweise nur tuguria doloris. Meine Rede schließe ich in der Hoffnung, daß die competenten Factoren, durchdrungen von der Rechtlichkeit unseres Begehrens, ihren wohlwollenden Blick auch auf Dalmatien, auf dieses halbvergeszene Land fallen lassen, die Ursachen unserer Beschwerden beseitigen und die billigeren und eifrigsten Wünsche unseres Volkes erfüllen werden. (*Lebhafte Beifall und Händeklatschen rechts und auf der Galerie.* — *R-dner wird beglückwünscht.*)

Präsident: Ich bin aufmerksam gemacht worden, daß die Gallerie applaudirt hat; ich muß eruchen

dies zu unterlassen, weil ich sonst die Gallerie räumen lassen müßte.

Zum Worte gelangt nun der Herr Abgeordnete Romanczuk; ich erteile ihm das Wort.

Abgeordneter Romanczuk: Hohes Haus! Wenn ich ein treuer und genauer Dolmetsch der Lage unseres Volkes sein sollte, wenn ich der gegenwärtigen Regierung gegenüber jene Haltung einnehmen wollte, welche dieselbe seit einer Reihe von Jahren uns gegenüber eingenommen hat, wenn ich dabei der gewöhnlichen, obwohl nicht ausschließlichen parlamentarischen Gepflogenheit folgen würde, so müßte ich heute gegen die Bewilligung des Budgets sprechen und ebenso mit meinen Gesinnungsgenossen gegen dieselbe stimmen. Aber einerseits halten wir die Bedürfnisse des Staates und der Regierung auseinander, wir sehen die Bewilligung des Budgets nicht allein als ein Regierungs-, sondern auch als ein Staatsbedürfnis an und sind der Ansicht, daß man den Bedürfnissen des Staates ohne Rücksicht auf das Verhältnis zur jeweiligen Regierung immer Rechnung tragen müsse. Andererseits haben wir nach den Erklärungen der Regierung, namentlich im galizischen Landtage, alle Ursache, zu hoffen, daß in Zukunft auch den Bedürfnissen des ruthenischen Volkes werde Rechnung getragen werden. Infolge dessen wollen wir eine zwar nach den bisherigen bitteren Erfahrungen noch immer zuwartende, jedoch zugleich eine vertrauende Haltung gegenüber der Regierung annehmen.

Die gegenwärtige Regierung hat sich ein hohes und schönes Ziel vorgesteckt: Die streitenden Völker des Staates mit einander zu versöhnen und zur gemeinsamen Arbeit in der Gesamtvertretung zusammenzubringen. Jedoch die Mittel, die sie bisher dazu gebrauchte, haben sich nicht bewährt. Ihre bisherige Politik, ihre Methode bestand im allgemeinen darin, daß sie in den Streit der Parteien sich nicht einmischte, die Dinge möglichst gehen ließ, die Schwierigkeiten und Hindernisse nicht zu überwinden, sondern zu umgehen suchte, sich nicht so sehr über die Parteien stellte, als zwischen den Parteien sich hindurchwand, überhaupt nach dem vulgären aber treffenden Ausdruck ihres Trägers sich „durchzusetzen“ trachtete.

Die Regierung mußte offenbar hoffen, daß das heftige Ungeßüm der Kämpfer doch einmal austoben, daß die feindlichen Kräfte sich abmüden und die Gegensätze an ihren schroffsten Ecken sich abreiben werden, dann werde es ihr leichter sein, an die Errichtung einer festen harmonischen Ordnung zu schreiten.

Aber eine solche passive Politik soll nicht zu lange anhalten, sie darf nicht den Schein einer festen Regierungsmaxime, eines Systems annehmen, nicht in einen Zustand der Stabilität übergehen, denn dann wäre sie ja eigentlich nichts Anderes als das

Копія стенографічного протоколу засідання парламенту 11-ої сесії.
19 червня 1891 року. Відень. (фрагмент)

Hauss der Abgeordneten. — 25. Sitzung der XI. Session am 19. Juni 1891.

937

berückigte: Après nous le déluge — nach uns die Sintflut, — welche Regierungsart sich immer als die schlechteste bewährt hat und auch des weiteren nicht anders sich bewähren dürfte. Zweitens darf die Passivität einer Regierung nie zu weit gehen. Die Regierung darf es nie den streitenden Parteien allein vollständig überlassen, wie sie mit einander fertig werden, sie darf es nie dahin kommen lassen, daß ein Gegner ihre Neutralität oder ihre Gleichgiltigkeit benützend, den andern völlig darniederwirft und ihm das Schwert vor die Brust hält, daß im erbitterten Kampfe Kräfte nutzlos aufgerieben werden, welche für den Staat höchst vorteilhaft verwendet werden könnten, auch wohl bereits Beweise ihrer Verwendungsfähigkeit gegeben haben. Ein solcher Kräfteverlust wäre ja eine dauernde Schädigung des Staates, welche herbeigeführt zu haben eine Regierung kaum je verantworten könnte.

Es kann nun die halbvergangene Regierungspolitik von diesen zwei Fehlern keineswegs freigesprochen werden. Das System oder die Systemlosigkeit hat zulange angebauert, die Regierung hat sich den Streitenden gegenüber allzu passiv verhalten, ja sogar sich wohl aus reiner Bequemlichkeit nicht immer auf die gerechtere, sondern auf die stärkere Seite gestellt.

Die Folge war, daß der Parteitritt sich nicht vermindert hat und eine Consolidierung der inneren Verhältnisse des Staates noch immer in weite Ferne gerückt ist.

Da ging auf einmal die Regierung von ihrer früheren Methode, sich in den Streit der Nationalitäten nirgends einzumischen, theilweise ab; sie versuchte es offenbar, als sie an den böhmischen Ausgleich ging, die Vermittlung zwischen feindslichen Gegenjäten in ihre Hand zu nehmen. Aber dieses Unternehmen war wohl nicht so sehr eine Änderung des ganzen früheren Regierungssystems, sondern mehr ein einzelner Versuch, an der schwierigsten Stelle und wohl nicht in der glücklichsten Form gemacht (*Sehr richtig! rechts*), und als solcher darf er wohl — wenigstens für einige Zeit — als mißlungen betrachtet werden. Nun faßt die Regierung einen neuen Plan. Sie will nunmehr weder die Parteien untereinander fortstreiten lassen, noch dieselben sofort mit einander ausgleichen, sondern ihnen zunächst eine andere Beschäftigung geben (*Heiterkeit*), um sie dadurch von ihren Streitigkeiten abzulenken. Es ist dies ein Verfahren, wie man es oft gegen kleine Kinder anwendet (*Heiterkeit*), denen man, um sie von einem schädlichen Gegenstande, mit dem sie sich befaßen, abzulenken, irgend etwas anderes, ein ungefährliches Spielzeug schnell in die Hände steckt. (*Beifall rechts*.)

Die Regierung hat indessen diese Politik nicht als ihr Endziel, sondern nur als ein vorübergehendes Mittel zu ihrem eigentlichen Ziele, der erwähnten

Völkerveröhnung, angekündet. Es sollen nun nach ihrem Wunsche die Parteien, welche auf nationalem, politischem, confessionellem Gebiete ohne heftigen Streit sich nicht begegnen können, auf wirtschaftlichem Gebiete mit einander friedlich zu verkehren und zusammenzuwirken sich angewöhnen, damit dadurch zwischen ihnen eine Annäherung auch auf dem streitigen Gebiete leichter angebahnt werden könne. Diese Politik trägt, sowie die frühere, einen streng konservativen Charakter, indem sie alles Bestehende, ohne Rücksicht, ob es gut oder schlecht ist, auch weiter, wenigstens für einige Zeit fortbestehen läßt. Sie ist daher gut für die Besitzenden, für die Vollberechtigten, für die Beschäftigten (*Beifall rechts*), für diejenigen, welche nichts Neues zu erwerben, sondern das Erworbene zu erhalten brauchen; dagegen nicht gut für die Besitzlosen, für die Minderberechtigten, für die Hungrigen, welche alles oder doch das Meiste erst von der Zukunft zu erwarten haben. (*Sehr richtig! rechts*.)

Damit nun auch diese einer solchen Politik sich anschließen können, muß wenigstens ihr erster Hunger gestillt werden, müssen für sie jedenfalls vorerst die Grundbedingungen geschaffen werden, welche es ihnen ermöglichen, sich die Zurückhaltung in ihrem Fordern und Handeln ohne eine Hinderung ihrer Entwicklung aufzulegen. In der österreichischen Völkfamilie gibt es ja zwischen deren einzelnen Mitgliedern sehr große Unterschiede. Die einen sind nicht nur im vollen Genuß ihrer nationalen Rechte, sondern sie üben auch eine gewisse Präponderanz im ganzen Staate aus, andere haben dieselbe in ihrem Kronlande, wieder andere besitzen wenigstens eine gesicherte Stellung und bedeutende Rechte, noch andere aber ringen erst um ihre nationale Existenz. Es müssen demnach auch die Wünsche und Bedürfnisse der Völker, sowie die Berechtigung und Dringlichkeit derselben eine verschiedene sein. Sicher berechtigt aber und eine dringende Befriedigung erheischend sind jene Wünsche, welche zunächst auf die Sicherstellung der Existenz und auf die primitivsten nationalen Bedürfnisse ausgehen. Ohne die Erfüllung solcher Wünsche und Bedürfnisse ist die ruhige Entwicklung eines Volkes, ist auch eine friedliche Arbeit auf wirtschaftlichem Gebiete nicht möglich.

Unter den Völkern nun, deren Bedürfnisse gewiß die allerdringendsten und allerberechtigtesten sind, stehen die Ruthenen in erster Reihe. Im ganzen österreichischen Staate gibt es sicherlich kein anderes Volk, dessen Lage in jeder Hinsicht eine so schlimme wäre, dessen Stellung in der Monarchie seiner Bedeutung so wenig entspräche, als das der Ruthenen. Wohl nun mag, wenigstens zum Theile, Schuld daran auch der Umstand sein, daß die Verhältnisse dieses Volkes zu wenig bekannt sind, daß es im wahrsten Sinne des Wortes eine gens incognita ist, daß die Zustände der fernem Irländer oder Albanesen nicht nur der großen Menge der Halbgebildeten, sondern auch den wirklich Gebildeten, ja den Politikern von Beruf mehr geläufig

Додаток В

Копія стенографічного протоколу засідання парламенту 20-ої сесії.
24 лютого 1910 року. Відень. (фрагмент)

1328 Haus der Abgeordneten. — 21. Sitzung der XX. Session am 24. Februar 1910.

Nach Wiederaufnahme der Sitzung um 11 Uhr 55 Minuten):

Ich nehme die Sitzung wieder auf und gebe das Resultat der Stimmenabgabe bekannt.

Abgegeben wurden 250 Stimmen, die absolute Stimmenmehrheit beträgt 126. Es entfielen auf den Herrn Abgeordneten Dr. Enrico Conci 249 und auf den Herrn Abgeordneten Julian Romanczuk 250 Stimmen. (Beifall und Händeklatschen.) Beide Herren haben somit die absolute Majorität erreicht.

Ich frage nun die gewählten Herren, ob sie die auf sie gefallene Wahl annehmen. Herr Abgeordneter Dr. Conci, nehmen Sie die Wahl an?

Abgeordneter Dr. **Conci**: Ich danke dem hohen Hause für die der Unio latina erwiesene Freundlichkeit und erkläre, die Wahl anzunehmen. (Lebhafter Beifall.)

Präsident: Herr Abgeordneter Romanczuk, nehmen Sie die Wahl an?

Abgeordneter **Romanczuk**: Ich nehme die Wahl an und danke für das mir erwiesene Vertrauen. Ich bitte meinerseits die Versicherung entgegenzunehmen, daß ich, was übrigens selbstverständlich sein muß, meine Pflichten treulichst zu erfüllen bestrebt sein werde. Es sei mir gestattet, hierbei die Hoffnung auszusprechen, daß das hohe Haus, nachdem es durch die zum ersten Mal vollzogene Wahl eines Ruthenen eben seiner Nationalität wegen zum Vizepräsidenten des hohen Hauses die ruthenische Nation in dieser Hinsicht den anderen Nationen des Staates gleichgestellt hat, auch fernerhin noch durch andere Taten gegenüber wirklichen Bedürfnissen und berechtigten Wünschen der Ruthenen ein geneigtes Wohlwollen bekunden werde. (Lebhafter Beifall und Händeklatschen.)

Präsident: Ich lade nun die beiden neugewählten Herren Vizepräsidenten ein, ihre Sitze im Präsidium einzunehmen. (Die Vizepräsidenten Dr. Conci und Romanczuk nehmen ihre Sitze im Präsidium ein.)

Wir gelangen nun zu Punkt 2 der Tagesordnung:

Erste Lesung der Regierungsvorlage, betreffend die Rekrutenkontingente zur Erhaltung des Heeres, der Kriegsmarine und der Landwehr für das Jahr 1910 (464 der Beilagen).

Behuf: Einzeichnung in die Rednerliste unterbreche ich die Sitzung auf eine Viertelstunde.

Die Einzeichnung findet im Budgetsaal, Abteilung II, statt; während der ersten zehn Minuten

werden die Karten abgegeben, die ersten fünf Minuten sind zur Auslosung bestimmt. (Die Sitzung wird um 12 Uhr 5 Minuten unterbrochen. — Nach Wiederaufnahme derselben um 12 Uhr 20 Minuten.)

Ich nehme die Sitzung wieder auf und gebe zunächst die Rednerliste bekannt.

Kontra sind eingetragen: Pospíšil, Fresl, Romanczuk, Jäger, Ivančević, Prášky, Trylowstij, Kopp, Kolesja, Lewyckij Konstantin, Mandić, Hys, Jolis, Biankini, Dnistrianskij, Cerny, Frišar, Vahobyński, Budzynowski, Bretschneider, Scabar, Müller, Starck, Dr. Eug. Lewyckij, Avancini, Rieger, Reichstädter, Malik, Bösl, Dnysskewycz, Dflešček, Tomšič, David, Skaret, Breiter, Dr. Hajn, Rejzner, Baczyński, Marków, Fro, Pittoni, Liva, Palme, Horst, Löw, Ellenbogen, Ponaraj, Weigand, Bentel, Klotz, Kurylowicz, Petryckij, Stefanyk, Buriba, Schloßnikel, Wityk, Dötsch, Renner, Bösmüller, Prekes, Glöckel, Lihy, Trefic, Petruszewycz, Diamond, Reumann, Kunicki, Sokol, Hlibowitzki, J. Slama, Eldersch, Kessel, Hackenberg, Seib, Zuppy, Seliger, Winarsky, Au'obeln, Forstner; pro sind eingetragen: Ebenhoch, Günther, v. Stranek, Anderte, Bichler, Grössl, Fried, Baechle, Gruber Rudolf, Wille, Finz, Wittel, Goll, Fedek, Weiss, Walthalm Bieloblawek, Prisching, Schraffl, Guggenberg, Redlich, Dr. Mayr, Petelenz, Höber, Scheicher, Aufzorge, Krennwallner, Szutay M., Grab, Reschmann, Prochazka, Zukel, Kreilmeyr, Schweiger, Diwald, Thurnher, Fuchs Franz, Seidel, Eisenhut, Tomasch, Ebenhoch, Schwoepfer, Weiskler, Lang, Schwesler, Hausler, Niedrist, Schachinger Georg, Walzl, Wagner (Steiermark), Faug, Pergelt, Zulger.

Als Regierungsvertreter sind erschienen: Herr Sektionschef des Landesverteidigungsministeriums Otto Reuter, Herr Ministerialrat desselben Ministeriums Dr. Otto Stoecker, Herr Ministerialkonzipist desselben Ministeriums Dr. Georg Froehlich.

Als erster Redner hat sich zum Worte gemeldet Seine Excellenz der Herr Landesverteidigungsminister. Ich erteilt ihm das Wort.

Minister für Landesverteidigung Feldmarschallleutnant v. **Georgi**: Hohes Haus! Ich habe mir bei Beginn der ersten Lesung das Wort lediglich zu dem Zwecke erbeten, um dem hohen Hause in aller Kürze darzulegen, auf welcher Seite eigentlich das hauptsächlichste Interesse an dem rechtzeitigen Beginn der Hauptstellung am 1. März gelegen wäre.

Додаток Г

Копія стенографічного протоколу засідання парламенту 11-ої сесії.
27 березня 1895 року. Відень. (фрагмент)

17900

Haus der Abgeordneten. — 360. Sitzung der XI. Session am 27. März 1895.

politisch und wirtschaftlich Bevorrechteten zu dem Zwecke, um ihren gefährdeten Besitzstand, ohne Rücksicht darauf, ob er gerecht und berechtigt ist, nach Möglichkeit aufrecht zu erhalten. Noch weniger richtig ist die Benennung „Staatspartei“, welche hier und da zu dem Zwecke usurpirt wird, um unter dem Deckmantel der Staatsinteressen desto sicherer eigene Interessen zu betreiben.

Ein anderes Schlagwort ist von dem Herrn Finanzminister hingeworfen worden, welcher das übrigens nicht neue Dilemma von Reform und Umsturz aufstellte und sich natürlich für die erstere entschied. Ich glaube, es dürfte kaum jemand in diesem hohen Hause geben, welcher sich für den zweiten entscheiden würde: wir haben hier ja eigentlich keine radicale Partei im Sinne der radicalen Parteien in anderen Staaten. Es ist nur die Frage, welcher Art diese Reformen sein sollen. Und da zeigt es sich bei näherem Einsehen, daß wirkliche Reformen, wie sie bei uns jetzt nothwendig wären und welche diesen Namen im vollen Maße verdienten, weder gemacht, noch auch beabsichtigt werden. Eine wirkliche und gründliche Reform soll nicht nur äußerlich und mechanisch, sondern innerlich und organisch sein, sie soll nicht nur an das bestehende Alte etwas Neues anreihen oder einzelne bestehende Härten in etwas mildern, sondern, wann es noththut, der Staatsverwaltung einen neuen Geist einhauchen, den Staatskörper von innen regeneriren. Eine wirkliche Reformpolitik soll demnach nicht darauf ausgehen, auch das schlechte Alte künstlich zu erhalten, sondern das nothwendige Neue möglichst ruhig und ohne schädliche Erschütterung allmählich einzuführen.

Betrachtet man nun die drei größten Reformen, welche in Angriff genommen sind: die Wahlreform, die Steuerreform und die Justizreform, so läßt sich nur der Steuerreform ein einigermaßen günstiges Zeugnis ausstellen. Die Vertheidiger des neuen Strafgesetzes machen allerdings ziemlich viel Aufheben von demselben und betonen und wiederholen nachdrücklich, daß es mildere Bestimmungen enthalte, als das alte Gesetz. Ja, man könnte sich mit demselben schon zufrieden geben, wenn wir etwa im Jahre 1859, und nicht im Jahre 1895 stünden. Die Herren vergessen eben, daß seit dem alten Strafgesetze 43 Jahre vergangen sind und die Erlassung desselben in die Zeit der ärgsten Reaction fiel, während wir doch jetzt in einem Staate mit constitutioneller Verfassung leben, demnach auch andere Bedürfnisse haben und andere Ansprüche stellen müssen.

Noch weit schlimmer steht es aber mit der Wahlreform. Da wird seit mehr als einem Jahre mit allem Eifer darangearbeitet — und dies wird auch mit einer Art von naiver Offenheit eingestanden — damit man sie so mache, daß in der That nichts gemacht werde, daß trotz des unter einem unwiderstehlichen Zwange einzuführenden Neuen im wesentlichen doch alles beim

Alten bleibe, indem keine der jetzigen Parteien des Hauses etwas gewinne und keine der coalirten Parteien etwas verliere. Es macht einen traurigen und doch zugleich auch einen komischen Eindruck, zu schauen, wie jede der drei großen Staatsparteien nicht im mindesten an das Staatsinteresse, sondern nur an das eigene Interesse denkt, wie man bei jedem neuen Projecte vor allem den eigenen Gewinn oder Verlust berechnet, wie man auf die Grundsätze der Gerechtigkeit keine Rücksicht nimmt, und vom idealistischen Die nicht ein Tröpfchen in diese Sache hineindringt. Die Lösung der Frage ist nicht besonders schwer: ein verbesserter Taaffe'scher Entwurf, nämlich außer der Erweiterung des Wahlrechtes directe Wahlen und Vermehrung der Mandate aus den Landgemeinden, zum Theile auch aus den Städten, ohne Schaffung einer neuen Curie. Aber egoistische Parteiinteressen lassen es zu dieser Lösung nicht kommen. Den Arbeitern will man noch die Wahl besonderer Vertreter zugestehen, weil es nicht anders geht und weil dadurch nicht eine bestehende Partei verstärkt, sondern eine neue Partei ins Abgeordnetenhaus eingeführt wird; mit einer Vermehrung der Vertretung der Bauern und Kleinstädter, welche gegenüber den Städten und noch viel mehr gegenüber dem Großgrundbesitze benachtheiligt sind, geht es schon schwer; und an die Beseitigung oder auch nur eine Milderung des beispiellosen Unrechtes, welches der viertgrößten Nation Oesterreichs, den 3 1/2 Millionen Ruthenen, dem treuesten und ruhigsten, aber auch ärmsten und bedrücktesten Volke der Monarchie, bezüglich seines Vertretungsrechtes zugesügt worden ist, denkt weder die Regierung, noch irgend eine Partei der Coalition. 46 Abgeordnete sollten die Ruthenen nach dem Durchschnittsmaße und nach der Analogie anderer Völker im Reichsrathe haben, und sie haben nur den sechsten Theil davon. . . Und man wagt es, ohne die Beseitigung solcher Ungerechtigkeiten von Reformen zu reden!

Nein, das, was man jetzt schaffen will, sind keine wirklichen Reformen, das sind nur Scheinreformen, Fictionen, nicht entsprechend den großen Anforderungen der Zeit, mehr darauf berechnet, durch Flickwerk, Verkleisterung und Firniß die bestehenden Schäden zu verdecken, als zu heilen, um nur die Welt und die unruhigen Schreier zu täuschen und zu beschwichtigen. Und dieses Verfahren, wenig vereinbar mit der proclamirten Offenheit und Wahrheit, ist gerade ein charakteristisches Merkmal des jetzigen Systems, allerdings vielleicht auch überhaupt der jetzigen Zeit.

Bei weitem schlechter aber als die gesetzgeberische Thätigkeit ist die jetzige Verwaltungsthätigkeit. Auf allen Gebieten des öffentlichen Lebens, im Amt, im Gericht und in der Schule, zeigt sich eine mit dem Geiste unserer Verfassung nicht im Einklang stehende rückschrittliche Tendenz. Trotz der längst vollzogenen Trennung der politischen Verwaltung und der Justiz

Копія стенографічного протоколу засідання парламенту 11-ої сесії.
27 березня 1895 року. Відень. (фрагмент)

Hauss der Abgeordneten. — 360. Sitzung der XI. Session am 27. März 1895.

17901

wird die letztere von der ersteren beeinflusst. Die ruhige Entwicklung des Volkes wird gestört durch nationale Streitigkeiten, durch Classen- und Rassenkämpfe, welche die Regierung nicht oder nicht mit rechten Mitteln zu beseitigen sich bestrebt. Die Schwachen finden keinen gehörigen Schutz gegen die Ausbeutung und Bedrückung. Wenn irgend etwas, so sollte man von der Coalition am ehesten die Beilegung der nationalen Streitigkeiten erwarten, da ja derselben Abgeordnete verschiedener Volksstämme und auch einige in nationaler Hinsicht wirklich gemäßigte Elemente angehören. Doch sind das freilich lauter bevorrechtete, gefättigte Volksstämme! Die größte der coalirten Parteien hat vor zwei Jahren durch den Mund ihres Führers die Einbringung eines Antrags auf Regelung der Sprachenfrage angesagt. Seitdem sie aber zur Regierung gelangt ist, hat sie offenbar dieses Versprechen vergessen. Und doch, um wieviel leichter wäre es jetzt für die Regierung, die Cillier Frage zu lösen oder wie hätte sie sich die Vorgänge im Küstenlande ersparen können, wenn sie ein Sprachengesetz oder auch nur den Plan eines solchen fertig hätte!

Doch ich will nicht über das ganze Reich und alle Völker desselben sprechen, ich will mich auf mein Land und mein Volk beschränken. Es haben fast sämtliche Mitglieder der hohen Regierung und auch viele Abgeordnete der Regierungskoalition dieses Land im vorigen Jahre besucht und sich auch anerkennend über dessen Entwicklung ausgesprochen. Aber sie haben es nur von der einen Seite und auch diese nur im festlichen Schmuß und bei elektrischer Beleuchtung gesehen. Ich will Ihnen eine ganz kurze und getreue Schilderung der galizischen Verhältnisse geben, inwiefern sie in den Rahmen der gegenwärtigen Debatte hineinpaßt.

In Galizien wissen wir noch wenig von constitutioneller Verfassung, von einer nationalen und politischen Gleichberechtigung, von Freiheit, es herrscht hier factisch der Autokratismus, gestützt auf eine Partei. Das Volk, und zwar auch das polnische, aber bei weitem mehr das ruthenische, wird noch immer als minderjährig behandelt und unter Vormundschaft gehalten, trotzdem eine sehr maßgebende Persönlichkeit im Vorjahre sich öffentlich ausgesprochen hat, daß die Legende von dem unreifen galizischen Bauer aufhören müsse. Sie wundern sich, meine Herren, daß die Ruthenen so wenig Vertreter in den Reichsrath entsenden, da doch auch die jetzige, obzwar sehr ungerechte Wahlordnung ihnen eine mehr als doppelt so große Zahl der Mandate zugesetzt. Ich möchte es Ihnen kurz durch ein Beispiel erklären. Allerdings finden Sie in Oesterreich kein auch nur annähernd ähnliches Beispiel, sondern erst in Ungarn, das sind die Slowaken und Rumänen. Daran mögen Sie auch überhaupt den Unterschied zwischen der Verwaltung in Galizien und in den übrigen Kronländern erkennen. Mit den

Wahlen in den Landtag geht es ebenso, ja sogar die Wahlen in die Bezirksvertretungen und in die Gemeinderäthe werden sehr oft von den Regierungsbehörden beeinflusst, und zwar, wie ich mir dieses bei einer anderen Gelegenheit näher nachzuweisen vorbehalte, mitunter in einer geradezu unverantwortlichen Weise zum Nachtheil der Gemeinden, um an den Gemeindevorstehern gefügige Werkzeuge überhaupt, namentlich aber für die Wahlen in die Vertretungskörper zu haben. Sonderbar, in den ersten Zeiten der constitutionellen Ära wurde dem Volke eine größere Freiheit eingeräumt; jetzt, da dasselbe offenbar reifer geworden ist, wird es weit mehr bevormundet und eingeschränkt als früher. Die Freiheit der Wahlen hat man ihm, wie ich eben bemerkt habe, genommen; die Ortschulräthe hat man in ihren Rechten beschränkt und ihm aus den Händen entwunden, und jetzt geht man daran, ihm den letzten Rest seiner Selbstverwaltung, die Gemeinderäthe, durch eine Gemeinde-reform zu entziehen.

Sie fragen, was die Ursache und der Zweck dieses Vorgehens von Seite der Regierung ist. Die Sache verhält sich folgendermaßen:

In Galizien hat die ganze Macht und den ganzen Einfluß eine polnische, zumeist aus dem Adel bestehende Partei und daneben die k. k. Landesregierung, welche aber selbst aus dieser Partei hervorzugehen pflegt. Diese Partei jedoch ist sogar unter den Polen in der Minderheit, da vor allem die polnische Bauernschaft ihr entgegen ist, und dann auch der mehr volkfreundliche Theil der polnischen Demokratie, sowie selbstverständlich die allerdings verhältnismäßig noch ziemlich schwache Arbeiterpartei. Jene Partei nun fühlt selbst ihre Schwäche, und vor einigen Jahren hat unser ehemaliger Colleague Graf Johann Stadnicki im galizischen Landtage es ausgesprochen, daß es wohl eine nicht sehr ferne Zeit geben werde, wo vielleicht nur noch ein einziger Adelige als der letzte Mohikaner in diesem Landtage sitzen werde. Aber trotz oder vielmehr wegen dieses Gefühles und dieses Bewußtseins sucht diese Partei die gegenwärtige, ihr äußerst günstige Zeit möglichst auszunützen, ihren Einfluß auszubreiten und zu stärken und keinen anderen Einfluß und keine andere Macht neben der ihrigen aufkommen oder sich entwickeln zu lassen.

Die Landesregierung nun, deren Träger, wie gesagt, Mitglieder dieser Partei sind, kommt mit allen ihren Mitteln derselben zuhülfe, und die Art ihres Verfahrens selbst gegen andere polnische Parteien mögen Sie aus folgendem Beispiele ersehen: In diesem Monate, welcher, nebenbei bemerkt, unter anderen Elementarschäden auch ungewöhnlich viele Zeitungsconfiscationen in Galizien, vielleicht als Einleitung zu den heurigen Landtagswahlen, gebracht hat, sollten mehrere freie Volksversammlungen in den mehr westlichen Theilen des Landes abgehalten werden.

Копія стенографічного протоколу засідання парламенту 11-ої сесії.
27 березня 1895 року. Відень. (фрагмент)

17902 Haus der Abgeordneten. — 360. Sitzung der XI. Session am 27. März 1895.

Alle diese Versammlungen wurden verboten oder verhindert (*Hört! Hört!*), meistens auf Grund von angeblichen epidemischen Krankheiten. (*Heiterkeit.*) Der Einberufer der letzten Versammlung in Tarnów, Dr. Winkowski, reichte nun einen Recurs an die Statthalterei ein, in welchem er Folgendes schrieb: „Da ich weiß, daß der polnisch-demokratische Verein in Lemberg ein solches Unglück hat, daß, so oft er in Galizien eine Volksversammlung einberufen will, er dazu am häufigsten eine Gegend wählt, in welcher verschiedene epidemische Krankheiten herrschen (*Heiterkeit*) oder gleich nach dem Ansagen der Versammlung in schrecklicher Weise ausbrechen (*Erneuerte Heiterkeit*), so habe ich mich der Bitte dieses Vereines gefügt, erst dann die Versammlung einzuberufen, als ich nach Durchsicht einer ganzen Reihe von Nummern der „Lemberger Zeitung“ mich überzeugt habe, daß die amtliche Rubrik von irgend welchen Epidemien im Tarnówer und den angrenzenden Bezirken keine Erwähnung thut. Wenn trotzdem die k. k. Bezirkshauptmannschaft mir als Grund des Verbotes der Volksversammlung das Herrschen verschiedener ansteckender Krankheiten in der Umgegend angibt, so muß ich dem amtlichen Schreiben glauben, aber ich meine, daß die k. k. Bezirkshauptmannschaft allzuviel Gewicht legt auf einige vielleicht sporadische Krankheitsfälle. Eine solche Zeit im Jahre, in welcher auf ein Territorium von zwanzig oder mehr Meilen niemand erkranken würde, gibt es wahrscheinlich gar nicht, und deshalb dürfte auch eine Volksversammlung niemals abgehalten werden, und das gesetzlich gewährleistete Versammlungsrecht würde illusorisch.“

Wenn nun solches gegen mißliebige polnische Parteien geschieht, so können Sie sich vorstellen, meine Herren, wie man erst gegenüber den Ruthenen verfährt. Der politische und sociale Druck gegen uns ist natürlich um vieles, vieles stärker, und dazu kommt noch der nationale und confessionelle Druck. In der That herrscht uns gegenüber die Willkür und der Terrorismus, und deshalb ziehen sich selbst viele patriotisch gesinnte Männer, welche aber nicht in der Lage sind und nicht den Muth haben, für ihr Volk größere persönliche Opfer zu bringen, vom öffentlichen Leben zurück. Denn es gehört oft Muth schon dazu, sich auch nur als Ruthene öffentlich zu bekennen. Ein frisches Beispiel aus den letzten Wochen möge als ein kleiner Beleg für diese meine Behauptung dienen. In der ruthenischen Stadt Mykolajów war ein Ruthene Leiter der vierklassigen Volksschule, an welcher, nebenbei bemerkt, die Unterrichtssprache polnisch ist, wiewohl die ruthenischen Schulkinder 89 Procent, die polnischen 7 Procent und die jüdischen 4 Procent ausmachen. Der Mann nahm nie am politischen Leben theil, was übrigens die Lehrer in Galizien überhaupt nicht thun und nicht thun dürfen, mit Ausnahme derjenigen, welche bei den Wahlen für den Regierungscandidaten agitiren, denen natürlich alles

erlaubt ist. Aber er ließ es sich einmal einfallen, eine Filiale des ruthenisch-pädagogischen Vereines zu gründen, welcher Verein übrigens regierungsfreundlich ist, und zugleich mitammt einem dortigen Steuerbeamten, der auch sonst nie am öffentlichen Leben theilnahm, einen Gottesdienst für einen eben verstorbenen ruthenischen Gelehrten, einen Professor der ruthenischen Sprache und Literatur an der Lemberger Universität, welcher gleichfalls nie mit der Politik sich befaßt hat, zu veranstalten. Zu diesem Gottesdienste erschienen in der Kirche als andächtige, aber ganz passive Theilnehmer unter anderem auch die dort stationirten Gendarmen, Ruthenen ihrer Rationalität nach. Dies geschah im Jänner. Im Februar wurden sodann plötzlich der ganz unbescholtene und stets nur belobte Schulleiter über 50 Meilen weit nach Skawina hinter Krakau, der ebenso unbescholtene Beamte gleichfalls nach Westgalizien, nach Mielec, und die Gendarmen in verschiedene Ortschaften verlegt. (*Hört! Hört!*) Eine Verlegung nach Westgalizien aber ist für einen Ruthenen immer eine sehr empfindliche Strafe, weil er in eine Gegend kommt, wo er unter der rein polnischen Bevölkerung weder die Laute seiner Muttersprache hört, noch auch seine Kirche und seinen Gottesdienst vorfindet. Diese ganz unverhoffte Maßregel traf besonders hart den Schulleiter, welcher bei einem Gehalte von 500 fl. neun kleine Kinder hat und sich nur dadurch forthat, daß er in Mykolajów eine kleine Realität besitzt. Gegen keinen der so Gemäßregelten war eine Untersuchung eingeleitet worden, keinem wurde auch die Ursache seiner Verlegung bekanntgegeben, so sehr auch der Schulleiter bat, man möge ihm doch zu wissen geben, was er verbrochen habe, und auf den großen Schaden, den er erleide, hinwies. Welchen Zweck mag diese Maßregel gehabt haben? Das ist wirklich schwer erfindlich; höchstens den Zweck, ruthenische Beamte und Lehrer von jeder, auch der allerunschuldigsten Theilnahme am nationalen Leben abzuschrecken, zu terrorisiren, was namentlich im Hinblick auf die herannahenden Landtagswahlen erwünscht sein mag.

Diese Wahlen sind überhaupt sehr sonderbar eingeleitet worden. Schon im vorigen Jahre erklärte der galizische Statthalter im Landtage in einem scharfen Ausfalle gegen die ruthenischen Abgeordneten, daß er sich ohne dieselben behelfen werde. Welchen ungünstigen Eindruck diese Äußerung unter den Ruthenen im ganzen Lande gemacht hat, zeigt sich daraus, daß ein ruthenischer Landtagsabgeordneter in einer Wählerversammlung über dieselbe von Bauern interpellirt wurde, worauf Worte gegen den Statthalter fielen, welche zu einem Strafverfahren Anlaß gaben, wo aber der Angeklagte vor dem Schwurgerichte freigesprochen wurde. In diesem Jahre wurde die Landtagsession mit einer Rede des Statthalters eröffnet, in welcher auf die vorzügliche Qualität der gegenwärtigen Landesvertretung hingewiesen und die Entbehr-

Копія стенографічного протоколу засідання парламенту 11-ої сесії.
27 березня 1895 року. Відень. (фрагмент)

Hauss der Abgeordneten. — 360. Sitzung der XI. Session am 27. März 1895.

17903

lichkeit jeder Wahlreform betont wurde. Gegen Ende der Landtagsession ließ der Statthalter die Worte fallen: „Dafür werden wir schon sorgen“, nämlich, daß eine bestimmte Couleur von Abgeordneten in den künftigen Landtag hineinkomme. Kann man unter diesen Umständen irgend freie Wahlen erwarten? Ist da nicht im voraus anzunehmen, daß der künftige Landtag das Werk der Regierung und der herrschenden Partei sein wird?

Schwer ist in Galizien die Existenz für solche Ruthenen, welche ihre Rationalität, ihre Freiheit und Würde hochhalten. Sogar die unschuldigsten Bestrebungen begegnen oft ganz unglaublichen Verdächtigungen und Anschuldigungen.

So fand im vorigen Sommer in Berejany eine vertrauliche Versammlung etlicher Ruthenen statt, um über die Gründung eines Vorschufsvereines und zugleich über die Einberufung einer Volksversammlung zu berathen. Nun, die Volksversammlung wurde in landesüblicher Weise verboten (*Heiterkeit*) wegen der herrschenden Epidemie (*Heiterkeit*), aber einige Tage nachher befragte ein politischer Beamter ruthenische Bauern in seinem Amtlocal, was sie von jener vertraulichen Berathung wüßten, in welcher ruthenische Geistliche über die Ermordung der Polen sich besprochen hätten. Und als die Bauern verwundert bemerkten, so etwas sei gar nicht möglich, antwortete der Beamte: Ja, er wisse es sicher. Allerdings kam er diesmal schlecht weg, denn die so Beschuldigten strengten eine Klage gegen ihn an, und er widerrief vor dem Strafgerichte seine Worte und bat um Entschuldigung, womit die Beleidigten sich zufrieden gaben. Aber viele wagen es gar nicht, sich zu beschweren, weil sie eingeschüchtert sind. Die Worte des Beamten sind übrigens einigermaßen erklärlich, wenn man bedenkt, daß vor zwei Jahren Lemberger Zeitungsblätter ein vertrauliches Schreiben des Statthalters an die ruthenischen Bischöfe veröffentlichten, welches die stärksten Vorwürfe gegen die ruthenische Geistlichkeit enthielt und ihr unter anderm an der damaligen Massenauswanderung der Bauern schuld gab. Heuer freilich wendet sich die Landesregierung selbst, mit einer eigenthümlichen Consequenz, an eben dieselbe Geistlichkeit, damit sie die Bauern von der Auswanderung, deren Ursachen leider nicht beseitigt werden, zurückhalte.

Es hieß vor etwa zwei Wochen, daß die Statthalter einiger Länder hier in Wien erklärt hätten, es sei in den Provinzen kein Drängen nach einer Wahlreform ersichtlich. Nach dem von mir Angeführten ist es möglich, daß auch über Galizien eine ähnliche Information ertheilt wurde.

Da muß ich einige Worte doch zur Erklärung sagen. Aus Ostgalizien allein sind in den letzten zwei Jahren etwa 800 Petitionen von Gemeinden um die Wahlreform eingelangt. (*Hört!*) In jeder Volks- und Wählerversammlung wird auch die Wahlreform besprochen und urgirt. Freilich, eine ganze Reihe von

Volksversammlungen, welche ebenfalls diese Frage besprechen sollten, wurde nicht gestattet. Alle Volksblätter schrieben fast ohne Unterlaß über die Nothwendigkeit einer Wahlreform. Im galizischen Landtage ist ein Wahlreformantrag von sämmtlichen ruthenischen Abgeordneten gestellt worden, denen auch die polnischen Bauern und einige polnische Demokraten sich angeschlossen. Daß die herrschende Partei allerdings eine Wahlreform nicht verlangt, das ist erklärlich.

Ich unterlasse es diesmal, weiter über die galizischen und speciell über die ruthenischen Verhältnisse zu sprechen. Stoff dazu würde mir wahrlich nicht mangeln. Ich will nur Eines noch bemerken. Die von mir angeführten Fälle sind nicht etwa vereinzelte oder zufällige Thatfachen, sie sind Glieder eines Systems, welches darauf ausgeht, die Ruthenen in eine vollständige Abhängigkeit von der im Lande herrschenden Partei zu bringen und sich nicht entwickeln und erstarken zu lassen. Dieses System, welches seit einer Reihe von Jahren andauert, hat auch bis jetzt nicht aufgehört. Troßdem eine Art von Verständigung vor vier Jahren mit der Landesregierung zustande gekommen war, ist eine Änderung des Systemes nicht eingetreten, und die daran geknüpften Hoffnungen haben sich nicht erfüllt, insofern nicht nur weitere gemäßigtere Elemente sich dieser Verständigung nicht angeschlossen, sondern auch die ursprünglichen Teilnehmer sich zurückziehen mußten.

Ich klage nicht direct die Centralregierung an. Ich bin sogar überzeugt von dem Gerechtigkeitsgeföhle Seiner Durchlaucht des Herrn Ministerpräsidenten. Aber als Ruthene, wie auch als Demokrat und als Anhänger der Freiheit und des Fortschrittes kann ich kein Vertrauen einer Regierung entgegenbringen, welche ein solches System, wie das jetzt herrschende, begünstigt oder auch nur duldet. (*Bravo! Bravo!*)

Präsident: Ich würde mir nunmehr erlauben, den Schluß der Sitzung zu beantragen. (*Zustimmung.*)

Ich muß zu meinem Bedauern auf die Rede des Herrn Abgeordneten Schlesinger zurückkommen, welche ich bei der Unruhe des hohen Hauses hier nicht genau vernehmen konnte. Der Herr Abgeordnete Schlesinger hat eine bestimmte Classe von Personen Räuber am Staats- und Volksvermögen genannt und unbemerkte Persönlichkeiten, welche sich hier nicht vertheidigen können, mit einem abgestraften Verbrecher in eine Linie gestellt.

Das sind Äußerungen, welche gegen Anstand und gute Sitte verstoßen, und ich muß daher den Herrn Abgeordneten Schlesinger zur Ordnung rufen.

Es sind Interpellationen überreicht worden, um deren Verlesung ich bitte.

Додаток I

Копія стенографічного протоколу засідання парламенту 11-ої сесії.
28 червня 1895 року. Відень. (фрагмент)

Hauss der Abgeordneten. — 401. Sitzung der XI. Session am 28. Juni 1895.

19785

ungerechtfertigt und undurchführbar, dann mögen die Gegner nicht aus diesem Grunde Angriffe gegen uns schleudern, welche wir uns nur als großes Lob für uns auslegen können, wir, die in der That die Grundlagen, auf welchen dieses Reich beruht, erkannt haben, und daher für diese Grundlagen rückhaltlos eintreten. (Beifall — Widerspruch.)

Ein Herr Redner von jener (rechten) Seite hat uns auch entgegengeworfen: der Liberalismus werde sterben, oder er sei gar schon todt u. d. gl. Es können ja manche Leute dies und jenes hoffen und erwarten, es ist nicht das erstemal, daß wir solche Ausrufe hören. Auch ein ausgezeichnete Redner von jener (rechten) Seite, Dr. Rieger, hatte uns vor einer langen Reihe von Jahren zugerufen: „Die liberale Partei ist gestorben!“ u. s. w. Aber politisch ist dieser ausgezeichnete Redner jener Zeit, dessen Fähigkeiten ich immer anerkannt habe, politisch — soweit man politisch sterben kann — gestorben, wir jedoch leben noch immer. (Abgeordneter Dr. Lueger: Aber wie? Sie pfeifen schon durchs letzte Loch! — Heiterkeit.) Wir leben und werden leben!

Alle jene Herren, welche ähnlich sprechen, übersehen die große Bedeutung, die der Liberalismus im modernen Leben hat, und die Nothwendigkeit, welche für ihn spricht. Der Liberalismus hat die Aufgabe, das moderne Leben zu schützen gegen Angriffe von oben und unten, von rechts und links; der Liberalismus hat die Aufgabe, mit jener Mäßigung, welche ihm stets eigenthümlich war, und mit Berücksichtigung der bestehenden Verhältnisse für Fortschritt und Freiheit einzutreten; der Liberalismus hat die Aufgabe, die Staaten und bürgerlichen Gesellschaften gegenüber Bestrebungen einerseits von radicaler und andererseits reactionärer Seite, welche die Staaten in wirtschaftlicher und politischer Beziehung bedrohen, concurrenzfähig zu erhalten.

Auch andere Parteien schöpfen unablässig aus dem reichen Fonde, den der Liberalismus geschaffen hat. Der Liberalismus hat die Aufgabe, die Staaten auf jener Höhe zu erhalten, auf welcher sie einzig und allein in der gegenwärtigen Zeit weiterexistiren können.

Und die liberale Partei hat die Aufgabe, jene Bedürfnisse der modernen Zeit, welche sich an die Staaten und Völker herandrängen, zu prüfen und, soweit sie wirklich in deren Interesse liegen, für sie einzutreten.

Wollen Sie daher dem Liberalismus keine Todtenglocken läuten, wollen Sie lieber das Urtheil der Geschichte abwarten. Ich habe die Überzeugung, daß über manche Blasen, welche das Parteilieben der Gegenwart aufreibt, die Geschichte zur Tagesordnung hinweggehen wird, daß aber der Jahrhunderte alte Liberalismus blühen, gedeihen und auf das Geschick der Völker stets einen maßgebenden Einfluß ausüben wird. (Lebhafter Beifall und Händeklatschen.)

Vizepräsident Dr. Rathrein (der während vorstehender Rede den Vorsitz übernommen hat): Das Wort hat der Herr Abgeordnete Romanczuz.

Abgeordneter Romanczuz: Hohes Haus! Wie sehr auch nach einer langen und leider vergeblichen parlamentarischen Arbeit eine rasche Erledigung des Budgets uns allen am Herzen liegen muß, so haben doch die wichtigen Ereignisse der letzten Tage, der Zerfall der Coalitionsmajorität, der Sturz der aus ihr hervorgegangenen parlamentarischen Regierung und die Einsetzung eines provisorischen Beamtenministeriums so neue Verhältnisse geschaffen, daß eine erschöpfende Budgetdebatte unerlässlich erscheint. Sie ist es um so mehr, als einerseits nach der Antrittserklärung der neuen Regierung gar keine Debatte geführt wurde und bei der Berathung des Budgetprovisoriums nur einige zum Theile überflüssige oder selbstverständliche Parteierklärungen abgegeben worden sind, andererseits auch bezüglich des künftigen definitiven Ministeriums das Parlament seine Ansichten rechtzeitig aussprechen sollte.

Der Sturz der vorigen und die Einsetzung der gegenwärtigen Regierung wird von vielen Seiten als eine bedauerenswerte Schädigung des Parlamentarismus angesehen. Wenn dieses der Fall ist, so trifft die Schuld daran vor allem die ehemaligen Coalitionsparteien, deren Intoleranz, Anmaßung und Selbstsucht. Aber eine außerparlamentarische Regierung ist noch immer ein geringeres Übel als eine nicht gute parlamentarische, weil diese das Ansehen des Parlamentes direct schädigt, während jene dasselbe nur indirect schwächt. In Oesterreich ist überhaupt, wie dies schon bemerkt worden ist, bei unseren nicht nur politischen und socialen, sondern auch nationalen Gegensätzen, eine nichtparlamentarische Regierung viel entsprechender, als eine parlamentarische, die zu Parteizwecken beeinflusst wird und auch ihrerseits ebenso beeinflusst. Nicht darin liegt das Wesen des Parlamentarismus, daß die Regierung aus der Mitte des Parlamentes entnommen werde, sondern darin, daß die Volksvertretung, mittelbar also das Volk selbst, eine ausreichende Controlle über dieselbe ausübe und sie nicht im Widerspruche mit seinem Willen eigenmächtig schalten lasse. Dies ist aber gegenüber einer nichtparlamentarischen Regierung ebenso wohl durchzuführen, als gegenüber einer parlamentarischen.

In der gegenwärtigen Regierung ist jedoch eine Ungleichartigkeit vorhanden: Ein Minister von streng parlamentarischem Ursprung und prononciert politischem Charakter, der also in dieses Beamtenministerium nicht hineinpaßt. Obwohl man nun Seine Excellenz den Herrn v. Jaworski als Minister für Galizien zu bezeichnen pflegt, so kam ich sein Verbleiben in der gegenwärtigen Regierung nicht als eine Concession für dieses Land, sondern nur als eine Concession für den Polencub gelten lassen, da ja Herr v. Jaworski

Копія стенографічного протоколу засідання парламенту 11-ої сесії.
28 червня 1895 року. Відень. (фрагмент)

19786

Haus der Abgeordneten. — 401. Sitzung der XI. Session am 28. Juni 1895.

ebenso wie seinerzeit Freiherr v. Pražák und Graf Ruenburg in der That nicht ein Landes-, sondern ein Parteiminister ist. Was aber Galizien selbst anbelangt, so möchte ich wünschen, daß dasselbe nicht eine Ausnahmsbegünstigung oder überhaupt eine Ausnahmstellung, sondern nur eine Gleichstellung mit den anderen Ländern besitze. Es soll verhältnismäßig die gleiche Zahl von Abgeordneten in der Reichsvertretung, die gleiche Zahl von Mittelschulen, Fachschulen und Lehrerbildungsanstalten haben, es soll in gleicher Weise mit Eisenbahnen und sonstigen Communicationsmitteln ausgestattet sein, es soll sich der gleichen Pflege seiner erst aufkeimenden Industrie und seiner Landwirtschaft erfreuen, es soll der Flussregulierung einmal theilhaftig werden, es soll eine gute politische und Justizverwaltung genießen und noch vieles, vieles andere hat dieses durch lange Zeit zu wenig berücksichtigte Land nöthig, damit es anderen Ländern erst gleichgestellt werde. Ausnahmstellungen nützen in der That wenig, erregen aber dennoch den Anschein einer mißliebigen Bevorzugung und verschleiern die thatächliche Benachtheiligung des Landes.

Von den übrigen Ministern, welche durchgehends Beamte sind, können und müssen wir erwarten, daß sie ihr Augenmerk vor allem auf eine gute Verwaltung richten, und daß sie dieselbe nicht von irgend einem Parteistandpunkte führen, sondern stets überall und gegen alle die Gesetze, namentlich die Staatsgrundgesetze, zur vollen und richtigen Anwendung bringen werden. Dieses wird ihnen auch umso leichter kommen, als sie nicht auf das Wohlgefallen oder Mißfallen politischer, nationaler oder socialer Parteien Rücksicht zu nehmen brauchen.

Wenn aber die Gesetze, und speciell die Staatsgrundgesetze, überall zur vollen und allgemeinen Geltung gebracht werden sollen, so muß auch der noch immer bestehende Ausnahmzustand in einem Theile des Königreiches Böhmen unbedingt aufgehoben werden. Vielleicht hält sich die gegenwärtige provisorische, mehr zur Erledigung der laufenden Geschäfte bestimmte Regierung nicht für genug competent dazu, eine solche politische Maßregel durchzuführen. Diese Maßregel ist aber ein Postulat sowohl der politischen Raison als der Gerechtigkeit, und sie würde jetzt selbst in dem Falle am Platze sein, wenn seinerzeit wirklich ein ausreichender Grund zur Verhängung des Ausnahmzustandes gewesen wäre, wovon uns aber weder die vorletzte Regierung noch ihre Nachfolgerin zu überzeugen vermochte. Die Einführung normaler Zustände sollte jedenfalls die Aufgabe einer jeden Regierung bilden, und auch alle Parteien des Hauses sollten sich für dieselbe einsetzen.

Wie Prag und die Umgegend an einem acuten Ausnahmzustande, so leidet Galizien und namentlich der östliche, überwiegend ruthenische Theil des Landes an einer Art von chronischem Ausnahmzustande. Die Staatsgrundgesetze werden dort vielfach eingeschränkt

oder verletzt, von dem Segen der Freiheit, der constitutionellen Verfassung, der Autonomie spürt das Volk, namentlich das ruthenische, sehr wenig, es kennt fast nur die Schattenseiten derselben: Hohe Steuern, Herrschaft übermächtiger Parteien und Demoralisation bei allerlei Wahlen. Unsere Verfassung sichert der Bevölkerung eine freigewählte Vertretung, aber die Freiheit der Wahlen ist in Galizien ein so seltenes Ereignis, daß selbst, wenn sie irgend einmal in einem minder wichtigen Falle verheißt wird, diese Verheißung keinen Glauben zu finden vermag, weil man sich durch eine lange Reihe von Jahren gewöhnt hat, Wahlen, namentlich in den Landgemeinden, ohne Beeinflussung, Druck, Bestechung und andere Geschwirigkeiten sich gar nicht denken zu können, und die galizischen Verwaltungsbeamten haben sich durch eine stete Übung zu Meistern in diesem Fache ausgebildet. Ein echter Volksfreund sieht demnach einem solchen, constitutionellen Acte, wie den Wahlen, auch ohne Rücksicht auf das Resultat derselben, mit Besorgnis und Bekümmernis entgegen.

Das Versammlungs- und Vereinsrecht besteht bei uns in der Regel nur insofern, als es den k. k. Behörden beliebt, und denen beliebt es eben nicht besonders. Die Gründung von Vereinen, selbst von nicht politischen, wird oft aus nichtigen Gründen untersagt.

Früher war wenigstens das Ministerium liberaler, und wenn ein Recurs ergriffen oder wenn dasselbe direct angegangen wurde, so entschied es gewöhnlich zum Vortheil der Partei, wie zum Beispiel beim ruthenischen Turnvereine in Lemberg, dessen Statuten die Statthalterei zweimal zurückwies, bis dieselben endlich in gleicher Fassung, nur mit der Ausdehnung auf ein zweites Kronland, beim Ministerium eingereicht und dort anstandslos zur Kenntnis genommen wurden. In neuester Zeit beginnt aber das Ministerium, vielleicht infolge irgend welcher Einflüsse, die Recurse abzuweisen. So hat es neulich die Kenntnisnahme der Statuten eines Vereines aus dem Grunde verweigert, weil nach einer Bestimmung derselben denjenigen Sitzungen des Vereinsausschusses, welche nicht als vertraulich erklärt werden, auch solche Vereinsmitglieder ohne Stimmrecht beizuhören können, die nicht dem Ausschusse angehören. Zwar bestehen bei anderen Vereinen ganz gleiche Bestimmungen, aber es heißt, daß dieser Umstand für die Regierung gar nicht maßgebend und bindend sei.

Was das Versammlungsrecht anbelangt, so habe ich darüber schon vor drei Monaten gesprochen. Heute muß ich bemerken, daß die von den Behörden entdeckten epidemischen Krankheiten, welche früher das Abhalten von Volksversammlungen gehindert hatten, auch jetzt noch nicht aufgehört haben. Ich hoffe jedoch, daß sie nach der Ausschreibung der Landtagswahlen wohl sofort aufhören. Der Zustand des Landes scheint aber außerdem noch überhaupt bedenklich zu sein, denn es wurden Volksversammlungen auch aus Besorgnis für

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

УДК 94.005

Олександр Удод, Михайло Юрій

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОДЕРНУ ТА МОДЕРНІЗМУ

В статті йде мова про особливості модерну та модернізму, їх вплив на формування історичної особистості та ідеологій.

Ключові слова: модерн, модернізм, романтизм, раціоналізм, тотальність.

Власне, поняття “модерн” широко використовується сучасними дослідниками (філософами і соціологами) як базове для поняття “постмодерн”. При цьому обидва терміни не передбачають чіткої хронологічної визначеності позначуваних ними періодів історії. Сучасний світ першопочатково характеризувався як модерний з моменту формування християнської філософії історії, підкресливши відмінність нового монотеїстичного світу від язичницьких цивілізацій античного середземномор’я. Крім того, поняття модерну володіло культурологічним виміром: виникнувши як інструмент протиставлення суспільних систем, що виростили з різних духовних орієнтацій (християнство і язичництво), модерн використовувався для опису нових явищ, у мистецтві (епоха італійського Відродження); тільки у XVIII–XIX ст. в англійському і французькому просвітництві, а також у німецькому романтизмі акцент був вперше зроблений на філософський і політичний вимір модерну. З цього моменту проблема модерності існує як відповідь на ідею безкінечності, невичерпності й необхідності прогресу. Свого апогею досягає ототожнення прогресу культури, знання з прогресом економіки, господарських зв’язків і відносин; це призводить до їх фактичної ідентифікації. Концептуальним стержнем ідеї сучасності стають універсалістське уявлення про закони історії (єдиних для усіх країн і народів), детерміністське бачення законів розвитку (як механізмів досягнення цілі й ідеалу, що втілюються в промисловій цивілізації західного типу) [9].

Інакше кажучи, епоху модерну породив не один, а безліч проектів майбутнього – це Реформація, Контрреформація, бароко, Просвітництво, ідея емансипації в німецькій філософській класиці і марксизмі. Але сьогодні філософи (традиція йде від Франкфуртської школи) все частіше прирівнюють проект модерну до ідеалу, втілення в дійсність досягнень наукового знання про природу, історію, людину – до ідеалу *ratio* епохи Просвітництва. Починаючи з XVIII ст. в європейській інтелектуальній культурі панує логоцентристське переконання, що значущість предмета визначається не його самобутністю, а лише відношенням до розуму, з точки зору “розумності” його існування. Таке розуміння ролі просвітництва в європейській культурі характерно і для багатьох мислителів, які не працюють у термінології модернізму. Е. Гуссерль, визначаючи унікальність західної цивілізації в духовному її вимірі, вбачав цю унікальність у тому, що Захід взяв на себе “нескінченне завдання” здійснення “вільної рефлексії – теоретичної і універсальної” щодо людства в цілому. М. Вебер розглядав західне суспільство під кутом зору двох типів раціональності, що склалися тут (цілепокладаючої, інструментальної за своїм характером, і ціннісної, підпорядкованої моралі). Такі думки присутні в “Діалектиці просвітництва” (1947) Т. Адорно і М. Хоркхаймера, в “Історії безумства” (1960) М. Фуко. В даному випадку немає значення, чи розглядається розум і ідентифікована з ним західна цивілізація як знаряддя визволення людства або як інструмент технократичного і тоталітарного панування.

Існують різні версії модерну – “технологічний модернізм” і “модернізм свободи”. Прибічники “технологічного модернізму” – сучасні соціологи і філософи – розглядають модерність “як суспільство, в якому втілені ідеали епохи Просвітництва, де усвідомлена взаємодія між світом людини і світом природи регулює інші сторони соціального буття” [3, с. 22]. Модерність не тільки породила Європу, але й сама є породженням Європи як динамічної соціальної системи, розквіт якої стався в XIX ст. – епоху, коли наявно домінують ідеали європейської культури. Такий підхід розсуває історичні кордони часу, модерність протиставляється не античності, але всім традиційним суспільствам. Модерність ототожнюється з суспільством, де панує індивідуалізм і уніфіковані соціальні зв'язки. Модерн постає як посттрадиційне суспільство; поняття теорії модерності наближаються до понять індустріалізму і капіталізму. Сьогодні прибічники концепції модерну обмежують власне модерність періодом європейської історії з XVII до кінця 60-х рр. XIX ст., а останню третину XIX і початок XX століття характеризують як модернізм, підкреслюючи ріст впливу інтелектуально-культурної сфери на соціальну динаміку цих літ [9].

Варто зауважити, що вивчення модернізму не належить до актуальних тем історії духовного життя. Донині не утвердилося розуміння його як цілісної і відносно самостійної епохи, пережитої Європою за чотири десятиліття до Першої світової війни і генетично з нею пов'язаної. Цей короткий і надзвичайно інтенсивний період за своїм значенням переважає епоху романтизму, що до кінця і не визнано.

Тим не менше, якщо не за своєю протяжністю, то за шириною охоплення всіх сфер і сторін життя, за інтенсивністю духовних процесів, за масштабом і кількістю вироблених ним цінностей, модернізм – без сумніву, дуже важлива культурна епоха сучасної історії. Важливіші події XX ст., як і специфічний устрій його укладу, залишаються недоступними правильному розумінню без визнання вирішального значення для них духовного перевороту, здійсненого модернізмом.

Найбільш просунутими виявилися дослідження модернізму у сфері мистецтва і художньої культури, – внаслідок чого він досить часто зводиться до категорії художньої практики і літератури. Інші сфери культури і суспільства, особливо соціальна, політична, матеріальне виробництво, структура індивідуального і суспільного життя опинилися поза полем дослідження під кутом зору впливу на них установок модернізму. З цієї причини виявляється неможливим сприйняття його як цілісного феномену.

Модернізм здійснив принципові зміни в характері мислення європейської людини, створивши особливий тип свідомості, поступово перетворююче вплинувши і на устрій життя, що підпорядковувалося цінностям.

Не створивши світоглядної системи в традиційному розумінні, подібної до ідеології Просвітництва чи позитивістсько-матеріалістичного світогляду XIX століття, модернізм на підставі синтезу тих елементів і тенденцій європейської культури, які визнавалися маргінальними, породив складний комплекс особливого світорозуміння і світовідношення, зовнішньо відзначений несистематизованістю, нетривалістю, рухливістю і принциповою логічною непроробленістю своїх складових частин. Ці ознаки варто сприймати як сутнісні властивості модерністського мислення, що відкинуло попередні форми раціональної культури. Вони в жодному випадку не повинні співвідноситися з еkleктикою. Модернізм відмовився від мови науки у визначенні своїх власних установок, претензій і програми, замінивши дефініторні формули метафорікою, символами, натяками, описами, що відволікають, надаючи перевагу художній мові і нетрадиційній метафізиці, заснованій на стимуляції глибинних можливостей інтуїції і візіонерства [7, с. 148–149].

Категоріальна структура цієї метафізики була орієнтована на інші сфери людського досліду, ніж ті, які були канонізовані наукою і суспільною свідомістю XIX століття. Саме сприйняття людини і світу, запропоноване модернізмом, вступало в протиріччя з усім устроєм попереднього мислення і філософії. Модернізм проявив виняткову увагу до духовних і життєвих практик людини, які доти не піддавалися різним заборонам, витісненням і дискредитації.

У соціальній метафізиці базовими категоріями, на яких почали будуватися розуміння сутності людини і її ситуації в світі, стали поняття раси, народу, землі, крові, життя тощо. Традиційна соціальна філософія зіткнулася з суперницею в особі філософії культури і почала витіснятися останньою, що була раніше специфічною приналежністю романтичної філософії. Навіть тоді, коли зберігалися такі звичні поняття, як держава, суспільство тощо. Вони насичувалися абсолютно іншим змістом і їм надавалося інше тлумачення, що йшло переважно в дусі від романтизму організму (А. Мюллер) і специфічних цілісностей, наділених особливою життєвою енергією (О. Шпанн). Поряд з філософією культури отримують визнання філософія життя, філософія змісту, філософія людини, витісняючи відповідні їм відділи соціальної філософії і соціології. Різниця між науками, що тільки-но виникли, тематично і методологічно майже непомітна і всі вони суттєво співпали з філософією культури. Внаслідок цього зсуву маргінальні раніше типи метафізики і філософії природи, зокрема, гетеанського стилю, набули культурну й інтелектуальну легітимність.

Не менш радикально змінився й історичний компонент філософської картини світу. Традиційний історизм, що культивував позитивні ідеали поступового покращення, організаційного удосконалення суспільства й усіх сфер життєдіяльності людини, що сповідує культ системності, упорядкованості, передбачуваності результатів, жорстку методичність всіх процедур мислення і діяльності, історизм, що надавав безумовну перевагу скромному реальному на протигагу ризикованому соціальному проекту, якими б манливими не були його передбачення, був відкинений.

Історизм модернізму виражався у змістовних експлікаціях категорій катастрофи, метаморфози, поклику до життя, волі, влади тощо. Ці експлікації фіксувалися в теоріях боротьби, революції, жертвності, творчого вибуху, що стали підставою нової філософії дії, наділеної досить вагомою сугестивною установкою.

Продуктивній систематичній діяльності, етиці скромної праці і пов'язаних з ним добродійностей, філософії малих справ була протиставлена філософія бунту, руйнування рутинних соціальних підстав людського життя для надання простору вираження героїзму, енергія творення, пориву у невідомі сфери творчого життя індивіда, не скованого умовностями зобов'язань обов'язку, відповідальності і порядку. Теоріям організованого суспільства був програмно протиставлений соціальний анархізм, що проріс у сферу моральності й інтелектуалізму [7, с. 149–150].

“Переоцінка цінностей” з декларацій абстрактної моральної філософії поступово перетворювалась в основу соціальних програм діяльності партій, угруповань і окремих особистостей. Загальним місцем стала критика “буржуазної моралі”; боротьба з умовностями “буржуазного побуту” набула статусу необхідного елементу нових суспільних рухів, і стала змістом нових літератури і мистецтва, що виникали.

Не є випадковим, що “безпобутовість” стала характерною ознакою життя культурних і громадських діячів епохи модернізму. Традиційні форми життя замінило спілкування в клубах, салонах, багаточисленних кав'ярнях, редакціях, готелях тощо. Осілість, сім'я, турбота про дітей – все це заперечувалось як умови, що заважають прояву творчих устремлінь особистості. Аморалізм з декларацій входив у структуру життя людей. Його реалізаторами виступала творча інтелігенція і близько з нею пов'язані кола революційної молоді і професійні революціонери. Нова мораль, новий побут, про які невпинно говорило мистецтво і література, залишалося, навпаки, незрозумілими цінностями, що інтенсивно експлуатували міражні змісти понять свободи, творчості, незалежності.

Особливу увагу слід звернути на оціночні зрушення у сприйнятті і ставленні до таких фундаментальних категорій людського існування, як життя і смерть. Перша стверджується як цінність тільки якщо вона насичена творчістю, боротьбою, жертвністю, якщо вона присвячена здійсненню деяких трансцендентних ідеалів, які тільки і наповнюють її змістом. Ця героїзація життя з невідворотністю вела до дискредитації інших форм людського існування, формувала презирливе ставлення до буденності і в цілому створювала умови, за яких неадекватне сприйняття життя соціальними й інтелектуальними маргіналами

перетворювалось на певну норму перетвореного існування людини. Межі між фіктивним, видуманим життям і можливістю його реалізації стиралися. Революція мислилась як природний засіб зняття останніх перешкод втілення утопії.

Особливого значення набуває категорія смерті. Ніколи раніше вона не мала такого естетизованого змісту, як у модернізмі. Можна сказати, що він увесь був просякнений і дихав запахом смерті як у її безпосередніх, так і витончених формах вираження. Відбиток кінця, зломи прояву танатоса, крихкість форм, що підкреслюють нестійкість життя, яке закінчується смертю, пахощі тління тощо. Всі ці сюжети, теми і контексти наповнили філософію, мистецтво і літературу періоду модернізму. В цьому пункті він вступив у специфічну конфронтацію з релігійною позицією і установками церкви, посягнувши на узурпацію фундаментального принципу існування, що раніше абсолютно належав до санкції Бога. Добровільна смерть отримала не тільки виправдання, але й проголошувалася бажаним кінцем життя (Ф. Майнлендер), який потребував відповідного естетичного оформлення. В контексті подібного розуміння співвідношення життя і смерті отримала неочікуване позитивне вираження філософія війни. Їй приписали значення модусу прояву космічного життєвого початку, вищої форми прояву волі тощо. Входження нової культури в епоху військових катаклізмів таким чином мало суттєве філософсько-естетичне приготування (Е. Юнгер).

Нарешті, варто звернути увагу на ще один бік моральної філософії модернізму – на вчення про “нову людину”. В ньому ми знаходимо підстави наступних соціальних педагогік усіх тоталітарних порядків ХХ століття, націлених на створення особливого типу індивідуума, спроможного здійснювати виняткове покликання утверджувати новий устрій життя, нове суспільство, нову культуру. Хоча коріння вчення про нову людину губляться в соціальній філософії ХVIII – початку ХІХ століть, але в своєму справжньому масштабі воно розгорнулося в ХХ столітті. Моделі і вихідні підстави цього вчення були досить різні. В них сконденсовані були і протест проти безбарвної, позбавленої індивідуальної могутності духу буржуазної особистості, несприйняття всієї структури масового життя, пануючої цивілізації, заснованої на розрахунку, вигоді і практицизмі, що придушують природні почуття і підпорядковують людину безособовим стандартам.

Тема героїчної особистості, провидця нових цінностей і сенсів життя, безкорисливого героя, підпорядкованого запалу шляхетного ризику і подвигу, що зневажають натопт і безпечно буття нікчемності, просякла всю моральність епохи. Вона штовхала людину у ризиковані ситуації, наділяла шляхетними рисами нелюдяність, формувала презирство за нормального життя і знімала з неї тягар соціальної і особистої відповідальності. Століття, що відходило, повною мірою змогло вижати плоди цієї теорії в її фашистській і комуністичній версіях з їх безкінечними відтінками в терористичних версіях [7, с. 151–152].

На підставі вищесказаного, можна констатувати, що модернізм як загальнокультурна течія (ідеологія) кінця ХІХ – початку ХХ століття, завжди орієнтована на сучасність, тобто така, яка визнає пріоритет сучасного над традиційним. За великим рахунком, модернізм і є “проектом сучасності”, як говорить про нього Ю. Хабермас. З одного боку, ми маємо справу з цілком новим принципом проектування, який не був популярним у новоєвропейській філософії, з іншого боку, цей проект завчасно виявляється невиконуваним, оскільки орієнтується на постійно мінливу сучасність і, відповідно, приречений завжди залишатися незавершеним. В цьому сенсі, модернізм орієнтований не просто на нове, а на постійне оновлення.

Таким чином, проект модернізму – це проект вічного оновлення, гонитва за актуальністю, модою. М. Берман пише: “Бути сучасним – це знаходитись в оточенні, що обіцяє пригоди, владу, гру, зміну самого себе і світу. І водночас це загроза знищення всього, що ми маємо, що ми знаємо, всього, чим ми є” [1, с. 15].

Отже, модерніст приречений знаходитись у постійному сумніві, відчувати власну окраїнність, відчуття ґрунту у себе під ногами. Його стан ідеологічної невагомості беззаперечно обертається для нього ностальгією за класичною стабільністю. Повернення до

якої він, тим не менш, вважає неприйнятним. Як наслідок, можна спостерігати культ нового, гонитву за сучасністю. Нове в даному випадку є продуктом прогресу і розвитку технічних сил людини і її розуму.

Але модернізм орієнтується не просто на розум як субстанцію, але на особливі форми розуму: економічного розуму у К. Маркса, психоаналітичного розуму у З. Фрейда, релігійного розуму у С. Франка, інтуїтивного розуму в У. Джеймса, вольового розуму у Ф. Ніцше, статевого розуму у В. Розанова тощо.

Отже, ми можемо спостерігати певну тенденцію до пошуку крайнього становища, в даному випадку, щодо класичного європейського раціоналізму. Пошук кордонів, меж розуму так чи інакше переважає у всіх системах вищеназваних філософів: пошук кінцевих меж і взаємовідносин ідеології і науки у К. Маркса [4, с. 37], пошук кордонів свідомого і несвідомого у З. Фрейда [8, с. 133], віри-довіри і віри-знання у С. Франка [9, с. 224], інтелектуального і чуттєвого в У. Джеймса [2, с. 414], раціонального і геніального у В. Розанова [6, с. 250]. Прослідковується загальна тенденція втечі від раціоналізму, який стверджував центральність поняття “розум”, прагнення до переосмислення (з позицій економіки, політики, психоаналізу, містики, релігійної ідеології, волюнтаризму тощо і як наслідок – вихід на тероризм, революційність, націоналізм, анархізм) центрального положення розуму, тобто своєрідна реконструкція центральності. Отже, модернізм, як ідеологія оновлення, завжди прагне до пошуку прикордонних областей знання, які не були ще досліджені. З іншого боку, модернізм прагне до переосмислення попередніх традицій, що також призводить до ідеологічних зміщень у прикордонні області знання [5].

Загалом, необхідно сказати, що всі зміни, які сталися в світі, і в першу чергу в Європі в кінці XIX–XX ст., сталися завдяки модернізму, який приніс з собою нову ідеологію, нове бачення світу. І справді, модернізм був спрямований не просто на те, щоб описувати світ, а на те, що людина сама спроможна змінювати цей світ. У цьому розумінні один з лозунгів модернізму був сформульований К. Марксом: “Філософи лише різним чином пояснювали світ, але справа полягає в тім, щоб змінити його”. Отже, якщо німецька класична філософія в особі І. Канта і Г. Гегеля вважала існування деякого автономного початку, незалежного від самої людини, але який визначав її життя і якому людина так чи інакше мала підкорятися, то для модерністів саме внутрішні (приховані) сили самої людини: воля (у Ф. Ніцше), несвідоме (у З. Фрейда), класова ідеологія (у К. Маркса) – постають як світоутворююча сила, так і рушійна сила історії.

Для модернізму характерна також тотальність, яка стала початком нової ідеології. Тотальність завжди орієнтується на масову свідомість, прагне зробити свої цінності загальними, а не тільки цінностями інтелектуальної меншості. Цінності, в свою чергу, прагнуть до універсального характеру, намагаються стати загальними (масовими) цінностями. Отже, у прагненні до універсалізації реалізується експансивна влада тотальності. Тотальність у такому випадку – це певного роду дискурс влади певних цінностей і, відповідно, й принцип відтворення нових цінностей і способів їх поширення.

Список використаних джерел

1. *Bermann M.* All that is solid meets into air NY., 1982; 5. Бройн Дж. Подходы к исследованию национализма // Нации и национализм. – М., 2002.
2. *James W.* The Varieties of Religious Experience. London and Glasgow: Collins Clear-Type Press, 1960.
3. *Callinicos A.* Against Postmodernism. Cambridge, 1994.
4. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. Т. 3. – М.: Политиздат, 1974.
5. *Наумова Н. Ф.* Рецидивирующая модернизация в России: вина, беда или ресурс человечества? – М.: Эдиториал УРСС, 1999.
6. *Розанов В. В.* Уединенное. Т. 2. – М., 1992; 52. Савченко В. Жертвоприношение революции. Маргинальные террористы “південного” анархізму. “П’ятирічка терору” (1905–1909 pp.) в Україні// <http://www.ji.lviv.ua/n25texts/savchenko.htm>.
7. *Сикевич З. В.* Социология и психология национальных отношений. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1999.
8. *Смит Э.* Национализм и модернизм. – М.: Праксис, 2004.
9. *Франк С. Л.* С нами Бог. Три размышления // Франк С. Л. Духовные основы общества. – М., 1992.

Александр Удод, Михаил Юрий

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МОДЕРНА И МОДЕРНИЗМА

В статье идет речь об особенностях модерна и модернизма, их влиянии на формирование исторической личности и идеологий.

Ключевые слова: модерн, модернизм, романтизм, рационализм, тотальность.

Olexandr Udod, Mykhaylo Yuriy

THE METHODOLOGICAL ASPECTS OF MODERN AND MODERNISM

The article tells about the features of modern and modernism and their influence on forming of historical personality and ideology.

Key words: modern, modernism, romanticism, rationalism, totality.

УДК 94.005

Олег Горенко

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОШУКИ ІСТОРИКА В КОНТЕКСТІ РЕЦЕПЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

Стаття присвячена принципівим питанням посилення взаємодії історико-епістемологічної та аксіологічної складових сучасної теорії та методології історії.

Ключові слова: раціональність, реалізм, міжкультурний діалог, ціннісні фактори історії, історичне джерело.

Уже давно стало аксіомою, що історик – дитя свого часу, і тому його праця завжди несе на собі відбиток епохи. Нині теорія та методологія історії залюбки займаються дослідженням цього відбитку й зокрема механізмів його народження. Чи не варто рухатись далі й залучати у царину дослідження сам оригінал, тобто свою сучасну епоху, яка так детермінує твій науковий світогляд? Інакше, як можна оцінити адекватність відбитку, себе самого в історичній ситуації, а значить і адекватність образу минулого, що формується в результаті твого дослідження. Без цього залишається лише платонівський “міф про печеру”. Особливо важливим це видається зараз, коли тіні на стіні печери дуже часто є не проекцією реальності, а проекцією штучних конструктів, результатом не завжди альтруїстичної творчості. Навіть не копією копії, не ідеєю ідеї, а копією муляжу, симулякром, що насправді не має аналогу в реальності. Адже, зрештою, людина не живе в міфі, вона живе у реальності, частиною якої є засвоєний нею міф. Ця обставина нам видається суттєвою з урахуванням стартового кута інтелектуальної атаки на матеріал, органічною і невід’ємною частиною якого є ти сам. Свідомий синтез теорії та методології історії з теорією та методологією демократії нам видається одним із варіантів практичного застосування підходів інтелектуальної історії і одним із цікавих варіантів самостійного розвитку теоретичних засад історичного дослідження. Така спроба має, на нашу думку, чимале значення для протидії руйнівним впливам як з боку “симулякрів демократії”, так і з боку народжених у їхньому лоні “симулякрів історії”.

I.

Загальноновизнаним є те, що зміна історичної ситуації, “точки відліку” не лише змінює оцінки, стає спонукою до переосмислення історичного процесу, а й викликає зміни у методології історичного пізнання, призводить (точніше, має призводити) до оновлення арсеналу історичної науки. Відомий російський дослідник А. Я. Гуревич влучно охарактеризував ситуацію у пострадянському суспільствознавстві як “стан філософської та методологічної розгубленості” після скасування догматизованого варіанту марксистських ідеологічних постулатів. Справедливо наголошується, що для досягнення справжньої свободи наукової творчості потрібно вдумливо заглиблюватися в епістемологічні засади свого дослідження й, водночас, критично освоювати досягнення гуманітарного знання свого часу. Багато хто ставиться до такого виклику занадто безтурботно, просто змінюючи “чорне” на “біле” й залишаючись при цьому у полоні застарілого схематизму [1].

Потреба нового синтезу історико-епістемологічного та аксіологічного підходів у ситуації зростаючого ціннісного індивергентизму досягла критичної гостроти. Достатньо звернути увагу на досягнутий рівень деградації колективної системи цінностей та непоодинокі прояви жахливого викривлення індивідуальних ціннісних орієнтирів. Щодо істориків, то вони раптово опинилися перед уламками Берлінської стіни, котра в рамках наказного монізму ще на рівні підсвідомості рішуче відгороджувала від плюралістичного тлумачення минулого, надійно “захищала” від напрацьованого світовою науковою спільнотою досвіду полі критики. Історики раптово відчули холод незбагненої безмежності

історичного часу. Хтось заціпенів у очікуванні нового етапу “вічного повернення. Хтось стрімголов кинувся у нові отвори, рішуче відкинувши власне дослідницьке минуле. Але хтось таки має дослідити уламки старого мислення у просторі нової свободи наукової творчості. Формуванню нового дослідницького світогляду може суттєво посприяти досвід філософів, які давно замислювалися над природою історичного пізнання, користуючись власною дисциплінарною матрицею.

З точки зору інтересів поглиблення дискусії щодо сучасних теоретико-методологічних проблем історієписання, особливо цінним видається онтогносеологічний аспект проблеми раціонального та ірраціонального в історичному пізнанні. На нинішньому етапі суперечливої демократичної трансформації пострадянського світу достатньо переконливим виглядає висновок, що демократія – це перш за все продукт раціонального мислення і раціональної самоорганізації соціуму. Тож за сучасних умов для підведення нового фундаменту під теоретичні міркування професійних істориків вельми корисним було б більш ґрунтовне з’ясування онтологічних підстав самих понять раціонального та ірраціонального, їх співвідношення у процесі історичного дослідження й у історичному знанні як такому. Йдеться про раціональне та ірраціональне як у змісті масиву практичних знань про минуле, так і у теоретичному тлумаченні історичних процесів і явищ. Можна погодитися з тими дослідниками, які дотримуються думки, що спрощений перехід від теоретичних постулатів К. Маркса до постулатів М. Вебера далеко не вирішує усіх складних питань реального розкріпачення дослідницького мислення. Примітивні варіанти такого переходу завдають відчутної шкоди вже хоча б тому, що західне суспільствознавство переростало марксизм органічно, зберігши всередині себе раціональне зерно соціальної критики. Навіть антитоталітарна Рада Європи не нехтує проводити свої семінари на базі європейських профспілкових санаторіїв, де книжкові полиці читального залу густо рясніють фоліантами К. Маркса та Ф. Енгельса. У той же час догматизована сталінська версія марксизму затримала його розвиток у нас на багато десятиліть, а переможні пострадянські демократи без вагань викинули його на смітник, не приділивши йому повноцінної уваги ні раніше, ні згодом. Повноцінна культура критичного мислення сама собою не виростає на порожньому місці й тим більше не має нічого спільного із нігілістичним запереченням. Але ж, без раціональної культури критичного мислення, про яку раціональність процесу відродження національної свідомості може йти мова? Без такого мислення можна говорити лише про перспективу нескінченної конкуренції харизматичних лідерів, які виживають за рахунок стимулювання суспільної ірраціональності й самі, як правило, у критичні хвилини історії виявляються абсолютно нездатними до організації незалежного державного життя на принципах “органічної”, а не “механічної солідарності” (Е. Дюркгейм).

На етапах перебудови дослідницької свідомості особливо очевидним стає те, що історія є наукою, яка поєднує соціально-філософське, соціально-економічне і гуманітарне знання. Гуманітарний стандарт наукового знання орієнтує не лише на отримання результатів, придатних для практичного використання, а й на отримання соціально значущих результатів, що відповідають ціннісним установам історичного суб’єкта. Саме така постановка питання проглядається у підходах до аналізу історичного буття з боку найбільш вдумливих представників історичної науки. Власне, пошук нового розуміння діалектики об’єктивного і суб’єктивного в історичному дослідженні й становить осердя сучасної методологічної дискусії. У цьому сенсі дослідження ідеалів раціональності у М. К. Мамардашвілі становить предметний інтерес для історика-теоретика, оскільки, попри свій філософський універсалізм, безпосередньо стосується фундаментальних проблем сучасної історичної науки – проблеми спостереження, поняття феномену, багатовимірності феномену свідомості, континуума діяльності, символічного елементу раціональності [2]. Якщо керуватися тим, що реальна історія є системою, котра перебуває у процесі постійного саморозвитку, то безперечно корисним для історика, особливо для прихильника цивілізаційного підходу, може виявитися знайомство з типологією раціональності, запропонованою В. С. Стьопіним [3]. Розвинені у філософів навички використання структурного й функціонального аналізу, системного

підходу в рамках їх реальної, а не формальної рецепції, здатні суттєво збагатити теоретичний інструментарій дослідника історії в нових умовах безмежного плюралізму, по новому оцінити такі класичні форми знання як історичні факти та історичні закони. Принаймні, це може допомогти у подоланні згаданої вище “філософської розгубленості”, яка гальмує кристалізацію нових методологічних орієнтирів і часом породжує невинуватий антагонізм у принципі споріднених історико-епістемологічних концептів, що за парканом різної термінології приховують фактично аналогічний теоретичний зміст.

Одна з психологічних проблем теоретичної свідомості історика-емпіриста об’єктивно обумовлена самою його дослідницькою практикою. Галузевий дослідник, особливо фахівець-початківець дуже заклопотаний тим, щоб не вийти за межі свого матеріалу, за свій період та регіон. Така свідомо дослідницька зосередженість уваги, з одного боку, дозволяє цілеспрямовано перекопати свою персональну ділянку, однак непоодинокими є й випадки, коли зручно й фахово влаштувавшись у якійсь одній темі, історик свідомо уникає теоретико-методологічних підказок не лише з боку суміжних дисциплін, а й з боку колег по цеху, особливо коли вони далеко віддалені у часі. Намагаючись постійно бути попереду у своїй напрацьованій колії, дослідник не встигає озиратися, а тим більше дивитися занадто далеко назад. Таким чином, як аналітик часового простору, він відмовляється не лише від майбутнього (що, в принципі, є достатньо зрозумілим з огляду на покликання науки історії), а й від надзвичайно родючих пластів минулого людства, у тому числі й унікального досвіду дослідження цього минулого. Як наслідок, втрачається відчуття цілісності історичного досвіду людства, система координат розмивається і по горизонталі, і по вертикалі. Для аксіологічного підходу, що у першій половині 90-х активно обговорювався у середовищі російських істориків, і останнім часом актуалізувався на наших теренах, це якщо не смерть, то, принаймні, важка контузія.

Історія демократії – це історія постійного вибору. Внесок історика в такій ситуації, перш за все, полягає в узагальненні історичного досвіду раціональної та ірраціональної поведінки спільноти і особистості у ситуації вибору. Важливою теоретико-історичною складовою у даному випадку залишається осмислення проблеми вибору як процесу оцінки історичних можливостей, як спроби концептуалізації вибору невідомого нам майбутнього на основі відомого нам історичного минулого. Центральним проміжним завданням кожного разу стає осмислення дійсності, що не зважає на наші припущення. У цьому сенсі самі ці припущення і увесь процес селекції минулого повинні відповідати запитам дійсності. Розуміння дійсності – методологічний полігон історичного мислення, де виховуються навички адекватного сприйняття реальності, які не лише допомагають наповнювати змістом “білі плями історії”, а й прораховувати альтернативні варіанти просування суцільним “білою плямою” майбутнього. З’ясування впливу змін у системі цінностей історичного суб’єкта дозволяє, принаймні, сформулювати вірогідні припущення щодо можливої поведінки супутників на спільному історичному шляху. Супутників, одні з яких можуть бути соратниками, партнерами або співниками, а інші виявляються конкурентами або навіть непримиренними супротивниками чи ворогами з альтернативною системою цінностей, уподобаннями та стратегічними установками. У процесі такої оцінки альтернативних варіантів, в ході поточного окреслення існуючої конфігурації соціальних взаємин і відбувається інструменталізація історичного досвіду. Можливість є властивістю існуючої історичної ситуації. Наявна історична ситуація сама матеріалізувалася як попередня можливість у ході еволюції минулого, і, перетворюючись на минуле, завжди зберігає потенціал альтернативності саморозвитку. У цьому сенсі врахування альтернативності розвитку в історичному минулому є не лише корисним аналітичним варіантом мислення, а й набуває самостійного теоретичного смислу й конкретно-історичного змісту. Таке врахування захищає селекцію історичних фактів від упередженої підгонки під особисту концепцію, від ігнорування тих підказок живої історії, що не вкладаються у суб’єктивізоване, глибоко внутрішнє бачення дослідника, дозволяє наблизитися до розуміння мінливої реальності часу. У цьому зв’язку несправедливо вважати історіографічним штампом міркування про

необхідність вивчення того, що могло б бути, в інтересах відповіді на питання, чому все відбулося саме так, а не інакше. Адже в умовах мінливості поточної історичної ситуації необачне ігнорування поліваріантності історичного розвитку у минулому невідворотно збіднює розуміння поліваріантності майбутнього. У нинішніх умовах безжальних пропагандистських війн за минуле це виглядає застереженням достатньо суттєвим [4]. Важливо усвідомлювати, що проблема альтернативності – це не лише спеціальне поле дослідження новітньої “альтернативної історії”, а й у значно більшій мірі родова методологічна ознака повноцінного історичного мислення, що, зокрема, довели своїми працями справжні класики історичної науки. Проблема варіативності історичного розвитку органічно поєднує національну історію, світову історію та методологію історії. Власне, нинішній методологічний вибух найрізноманітніших варіантів історієписання насправді є сегментацією повноцінного комплексного підходу у методології історії, спробою конкретизації й сепаратної апробації її окремих фрагментів. Адаптація до сучасного методологічного різноманіття історієписання можлива лише за умови збереження і поглиблення цілісності історичної свідомості як багатоканальної внутрішньої рецепції людського буття у часі в єдності його онтологічних і гносеологічних характеристик. Саме на це й спрямовані сучасні заклики до вироблення такого способу дослідження історії, який би орієнтувався на відтворення історичних цілісностей. Реалізації такого наукового завдання й підпорядковується полідисциплінарний підхід, який, за словами А. Я. Гуревича, є спробою протистояння традиційному розчленуванню соціо-культурної реальності на окремішні, ізольовані одна від одної сфери. Окрім усього іншого, такий шлях є, можливо, єдиною реальною можливістю таки подолати знамениту “непрозорість джерела”, про яку багато говорять методологи історії. У свою чергу, коли розглядати саму дійсність як історичне джерело, полідисциплінарність і цілісне тлумачення створює й чималі додаткові можливості для подолання часом дуже небезпечної “непрозорості дійсності”. У цьому сенсі видається абсолютно доречним висновок А. Я. Гуревича про те, що історія суспільства і тих груп, які його утворюють не може далі вивчатися у відриві від картини світу, систем цінностей, форм соціальної поведінки, символів та ритуалів [1].

Погляди історика, його світоглядна позиція – це особистий внесок у формування не лише історичної, а й в цілому колективної свідомості своєї доби. Немає соціальної функції історії, а є соціальна функція істориків у поширенні методів ідентифікації правди і брехні. Історія як процес, як невідворотний плін часу – холоднокровно байдужа. Вона, як міфічний Крон, спокійно поїдає своє нагуляне дитя – сьогоднішня. Але історик є людиною у часі, і навіть, коли він прагне до абсолютної об’єктивності, він не перестає бути людиною, затиснутою у історію свого власного становлення, а тому за будь-яких обставин він є ретранслятором системи цінностей. Соціологізована веберівська позаоціночність в осмисленні людського досвіду, попри усі її претензії на істинну науковість, – лише небезпечна ілюзія. Власне, тому Біблія як прокламація безпечних для людства принципів соціальної взаємодії – окрім усього іншого, історична праця унікального загальнолюдського значення, поетичне узагальнення суто людських реалій, жорстких реалій людського характеру. Будь-який дійсно науковий підхід в історичному дослідженні дозволяє пропаганду романтичного сцієнтизму, але, разом з тим, на рівні прагматики він покликаний допомагати іншим, тим, хто ще не знає “як воно було насправді”, здобувати реальне знання про людину й зрозуміло роз’яснювати принципи раціональної поведінки в умовах стрімких змін життєвої ситуації. Це той прагматичний зміст історичної освіти, з приводу відсутності якої бідкався Ф. Ніцше – “вміння жити”. Це не потрібно плутати з історичним досвідом вирішення гострих суспільних проблем, політичним досвідом, досвідом військових операцій та багатьох інших компендіумів готових рішень з минулого, які зазвичай мають на увазі, коли починають мислити в рамках концепції “історії як вчительки життя”. Вміння жити – це дещо інше, значно глибше й суттєво більш внутрішнє. Це вміння уживатися з іншими й реалізовувати при цьому свій внутрішній потенціал, це спосіб бути щасливим не за рахунок нещастя інших, а за рахунок конструктивної взаємодії з іншими.

У цьому сенсі “дехристиянізація” базових документів ЄС за рахунок вилучення згадки про християнські цінності, з одного боку, була спробою толерантного визнання рівноправності усіх типів світогляду, однак, з іншого – виявилася своєрідним кроком назад у справі утвердження європейської ідентичності в глобальному світі. Україна, яка після десятиліть войовничого атеїзму лише нещодавно на публічному рівні повернулася у лоно християнської цивілізації, опинилася перед складною дилемою, не менш складною ніж за часів Св. Володимира. Українська рецепція загальнолюдських цінностей відбувається у подвійній системі координат – з одного боку, на шляху пошуку дієвих варіантів реального втілення класичних біблійних заповідей, а з іншого – на основі секуляризованого визнання й дотримання прав людини. Лицемірство і релятивізація ціннісних орієнтирів у межах кожної з названих світоглядних систем невідворотно перетворить увесь процес радикальної трансформації посттоталітарної свідомості на жалюгідне історичне шахрайство. У цьому двополюсному ціннісному вимірі будь-яку подробицю демократії, будь-який фальшивий моральний кодекс будівника капіталізму очікує сумна доля славнозвісного “морального кодексу будівника комунізму”.

У принципі ефективна й життєздатна демократична модель потребує на кожному історичному етапі свого впровадження, змушує терміново з'ясувати два взаємопов'язаних питання – де розумна межа роздержавлення держави й, відповідно, де межа історичної функціональності індивідуальної людської свободи. Нинішній етап розвитку європейських інтеграційних процесів переконує у тому, що славнозвісні європейські стандарти є динамічною системою, що сформувалася на основі єдності економічної і соціальної політики у процесі раціонального синтезу зовнішніх і внутрішніх можливостей розвитку країни та європейського регіону в цілому. У цьому сенсі нерозривна єдність зовнішньої та внутрішньої політики є родовою ознакою повноцінного державницького мислення, оскільки регіональна інтеграція в умовах глобалізації фактично взагалі нівелює звичну різницю між внутрішньою і зовнішньою політикою. Власне, сама діяльність інститутів ЄС, спрямована на координацію і безпосереднє регулювання внутрішніх економічних, соціальних і політичних процесів, має подвійний, “зовнішньо-внутрішній” характер і відбиває складну дихотомію поступу загальноєвропейської самоорганізації. З одного боку, ми спостерігаємо наполегливі зусилля у напрямку витворення загально-європейського простору демократії і свободи громадян, а з іншого боку – очевидне прагнення до ще більшої централізації, до відвертої денационалізації процесу прийняття життєво важливих спільних рішень. Зовнішні та внутрішні імпульси демократизації простору “великої Європи” на кожному історичному етапі реалізовувалися в умовах складного балансу зовнішніх і внутрішніх чинників. Спільний європейський простір – це не арифметична сума національних економік і політичних систем, а безупинний процес вирішення складного диференційного рівняння. Як би не намагалося керівництво сучасного ЄС спростити й прискорити шлях вироблення оптимальних рішень, перебираючи на себе усе більшу частину управлінських повноважень, він ніколи не буде достатньо простим і ніколи не пролягатиме у просторі уніфікації. Сучасний Європейський Союз – унікальна міжнародна структура, що має фантастично успішне минуле, досить неоднозначне і контрверсне сьогодення й вельми проблематичне майбутнє. Гостра фінансова криза фактично змусила європейських лідерів вдатися до використання небезпечного механізму фінансової піраміди, що з одного боку, актуалізує проблему більш якісного моніторингу економічних процесів у зоні євро, а з іншого – підштовхує до невпинного розширення європейського економічного простору. І якщо давно й успішно функціонуюча глобальна фінансова піраміда на основі американського долару забезпечує свій недоторканий статус за рахунок зростаючої військово-політичної присутності США в усіх ключових точках світового економічного простору, то історична перспектива новонародженої європейської фінансової піраміди не має такого роду глобальних силових гарантій. ЄС має вишукувати внутрішні резерви для свого виживання й розширення сфери функціонування. Попри усю невизначеність, це відкриває якісно нові інтеграційні перспективи для сусідів ЄС, у тому числі й для сучасної України. Однак, саме

ця обставина водночас радикально актуалізує увесь спектр проблематики національної безпеки. Реалізація зовнішньополітичного потенціалу української національної державності у європейському регіоні й тим більше у глобалізованому світі завжди залежала і залежатиме від внутрішньоукраїнських чинників.

З початку української незалежності вітчизняний євроінтеграційний дискурс зосереджується навколо проблеми демократизації суспільства в цілому, та необхідності практичного здійснення серйозних якісних змін у системі економічних відносин, зокрема. Така орієнтація абсолютно чітко задекларована вже в Угоді про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС, першому дійсно комплексному документі, що окреслив практичні аспекти української співпраці з європейською спільнотою. Сьогодні, як і на старті реальної співпраці сторін, йдеться насамперед про реалізацію головного принципу ринкової економіки – розмежування влади та власності, її глибоку демократизацію, подолання тінізації економіки, інших деформацій, яких у попередній період українське суспільство не змогло уникнути не лише через суб'єктивні причини. Разом з тим, варто наголосити, що в умовах європейської кризи, суттєвих змін зазнає практичне європейське бачення перспектив вирішення актуальних питань соціальної політики і попередня стратегія підвищення життєвого рівня громадян.

Ще на початку нинішнього століття Україна виразно озвучила розуміння того, що входження до Євросоюзу не є разовим політичним актом. Реально воно відбуватиметься тоді, коли Європа входить в Україну на рівні масового світогляду й у царині внутрішньополітичної практики, тобто, відповідно до того, як засвоюватимуться європейські стандарти політичної культури, суспільних і трудових відносин, самого способу мислення і життя. У цьому сенсі ще у 2002 р. прагматично висловився під час виступу у Верховній Раді України, зацькований прогресивною світовою громадськістю Президент України Л. Кучма, “ми будемо у Європі, коли філософський євростандарт стане переконанням і повсякденною практикою наших громадян, які хочуть прилучитися до прогресивної та процвітаючої цивілізації” [5]. Саме про це і тоді, і нині говорив і наголошує офіційний Брюссель на кожних двосторонніх і багатосторонніх переговорах з Україною щодо перспектив її європейського майбутнього.

Така постановка проблеми висуває якісно нові вимоги і в галузі вітчизняних історичних досліджень. З'ясування змісту та історичної специфіки цього “філософського євростандарту”, аналіз міжнародного досвіду його рецепції, висвітлення найбільш гострих проблемних питань його становлення потребує від сучасного українського історика застосування дещо більш широкого методологічного інструментарію, здатного задовольнити нові потреби у комплексності, вимагає гнучкого реагування на сучасну стрімку діалектику самого об'єкту дослідження. Йдеться про розробку такої методології, що забезпечує іманентність історичної критики соціальної дійсності у період трансформації. Ознакою культури такої критики у царині історії ідей має бути, перш за все, політична незаангажованість, справедливість у визначенні історично цінного й реалістичного змісту задекларованих підходів, з якого б табору вони не надходили (так само як і жорстка оцінка абсурдних і суспільно небезпечних ідеологічних новацій) пропозицій. До цього вельми важко звикають ті, хто не бачить ані української незалежності, ані європейської інтеграції без апріорного особистого лідерства, котре має усіма іншими сприйматися як історична напередвизначеність і безумовний імператив світового духу. Навіть, якщо такі претенденти, довівши свій незаперечний талант і наполегливість у справі боротьби за владу, вже продемонстрували нездатність до системної й відповідальної роботи із модернізації країни, відчутно занедбаній у перерепетіях “перманентної демократичної революції”.

Політичні баталії останніх років дивовижним чином розвели європейський міст через бурхливий потік суспільної трансформації, міст, який органічно складається із реалістичного європеїзму та реалістичного демократизму. Українська демократія сама себе зробила заручником такої ситуації, коли занадто тривалий час захоплювалася декларуванням суто

формальних політичних ознак. До того ж вона ще й занадто відверто опікувалась зміцненням власної матеріальної бази, часом дуже далеко випереджаючи рідний “демос”.

Сформульовані на рівні ООН міжнародні концепції щодо важливості “хорошого уряду” не позбавлені сенсу, з огляду на потреби якісного менеджменту в організації державного життя. Однак, одним лише шляхом елітарних “кадрових змін” справу гуманістичної трансформації суспільних відносин і зміцнення засад національної державності просувати неможливо. Адже, у підсумку, можна мати все кращий і кращий уряд, але одночасно все гірший та гірший народ. Нам видається, що українське керівництво нарешті усвідомило, що удосконалення структури політичного “патриціату” при збереженні тенденції масової “плебеїзації” широких верств населення може легко звести нанівець будь-який зовнішньо вправний урядовий менеджмент. Відбувається прискорене формування більш цілісної та реалістичної ідеології загальнонаціонального демократичного поступу, що має більш життєздатну індустріальну та соціальну складову. Українська демократизація та українська європеїзація, попри активну рецепцію передового міжнародного досвіду, мають водночас стати більш творчими і самодостатніми. Якісно нові стандарти життя і громадянського співіснування – це не лише європейська вимога, а, у першу чергу, і головним чином – українська потреба, реальний прояв державотворчого прагматизму незалежної держави Україна.

Це, перш за все, стосується здійснення послідовної політики демократизації економічних процесів, утвердження повноцінних інститутів ринкової економіки та громадянського суспільства. Така стратегія інституційних перетворень відповідає визначеним Європейською Радою критеріям членства у ЄС (копенгагенським критеріям), які, окрім усього іншого, передбачають стабільність законів та інституційних структур, що гарантують демократію [6, с. 21–22].

Нинішнє українське керівництво підтвердило вірність стратегічному курсу на європейську інтеграцію, а й перевело процес наближення до Європи у практичну площину, розтлумачивши європейську перспективу як можливість органічної сукупності інституційно-правових передумов та глибинних зрушень у сфері культури й ментальності. Такий підхід дозволяє хоча б теоретично розраховувати на реальну рецепцію соціально й економічно привабливої європейської моделі демократії. Постановка питання про специфіку концептуальної єдності зовнішньої і внутрішньої політики, потреба об’єктивного дослідження інтелектуальних передумов реалістичного європеїзму потребує предметної уваги до концептуальних підстав практичних кроків чинної влади. Зокрема, з урахуванням потреб рецепції базового гуманістичного змісту славнозвісних європейських стандартів, варто звернути увагу на специфіку гуманітарного розділу Послання Президента України до Верховної Ради “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2013 р.” [7, с. 149–184]. На жаль, фахово оцінити реальну змістовність даного складного і комплексного документу провідні опозиційні сили чомусь категорично відмовилися, очевидно, не бажаючи ставати на слизьку дорогу повноцінної інтелектуальної конкуренції й змінювати зручну площину примітивного пропагандистського дискурсу. Це не є європейським підходом з боку тих, хто на кожному кроці публічно декларує свою затяту європейськість, оскільки інтелектуальне змагання у просторі фахового діалогу влади й опозиції є для політичної боротьби на теренах розвинутої Європи цілком нормальним явищем. Серйозні претенденти на владу ніколи не нехтують можливістю фахово проаналізувати концептуальні документи і виступи опонентів та запропонувати власні, більш якісні й ефективні рішення для порушених опонентами важливих питань. Адже таке самостійне критичне осмислення ситуації в країні й світі є безпосередньою інтелектуальною підготовкою до можливого виконання владних повноважень у разі перемоги на демократичних виборах. Суто пропагандистська парадигма апріорної негачії і нігілістичного спростування ще ніколи й нікого не зробила здатним до системного мислення у процесі практичної діяльності. Адже, коли погоджуватися з тим, що одна зі сторін юридично зобов’язана підготувати і публічно виголосити певний аналітичний документ загальнонаціонального значення, то цілком логічно було б припустити, що інша

сторона публічного діалогу так само зобов'язана уважно вислухати, зрозуміти і викласти власне бачення окреслених проблем. Суб'єктивізована переконаність у тому, що інша сторона політичного діалогу за визначенням не здатна висловлювати корисні міркування або висувати раціональні пропозиції, є інтелектуально безперспективною і політично корисливою. Більше того, така позиція зазвичай призводить до деградації управлінської “лави запасних”, оскільки формує інтелектуально ледачий деструктивізм, який абсолютно не відповідає вимогам сучасного комплексного менеджменту складних суспільних проблем. Тож, принаймні наукова громадськість має бути позбавленою такої згубної інтелектуальної звички і своєчасно відгукуватися на розумову продукцію політиків-практиків, періодично пропонувати національній спільноті власне бачення стану і перспектив розвитку країни, здійснювати фаховий моніторинг і пропозицій чинної влади, і критичних зауважень опозиції. У суспільстві має існувати певна загальнодоступна інтелектуальна матриця достатньо високого наукового рівня, щоб вільний український громадянин мав змогу із її використанням адекватно оцінювати зміст і спрямованість висловлювань політиків, які вершать його долю і долю його дітей. Власне, це і є ключовою соціальною функцією вітчизняного суспільствознавства. Концептуальна невизначеність у ключових питаннях суспільного життя суттєво ускладнює самоорієнтацію громадянина у кожній ситуації складного історичного вибору, оскільки залишає нечистим на руку політичним активістам занадто широкий простір для різного роду софістичних маніпуляцій, інтелектуальних підтасовок, а часом і безсоромного політичного шахрайства.

Історик не може дозволити собі такої розкоші й проігнорувати серйозний оціночний документ сьогодення. Адже з такого ігнорування сучасниками своєї безпосередньої інтелектуальної дійсності значною мірою й народжується славнозвісна “непрозорість джерела”, що так турбує теоретиків і методологів історії. Тож, повертаючись до згаданого вище послання Президента України, вважаємо за необхідне звернути увагу на ціннісну специфіку гуманітарного розділу, у якому спеціально наголошено, що гуманізація суспільного життя є базовою передумовою успішної модернізації України. У посланні акцентуються сучасні принципи розбудови майбутнього, проголошені у резолюціях ООН і ЄС 2010–2011 рр., що відповідає сучасному розумінню взаємодії національної і всесвітньої історії, гуманітарної спорідненості зовнішньої і внутрішньої політики держави. В умовах нинішніх глобалістичних інтенцій розмивання національного суверенітету слушно наголошується необхідність перетворення потенціалу культури, науки та освіти в основний ресурс розвитку. Це є демонстрацією розуміння того, що “головною рушійною силою розвитку є людина зі своїм світоглядом, цінностями і творчим потенціалом”, і, що саме це має бути головним орієнтиром стратегії, спрямованої на сталий та інноваційний розвиток. Дуже суттєвим, на нашу думку, є те, що подальша кристалізація загальнонаціональної ідентичності безпосередньо пов'язується із забезпеченням солідарності та соціокультурної консолідації, розвитком людського капіталу та креативного потенціалу нації, стимулюванням відкритості суспільної свідомості до інновацій та реформ. Дуже важливо, що питанням гуманітарного поступу України в нових суспільно-політичних реаліях надано статусу одного з основних національних пріоритетів, що має сприяти подоланню прогресуючої кризи ціннісних орієнтацій. Ініціативній концептуалізації актуальних проблем оздоровлення суспільної свідомості й покликана сприяти Рада з питань гуманітарної політики при Президентові України. Особливо суттєво, що у даному випадку запропоновано дієвий механізм забезпечення комплексної і системної взаємодії державних органів та інституцій, громадських організацій у питаннях розвитку гуманітарної сфери. З точки зору історика видається дуже суттєвим, що запропонована у документі жорстка і реалістична оцінка духовної ситуації українського часу містить характеристику ключових чинників нинішньої світоглядно-ціннісної кризи: “По-перше, руйнація радянської тоталітарної ідеології призвела до відчутної невизначеності у суспільній свідомості: попередня система цінностей ще повністю не зникла, а нова не сформувалася. По-друге, становлення ринкової економіки на вітчизняному ґрунті супроводжувалося різким матеріальним розшаруванням. В

умовах поширення бідності та невпевненості у майбутньому задоволення повсякденних потреб виявилось головною життєвою спонукою. По-третє, в українському суспільстві процес утвердження цілісної національної ідентичності поки що далекий від завершення. Неусталеність загальнонаціональної ціннісної матриці лише сприяє популярності світоглядних принципів, привнесених ззовні не кращими зразками продукції, створеної глобальною індустрією масової культури та спрямованої на підтримку споживацького світогляду. Домінування утилітарно-прагматичної моделі світовідчуття є реальною загрозою для особистості, спільноти та природного середовища, оскільки продукує споживацьке ставлення до дійсності загалом. На порядку денному – формування ціннісних засад суспільного буття, без якого українська нація не має шансів на успішний поступ”. Як справедливо наголошується, “стратегічне мислення обов’язково містить етичний та екологічний складники. (...) Формування світоглядно-ціннісної парадигми гуманітарного розвитку зачіпає глибини людської психології. Фактично йдеться про зміну мотиваційних чинників поведінки та дій. Нові мотиви – це нові можливості, а нові можливості – це завжди перспектива для оновлення та модернізації, яких так потребує Україна” [7, с. 153–155].

У посланні Президента України слушно наголошується, що подолання існуючого стану латентного взаємовідчуження – справа багатьох років. І для її реалізації необхідні не одні лише зусилля уряду та депутатського корпусу. Вкрай необхідною є якнайширша участь у цій роботі науковців, представників незалежного експертного середовища. Обов’язковою передумовою має бути неупередженість і незаангажованість, іншими словами, об’єктивність та інтелектуальна чесність. Адже глобальна культура становить загрозу лише в умовах домінування обмеженого типу мислення, здатного тільки на бездумну імітацію, а не на творче засвоєння позитивного досвіду інших країн в усіх сферах життя. Зашореність мислення обмежує перспективи цивілізаційного діалогу. Але ж європейський культурний простір – це перш за все розмаїття культурних форм та їх розвиток, включно з багатоманітністю національних культур і можливістю діалогу між ними.

У посланні Президента України спеціально акцентується увага на тому, що нинішнього року Україна відзначає 1025-річчя хрещення Київської Русі. Як справедливо наголошується, християнство впродовж багатьох сторіч визначало основні обриси європейської цивілізації в різних вимірах – культурному, політико-правовому, економічному, воєнно-дипломатичному. Тому християнізація Русі-України стала новим етапом національної історії, який окреслив європейську приналежність Української держави, засвідчив наш вибір на користь гуманістичних цінностей та успішної суспільної модернізації. Християнство залишається символом соборності й сприймається передусім як консолідуюча та інтегруюча сила. Принаймні, такою силою воно має бути за своєю ідейною природою. Поруч із цим, у своїй культурній політиці, сучасна Україна прагне керуватися Декларацією тисячоліття ООН, у якій зазначено, що глобалізація матиме повністю всеохоплюючий і справедливий характер лише за посередництва масштабних і наполегливих зусиль задля формування спільного майбутнього, заснованого на нашій спільній приналежності до людської цивілізації в усьому її культурному різноманітті [7, с. 174; 182–184]. Це відповідає демократичному вибору сучасної України та її орієнтації на європейські стандарти у їхній глибинній гуманістичній динаміці, у базовому історичному тлумаченні.

Демократія у практичному вимірі – це раціональна єдність внутрішньої та зовнішньої політики. Не менш гостро, ніж на теренах колишнього СРСР, ця проблема стоїть сьогодні й у ЄС. Тож об’єктивно між нами і Європою існує діалектично сформоване поле спільних інтересів у сфері тлумачення основних засад суспільного співжиття. У цьому сенсі цікавими і надзвичайно важливими у даному випадку видаються змістовні ознаки європейського бачення політичного процесу в рамках інтегрованої Європи. Те, що провідна європейська організація – Європейський Союз – не відокремлює політичний прогрес у справі втілення демократичних принципів від прогресу економічного і соціального, є фактом загальновідомим. Однак, і така значно “більш політична” організація, як Рада Європи, для власного використання давно сформулювала реалістичне бачення ефективності європейської

стратегії. Як нагадав у своєму вступному слові до української версії збірки договорів Ради Європи генеральний секретар цієї поважної організації В. Швіммер, метою Ради Європи відповідно до її Статуту є “досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу.” Безумовно, під спільними “ідеалами та принципами” маються на увазі надбані протягом складного історичного розвитку демократичні цінності. Однак, звертає на себе увагу те, що навіть такий ідеологічний фундатор цих цінностей на європейському континенті як Рада Європи не лише не заперечує потребу збалансованості суспільного розвитку, а навіть наполягає на тому, що зміни якісних характеристик політичного середовища мають реально сприяти економічному і соціальному поступу [8, с. 9].

Тобто, на загальноєвропейському рівні неможливість, недоцільність і навіть безглуздість політичного прогресу, який не сприяє прогресу економіки і соціальної сфери – є фактом загальноновизнаним. Автоматично це обумовлює і необхідність такої зовнішньої політики, що сприяє економічному і соціальному прогресу. За умов розгортання глобальних процесів і загострення світової конкуренції у сфері практичної міжнародної політики залишається все менше місця для альтруїзму. І за таких умов “корінним європейцям” інколи досить важко зрозуміти, що вже сам європейський вибір України – це дуже серйозний і непростий крок у напрямку реальної демократії на рівні суспільної свідомості. Вихованим у раціоналізмі практичної дії складно збагнути виснажливості наших мук вільного історичного самовизначення як самостійної практичної дії. На часі поглиблення раціоналізації демократичного вибору, наповнення його реальним економічним і соціальним змістом, який, врешті, дозволить позбавитися зайвого вантажу порожньої фразеології “євроінтеграційних пропагандистів”. Спільність тлумачення цінностей є передумовою ефективною міжнародної співпраці всіх суб’єктів ринкових відносин і соціальних партнерів.

Курс на європейську інтеграцію, підтверджений сучасним керівництвом України, не нівелює багатство спектру міжнародного співробітництва незалежної державності. Те, що зовнішня політика ЄС як суб’єкта міжнародних відносин, була і завжди залишатиметься різновекторною, мабуть не потребує особливого доведення з урахуванням багатоплановості міжнародних інтересів такого потужного інтеграційного об’єднання. Тож цілком логічно, що навіть після повної реалізації українського євроінтеграційного проекту, наша держава буде змушена враховувати і використовувати потенціал багатостороннього міжнародного співробітництва, вибудовувати багатовекторність якісно нового порядку.

Аналогічний висновок можна зробити й щодо альтернативного європейському пострадянського інтеграційного об’єднання – СНД. Як, зокрема, наголошують неупереджені російські дослідники, різновекторність політики країн СНД – це одночасно і різноманітність, а вона, як відомо, значно вигідніша за одноманітність в умовах, що швидко змінюються [9, с. 83]. Тож раціональний плюралістичний європеїзм світоглядно зближує нас не лише власне із Європою, а й з Росією. При чому з останньою навіть у більшій мірі з огляду на додаткову спільність складних проблем рецепції європейського досвіду, гострих і неоднозначних питань демократичної трансформації суспільства, завдань рішучого оздоровлення ринкових засад економічного спілкування, ринкової реконструкції соціального простору і, врешті, спільної потреби оновлення підмурку суспільної моралі, суттєво деформованої погано керованим льодоходом трансформації. Відмова від рекламної декларативності у запровадженні нового ставлення до людини, термінове очищення помітно забрудненої кримінальними викидами “атмосфери демократії” та повноцінна політична структуризація суспільних інтересів на здоровій, цивілізованій основі залишаються найбільш серйозними викликами як для пострадянського європеїзму, так і для пострадянського євразійства.

II.

Відомий американський економіст Лестер К. Туроу у своїй праці “Майбутнє капіталізму” з відвертістю запеклого оптиміста констатує, що ані капіталізм, ані демократія не є об’єднувачими ідеологіями. Обидві вони – “ідеології процесу”. Якщо хтось стверджує,

говорить автор, що суспільство – це органічне ціле, щось більше ніж проста статистична сума бажань і досягнень його окремих членів, то капіталісти, і демократи стверджують, що нічого подібного не існує. В обох випадках індивідуальна свобода домінує над суспільними обов'язками. Усі політичні та економічні угоди є добровільними. Якщо громадяни бажають бути жадібними і голосують за свої вузькокорисливі інтереси на шкоду іншим, це їхнє право. У найжорсткіших вимогах капіталістичної етики злочин вважається просто ще одним видом економічної діяльності, де доводиться платити високу ціну у випадку викриття (сидіти у тюрмі). Немає нічого такого, чого людина “не повинна” робити. Обов'язків не існує. Існують лише ринкові операції [10, с. 190]. Ця авторська гіпербола, на нашу думку, є не такою вже й далекою від істини ринкового буття, і саме тому все більш інтегрована Європа дуже заклопотана створенням ефективного механізму регуляції індивідуальної і колективної свободи на основі демократичного балансу інтересів усіх його учасників.

Для пострадянського простору “відкриття Заходу” тривалий час залишалося по суті “відкриттям Америки”. Зваблені соціально справедливим економізмом Л. Ерхардта та В. Ойкена, ми чомусь без вагань пішли за Ф. Хайеком, який свого часу гордо кинув виклик згубним для свободи “примарам соціальної справедливості”. Причому навіть з його класичного “спонтанного порядку” ми дуже своєрідно запозичили одну лише “спонтанність”, геть зневаживши “порядок”. Війна за демократію ледве не обернулася перемогою над самою демократією.

Нинішні сутнісні ознаки еволюції європейського демократизму зберігатимуться на тривалу перспективу. Демократизація європейського інтеграційного процесу – це, у першу чергу: а) сам факт розширення ЄС; б) вимога щодо наближення діяльності європейських інституцій до інтересів громадян; в) робота зі створення сприятливих умов для співучасті громадськості у вирішенні життєво важливих проблем континенту. Надзвичайно важливим у такій ситуації залишається питання збереження європейського балансу політичної, соціальної та економічної політики як фундаменту європейської ідентичності. Відповідним чином головним завданням будь-якої країни, що претендує на повноцінне членство у європейській сім'ї народів, найголовнішим залишається предметне з'ясування механізму підтримання цього балансу на основі своїх власних, внутрішніх можливостей. У випадку ухилення від такого варіанту тлумачення європейської ідеї, попри всі декларації політичної та військової єдності й навіть за умови абсолютної “європейської слухняності”, завжди зберігатиметься небезпека опинитися на європейському узбіччі як завуальованого представника “підмандатних територій”.

Складність такого завдання не повинна відлякувати. Раціональне сполучення “європеїзації” та “ринкової трансформації” є, перш за все, питанням прагматичного менеджменту, проблемою комплексності й гармонійності державних ініціатив. Наприклад, свого часу, коли у 1919 р. відомий економіст Й. Шумпетер був австрійським міністром фінансів, розгорілася надзвичайно гостра суперечка щодо питання т. з. “соціалізації”. Однак, попри всю свою ідеологічну прихильність до соціалізму, Шумпетер був глибоко переконаний, що соціалізація без економічних реформ або ж соціалізація, що загрожує здоров'ю економіки, є нісенітницею. Як було наголошено, зокрема, на прес-конференції 20 березня 1919 р. “промисловість можна соціалізувати, але її не можна руйнувати”. Цілком логічно застосувати такий виважений підхід і для етапу демократичної “десоціалізації”, тобто переходу до приватної форми власності як основи ринкових відносин. Такий соціальний реалізм, власне, і є родовою ознакою сучасної європейської ідеї. Адже і в першому, і в іншому випадку йдеться про безпосередні інтереси людини у складний період трансформації економічних відносин. Роздержавлення не повинно бути “десоціалізацією” у її примітивному тлумаченні, оскільки насправді головною метою структурної перебудови є збільшення кількості реальних власників. Відповідним чином і європеїзація не повинна бути “великою денационалізацією” в плані відмови від сутнісних ознак національної економічної безпеки.

Разом з тим, варто згадати, що за тодішніх своєрідних історичних обставин Й. Шумпетер найгіршим вважав коливання між принципами, стан, який не є ані капіталізмом, ані соціалізмом. Тож і нам доцільно добре поміркувати над базовими принципами й з усіх можливих та неможливих “ізмів” зупинитися, нарешті, на перевіреному історією варіанті державотворчого прагматизму [11, с. 23–25]. Нинішня ситуація у ЄС переконує в тому, що потреба нового окреслення ролі і параметрів економічної демократії в загальній системі базових суспільних цінностей для Європи є не менш актуальною, ніж для України. В умовах такої спорідненості глобальних завдань та їхньої швидкої динаміки, попри усю різницю рівнів історичної зрілості демократичної традиції, відкриваються якісно нові можливості для визначення точок перетину національних інтересів і розвитку продуктивної співпраці.

Історія – це певною мірою “велика комерційна таємниця”. На жаль, на етапі карколомної демократичної трансформації особливо переконливим виглядає зауваження Еразма Роттердамського щодо тих “своєрідних піфагорейців, яким усі блага земні видаються до того спільними, що вони все, залишене лежати без охорони, тягнуть з легким серцем, неначе законну спадщину отримали” [12, с. 168]. Попри усю суперечливість і небезпеку відвертого психологізму у царині гуманітаристики, історика теж може стати у нагоді давно відомий економістам аналітично-психологічний метод, який відрізняється тим, що особлива увага приділяється якісним змінам, які у свою чергу нерозривно пов’язані з реальними процесами. Найважливіший аспект якісних змін стосується постійного виникнення чогось нового, такого що не підлягає прогнозуванню, оскільки в даному випадку йдеться про унікальну історичну подію. Адже варіабельність помилок та “новизна” економічних процесів не піддаються опису навіть динамічними математичними моделями. Можливо, цей метод хоча б у майбутньому, коли спаде завеса цілком природної комерційної таємниці, відкриє додаткові можливості неупередженого аналізу історичних явищ. Адже, приміром, ні для кого не стане якимось одкровенням той незаперечний висновок, що процес первісного нагромадження капіталу має не лише економічний, а ще й яскраво виражений соціально-психологічний контекст. Окрім того, це є не лише процес перерозподілу власності, а ще й національно своєрідний процес становлення якісно нової політичної і соціальної структури, процес формування національної економічної та політичної еліти в умовах трансформації. Для історика це захоплююче цікаве і своєрідне явище, яке, разом з тим, розвивається за відпрацьованими сценаріями. Й існуючий моральний потенціал спільноти часом є визначальним чинником обрання того чи іншого варіанту кожного сценарію. А, у свою чергу, обраний варіант розвитку найбільш наочно демонструє фактичний моральний потенціал як пережитого історичного етапу, так і рівня розуміння нової суспільної моделі.

Для українських науковців зв’язок між демократією і ринковою економікою є більш, ніж очевидним. Таке розуміння має всі ознаки розвинутого діалектичного мислення, оскільки враховує існуючий світовий досвід. Разом з тим, варто згадати міркування Пітера Л. Бергера з приводу того, що коли демократія не може існувати без ринкової економіки, то зворотної залежності не існує. Тобто, ринок за певних умов “може розвиватись і за недемократичних режимів, які будуть скоріше авторитарного, аніж тоталітарного гатунку”. Однак, на думку П. Бергера, хоча капіталізм автоматично й не приводить до встановлення демократичного режиму, ринкові сили все ж сприяють виникненню демократії. Водночас, серйозні загрози виникали у ситуації занадто різкого перерозподілу ресурсів, у результаті якого одні досягають неймовірних статків, а інші (які, як правило, становлять більшість населення) опиняються за межею злиднів. Існує достатньо змістовний досвід розвинутих країн у справі вирішення зазначеної проблеми шляхом створення якісної законодавчої бази й формування потужного середнього класу з високою політичною культурою і традиціями.

В цілому більшість зарубіжних і вітчизняних дослідників єдині у тому, що найсуттєвішими перешкодами на шляху утвердження демократичних інститутів в Україні занадто тривалий час залишався недостатній розвиток економіки, низький життєвий рівень переважної частини населення та значна соціально-економічна поляризація українського

суспільства. Послідовне втілення моделі соціальної ринкової економіки видається на нинішньому етапі найбільш реальним шляхом утвердження реального європеїзму. Повернення імперативу соціальної відповідальності до змісту ідеї національної незалежності давно стало умовою виживання самої цієї ідеї, ознакою її моральної зрілості та історичної виправданості. Адже саме поняття суспільної ефективності передбачає обов'язкове врахування потреб суспільної стабільності. Специфіка пострадянської суспільної конкуренції занадто тривалий час полягала у тому, що на самому старті вона, на відміну від традиційної конкуренції в світовому економічному просторі, породжувалися не стільки переможці як такі, скільки конкретні переможці над своїми співвітчизниками”, і часто саме тими співвітчизниками, які через цілу низку об'єктивних та суб'єктивних обставин, власне, й виконали невдачу роль основного джерела первісного нагромадження капіталу. Однак, як слушно нагадує В. Литвин, міць будь-якої державної системи залежить від того, наскільки вона враховує й виправдовує сподівання та потреби найширших верств суспільства [13, с. 337]. Надзвичайно важливо, щоб як історичний суспільний спадок розглядалося не лише набуте попередніми поколіннями майно, а й величезні здобутки національної культури, сукупність громадянських чеснот, здобутих у жорсткій боротьбі за національне виживання. Дорогу сучасної європейської свободи торувало Відродження, що за своєю суттю було сміливим зверненням до вельми суперечливого з точки зору сучасного поняття гуманності й соціальної справедливості досвіду античності. Знадобилися віки для реальної гуманістичної трансформації Європи. У цьому сенсі дуже важливо враховувати, що матеріальний і духовний підсумок творчого пориву попередніх поколінь становить органічне історичне ціле й лише за умови його прагматичного використання з'являються додаткові можливості зміцнення загального потенціалу історичного поступу того чи іншого народу.

Після написання у 1905 р. своєї відомої праці “Протестантська етика і дух капіталізму” М. Вебер остаточно визначив своїм науковим пріоритетом дослідження особливостей виникнення сучасного західного світу, найхарактернішою рисою якого є невпинна раціоналізація. Підмурком європейського раціоналізму називається унікальний європейський збіг історико-культурних обставин: спадщина наукового мислення еллінізму, римське право, буржуазне місто, особливості акумуляції капіталу. Вирішальну роль, на думку М. Вебера, відіграла Реформація. Саме вона сприяла формуванню методично організованого способу життя і педантичного самоконтролю, що у подальшому вплинуло на прогрес капіталізму. Процес раціоналізації охоплював усі сфери життя. Саме у М. Вебера ми досить мало відчуваємо популярну ліберально-демократичну ейфорію. Джерелом раціонального західного способу мислення, який сягнув вершин прагматизму, проголошується кальвінізм, який аж ніяк не назвеш духовно близьким до лібералізму абстрактних апологетів ринкової свободи.

У суспільствознавчому сенсі М. Вебер зображує сучасну державу як свого роду підприємство. Ієрархія взаємостосунків в усіх підприємствах, чи то є держава, чи то є приватна економіка, для нього видається однаковою. У серії статей упродовж літа 1917 р. М. Вебер розмірковує над рятівними рецептами збереження залишків індивідуальної свободи й шляхами обмеження всемогутності бюрократії. Він напружено шукає відповідь на питання, яким чином, хоча б в обмеженому вигляді, демократія може забезпечити своє майбутнє існування й схиляється до плєбісцитарної моделі [14, s. 235].

Відомий англійський вчений і ліберальний політик Джеймс Брайс у своїй останній великій праці “Сучасні демократії” з приводу теорії демократії фаталістично зауважив: “Щодо предмету, літературне висвітлення якого, було розпочато ще Платоном та Арістотелем й розвинуто тисячами вправних дописувачів, *не існує нічого нового*”. На його думку, період 1918–1919 рр. нарешті довершив повне втілення демократії. Дослідник, зокрема, визнав наявність певних розбіжностей між демократичними ідеалами, сформульованими наприкінці XVIII ст., і реальними відносинами, більш ніж через століття, хоча, залишаючись оптимістом, не назвав існуючі відхилення дійсності від ідеалу занадто суттєвими. У заключному висновку праці автор висловив романтичну переконаність у тому,

що “демократія ніколи не зникне, поки живе надія” [15]. Ми добре знаємо, чим така романтизація дійсності завершилася через зовсім невеликий проміжок часу, коли демократія зазнала жорстких випробувань у плавильній печі світової економічної кризи, лабетах фашизму й сталінізму, небачених жорстокостях нової світової війни.

У рамках дискурсу щодо специфіки балансу зовнішньої і внутрішньої політики в умовах європейської демократичної моделі видається достатньо цікавою оцінка характерних особливостей впровадження ліберального ринкового господарства, яка пропонується у статті німецької дослідниці Е. Кляйн. Авторка зупиняється, зокрема, на теоретичних висновках Ф. Хайєка, сформульованих у традиціях класичного лібералізму. На переконання класика лібералізму, весь елементарний інструментарій цивілізації (наприклад, мова, мораль і т. п.) є результатом спонтанного розвитку. Величезне значення спонтанної форми організації полягає для Ф. Хайєка, перш за все, у можливості створення “Великого і Відкритого суспільства”. У своїх теоретичних пошуках на ниві культурології він звертає увагу не стільки на генетичний відбір здібних індивідів, скільки на селективний розвиток правил, способів поведінки та інституцій, що лежать в основі людського співжиття. На відміну від дарвіністських підходів, згідно з якими відбір “переможців” не має нормативного наповнення, описаний Хайєком процес культурної еволюції діє на користь правил і способів поведінки, які у певному сенсі є корисними, вигідними або бажаними. Таким чином, культурна еволюція за допомогою селективного процесу призводить до появи бажаної концепції, яка реалізується і зберігається у подальшому. Однак, залишилося неясним, чому цей “прекраснодушний” принцип самовдосконалення теорії не функціонує у переважній більшості національних спільнот. Чому далеко не усі люди спромоглися постійно вчитися, накопичувати суспільні технології, чому не усі налаштовані на таку складну роботу накопичення критичної маси суспільного інтелекту.

У розумінні Ф. Хайєка ліберальний ринковий устрій може розглядатися як кінцева мета еволюції. Сам філософ найчастіше називає такого роду спонтанний устрій ринку “каталаксією”. Оскільки процес еволюції не піддається вольовому регулюванню з боку людей, він завжди вестиме у невідоме, відкрите майбутнє. Власне, тому й наполягає Ф. Хайєк на створенні та підтриманні рамкових умов, що стимулюють еволюційний процес у такий спосіб, який ми вважаємо бажаним. Саме як елемент такого роду рамкових умов і варто, на наше переконання, тлумачити принцип єдності зовнішньої та внутрішньої політики.

Е. Кляйн абсолютно справедливо, зауважує, що найсуттєвішою вадою теорії Ф. Хайєка є недостатнє врахування людської натури. Для конституювання “відкритого суспільства” у кінцевому підсумку повинна змінитися людина. Це означає, що реалізація класичних ліберальних ідей потребує, на жаль, інших людей. Ринкові процеси неухильно приводять окремих індивідів до дуже різних результатів, які, на погляд Ф. Хайєка, люди не мають права оскаржувати, якщо вони колись вже висловилися за цю форму економічної організації [16, s. 19–32]. Історичний досвід переконує у тому, що для гуманістичної (тобто здійсненої в інтересах людей) реалізації принципу єдності зовнішньої та внутрішньої політики, величезне значення має функціональність демократії.

Достатньо цікавою видається запропонована у період між двома світовими війнами яскравим представником “австромарксизму” М. Адлером постановка питання про термінологічне протиставлення *солідарного* і *несолідарного* суспільства та визначення як орієнтиру т. з. “завершеного економічно солідарного суспільства”, тобто суспільства, яке не є перехідною формою і, яке, як одного разу зазначив К. Маркс, не несе на собі шкаралупу того яйця капіталістичного суспільства, з якого воно походить. На думку вченого, солідарне суспільство є у більшій мірі продуктом розвитку, який безсумнівно ще потребує багатьох поколінь. Щоб дійти до свого прояву, таке суспільство має пройти тривалий історичний процес, у якому зміняться як обставини, так і люди. Адже демократія не може полягати лише в тому, що вся сукупність громадян держави рівноцінно залучається до законотворчості. Громадяни так само повинні мати вплив на впровадження і застосування законів. Інакше

розвинутий капіталізм залишиться новою епохою вассалітету мас і цілком виправдає визначення Ш. Фур'є, який називав його “своєрідним видом комерційного феодалізму”. М. Адлер нагадує, що саме *функціональну* демократію дехто вважає засобом подолання *суто формальної* демократії. Терміном “*функціональна демократія*” визначають таку модифікацію парламентаризму, за якої формулювання державної волі відбувається не лише через парламентські рішення, а й у значній мірі узгоджується з організаціями широкого представництва економічних інтересів, зокрема інтересів робітників і службовців. У цьому сенсі, на переконання М. Адлера, *соціальна демократія* є радикальною зміною зовнішніх форм життя людини, а боротьба за неї означає також *радикальну внутрішню зміну сьогоднішньої людини* [17, s. 176–216].

Уявлення щодо демократичного устрою завжди є своєрідним варіантом історичного консенсусу. Однак, як підкреслює у своїй відомій праці “Капіталізм, соціалізм і демократія” (1942) видатний економіст і філософ Й. Шумпетер, різні групи та індивіди завжди матимуть дуже відмінні уявлення про те, що таке *загальне благо*. Таким чином, завжди існуватимуть принципові протиріччя, що не піддаються усуненню за допомогою раціональних аргументів, оскільки останні цінності – наші уявлення про те, що є життя і суспільство – перебувають поза межами раціональної логіки. На переконання Й. Шумпетера, не може існувати твердих гарантій раціональності дій і думок людини. Він вважає, що стосовно політичних проблем зазвичай людина поводить себе менш інтелігентно і менш відповідально, ніж це притаманно їй у звичайному житті. Насправді, під час аналізу політичних процесів, значно частіше випадає мати справу зі сфабрикованим, а не з природним волевиявленням. Тому, на його думку, право вибору і право прийняття рішення доцільно поміняти місцями. У результаті виходить, що роль народу полягає в тому, щоб створити уряд або взагалі висунути проміжну структуру, яка вже зі свого боку створить національний виконавчий орган або уряд. Введенням такого “реалістичного” та “емпіричного” поняття демократії Й. Шумпетер, на думку багатьох дослідників, здійснив своєрідний “копернікянський поворот” від утопічного, орієнтованого у майбутнє проекту до більш життєздатного механізму легітимації.

Як наголошує у своїй змістовній розвідці “Проблеми демократії” директор Інституту політології Рейн-Вестфальського технологічного університету К. Ленк, демократичні форми конституційної організації ніколи і ніде не виникали “самі собою”. У невід’ємну складову політичної культури вони, як правило, перетворюються у результаті соціальних конфліктів і політичної боротьби, що в європейській історії тривала впродовж цілих століть. Окрім того, демократія не є закритою системою, а навпаки, є відкритим, орієнтованим у майбутнє і достатньо ризикованим проектом. Автор стурбовано наголошує, що хоча ідеї демократії, народного суверенітету вторували дорогу майже до всіх конституцій ХХ ст., однак саме тому демократія як форма легітимації опиняється перед небезпекою перетворення на порожній звук, за прикладом поняття “загального блага”. Демократично забарвлені зовнішні ритуали прикрашають нині навіть деякі військові диктатури. Однак, дослідника втішає те, що навіть тоді, коли поняття перетворюються на порожні формули, самі ідеї вже не піддаються абсолютному винищенню. Цікавим є, запропонований автором, чотирирьохкомпонентний опис багатовимірності самого поняття “демократія”: 1. Демократія як комплексне визначення системи; 2. Демократія як легітимація політичної системи; 3. Демократія як організаційний принцип (форма панування); 4. Демократія як принцип поведінки (форма культури і система цінностей).

У дослідженні звертається увага, зокрема, на ту обставину, що словосполучення “*демократичне панування еліти*” у американській політології перетворилося на своєрідну чарівну формулу тих теоретиків демократії, які розуміють її як акт досягнення балансу між консенсусом і конфліктом. Такий підхід ще у 50–60-ті рр. знайшов достатньо критичну оцінку у працях К. Райта Міллза, який проаналізував структуру американської правлячої еліти, що складається, на його думку, з трьох ключових елементів: економічного апарату (менеджерів великих фірм); політичного апарату (“політичного директорату” і зростаючої бюрократії); армії як наймогутнішої частини державної адміністрації. Разом з тим, як вважає

багато дослідників, подібна структура правлячої еліти навряд чи є суто американським феноменом [18, s. 933–986].

Сьогодні, за нових умов політичної та, відповідно, інтелектуальної відкритості, ми отримали можливість хоча і зі значним запізненням, але все ж безпосередньо приєднатися до загальносвітових, чи, принаймні, загальноєвропейських дискусій з приводу життєво важливих проблем демократичного розвитку. Це вкрай потрібно, хоча б для того, щоб знову не перетворитися на сліпого адепта чужих догм, для втілення яких у життя знову можуть знадобитися піт, сльози і кров значної кількості співвітчизників. Ідеологічний туман – завелика розкіш для народу, який так довго залишався, неначе призначеним Богом для випробування найрізноманітніших еклектичних технологій впровадження “чистої ідеї”.

Наша інтелектуальна проблема занадто довго полягала у тому, що ми бачили, як правило те, що хотіли бачити, і Захід у свою чергу теж достатньо часто бачив те, що хотів бачити. У підсумку виходило, що одні й ті ж речі ми і європейці інколи сприймали і тлумачили по різному. Однак, у сфері практичної самооцінки провідні західні науковці достатньо часто демонстрували свідомий ідеологічний прагматизм, оскільки це завжди було важливою передумовою системного виживання. Наприклад, відверта постановка гострих питань економічної демократії у розвинутих країнах вже давно не вважається ознакою хворобливої прихильності до комуністичної ідеї. Істориків має цікавити й суто світоглядний аспект “живої творчості мас”, особливість демократичної самоідентифікації в умовах функціонуючої ринкової економіки, визнання або невизнання соціального змісту демократично організованого історичного процесу. Провідні економісти-риночники достатньо спокійно висловлюються з цього приводу і навіть активно поширюють свої погляди у допитливому студентському середовищі. Яскравим прикладом може, зокрема, слугувати ґрунтовна праця всесвітньо відомих американських економістів, професорів Массачусетського технологічного інституту С. Фішера, Р. Дорнбуша та Р. Шмалензі. Автори без зайвої політичної сором'язливості відверто нагадують як майбутнім “акулам капіталізму”, так і їхнім майбутнім жертвам, що в умовах ринку “долари, витрачені мільйонером, нічим не відрізняються від доларів, витрачених безпритульними. Якщо, як часом кажуть, люди голосують своїми доларами за те чи інше рішення щодо розподілу ресурсів у ринковій економіці, то багаті мають більше голосів, ніж бідні”. На думку згаданих авторитетних представників західної економічної думки, коли цінності, встановлені ринком, характеризуються як суспільні цінності, то це є абсолютно вірно лише тоді, коли розподіл доходу, що існує на даний момент, є соціально оптимальним, однак це припущення видається заздалегідь сумнівним [19, с. 179]. Тобто, визнання реалій не лякає ані потужних теоретиків, ані досвідчених практиків. Для тих, хто збирається налагоджувати ідеологічне виробництво на давальницькій сировині, за рахунок рецепції чужих ідей і чужих стандартів, хто прагне чесно й ефективно скористатися чужим досвідом, щоб уникнути власних помилок, реалізм тлумачення історичної ситуації має стати священним обов'язком. Адже досить складно без прикрих пригод провести державний корабель поміж гострими рифами вельми норовистої ринкової демократії, закриваючи від очей штурмана й від пасажирів одні ділянки лоцманської карти та невтомно рекламуючи, інші.

Не менш показовим виглядає й приклад ще одного з найпопулярніших у американських коледжах та університетах підручника, підготовленого такими визнаними фахівцями як Кэмпбелл Р. Макконнел та Стэнли Л. Брю (“Економікс: принципи, проблеми і політика”). Як наголошують автори, важливим неекономічним аргументом на користь ринкової системи слугує та обставина, що вона, ця система, робить ставку на роль особистої свободи. Конкурентна ринкова система, як стверджують її прихильники, сприяє ефективності розподілу ресурсів та особистій свободі. Однак, водночас, автори підкреслюють, що “претензія” на ефективність розподілу ресурсів – це порожній звук, якщо розподіл доходу, а відповідно, й суспільного продукту не відповідає скільки-небудь розумним критеріям чесності й справедливості.

Цікаво, що безперечно віддані ринковим принципам автори сміливо звертають увагу своїх не менш відданих ринковим принципам студентів на досить відверте зауваження видатного драматурга Б. Шоу про те, що країна, яка “витрачає гроші на шампанське, коли вона ще не забезпечила молоком своїх дітей, – це погано керована, нерозумна, суєтна, дурна, сповнена невігластва країна... Єдиний спосіб, яким така країна може зробити себе багатою і процвітаючою, полягає в тому, щоб добре вести своє домашнє господарство, тобто забезпечувати свої потреби у порядку їх важливості й не допускати витрати грошей на примхи та предмети розкошу, доки люди не будуть забезпечені належним чином предметами першої необхідності” [20].

У своїй першій великій праці “Основи національної економії” Вальтер Ойкен взагалі стверджує, що економіки без порядку (організації) – неможливі. Зрозуміло, що автор має на увазі невідворотність краху таких економік. У іншій своїй праці “Принципи економічної політики” ідеолог соціальної ринкової економіки висловлює переконання, що в індустріалізованому господарстві, з його далекосяжним поділом праці, завдання економічної політики полягає у тому, щоб запропонувати економіці такий порядок, який є *і функціональним, і одночасно людяним*. Разом з тим, на його думку, економічна діяльність держави повинна бути спрямована на створення структурних форм функціонування економіки, а не на управління економічними процесами. Ключові принципи ринкової економіки, на переконання автора, дозволяють створити саме таку систему, звичайно, коли ці принципи не перетворюються на подобу м’яча у захоплюючих ігрищах групових інтересів.

У достатньо лаконічному дослідженні принципів і стратегії інституційних реформ на етапі трансформації економічної системи соціалізму Х. Сонг пропонує, оригінальну кулінарно-аграрну оцінку державного соціалізму. За словами цього автора, фатальне у соціалізмі полягає не в тому, що з хороших яєць він приготував поганий омлет. “Гріхом” соціалізму є те, що за його панування кури не несуть яйця, оскільки саме тих курей, які несуться, систематично вирізають [21, с. 4]. Під кутом зору нашого досвіду у цьому зв’язку вважали б за можливе лише зауважити, що, як вже з’ясувалося, після демократичного скасування державного соціалізму налагодити процес селекції плодovitих курей виявилось суттєво простіше, аніж привчити цих курей не відкладати золоті яйця у чужі, недосяжні для українського споживача гнізда.

Торкаючись розвитку європейського міста впродовж XVI ст., англійський історик П. Берк вказує, зокрема, на низький рівень класової свідомості всередині міської спільноти. Фракції, очолювані одним чи кількома сімействами, які належали до еліти, але користувалися підтримкою “клієнтури” з усіх верств населення, були значно більш характерним явищем для міського політичного життя, аніж партії, що мали загальну соціально-економічну програму. Фракції могли виникати на основі релігійних і політичних суперечок, як це було у Нідерландах під час суперечки між прихильниками принца й держави, або на основі особистих конфліктів між сімействами, які часто мали місце у далекому минулому. У період до кінця XVIII ст. мала місце “олігархізація”, тобто існуючі міські еліти, підтримані фракціями, з усе більшим успіхом відгороджували особисту політичну владу й не допускали в неї сторонніх. Соціальна мобільність, характерна для міст, слабшала. Звертають на себе увагу й деякі знакові характеристики цивілізаційного розвитку. Зокрема, варто відзначити той дійсно історичний момент, коли поряд з податковою монополією влада отримала й монополію на силу. Настав момент, коли окрема особистість вже не могла застосовувати силу для вирішення конфліктів. Ця прерогатива перейшла до держави. Дослідники навіть вважають, що саме припинення особистого насильства викликало до життя процес цивілізації [22, с. 170; 417].

Категоричний імператив І. Канта не так просто приживається у дезорієнтованій індивідуальній свідомості посткомуністичного зразка. Відчувається ідеологія перехідного етапу з його беззастережною конкуренцією індивідів у помітно деформованому ринковому середовищі. Лише на переконання “чистого” ліберала, всі люди діють раціонально та

дотримуються законодавчо визначених правил. Однак, насправді далеко не всі вміють і бажають відповідально користуватися новим політичним та економічним простором конституційно гарантованої індивідуальної свободи. Можливість “привласнення” чужої свободи для багатьох виявилася нездоланною спокусою. Якщо держава активно не включається у процес інституційного та правового оформлення суспільно справедливих і економічно виправданих “правил гри”, то така спокуса стає руйнівною силою, здатною знищити історичну перспективу будь-якої найблагодійнішої ідеї свободи. І в європейській, і у вітчизняній історії таке вже траплялося неодноразово. Нинішня прагматизація взаємодії зовнішньої і внутрішньої політики є проявом діалектики світової та національної історії й переконливо доводить, що лише демократичний та соціальний реалізм створює надійні передумови реалістичного європеїзму. Європеїзм упродовж всієї своєї історії відрізнявся тим, що найрізноманітніші європейські ідеї, і конструктивні, й жахливо деструктивні у процесі свого теоретичного визрівання достатньо швидко починали жити власним суспільним життям. Колишні радянські люди на новому етапі національно суверенного історичного існування мали лише практичний досвід матеріалізації комуністичної ідеї, яка протягом останніх десятиліть свого існування здійснила серйозний крок у напрямку більш раціональної управлінської поведінки й виховала чимало талановитих менеджерів. Однак, водночас невгамовна риторика естетично малопривабливої примусової ідеологізації паралельно виховала глибинну недовіру до ідеологічного мислення як такого. Можливо, саме тому настільки швидко й відбулося перетворення нового багатоманітного ідеологічного ландшафту України на своєрідне кладовище ідей. Стрімка приватизація ключових сегментів новоствореного ідейного ринку далеко не завжди забезпечувала якісну політичну структуру зрілих ідейних принципів на рівні їхнього справжнього політико-духовного і організаційно-діяльнісного змісту. Можна констатувати, що на сьогодні з усього концептуального інструментарію суспільного оновлення лише ідея соціально орієнтованої ринкової економіки та соціально відповідального європейського демократизму все ще не втратили привабливості в очах широкої громадськості.

Разом з тим, абсолютно очевидно, що й ця ідея вимагає прагматичної конкретизації, термінового очищення від хибних тлумачень і різного роду демагогічних спекуляцій. Характерно, що й у самій Європі модернізація демократії проголошується на нинішньому етапі ключовим завданням політичних еліт. Як підкреслює В. Пергер, каталог сьогоднішніх проблем демократичного суспільства не в останню чергу завдячує своїм існуванням моральному дефіцитові. Своєрідний постідеологічний прагматизм, який довго святкувався як прорив та прогрес, насправді, на його думку, витворив вакуум. Успіхи право- і ліво-популістських партій Боссі й Хайдера та вбитого нідерландського політика Фортейна, автор вважає продуктом такої духовної еволюції європейців. У такий спосіб знаходить прояв “моральна відмова еліт”. На думку стурбованих європейських дослідників, сьогодні ми живемо в епоху постпрагматизму, навіть, коли ми самі цього не помічаємо. Як ніколи необхідно є нова політика, що стала б аналогом сучасного менеджменту в економіці. Щоб мати шанс, необхідно розвивати нові здібності – фантазію, гнучкість, усвідомлення мети, комунікабельність, але, перш за все, повернути у суспільний обіг чіткі етичні категорії. Той, хто бажає досягти змін, має чітко знати, куди саме він прагне. Коли поборник позитивних змін воліє мати в себе за спиною демократичну більшість, він має завоювати довіру [23, s. 125–128].

Європейські дебати щодо майбутнього характеру соціальної держави точаться вже достатньо давно. Проповідники неолібералізму проголошують соціальну державу винуватицею усіх економічних та фіскальних проблем, починаючи з державного боргу та, закінчуючи високими накладними витратами й безробіттям. Це знаходить вираз у формі закликів “вчитися в Америці” (навіть коли такі міркування й не висловлюються відкрито). Британський “Третій шлях” та німецький “Новий центр” стали своєрідною спробою конструювання нової, конкурентоспроможної моделі соціальної держави. Однак, при цьому

чомусь не звертається увага на те, на скільки більш європейською, більш соціальною стала останніми роками американська демократія.

Багато дослідників дійшли висновку, що, не дивлячись на гучні переможні реляції далеко не зайвим було б завчасно проаналізувати все ще присутній дефіцит демократії у самій організації європейського співжиття, при чому важливо це зробити до поширення свого політичного досвіду в усіх куточках континенту. Як наприкінці 80-х рр. XX ст. відзначав тодішній президент Європейського парламенту Енріке Б. Креспо, варто було б очікувати, що Співтовариство на основі демократичних принципів і базових політичних форм самоорганізації у країнах-членах й саме набуде відповідної демократичної форми організації. Однак виявилось, що це не зовсім так. Зрозуміти це можна, спробувавши пояснити громадянам існуючу систему загальноєвропейських інституцій. На жаль, гострота такого роду оцінки й досі не лише втрачається, а стає ще більш відчутною. Не лише не подолано тенденцію накопичення влади, що не підлягає демократичному контролю, а й відбувається процес легітимізації зазначеного явища. Більше того, в умовах глибокої фінансово-економічної і соціальної кризи такий шлях узурпації функцій національних урядів проголошується чи не єдиним порятунком для об'єднаної Європи. ЄС все більше перебирає на себе сфери компетенції, що не піддаються впливу національних парламентів.

Суттєвою проблемою в рамках інституційної системи ЄС упродовж останніх десятиліть вважалась концентрація влади на рівні Ради міністрів, до складу якої в разі необхідності входять по одному члену уряду від країн ЄС, і, яка наділена достатньо широкими повноваженнями. Проблема полягає у тому, що рішення Ради міністрів у Брюсселі не завжди з достатнім розумінням зустрічається на національному рівні. Як відзначав Е. Креспо, у суспільній свідомості формується щось на зразок політичної шизофренії. Як виявилось, зміцнення демократії у ЄС перетворилося на завдання такого ж рівня важливості як і реалізація заходів щодо створення Європейського спільного ринку. Збереження реального демократизму є надзвичайно важливим, з огляду на те, що реалізація Єдиного Європейського Акту, як недвозначно попереджав у своєму виступі в Європарламенті 6-го липня 1988 р. Жак Делор, означає перенесення процесу прийняття 80-ти відсотків важливих економічних, монетарних і соціально-політичних рішень на європейський рівень.

Як наголошував Е. Креспо, кожне нове рішення ЄС має наслідки та побічні ефекти, які не достатньо усвідомлюються або й взагалі не очікуються, але які, водночас, найбезпосереднішим чином торкаються сфери компетенції національних інституцій та, що важливіше, інтересів громадян. Було б достатньо легковажним вважати, що систематична дерегуляція в рамках створення єдиного ринку є синонімом універсального прогресу. Найчутливішою ділянкою Е. Креспо називав збереження і зміцнення соціального виміру ЄС. Профспілки більш розвинутих країн були давно стурбовані перспективою т. з. “соціального демпінгу” та можливим зниженням завойованих соціальних стандартів. У цьому плані побоювання соціал-демократів Півночі Європи з приводу можливого забуття потреб функціонування системи соціального забезпечення є так само зрозумілими, як і острах соціалістів Півдня Європи перед комерційним втручанням у їхню економіку, що зростає. Переконливим доказом провідної ролі принципу єдності зовнішньої і внутрішньої політики може слугувати та відома обставина, що демократичні структури і процедури були й залишаються ключовою передумовою для прийому нових членів до ЄС. Саме це створює можливість не лише для формальної, тобто інституційно-правової легітимації інтеграційного процесу, а й для легітимації соціальної у широкому тлумаченні даного терміну, тобто такої легітимації, що означає широку суспільну, обґрунтовану практичним досвідом підтримку включення нових учасників до системи добре впорядкованих європейських відносин [24, s. 19–30].

Водночас, як вважає Йозеф Х. Вайлер, інтеграційний процес, принаймні на початку, призводить до втрати демократизму у його актуальних формах прояву, навіть якщо сам цей процес відбувається демократично. У такій ситуації значення соціальної легітимації помітно зростає [25, s. 83]. У широких колах громадськості стосовно наслідків розширення

ЄС значною мірою домінує почуття невизначеності. У рамках адаптаційного процесу не вдається роздивитися фінальні обриси ЄС. Найскладніші питання європейських реформ (конституційність, демократія, федералізм тощо) сублімуються у драматизації питання про владу. Актуалізується проблема субсидіарності, тобто, розподілу і диференціації повноважень. Однак, на думку дослідників Центру прикладних політичних досліджень Мюнхенського університету, зазначені потреби диференціації приховують певну небезпеку. Адже збільшення розмірів соціальної організації, як правило вимагає спрощення. Зростання комплексності, внаслідок збільшення розмірів, потребує “розвантаження” механізму управління, шляхом спрощення структур. Це, на думку вчених, є необхідним для компенсації одночасно зростаючої непрозорості й паралельного падіння довіри з боку населення. У системі прийняття рішень у рамках великої Європи баланс федералістських і демократичних принципів відіграє особливу роль. У західних демократіях це, як правило, досягалося завдяки системі двопалатного парламенту, яка забезпечувала гармонізацію, з одного боку, інтересів більшості населення, а з іншого – інтересів виконавчої влади та загальнодержавних інтересів. ЄС поступово рухався у цьому напрямку – Європейський парламент після перших прямих виборів 1979 р. еволюціонував від “парламенту народів” до “парламенту громадян”. Здійснювані у цьому напрямку реформи мали переконати європейців у тому, що “хоча Європа – це, звісно, щось інше, однак по суті багато речей функціонує в ній більш менш так само як і вдома” [26, s. 9–15].

Найбільш успішна за всю європейську історію модель єднання ще до недавнього часу передбачала нерозривний зв'язок між політичною стабільністю, економічною інтеграцією, соціальним розвитком, захистом навколишнього середовища, демократією і миром. Власне, таке стратегічне бачення й забезпечило дивовижний поступ європейської інтеграції. Надзвичайно важливим наслідком прийняття Амстердамського договору (1997) було посилення демократичних засад і наближення ЄС до інтересів громадян. Все активніше до процесу європейського єднання підключається Європейський парламент і парламенти країн членів. Найсуттєвішим було те, що договір покращував захист основних прав громадян Євросоюзу і зміцнював соціальну компоненту ЄС [27, s. 9]. У контексті нерозривного взаємозв'язку зовнішньої і внутрішньої політики концептуальна єдність процесу розширення ЄС і трансформаційних процесів на території країн-кандидатів була абсолютно очевидною з теоретичної точки зору. Однак, у царині суспільної практики збереження досягнутого динамічного балансу зовнішньо- і внутрішньополітичних інтересів виявилось далеко не простим завданням як для загальноєвропейських інститутів, так і для національних урядів європейських країн. Складається враження, що процес розширення спільного правового і економічного простору Європи відбувається і ще достатньо тривалий час відбуватиметься в умовах застосування подвійних стандартів щодо оцінки європейського балансу демократії на сході й на заході континенту. На сході Європи відчутну перевагу мали інституційні критерії. Хоча для самих громадян східноєвропейських країн не стільки формальні інституції, скільки якісні характеристики соціально-економічного змісту “філософського євростандарту” були вирішальним чинником їхнього євроінтеграційного вибору. Власне, це відповідало моральному змісту революційних перетворень на межі 90-х рр. ХХ ст., що відбувалися під гаслами соціальної справедливості в умовах жорсткої критики попередніх режимів і палких обіцянок з боку нових демократичних лідерів радикально й швидко змінити існуючу систему в інтересах широких верств населення. Радикальні зміни, як відомо, відбулися, але їхній результат далеко не відповідав оптимістичним революційним очікуванням. Для будь-якого відповідального дослідника вже, на жаль, незаперечним є висновок про те, що трансформаційний процес, як і будь-який історичний злам, на практиці не може не супроводжуватися серйозними проблемами економічного та політичного характеру. Тож держава, з урахуванням цієї обставини, за будь-яких темпів рішучих перетворень, покликана уважно супроводжувати суспільні перетворення й послідовно вирішувати завдання щодо забезпечення прожиткового мінімуму для тих членів суспільства, які внаслідок стабілізаційної кризи виявилися відлученими від сфери трудової діяльності.

У цьому плані досить симптоматичною була поява “нової політичної економії” і зокрема “економічної теорії демократії” Ентоні Доунса, який звернувся до спадщини вже згаданого нами Й. Шумпетера. На відміну від “національної економії”, що займається переважно ринковою системою, “нова політична економія” звертається у своїх пошуках і до елементів інших можливих механізмів прийняття рішень. Цілком очевидно, що деполітизація ринкової демократії має об’єктивні межі з огляду на потреби комплексного розуміння проблем управління складними суспільними процесами. Адже політичний зміст групових інтересів нікуди не зникає, попри будь-яку містично досконалу термінологічну риторику найвидатніших і найкрасномовніших економістів. За димовою завісою всесильного економічного детермінізму інколи ховаються досить тривіальні речі, які не потребують особливого обґрунтування і саме тому є у соціальному плані достатньо небезпечними для організаторів та учасників необґрунтовано виснажливих ринкових перегонів.

У середині 1990-х рр. Федеральний інститут східних та міжнародних досліджень (BIOST) увесь свій щорічник за 1994–1995 рр. присвятив аналізу болючих системних змін на сході європейського континенту. Ця збірка праць авторитетних німецьких дослідників мала достатньо символічну назву – “Між кризою та консолідацією”. Економічний розділ щорічника відкривався цікавою статтею Х. Х. Хьомана, присвяченою суттєвим аспектам та оціночним критеріям трансформації східноєвропейських економік. Як відзначив автор, у багатьох країнах регіону перетворення з часом втратили будь-яку керованість з боку держави і стали більше походити на спонтанний вибух. Це суттєво ускладнило реальні оцінки стану та перспектив економічної трансформації Східної Європи. Особливо ретельного врахування потребував тісний взаємозв’язок політичної та економічної трансформації. Як було наголошено, *зміни політичної системи у напрямку демократії мають бути підтримані економічними успіхами, які повинні позначитися на життєвому рівні населення і тим самим зробити для людей політично прийнятними трансформаційні перетворення*. Адже кожна успішна перебудова економічних відносин потребує, за словами Лешека Бальцеровича, т. зв. “політичного капіталу”, здатного забезпечити досягнення суспільного консенсусу щодо реформ [28, s. 189–190].

Схоже бачення ролі соціального фактору захищає і С. Рінк, торкаючись проблеми соціальних гарантій у трансформаційному процесі на теренах Росії. Як відзначила дослідниця, забезпечення відповідного рівня соціальної захищеності від наслідків макроекономічної стабілізації та структурних перетворень є ключовим завданням трансформації економіки, оскільки недостатність соціальних гарантій перешкоджає процесу перетворень, у той час як системна і послідовна соціальна політика здатна справити серйозний позитивний вплив на загальний суспільний розвиток. Особливу увагу потрібно приділяти таким болючим наслідкам трансформації як нова бідність, зростання безробіття, криза державних і локальних систем соціального забезпечення та охорони здоров’я. Зубожіння певних груп населення, як правило, зростає внаслідок падіння рівня доходів при одночасному зростанні цін у результаті економічного обвалу в усіх галузях. Одним з ключових чинників таких негативних процесів називається зависокий рівень безробіття. Зрозуміло, що потреба зміцнення системи соціальних гарантій помітно загострює проблему фінансування. Однак, без ліквідації вузьких місць у сфері соціального розвитку й зняття існуючої соціальної напруги реформи не будуть сприйняті й тим більше підтримані населенням. Дослідниця вважає, що коли у перетвореннях не бере участі більшість населення, вони приречені на поразку [29, s. 256–265].

На думку лібералів, відкриття ринків для міжнародної конкуренції робить приховану неефективність виробництва очевидною. Внаслідок вимушеної санації закривається значна кількість підприємств, що призводить до зростання рівня безробіття. Погіршується загальна ситуація у сфері зайнятості й споживання. Соціальні негаразди у період стабілізаційної кризи суттєво впливають на сприйняття населенням проголошеного курсу реформ. У переважній більшості людей складається враження, що лібералізація лише погіршує й без того складні

умови їхнього існування. У політичній площині це, в свою чергу, викликає уповільнення реальних трансформаційних процесів [30, s. 71–72].

Збереження історично сформованого європейського балансу демократії у процесі розширення ЄС не лише залишилося актуальним, а й навіть радикально загострилося. Наприкінці 1990-х рр. професор Байройтського університету (ФРН) П. Оберендер, у спеціально орієнтованій на Україну колективній праці, слушно наголошував на тому, що на етапі трансформації важливо попередити зловживання запровадженим демократичним механізмом й уникнути фактичного вихолощення глибинного змісту цієї форми організації суспільних відносин. Уникнути дискредитації демократичних ідеалів можна лише дотримуючись певних правил. До сфери таких правил дослідник, зокрема, відніс жорстке дотримання принципу чіткого поділу основних гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової. Такий поділ залишається передумовою збереження, принаймні, мінімальних стандартів свободи громадян, у тому числі й економічної. Для цього органи державної влади мають жорстко дотримуватися конституції. Адже саме у конституції і зафіксовані як поділ гілок влади, так і гарантії основних прав і свобод особистості. На цій базі й вибудовуються дієздатні секторальні організаційні структури. Якщо державні органи не дотримуватимуться конституційних вимог, трансформація не матиме шансів на успішну реалізацію. Економічна підсистема ринкового господарства передбачає демократію як політичну підсистему. Демократія і ринкове господарство мають одну мету – найоптимальніше задоволення потреб громадян в умовах мирного врегулювання об'єктивно існуючого конфлікту інтересів. Важливим інструментом в арсеналі обох зазначених типів секторальної суспільної організації називається політична та економічна конкуренція, що сама є наслідком створення відповідних рамкових умов. Відповідно, успішна трансформація потребує часу і передбачає ретельно вивірену й достатньо раціональну суспільну технологію. На думку П. Оберендера, ситуація в Україні потребувала й потребує, перш за все, трансформації свідомості. Дуже важливо визнати і сприйняти на суспільному рівні ту істину, що рівень західного добробуту не може бути досягнутий негайно, що для “подолання наслідків соціалізму” знадобиться щонайменше одне покоління громадян. Допомога з боку західних держав не повинна сприйматися як зобов'язання Заходу повністю проводити й оплачувати українську трансформацію. Українці повинні усвідомлювати свою особисту відповідальність за трансформаційні процеси. Вони, насамперед, мають допомогти самі собі. Захід покликаний лише підтримувати їхні зусилля [31, s.16–17].

Європа давно пройшла подібний шлях оновлення суспільної свідомості. Прикладом тверезого розуміння пріоритетів і, водночас, не менш яскравим проявом функціональної спрямованості балансу європейської демократії може слугувати європейський досвід розвитку підприємництва та відповідні кроки в галузі споживання і захисту прав споживача в умовах стимулювання повноцінної конкуренції. Для українців ця проблематика виглядає особливо значимою як із урахуванням потреб подальшого оздоровлення внутрішньої ситуації, так і з огляду на необхідність адекватного визначення свого місця у системі загальноєвропейського поділу праці. Однак, конкурентоспроможність кожної нації у євроінтеграційному процесі має і потужну гуманітарну складову, що безумовно покладає особливу відповідальність на наукову спільноту в цілому й на істориків, зокрема. Вітчизняна наука має бути своєрідним інтелектуальним гарантом чесної конкуренції в усіх ключових сферах людського життя і оперативно реагувати на прояви нерівності шансів. Без такого наукового супроводу й за надмірної любові до веберівської позаоціночності, пострадянську демократію може очікувати така ж сама сумна доля, як і міжвоєнну німецьку демократію часів зростання політичного авторитету об'єктивіста М. Вебера. Зрештою, ціннісна парадигма не повинна заявляти про себе час від часу, а має залишатися постійно діючим чинником міжлюдської комунікації. У процесі реалістичної самооцінки й формується життєздатна історична суб'єктність.

Список використаних джерел

1. *Гуревич А. Я.* Историк конца XX века в поисках метода [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hrono.ru/libris/lib_g/gurevich01.html
2. *Мамардашвили М. К.* Классический и неклассический идеалы рациональности. – М.: “Лабиринт”, 1994 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://philosophy.ru/library/mmk/knir/mam_rat.html
3. *Степин В. С.* Научное познание и ценности техногенной цивилизации // Вопросы философии. – 1989. – №10. – С. 3–18 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rozova.net/materials/VSSStepin_Nauchnoe_poznanie_i_cennosti_tehnogennoy_civilizacii.pdf
4. Див.: *Экшут С. А.* Проблема поиска исторической альтернативы (опыт историософского осмысления движения декабристов): Дисс. докт. филос. наук. – М., 1995; *Гребениченко С. Ф.* Технология обнаружения ситуаций альтернативности в процессах исторической эволюции. – М., 1995; *Левандовский М. И.* Модели синергетики в исследованиях по социальной истории России конца XIX – начала XX вв.: Дисс. канд. ист. наук. – М., 1999; *Савельева И. М., Полетаев А. В.* История и время. В поисках утраченного. – М., 1997. – С. 647–654; *Бочаров А. В.* Использование категорий “возможность” и “вероятность” в историческом познании // Методологические и историографические вопросы исторической науки: Сб. статей / Отв. ред. Б. Г. Могильницкий. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2001. – Вып. 26. – С. 24–45; *Бочаров А. В.* Проблема альтернативности в истории: традиционные и нетрадиционные подходы // Историческое знание и интеллектуальная культура. Ч. 1. Материалы научной конференции. Москва, 4–6 декабря 2001. – М.: ИВИ РАН, 2001. – С. 28–33.
5. Див. *Виступ Президента України Л. Д. Кучми у Верховній Раді України у зв'язку із щорічним Посланням Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році”* [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.gov.ua/...17.04.03>
6. Див. *Послання Президента України до Верховної Ради України. “Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки”*. – К., 2002. – С. 21–22.
7. *Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2013 році.* Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2013. – С. 149–184 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Poslannia_2013-c7954.pdf
8. *Швіммер В.* Передне слово / Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. Офіційне видання. – К., 2000. – С. 9.
9. *Михайленко А. Н.* Содружество Независимых Государств: проблемы и перспективы. – М., 2001.
10. *Турроу, Лестер К.* Будущее капитализма. Как сегодняшние экономические силы формируют завтрашний мир. – Новосибирск, 1999.
11. *Schumpeter, Joseph A.* Aufsätze zur Wirtschaftspolitik. Hrsg. U. Eingeleitet von Wolfgang F. Stolper u. Christian Seidl. – Tübingen, 1985.
12. *Эразм Роттердамский.* Похвала Глупости / Библиотека всемирной литературы. Серия первая. Том 33. – М., 1971.
13. *Литвин В. М.* Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) – К., 2000. – С. 337.
14. *Weber, Max.* Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland. Zur politischen Kritik des Beamtentums und Parteiwesens / Max Weber, Studienausgabe, Abt. I, Bd.15, Zur Politik im Weltkrieg. Schriften und Reden 1914–1918, hrsg. Von W. J. Mommsen u. G. Hübinger. – Tübingen, 1988. – S. 235.
15. *James Bryce, Moderne Demokratien*, Bd.1, Allgemeine Einleitung. Europäische Demokratien, München. 1923, S.III / Zit. nach Lieber H.-J. (Hrsg.) Politische Theorien von der Antike bis zur Gegenwart. Bundeszentrale für politische Bildung. Bonn. 1993. – S. 700–701.
16. *Klein E.* Die Durchsetzung liberaler Marktwirtschaften – ein Evolutionsautomatismus? / Zwischen Krise und Konsolidierung. Geforderter Systemwechsel im Osten Europas. Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien. Jahrbuch 1994/95. Carl Hanser Verlag, München/Wien, 1995. (430 S.) – S. 19–32.
17. *Politische oder soziale Demokratie.* Ein Beitrag zur sozialistischen Erziehung. Von Max Adler. Berlin, 1926. / Max Adler. Ausgewelte Schriften. Herausgegeben von Alfred Pfäbian und Norbert Leser. ÖBV. Wien. 1981. – S. 176–216.
18. *Lenk Kurt.* Probleme der Demokratie / Lieber H.-J. (Hrsg.) Politische Theorien von der Antike bis zur Gegenwart. Bundeszentrale für politische Bildung. Bonn. 1993. – S. 933–986.
19. *Фишер С., Дорнбуи Р., Шмалензи Р.* Экономика / Пер. с англ. со 2-го изд. – М.: Дело, 1999. – С. 179.
20. *Макконел К. Р., Брю С. Л.* Экономика: принципы, проблемы и политика / Пер. с англ. 11-го изд. – К.: Хагар-Демос, 1993. – (758 с.) – С. 88–89.
21. *Song, Xinyu, Prinzipien und Strategien der institutionellen Reform.* Zur Transformation sozialistischer Wirtschaftssysteme in eine Marktwirtschaft. Köln, 1992. – S. 4.
22. *Квисель Г. К.* Группы, общественные отношения и менталитет в Западной Европе в XV–XVIII вв. / От аграрного общества к государству всеобщего благосостояния. – М., 1998.
23. *Perger W. A.* Vom Elend der Reformen. Die Modernisierung der Demokratie als Schlüsselaufgabe der politischen Eliten / Die Fortschrittsmacher – Eliten und ihre gesellschaftliche Relevanz im 21. Jahrhundert / Feltl G. (Hg.). – Wien, 2002. – S. 125–128.
24. *Crespo, Enrique Baron.* Europa als demokratische Herausforderung: Kein funktionsfähiger EG-Binnenmarkt ohne starkes Parlament / Das Europäische Parlament im dynamischen Integrationsprozess: Auf der Suche nach einem zeitgemäßen Leitbild / Inst. Für Europ. Politik (IEP) / Schmuck O., Wessels W. (Hrsg.). – Bonn: Europa Union Verlag, 1989. – S. 19–30.
25. *Weiler, Joseph H. H.* Europäisches Parlament, europäische Integration, Demokratie und Legitimität / Das Europäische Parlament im dynamischen Integrationsprozess: Auf der Suche nach einem zeitgemäßen Leitbild. Inst. Für Europ. Politik (IEP). Schmuck O., Wessels W. (Hrsg.). Bonn, Europa Union Verlag, 1989. – S. 83.
26. *Janning J.* Das Regierungssystem der “großen EU“ / Europäische Rundschau. – Wien, 2002, № 1. – S. 9–15.
27. *Vertrag von Amsterdam.* Texte des EU-Vertrages und des EG-Vertrages mit den deutschen Begleitgesetzen. – Bonn, 1999. – S. 9.
28. *Höhmann H.-H.* Marktwirtschaft ohne Alternative? Aspekte und Bewertungsmaßstäbe der osteuropäischen Wirtschaftstransformation / Zwischen Krise und Konsolidierung. Geforderter Systemwechsel im Osten Europas / Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien. Jahrbuch 1994/95. – München/Wien: Carl Hanser Verlag, 1995. – (430 S.) – S. 189–190.
29. *Rinck S.* Die unzureichende soziale Sicherung in Rußland: Ein Hemmschuh für die Transformation? / Ibidem. – S. 256–265.
30. *Karches T., Menke D.* Der Liberalismus als theoretische Grundlage der Systemtransformation – Nutzungsmöglichkeiten und Grenzen / Ibidem. – S. 71–72.
31. *Oberender P.* Interdependenz der Ordnungen im Prozeß der Transformation / Theorie und Praxis der Transformation von Wirtschaftssystemen / Peter Oberender (Hrsg.) unter mitw. v. Frank Daumann; Stefan Okruch. – Bayreuth: Verl. PCO, 1998. – S. 16–17.

Олег Горенко

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОИСКИ ИСТОРИКА В КОНТЕКСТЕ РЕЦЕПЦИИ
ЕВРОПЕЙСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ

Статья посвящена принципиальным вопросам усиления взаимодействия историко-эпистемологической и аксиологической составляющих современной теории и методологии истории.

Ключевые слова: рациональность, реализм, межкультурный диалог, ценностные факторы истории, исторический источник.

Oleg Gorenko

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL SEARCHES HISTORIAN
IN THE CONTEXT OF RECEPTION EUROPEAN DEMOCRATIC TRADITION**

The article deals with the necessity to deepen historic-epistemological and axiological components of modern national research in the sphere of theory and methodology of history.

Key words: rationality, realism, intercultural dialogue, axiological factors of history, historical source.

УДК 930 (477)

Алла Киридон

ПРОСТІР ПАМ'ЯТІ: ІНСТРУМЕНТАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ

У пропонованій статті здійснено спробу обґрунтувати використання поняття простору для аналізу пам'яттєвого дискурсу. Зосереджено увагу на теоретичних складових, які становлять основу для розробки концепту простору пам'яті в авторській інтерпретації.

Ключові слова: простір, пам'ять, простір пам'яті, спогад, пам'яттєвий дискурс.

Зкінця ХХ ст. проблематика студій пам'яті стає однією з ключових в соціогуманітаристиці. Відповідно актуалізується проблема інтерпретації тих термінологічних матриць, які виявляються значимими у формуванні пам'яттєвого дискурсу. Серед таких, зокрема, можна назвати поняття “простір пам'яті”.

Поняття “простір пам'яті” поки не набуло усталеного змісту та потрібної для повноцінного наукового функціонування термінологічної оперативності. Своєрідною нормою в умовах породженої міждисциплінарної парадигмальності стало використання терміну здебільшого без окреслення сутнісних характеристик поняття чи увиразнення його структурних складових. У першому наближенні, йдеться про певним чином означену й упорядковану “територію”. Однак подальше уточнення її характеристик, а також те, в який спосіб, та за яких обставин ми її вирізняємо, – спричиняє прогнозовані проблеми, пов'язані і зі змістом кожної складової цього словосполучення, і з загальним сенсом усієї формули. При цьому, як зауважила Л. Нагорна, “простір пам'яті освоюється не лише істориками і навіть не ними у першу чергу” [11, с. 52]. У майже безмежному міждисциплінарному просторі теорії пам'яті живляться семантичними запозиченнями зі суміжних галузей наукового знання – структуралістської й постструктуралістської соціології, рефлексивної філософії, феноменології, синергетики, герменевтики, культурної антропології, соціальної психології. Відтак іноді навіть при загальноновживаній термінології спостерігаються розбіжності її змістовних характеристик.

Водночас термінологічне поле судій пам'яті залишається неусталеним, формується за недостатньої розробленості сучасних науково-методологічних підходів; слабкості належного кореспондування між фундаментальними та спеціальними дослідженнями; обмеженості тематичного спектру наукових розробок та їх дисциплінарної ангажованості, відсутності кореляції між підходами до пам'яттєвого дискурсу, заявлених у різних наукових галузях, некритичності сприйняття зарубіжного досвіду тощо. Відтак з'ясування термінологічної адекватності постає складним завданням для дослідників.

У пропонованій статті здійснено спробу авторської експлікації (тлумачення, пояснення) поняття простору в контексті аналізу пам'яттєвого дискурсу. Мету наукової розвідки вбачаємо у виявленні теоретико-методологічних підходів для осмислення простору пам'яті, окресленні сутнісного навантаження та з'ясуванні архітекτονіки смислової конструкції поняття, вивіреності поєднання його складових, формуванні образів пам'яті у внутрішній та зовнішній експлікації просторових уявлень тощо. Уважаємо за потрібне зауважити: ми свідомі того, що порушене питання надзвичайно складне й потребує подальшого вивчення з урахуванням напрацювань у різноманітних сферах гуманітарних наук. Пропоноване дослідження є лише спробою артикулювати робочі положення з набором відповідного інструментарію, що, на нашу думку, дозволить предметніше аналізувати пам'яттєві дискурси. Дослідження задекларованої проблеми фокусується в площині міждисциплінарності, що передбачає історичне, культурологічне, філософське, лінгвістичне,

спациалістське (геофілософське) тощо осмислення та рефлексування. У перспективі можливе нове осмислення поняття та його термінологічне уточнення.

Простір є одним із найважливіших фрагментів картини світу людини та однією з універсальних категорій людського мислення. Він фіксується різними видами знань – мовними й дискурсивними; наділений власними властивостями й характеристиками. Простір есплікується в мові у вигляді номінацій ключових концептів і орієнтаційних метафор.

Метафора простору доволі активно інсталювана в поняттевий дискурс. Принагідно підкреслимо: увиразнення просторової парадигми залежить від наповнення цього простору (інформацією, культурою, освітою, пам'яттю тощо). Відтак спостерігається активне використання терміну в різних смислових групах (дискурсах): інформаційний простір, культурний простір, освітній простір, пам'яттевий простір тощо. Водночас зазначимо, що всі ці простори (і простір пам'яті, зокрема) є частиною єдиного соціокультурного простору, при цьому важливо пам'ятати, що не простір детермінує соціальні процеси, а навпаки. У межах одного того самого соціального простору може існувати кілька просторів пам'яті. Простір пам'яті переструктурується відповідно до заданого дискурсу, мотивів, умов, контексту, ситуації, емоцій, ментальних інтенцій, характеристики подієвого ряду тощо.

Оскільки ключові поняття предметної області досліджень, їх система завжди визначають і основні напрямки наукового пошуку, постановку пізнавальних завдань, використанн наукових підходів і методів, спробуємо задекларувати базові поняття, що дозволять сформуванню уявлення про характерні особливості простору пам'яті. На нашу думку, для опису простору пам'яті та його аналізу ключовими є поняття: простір, пам'ять, спогад, морфологія простору пам'яті, наповнюваність простору, межі простору, організація-дезорганізація простору пам'яті, основні напрямки простору пам'яті, трансформація простору пам'яті, її цілі та механізми, місця пам'яті, дистанційованість об'єктів в просторі пам'яті, ізолюваність-зв'язність місць-позицій в просторі пам'яті, взаємодія об'єктів простору пам'яті тощо.

Якщо вивчення пам'яттевого дискурсу лише проходить стадію оформлення в парадигмальному вимірі студій пам'яті, дослідження категорій простору має глибоку традицію, зокрема в філософії й культурі. Просторові категорії та методологія їх досліджень розроблялися ще Аристотелем, пізніше знайшли відображення в роботах І. Канта, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля та ін. Вивчення фундаментальних основ простору пов'язане з роботами Е. Гуссерля, М. Гайдеггера. Проблеми співвідношення простору й культури репрезентовані в працях Д. Бідні, В. Віндельбандта, В. Гумбольдта, В. Біблера, П. Гуревича, С. Лур'є та ін.

Фундатором просторового аналізу в соціології є Г. Зіммель, котрий 1903 р. опублікував спеціальну працю “Соціологія простору” [9]. Поняття сакрального простору впроваджено в роботах Е. Дюркгейма, присвячених дослідженню первісних релігій. У сфері просторової проблематики значна роль належить працям П. Сорокіна [12]. Концепція соціального простору найгрунтовніше розроблена П. Бурдьє [4], [5]. Значний вплив на розвиток просторової парадигми мали концепції П. Флоренського, М. Бахтіна, Ю. Лотмана, Д. Лихачева, В. Топорова, Б. Успенського та ін.

Задекларована проблема вимагає врахування нових методологічних підходів. Зокрема, йдеться про геофілософію, яка намагається відшукати свою “наукову нішу” на стику географії, культурології та філософії; зосереджену переважно на аналізі феноменології географічних образів [11, с. 50]. У контексті порушеного дискурсу слушним видається звернення до розробленої представником французької критичної теорії А. Лефевром “єдиної теорії простору”, названої ним спациалогією (spatiology) – дослівно-“опросторовування” [14]. Спаціалізація – це така форма простору, в якій об'єктивується соціальне буття. Сутнісно йдеться про те, що форми, в яких втілюється соціальна активність і матеріальна культура соціуму, розглядаються не в історіцистській парадигмі, не діахронічно, а в просторових формах. Екстраполяція цієї концепції на індивідуальну пам'ять, репрезентує у певний спосіб змодельований простір, що відповідає індивідуальності особи.

Розгляд порушеної проблеми можливий також в межах геоспаціалізму (термін Д. Замятіна) – методологічного підходу, який передбачає, що онтологічні статуси просторовості та її образних репрезентацій є невід’ємною складовою будь-якої суспільної чи соціокультурної феноменології. Сутнісно йдеться про те, що певне бачення й відчуття простору локалізується в ментальному плані як “пучок” соціокультурних образів, що подаються як “реальність” [8].

Для обґрунтування подальших міркувань задекларованої проблематики дослідження використаємо підхід представника альтернативної соціальної географії Б. Верлена, який визначає простір не як емпіричне, а формальне й класифікаторське поняття, як “систему координат для фізичних складових дії та означення для проблем і можливостей” [6]. Згідно з твердженням Б. Верлена, сам простір не наділений смислом, що конститує соціальні факти. Осмисленості він набуває лише за певних соціальних умов в процесі здійснення цілеспрямованих дій.

Слово-концепт “простір” має абстрактне (це властивість матерії, необмежена протяжність) й конкретне (місце, територія тощо) значення. У поєднанні “простір пам’яті” йдеться про простір, як мисленнєву категорію, за допомогою якої людина сприймає/осмислює буття й вибудовує спогади. Простір фіксується різними видами знань – мовними й дискурсивними.

Простір пам’яті є уявним конструктом. Він не відображає дійсність, а моделює фрагменти пам’яттєвого дискурсу, і навпаки пам’яттєвий дискурс створює уявний простір пам’яті. Тобто, структура цього простору є своєрідною моделлю відтворення подій, і навпаки, уявлення простору допомагає відтворити фрагменти пам’яті, сюжетні лінії, постаті.

Композиційне поєднання “простір пам’яті” не зводиться до формального об’єднання двох самостійних понять – “простір” і “пам’ять”. У логіко-філософському контексті домінантним смисловим визначенням є пам’ять, водночас “простір” виступає метафорою, що репрезентує збірний (синтезований) образ, якийсь гранично можливий обсяг циркулюючого знання/відомостей (активна інформація) і знання/відомостей, що знаходяться в стані незатребуваності (пасивна інформація). Простір пам’яті наповнюють знаково-символічні ієрархії й пограничні ментальні маркери (при цьому можливі ментальні “провали”, “пустоти”, “розлами”, “тріщини” тощо).

Водночас можна увиразнити дві видові характеристики простору пам’яті: як психологічний феномен індивідуальної / колективної свідомості, що формує різноманітні (іноді суперечливі) образи подій, явищ, емоційного поля тощо; та як структурований фіксований простір, якому надається пам’яттєвих смислів. Відтак простір пам’яті може розглядатися і як відображення реальних подій (реального простору), і як ментальний витвір – результат уяви. У випадку формування пам’яттєвих смислів на ґрунті реального простору актуалізація значення якогось із об’єктів ландшафтного простору спонукає до форматування ментально-емоційної сфери й відповідних інваріантів конструювання простору пам’яті. Форматування простору пам’яті за умови відірваності/віддаленості від реального простору відбувається у ментально-смисловій сфері, співмірній зі власним просторовим всесвітом дієвця.

Спираючись на тезу Б. Верлена, пропонуємо розглядати простір пам’яті як систему координат для процесів смислотворення, для умовної локалізації пам’яттєвих смислів. При цьому ми свідомі неоднозначності диференціації джерел пам’яті, варіативності логіки трансляції, врахування контексту формування й відтворення смислообразів пам’яті, єдності чи розривів комунікативного ланцюга тощо. Відтак простір пам’яті формує певну модель дійсності через відображення образів в конкретному форматі.

Координатами репрезентованого простору пам’яті є ціннісно-смисловий каркас, що водночас визначає кордони цього простору. Простір передбачає наявність власного центру, своєрідної “точки відліку”, відносно якої визначаються характеристики об’єктів у цьому просторі. Окреслення простору пам’яті є своєрідним маркером дихотомії “свій-чужий”. Запропонований підхід до простору пам’яті як до координатної системи, в якій здійснюються

соціальні дії і яка наділяє ці дії значенням і смислом, на нашу думку, дозволяє наблизитися до розуміння його специфіки. Водночас ми свідомі того, що рух у просторі пам'яті неможливо схарактеризувати як переміщення вертикалями чи горизонталями. Він часто виявляється різноспрямованим при всій своїй одновимірності.

Каркасом пропонованої конструкції слугують сутнісні характеристики пам'яті. Так, згідно з концепцією Я. Ассмана [3] і М. Хальбвакса [13], пам'ять є носієм соціально сконструйованого минулого. Розглядаючи історію й пам'ять в просторі культури людства, Ю. Лотман наголошував: “Якщо функції історії – все в тій же спробі “подати минуле, яким воно було насправді” (формула стара, але по-суті передає прагнення кожного історика), то пам'ять – інструмент мислення в теперішньому, хоча її змістом є минуле... Пам'ять радше можна уявити як генератор, що відтворює минуле знову, як здатність внаслідок певних імпульсів включати генерування уявної реальності, що переноситься свідомістю в минуле” [10, с. 388–389].

Кожен вид пам'яті є продуктом суспільної свідомості. “Строго кажучи, – підкреслює Л. Нагорна, – колективна пам'ять – це своєрідний фантом; у біологічному сенсі її не існує. Коли говорять про соціальну, етнічну, конфесійну чи якусь іншу пам'ять, мають на увазі радше різновиди колективної обумовленості пам'яті, які, кожний по-своєму, фільтрують індивідуальний досвід, виробляючи критерії істинного й хибного” [11, с. 22]. Індивідуальна і комунікативна пам'ять обмежені у часі й просторі й пов'язані з безпосереднім досвідом. Пам'ять в суб'єктивному аспекті – це сукупність знань, набутих особистістю в результаті досвіду, різноманітних взаємодій із природними й техногенними об'єктами, міжособистісного спілкування, трансляції досвіду, рефлексії та саморефлексії. Натомість культурна пам'ять диференційована, інсценована, кодифікована за допомогою символічних і вербальних знаків. Своєрідність культурної пам'яті полягає в створенні й збереженні певного набору символів, аттракторів, які регулюють межі й обсяг культурно-історичних спогадів конкретного народу.

Суб'єктивно сконструйованим є і простір пам'яті. При цьому необхідно зауважити: визначальною є не географічна локалізація в фізичному просторі. Конструювання простору пам'яті не пов'язане з поняттям місця, його наповнюють спогади-образи, які спливають з огляду на заданість алгоритму спогаду (мотивація, емоції, актуалізація, контекст тощо) чи характеру виникнення (спонтанні, цілеспрямовані, ситуативні, нав'язливі). Відтак сутнісним першопоштовхом для розбудови просторових відношень є вихідні позиції моделювання.

Просторові відношення становлять достатньо складно вибудовану парадигму. Простір пам'яті може бути заданим окремими символічними знаками, на основі яких вибудовуються різноманітні просторові моделі. Кожен новий знак/символ впливає на вже існуючі рівні, змінює композицію їх елементів і функціональні характеристики, стає органічною частиною цілого – формативного пам'яттєвого простору. Характеристика, сприйняття чи трансляція інформаційних потоків залежить від наповненості / глибинності сфери особистісних смислів.

Відтак виходимо на дуальність пам'яті й досвіду. Пам'ять – похідна величина від досвіду, а досвід у різних людей і різних суспільних груп відмінний. Один і той самий досвід, пробуджений у колективних спогадах, у різних людей викликає різні ремінісценції. У процесі пригадування існує проблема первинного й вторинного досвіду. “Завжди виникає питання – хто узагальнює, хто приводить до спільного знаменника й монополізує спогади, хто намагається маніпулювати історичною дійсністю відповідно до сучасних інтересів та різних типів ідеологій” [7, с. 98]. Окрім того, пригадування реанімує спогади; водночас відомо, “якою ненадійною є ціна істинності суб'єктивних спогадів” [7, с. 287], що впливає відповідно на характер моделювання простору пам'яті.

Образи пам'яті не лише залежать від чи породжуються особистими / суспільними інтересами, а й одночасно спонукають до переформатування простору пам'яті. Останній можна структурувати по-різному, зокрема виходячи зі заданості чи мети, мотивації чи необхідності вирішення завдань тощо. Просторові уявлення залежать і формуються

відповідно до різноманітних в онтологічному плані дискурсів, які формуються й розвиваються в різних цивілізаційних і соціокультурних часах. При цьому варто враховувати, що простір пам'яті із плином часу підлягає змінам, як переформатовується й акцентуація образу події (явища, постаті, місця тощо) та сама трансляція спогаду. З огляду на ментальний вимір можна передбачити хаотичність чи слабку впорядкованість структурування простору пам'яті.

Просторова диференціація відтворення пам'яттєвих образів виявляється через посередництво трансляції інформації в конкретному смисловому форматі. При цьому репрезентовані символи є відображенням “внутрішнього світу особистості” (Д. Леонт'єв), що формується на основі унікального індивідуального досвіду, інтегрованого в біографічній пам'яті, і включеного в простір соціокультурних значень і смислів.

Простір пам'яті можна розглядати як суб'єктивну символічну реальність, як символічний культурний код, що репрезентує ціннісно-смислові пам'яттєві орієнтації суб'єкта (індивіда чи колективу). У цьому сенсі йдеться про простір пам'яті як ідеальне, а не матеріальне утворення.

Простір пам'яті може сприйматися як конструювання моделі, а може слугувати образним окресленням певних рамок культури, політики, освіти, мистецтва тощо, виступаючи як дискурс. На відміну від інших просторів, простір пам'яті конструюється обставинами, часом, місцем, емоціями, особистістю тощо. З одного боку, людина – носій тієї чи іншої культури, трансформує сприйняту ним інформацію згідно з кодом культури. З іншого – у ролі моделювального коду може виступати власне мова простору. Специфіка конкретного простору залежить від специфіки об'єктів, розміщених у межах цього простору.

Водночас простір пам'яті можна розглядати як комплексну модель не лише одного векторально-спрямованого й вибудованого поля, а множинності уявних світів, кожен зі своїми дискурсивними зразками й соціокультурними характеристиками. За образним визначенням російських дослідників Д. Андрєєва й Г. Бордюгова, “простір пам'яті є адресною фокусованою актуалізацією минулого для потреб сучасного” [1, с. 7].

Трансформація простору пам'яті – це перетворення його основних властивостей (протяжність, стиснутість, організація/деорганізація тощо) на основі зміни його елементів/образів, зв'язку між ними. Трансформацію простору пам'яті спричинюють зміни суспільно-політичного, економічного, культурного характеру, переформатування ціннісної парадигми суспільства, впливи зовнішніх чи загальноцивілізаційних чинників. При цьому простір пам'яті, як і будь-який простір, є обмеженим. Принагідно зауважимо, що кожного разу міра трансформації, як і обсяг зафіксованого буде іншим, тому фіксація цього простору є умовною.

Відзначимо, також дуальність конструкту: простір пам'яті породжує внутрішні смисли (образи, що відтворюються, набувають смислів, вмонтовуються, вибудовують простір пам'яті), при цьому й сам конструюється з певних смислів/смислообразів.

Морфологічні характеристики простору пам'яті значною мірою фрагментовані. Наповнення простору пам'яті залежить від мотивації, досвіду, мети, емоцій, регіональних відмінностей, домінуючих цінностей, механізмів і засобів формування, позитивних чи негативних характеристик спогадів.

Стиль і форма репрезентації пам'яттєвого простору обумовлена багатьма чинниками. На кожному новому етапі розвитку модуси часу, а також статус, вік, стиль мислення співтовариства, до якого належить той чи інший дієвець, мета, мотиви тощо диктують нові проєкції. До того ж присутні є врахування не лише пріоритетних векторів, але й згасання чи витіснення пам'яттєвих смислів і їх впливу на архітектоніку простору пам'яті. Простір пам'яті можна потрактовувати як складний семіотичний механізм, з безліччю кодів, різноструктурованих і гетерогенних, різних культурних та часових рівнів. Колориту просторові пам'яті надає персоналізація.

Таким чином, простір пам'яті постає як образна фіксація пам'яттєвих смислів, як орієнтаційна метафорична модель, один із кодів пам'яттєвого дискурсу. У фокусі простору

пам'яті опиняється відрефлектований образ, своєрідна інтерпретаційна модель. Простір пам'яті є багатовимірним. Характер його визначається заданістю, спрямованістю, метою, мотивацією, контекстом тощо.

Простір пам'яті – ціннісно-наповнений пласт культурної спадщини, який відображає засвоєння, запам'ятовування та відтворення минулого досвіду в системі образів. Архітектоніка простору пам'яті не є сталою. Простір у суті своїй майже не вловимий для людської свідомості, а проте існування його очевидне і беззаперечне. Відтак, існування простору пам'яті є прихованим, тобто проявляється лише за умов активізації пам'яттєвого дискурсу. Простір пам'яті (як культурний код) формує/конструює смислове навантаження, яке дозволяє скласти уявлення про характер епохи, події, життя особи тощо. Простір пам'яті може стати генератором нової інформації (завдяки породженню нових смислів у ретрансльованій картині минулого досвіду). Особливість простору пам'яті полягає в можливості минулого синхронізуватися з теперішнім, хоча й у часовій ретроспекції. Простір пам'яті покликаний маркувати символічні місця пам'яті спільноти, сакральні місця та зберігати внутрішню цілісність суспільства. У перехідних суспільствах, зокрема й українському, де неусталеність соціальних практик виявляє неефективність влади та суперечливість ціннісних та смислових аспектів культури, спостерігається переформатування простору пам'яті.

Список використаних джерел

- Андреев Д. А.* Пространство памяти: Великая Победа и власть / Д. А. Андреев, Г. А. Бордюгов. – М., 2005. – (Серия “АИРО – научные доклады и дискуссии. Темы для XXI века”). – Вып. 19. 2. *Ассман А.* Просторы спогаду. Форми та трансформация культурной памяти / Аляйда Ассман; пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с. – Серия “Зміна парадигми”. – Вып. 15. 3. *Ассман Я.* Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с. 4. *Бурдьё П.* Социология социального пространства / Пьер Бурдьё; пер. с фр., общ. ред. А. Шматко. – СПб.: Алетейя; М.: Ин-т эксперим. социологии: Алетейя, 2005. – 288 с. – (Gallicinium). 5. *Бурдьё П.* Социальное пространство: поля и практики / Пьер Бурдьё; пер. с фр.; сост., общ. ред., пер. и послесл. Н. А. Шматко. – СПб.: Алетейя; М.: Институт экспериментальной социологии, 2005. – 576 с. – (Gallicinium). 6. *Верлен Б.* Общество, действие и пространство. Альтернативная социальная география / Бенно Верлен // Социологическое обозрение. – 2001. – Т.1. – № 2. – С. 26–47. 7. *Гросс М.* Основные тенденции развития западной историографии в последней четверти XX – начале XXI столетия / М. Гросс // Общественные науки и современность. – 2011. – №4. 8. *Замятин Д.* Геоспациализм: онтологическая динамика пространственных образов / Д. Замятин // Социологическое обозрение. – 2011. – Т.10. – №3. – С. 21–28. 9. *Зиммель Г.* Социальная дифференциация. Социологические и психологические исследования / Георг Зиммель // Зиммель Г. Избранное. – Т. 2: Созерцание жизни. – М.: Юрист, 1996. – 607 с. – (Лики культуры). – С. 301–465. 10. *Лотман Ю.* Внутри мыслящих миров / Юрий Лотман // Лотман Ю. Семиосфера. – СПб.: Искусство-СПБ, 2010. – С. 150–399. 11. *Нагорна Л.* Исторична пам'ять: Теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Нагорна. – К.: ПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с. 12. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин; [Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонова]. – М.: Политиздат, 1992. – 542, [1] с. – (Мыслители XX века. Редкол.: Т. И. Ойзерман (пред.) и др.). 13. *Хальбвакс М.* Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс; пер. с фр. и вступ. ст. С. Н. Зенкина. – М.: Новое издательство, 2007. – 348 с. 14. *Lefebvre H.* The Production of Space / H. Lefebvre H. – Oxford: Blackwell, 1991. – 454 pp.

Алла Киридон

ПРОСТРАНСТВО ПАМЯТИ: ИНСТРУМЕНТАЛИЗАЦИЯ ПОНЯТИЯ

В предлагаемой статье предпринята попытка обосновать использование понятия пространства для анализа дискурса памяти. Сосредоточено внимание на теоретических составляющих, которые являются основанием для разработки концепта пространства памяти в авторской интерпретации.

Ключевые слова: пространство, память, пространство памяти, воспоминание, дискурс памяти.

Alla Kyrydon

THE SPACE OF MEMORY: INSTRUMENTALIZATION OF CONCEPT

In this paper we attempt to justify the use of the concept of space for the analysis of discourse memory. Attention is concentrated on the theoretical components that form the basis for developing the concept of memory space in the author's interpretation

Key words: space, memory, the space of memory, memories, memory discourse.

УДК 321.7(4-11)

Віра Бурдяк, Юрій Макар

**НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ І
РОЗУМІННЯ ПОЛІТИЧНОЇ
ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В КРАЇНАХ ЦСЄ**

У статті автори досліджують сучасні теоретичні та методологічні підходи до трансформацій у посткомуністичних країнах ЦСЄ, що викладені в працях західних, російських і вітчизняних науковців, здійснюють їх аналіз та подають власне бачення демократичних змін, розпочатих революціями 1989 р.

Ключові слова: вчені, країни Центрально-Східної Європи, демократизація, теоретичні підходи, методологічні підходи, трансформація.

Революції 1989 р. у країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) змінили співвідношення політичних сил на світовій арені, привели до краху “реального соціалізму” та демократичних трансформацій у державах цього регіону. Впродовж останніх двох десятиліть демократичний прогрес спостерігався у низці регіонів та субрегіонів, включаючи Центральну Європу та Балтійські держави, в яких демократичний поступ був невід’ємною частиною внеску вказаних країн у регіональну та глобальну безпеку. За даними Freedom House – світової організації, що займається вивченням стану свободи і демократії у світі, у 1972 р. 42 країни світу відповідали цим критеріям, у 1994 р. – вже 72 країни [8, с. 6–7], а в 1997 р. до демократичних (за критерієм “виборної демократії”) відносили 118 країн [35, с. 6]. У листопаді 2013 р. за даними щорічного глобального дослідження політичних прав та громадянських свобод Freedom House “Свобода у світі” визначено “вільними” 87 країн (45 % кількості країн світу); “частково вільними” – 60 (31 % кількості країн світу), а 48 країн (24 %) отримали статус “не вільні”.

Зміни на політичній карті світу викликають неоднозначну оцінку, проте, незмінно підвищений інтерес науковців, у результаті якого з’явилося чимало публікацій, що по-різному пояснюють події останніх десятиліть.

Метою запропонованої наукової розвідки є дослідження нових теоретичних та методологічних підходів до трансформацій у посткомуністичній ЦСЄ, викладених у працях західних [20–48], російських і вітчизняних науковців [1–19], їх аналіз та висвітлення підходів авторів даної статті до проблем демократизації.

Вже з початку 90-х рр. ХХ ст. з’явилися перші праці, здебільшого західних учених Г. Ерме, Дж. Лінца, Л. Даймонда, С. Хантінгтона, А. Лейпхарта, Я. Шапіро, Г. Ді Палма, Дж. Мангейма, Р. Річа, Д. Поттера, А. Степана, Р. Бови, Н. Бермео, Р. Гюнтера, П. Діамандоруса, А. Пшеворського, З. Бжезинського, Ф. Фукуяма та інших, у яких автори досліджували теоретичні і методологічні аспекти проблеми. У наукових публікаціях названих учених популярні твердження про прихід нової ери демократизації, що проявилася в повсюдних змінах на політичній карті світу за еталонами західної ліберальної демократії. Ф. Фукуяма висловив претензійну тезу про кінець історії як такої, досягнення людством кінцевої точки його ідеологічної еволюції та “універсалізацію західної ліберальної демократії кінцевою формою людського правління” [31, с. 4]. Згодом він підтвердив цю думку. “Світ інтегрується завдяки розвитку технології, торгівлі й інвестицій, обміну думками, що стимулює економічне зростання і створює підвалини для демократії. Там, де розвивається економіка, неминуче поширюється демократія. Саме цей різновид прогресу – єдиний створює шанс розвитку для бідних країн” [20, с. 2–43].

Аренд Лейпхарт визначив у 1980 р. у світі 21 поліархію – консолідовану плюралістичну демократію з усталеними інститутами демократичного правління, 14 з них – у Європі. Ліберальна представницька демократія існує тут безперервно 50 і більше років (з кінця Другої світової війни). Крім них, було ще 30 інших (нестабільних і тих, що існували недовго) демократій, що об'єднували майже 37 % населення Землі. Приклад стабільних демократій мав велику притягальну силу для народів, що долали тоталітарну спадщину. Вчений вважав, що в них дії демократичних урядів перебувають “у відносно тісній відповідності до бажань, відносно великої кількості громадян впродовж тривалого часу” [38, с. 37–38].

Тож, прагнення громадян країн ЦСЄ демократизувати держави за позитивними взірцями, світове співтовариство сприйняло як цілком зрозуміле бажання. Подібний взірець був надто привабливим, і розбудова нових політичних систем суспільств (ПСС) розпочалася з їх демократизації. У 90-х рр. до “консолідуючої демократії” відносили 7 країн з ЦСЄ і колишнього СРСР (Естонію, Литву, Латвію, Польщу, Словенію, Угорщину, Чехію), до перехідної демократії – 14 (Азербайджан, Албанію, Болгарію, Вірменію, Казахстан, Росію, Киргизстан, Македонію, Молдову, Румунію, Словаччину, Україну, Хорватію).

Повсюдний крах влади у соціалістичних країнах, яка за висловом М. Вебера передбачає ймовірність вольового перетворення суспільних відносин усупереч опорі об'єкта впливу, викликав зміни в ПСС – у суб'єктів відносин, політичній організації і політичній культурі, порушив їх соціальну стабільність, соціальний порядок і політичну орієнтацію. Для цілісного утворення – ПСС – характерне те, що всі її елементи перебувають у постійному зв'язку та взаємодії. Тому ПСС необхідно було розглядати в динаміці як певну процедуру й аналізувати як процес. Учені були методологічно не готові до цих завдань.

Пошук такої парадигми у другій половині ХХ ст. привів до певних змін у методології проведення політологічних досліджень. Їх викликала потреба зрозуміти повоєнний світовий політичний процес – холодну війну, поділ світу на конфронтаційні табори, крах колоніальної системи, швидку демократизацію ПСС у низці країн. Водночас повоєнний розвиток подій продемонстрував марність бездумного впровадження структурних елементів та принципів функціонування демократичної ПСС. У нових умовах вони не завжди і не всюди діяли, не давали позитивного поштовху демократизації. В 50–60-х рр. стало зрозуміло, що механізми функціонування західних ПСС майже не спрацьовують у колишніх колоніях, втрачаючи дієвість. В одних країнах демократія йшла по висхідній і вкоренилася відносно швидко та безболісно, а в інших – поволі і через драматичні конфлікти, кризи та труднощі.

Американські вчені Дж. Б. Мангейм та Р. К. Річ, звертаючись до періоду зародження дискусій про “політичне”, пишуть, що тоді “як дисципліна політологія ще не стала “науковою”... більшість ранніх робіт емпіричного змісту носили характер інтерпретації і були мало структуровані, і навіть сьогодні існує різниця в поглядах стосовно того, що сучасний практик може чи повинен досягти. Водночас, розпочавши у 40-х і, набираючи темпи з кінця 50-х років, застосування наукового підходу до опису і розуміння політичних феноменів зайняло головні позиції у США [6, с. 23]. Вважаємо, що й нині саме вчені США пропонують і розробляють найбільше різних теоретичних та методологічних підходів до розгляду даної проблеми.

Порівнюючи підходи та висновки, вчені прагнуть узагальнити результати і виробити деяку інтегральну методологію (спроби були не раз). Але завдання ще не повністю вирішені через надзвичайну складність проблеми, хоч відмінності між основними методологічними підходами проявляються чітко, зумовлюючи специфіку змісту і результатів окремих досліджень. Найчастіше використовують такі методологічні підходи: інституціональний, процедурний нормативний, біхевіористський, структурно-функціональний, синергетичний, дискурсивний, теорію раціонального вибору, теорію середнього рівня тощо.

Розглядаючи існуючі оцінки політичної та соціально-економічної природи революцій і наступних трансформацій у країнах “реального соціалізму” ЦСЄ і СРСР в кінці ХХ ст., можна констатувати, що представники різних суспільних наук провели значні дослідження. Великий пласт статей та книг з'явився відразу ж після революцій 1989 р. і важка

дослідницька праця триває. На жаль, багатьом дослідникам не вдалося уникнути фактологічного опису подій. Це має свої причини, основна з яких полягає у глибокій міфологізації революційних змін. Більше того, зайнявши певне місце в дослідженнях, вона стала ключовою і в панівній у країнах ідеології, підтримується владою та, при всіх заявах про гласність і свободу преси, є головною перешкодою для наукового дослідження минулих революцій.

Хоч до аналізу демократизації як одного з невід’ємних факторів та видів політичної трансформації сучасних суспільств вдалися і західні, і вітчизняні вчені, проте й донині немає єдиної думки, інтегрального підходу до визначення “демократизації”. Деякі вчені ототожнюють трансформацію і демократизацію, інші вказують на відмінності між ними. Погоджуємось з В. Журавським, що яскраво виражена специфіка політичного процесу в суспільствах перехідного типу змушує нас значно прискіпливіше поставитися до цього поняття [4, с. 64].

Зазвичай у широкому розумінні демократизацію розглядають як перехід від недемократичних форм правління до демократичних. На нашу думку, таке трактування цього поняття не зовсім виправдане, адже процес не завжди приводить до утвердження сучасної демократії.

Трансформація потенційно може мати два напрями: формування демократичної та недемократичної ПСС. Навіть при офіційно декларованих цілях демократії та логіці розвитку, що вказує начебто на його прогресивність, політичний процес, за словами В. Пугачова та А. Соловйова, може мати, принаймні, чотири ймовірних сценарії: перемога одних політичних еліт над іншими, при активній підтримці політично активної більшості громадян і, відповідно, – успішна демократизація; висока конкурентність політичних еліт при низькій активності громадян, і в результаті, формування сприятливого ґрунту для авторитарного режиму; низька конкурентність еліт при високій політичній активності громадян, що посилює “охлократичні тенденції” і знижує ефективність державного управління; мінімізація інтенсивності всіх політичних процесів (на рівні громадянського суспільства і політичних еліт), що сприяє встановленню диктатури, коли “незатребувана” політична влада потрапляє в “сильні руки” [16, с. 429]. Вкажемо, що трансформація – не завжди вдалий рух до демократії і демократизації політичного процесу (розширення форм політичної участі, пріоритет нових цінностей, інтересів суспільства).

Деякі дослідники пропонують інше поняття – “демократичний транзит”, що не завжди завершується переходом до демократії, а вказує на тривалий, важкий і неоднозначний у різних країнах процес, з різними результатами чи й реверсивними рухами. Вони виділяють демократизацію як процес утворення демократичних інститутів, практик і консолідацію демократії як підсумок демократизації, зміцнення демократичних інститутів, практик і цінностей.

Вчені з “демократичною революцією” пов’язують не лише розвиток та захист громадянських прав і свобод, але й поступальний економічний розвиток, досягнення масового добробуту і миру [28, с. 12]; дискутують про національну та історичну специфіку демократизації, часові межі та кількість країн, які стали демократичними. Вони розробили для підтримки своїх поглядів систему теоретичних аргументів, ведуть гостру концептуальну полеміку, в якій задіяні, як прихильники чи опоненти, політологи, соціологи, культурологи, демографи тощо. Вчені вирішують питання: чи дійсно сучасний світ переживає “демократичну революцію”; у чому полягає її суть; хто, які політичні актори та діячі беруть у ній участь і хто їй суперечить; чи має вона перспективи, як вважають оптимісти; чи не розпочався її “відхід”, що в минулому вже неодноразово спостерігалось. Втім, вважаємо, що спільною для всіх наукових напрямів є думка про появу й апробацію сучасних інституціональних ознак демократії: парламентаризму, багатопартійності, загального виборчого права, поділу гілок влади тощо. Ці й інші ознаки – у ракурсі уваги вчених, які доводять чи є сучасні трансформації “новою хвилею демократизації” [43, с. 72].

Автор концепції хвильового розвитку демократизації, яка стала майже класичною, С. Хантінгтон, підкреслює, що до початку 90-х рр. “демократія розглядається як єдина легітимна і життєздатна альтернатива авторитарному режиму будь-якого типу” [36, с. 58]. Нині відомі процеси демократизації, які охопили всі континенти. Хвильове наростання демократизації у світі дало підстави вченому заявити, що розпочалася третя її хвиля. Свою концепцію він виклав у книзі “Третя хвиля: демократизація наприкінці ХХ століття” та статті “Демократична третя хвиля”, вказуючи на хвилеподібний, глобальний характер демократичних змін і визначив цю “хвилю” як “сукупність переходів від недемократичних до демократичних режимів упродовж певного проміжку часу, за умови, що кількість таких переходів значно перевищує кількість здійснених за той же час переходів у протилежному напрямі” [33, с. 13].

Він вважає, що ця “глобальна демократична революція” – найважливіша політична тенденція кінця ХХ ст. [34, с. 579], але застерігає, що не можна заспокоюватися після завершення ідеологічного протистояння двох систем, адже світ залишається різноманітним і головна лінія політичного протистояння тепер змістилася від ідеологічних до культурно-цивілізаційних меж. Різниця у культурах може спровокувати не менш жорстке протистояння чи й довести до зіткнення цивілізацій [35, с. 7]. Більшість країн, які розпочали демократичні перетворення після 1974 р., досягли значних успіхів, але 5 з них відвернулися від демократичного режиму. Тож, деякі вчені вже заявляють про початок чергового спаду – зворотного руху третьої хвилі демократизації [3, с. 23].

Сучасні процеси поширення демократії сприяли появі на світовій арені держав, які ще за багатьма критеріями не відповідають усталеній уяві про ліберально-демократичний устрій. Це – “молоді демократії”, що продовжують становлення демократичних інститутів. За типом і розвитком демократичних інститутів вони відрізняються і від західних демократій, і між собою. Тож одним з підходів до їх класифікації є поділ на “вільні країни”, в яких панують принципи ліберальної демократії, функціонують стійкі й розвинені демократичні інститути і “країни з неповною чи електоральною демократією”, де участь громадян у політичному процесі обмежується виборами. Суттєва відмінність між ними та, що в ліберальних демократіях політичні інститути – необхідні механізми гарантії громадянських прав і свобод як самоцінності, а в електоральних демократіях громадянські свободи – засіб нормального розвитку виборчого процесу та мінімальної участі населення в ньому.

Самуель Хантінгтон пише, що “драматичний ріст демократії в такий короткий проміжок часу є... однією з найбільш вражаючих і важливих політичних змін в історії людства” [35, с. 4], визнає неясність суті цих змін і особливо їх перспектив. Симптоматично звучить питання вченого: “Чи наближаємося ми до того світу, в якому демократія стане не просто найпоширенішою, а універсальною системою правління?”. Він вважає, що відповідь на це питання зараз неясна і залежить від економічного розвитку суспільств, що трансформуються, та від того, наскільки сприймуть демократію незахідні культури. Тож через чверть віку від початку процесів світової демократизації найбільше досягнення “третьої хвилі” вчений вбачає у тому, що вона “забезпечила універсалізацію демократії в межах західної цивілізації” і “сприяла її появі в інших цивілізаціях” [35, с. 8].

Центральним при аналізі поставторитарних трансформацій, він вважає питання “до якого ступеня сучасна демократія, що є продуктом Заходу, може вкоренитися в незахідних суспільствах” [35, с. 8]. Формулюючи концепцію “третьої хвилі” демократизації, він вказує на 27 “незалежних змінних”, що визначають процес і результати демократизації [36, с. 37–38]. Але нині їх кількість зросла і збільшили цей перелік саме “незалежні змінні”, пов’язані з культурологічними характеристиками суспільства.

У методології сучасної політичної науки, що аналізує зміст і фактори демократизації, певне місце належить структурному підходу. Він використаний у працях С. Ліпсета, Г. Алмонда, С. Верби, Р. Інглхарта, Л. Пая, Д. А. Ростоу. Вчені, досліджуючи залежність між соціально-економічними і культурними факторами, вказують на можливість встановлення й

збереження демократичних режимів у різних країнах. Ця залежність – структурна передумова демократизації, зумовлена впливом різних об’єктивних громадських структур, а не суб’єктивними прагненнями і діями учасників політичного процесу. Аналіз концепцій учених підводить нас до виділення трьох основних структурних передумов демократії: утвердження національної єдності і набуття відповідної ідентичності; досягнення високого рівня економіки; масове поширення тих культурних норм і цінностей, які визнають демократичні принципи, довіру до політичних інститутів, міжособистісну довіру тощо.

З цих умов демократії, на наш погляд, не викликає сумніву національна єдність та ідентичність, що передують демократії. Щодо інших, то сувору залежність рівня соціально-економічного розвитку суспільства і демократії можна спростувати. У світі відомі країни з високим рівнем економіки і недемократичним режимом (Сінгапур) та цілком сформованим демократичним типом взаємин політичних інститутів і акторів, але водночас високим рівнем бідності та традиційними соціальними структурами і практиками (Індія).

Розглядаючи роль культурних цінностей як умову демократизації, підкреслимо, що вони швидше створюють сприятливий клімат для формування стабільної, стійкої демократії. Як пише А. Мельвіль, це те, без чого перехід до демократії неможливий, тоді як кореляція не обов’язкова передумова, а лише фактор, який прискорює чи сповільнює демократизацію [8, с. 13].

Різні результати дослідження універсальності й обґрунтування моделі з конкретними соціокультурними передумовами демократії спонукали появу процедурного підходу. Репрезентуючи його, Г. О’Доннелл, Т. Карл, Х. Лінц, Ф. Шміттер у своїх працях використовують ендогенні фактори демократії та демократизації і вважають, що дії акторів, які ініціюють процес, вибір ними певної стратегії і тактики – важливіші, ніж передумови демократії. Це пояснює демократизацію через взаємини конкуруючих еліт, які вибирають у час політичного торгу організаційні форми й інститути нового устрою.

Отже, якщо структурний підхід зорієнтований на наявність об’єктивних соціальних, економічних, культурних та інших факторів, що впливають на сприятливе чи несприятливе завершення демократизації, то процедурний, як необхідну основу демократизації виділяє дії політичних акторів, що здійснюють цей процес. Визначені Х. Лінцом і А. Степаном фактори необхідні для консолідації демократії: формування громадянського суспільства через взаємодію держави з незалежними громадськими об’єднаннями та групами; розвиток демократичних процедур та інститутів, правової держави; становлення ефективного державного апарату, бюрократії, які нова влада використовує в своїх цілях; розвиток економіки, створення системи соціальних інститутів і норм, як посередників між державою та ринком [39, с. 11].

Деякі дослідники вважають, що між двома підходами не існує таких протиріч, які неможливо подолати, вони, швидше, доповнюють один одного, оскільки аналізують різні аспекти того ж явища. На нашу думку, цілком можливий синтез цих двох методологій. Проте більшість політологів неоднозначно сприймає їх концептуальне об’єднання і веде гострі дискусії, а тому ця проблема потребує вирішення. Однак різні підходи вказують, що демократизація – складна й багатогранна, а тому вимагає постійного осмислення стану соціально-політичних інститутів у ході змін у ЦСЄ.

“Як деяка формула, – пише Г. Ерме, – теза про “вік демократії” виглядає справедливою. Але, подібно до всіх абстрактних формул, ця теза є, разом з тим, деяким спрощенням” [32, с. 249]. Аналіз політичних трансформацій у різних регіонах світу і в посткомуністичних країнах, зокрема, спонукав західних політологів до переосмислення висловлених ними ж у кінці 80-х – на початку 90-х рр. покvapливих тріумфальних міркувань. Так, у 1993 р. З. Бжезинський, підводячи підсумки перших років посткомуністичних змін, вказав на те, що очікування, пов’язані з крахом комунізму спостерігачами та політиками “виявилися надто високими і швидше наївними” [23, с. 3].

У першій половині 90-х рр. політологи дискутували тезу, що перехід від авторитаризму до демократії не одномоментний чи ж неухильно лінійний процес із визначеним, позитивним

результатом. Транзитологи широко пропагували думку про те, що поставторитарні і посткомуністичні зміни будуть не лише тривалим, важким і неоднозначним у різних країнах процесом, але й можуть мати відступні рухи. Зміни поглядів на суть поставторитарних процесів видаються не просто звільненням від невинного оптимізму, а уточненням попередніх теорій генези демократії і вироблення нових методологічних схем, які дозволяють об'єктивно, без емоцій і зайвих ілюзій аналізувати безпрецедентні суспільні трансформації. Вважаємо, що в цьому контексті особливо варті уваги висновки А. Пшеворського про розчленування процесу демократизації на декілька етапів із власною логікою та специфікою.

Вчений вказує на два різні аспекти, які часто збігаються у часі: “вихід із авторитарного режиму і створення демократичного режиму”. Перше не завжди супроводжується другим. Становлення демократії є “лише одним з можливих результатів падіння авторитарного режиму” [44, с. 59]. Про двоступеневість демократичних змін у ЦСЄ пише й Р. Бова, вказуючи на необхідність поділу посткомуністичного переходу на два процеси: руйнацію старих структур влади та створення нових, які повинні зайняти місце попередніх [22, с. 113–138].

Крім цих загальних, хоча й вельми принципових положень щодо ролі інститутів політичної демократії, слід звернутися до концепцій, які існують у сучасній політології і складніших, що виступають теоретичною основою об'єктивного розгляду комплексу і суперечностей перехідних процесів посткомуністичного світу та реальної оцінки їх перспектив.

Ключову роль у них відіграють два поняття – перехід до демократії (transition) і зміцнення демократичної системи (consolidation). На думку Г. О’Доннела, дослідника латиноамериканських країн, процес демократизації складається з двох послідовних переходів: перший (transition) – встановлення демократичного уряду; другий (consolidation) – утвердження демократії або ефективне функціонування демократичного режиму [41, с. 18]. Тож у першому випадку йдеться про формування інституціональних основ демократичної системи, які забезпечують ротацію політичних лідерів шляхом демократичних процедур. А в другому – про зміцнення самої демократії як суспільно-політичної системи, що передбачає залучення більшості суспільства (політичні, громадські організації, інституціалізовані групи інтересів і більшість верств населення) до цінностей демократії, усвідомлення демократії найдосконалішою формою політичного устрою у порівнянні з іншими формами.

На нашу думку, вживання цих понять цілком доречно при аналізі змін, що відбуваються в країнах ЦСЄ. Концептуальне розмежування етапів переходу до демократії і утвердження демократії дозволяє позбутися елементів суб’єктивності й емоційності при оцінці характеру сучасного стану ПСС і дає можливість адекватніше та теоретично чіткіше визначити суть тієї стадії розвитку, на якій вони зараз перебувають. Зокрема, поспішними виглядають наявні серед українських науковців песимістичні міркування про досягнення демократії в цих країнах. Висновки про результати демократизації будуть не коректні, якщо ми не визначимося, про який етап цього процесу йдеться, і не переконаємося, що для низки країн ЦСЄ в політичній сфері усе ще актуальні завдання першого етапу, тобто становлення і зміцнення інституціональних основ нової ПСС, а не другого – формування позитивного консенсусу щодо норм і правил функціонування демократичної системи.

Для більшості посткомуністичних країн актуальна проблема завершення важливого для першого етапу демократизації процесу – становлення партійних систем, оскільки вони ще досить фрагментовані і слабо інституціалізовані. Проте повільне завершення першого етапу демократичних змін характерне не лише для країн ЦСЄ, а відоме і в інших регіонах. Так, досить тривалим був перший етап демократизації в Бразилії (з 70-х і до середини 90-х рр.).

Крім того, між етапами поставторитарного розвитку, не існує чіткої межі. Перехід до нової ПСС може плавно й органічно переростати в період її утвердження. Вже на початку змін, поряд з формуванням інституціональних основ демократії, може відбуватися процес становлення її соціально-психологічних основ. Певна річ, що кожний етап поставторитарних

змін має свою специфіку. Тому погодимось з американською дослідницею Н. Бермео, яка, слушно вказуючи на фактори, що пояснюють походження демократії, підкреслює, що вони “повинні бути аналітично відокремлені від факторів, що пояснюють її стабільність” [21, с. 279]. Авторитетні трактування демократії, що утвердилася, оцінюють міру зміцнення демократичних режимів за трьома параметрами – інституціональним, поведінковим і соціально-психологічним.

Так, деякі вчені США вважають, що демократичний режим утвердився, якщо всі політично значимі групи суспільства сприймають ключові інститути як “єдино легітимні межі політичного суперництва”, і виражають прихильність до “демократичних правил гри” [31, с. 152]. Вважаємо, що це визначення включає і інституціональний, і соціально-психологічний параметри, сприймає діючі політичні інститути “як прийнятні і такі, що не мають легітимних альтернатив”. Чітко спостерігається і поведінковий параметр, адже йдеться і про необхідність злагоджених дій між усіма політично значимими групами в межах установлених норм і правил.

Подібні підходи властиві Х. Лінцу і А. Степану – західним науковцям, компаративістам, які вважають, що демократія утверджується на поведінковому рівні тоді, коли жодна політична група не прагне повалити режим чи вийти з країни. На соціально-психологічному рівні демократія утверджується при загрозі гострої політичної й економічної кризи, коли більшість населення переконана, що будь-які політичні зміни повинні відбуватися у параметрах демократичних формул. На інституціональному рівні утвердження демократії слід розглядати тоді, коли всі актори в політії погоджуються, що політичний конфлікт можна вирішити у межах встановлених норм, а їх порушення і неефективне, і занадто витратне. Отже, утвердження демократії – це перетворення її в “рутинну і глибоко інтернаціоналізовану форму соціального, інституціонального і психологічного буття” [39, с. 41].

Близькі міркування наводить Р. Гюнтер, але вказує на істотну відмінність: розмежовує демократію на таку, що “достатньо утвердилася” і “повністю утвердилася”. За цим підходом демократичний режим міцніший, якщо має “підтримку і пружність”, що дозволяють йому вижити і зберегти свою стабільність при зіткненні з серйозними викликами [31, с. 153]. Визначення демократії, що утвердилася, менш категоричне, за ті, що вважають важливішим її критерієм схильність більшості до демократичних норм і цінностей. Автори не пов’язують утвердження демократії з майже повною трансформацією політичної культури поставторитарного суспільства – процесом, який може затягтися на покоління, а допускають, що демократичний режим може стати “досить міцним у відносно короткий час” [31, с. 154], впродовж 5 років після перших вільних виборів, як у Іспанії, чи 3–7, як у Греції.

Для сучасного стану суспільної свідомості більшості перехідних країн це вкрай важливе і дає підстави для певного оптимізму. Так, Х. Лінц і А. Степан вказують на необхідність поряд із загальним поняттям “демократичний перехід”, що характеризує суть першого етапу змін, вживати ще поняття – “завершений демократичний перехід”, який настає, при “достатній злагоді щодо політичних процедур, які приводять до влади обраний уряд; коли уряд формується в результаті вільних і загальних виборів; коли уряд *de facto* має владу для творення нової політики; коли виконавча, законодавча і судова влади створені демократією і *de jure* не поділяють владу з іншими” [39, с. 3].

Можна сперечатися щодо сильних сторін і недоліків цієї тези, яка, на нашу думку, зайве нормативна й несе на собі ознаку інших суджень Х. Лінца про переваги парламентаризму, що є в його працях. Однак, незалежно від ставлення до терміну, важлива правомірність постановки питання про необхідність уточнення критеріїв, за якими можна було б судити про “завершеність”, чи, навпаки, “незавершеність” першого етапу трансформації – переходу до демократії. Доречною така постановка питання є, зокрема щодо оцінки шляху демократизації в Україні, де, як відомо, взаємини між волевиявленням виборців і формуванням уряду досить опосередковані, а доля виконавчої влади знаходиться, головним чином, у руках президента.

На наш погляд, дослідження нових демократичних процесів та інститутів у країнах ЦСЄ вимагає розгляду факторів їх консолідації. Це багатоаспектна проблема і її постановка пов'язана з пошуком надійних основ, які б дозволили запобігти або, щонайменше, зменшити тиск реверсивних рухів. Консолідація демократії – ключовий етап при переході від авторитарної форми правління до демократичної. Він розпочинається після розриву з попереднім режимом і закінчується, коли демократія розвивається на власній основі, при всіх економічних, соціальних та ідеологічних труднощах підтримує певний стійкий розвиток. Консолідація демократії – процес розвитку нових політичних відносин не лише у розумінні суб'єктивного сприйняття її цінностей і норм, але й надійності подальшого функціонування демократичних інститутів.

Сучасна демократизація має специфічні особливості, до яких, найперше, варто віднести ширший, практично глобальний масштаб. Поза її впливом залишилися фактично лише мусульманські та деякі комуністичні країни (Китай і Куба). Але глобалізація демократичного впливу створює нову проблему – загрозу змішування варіантів політичного розвитку – модернізації і трансформації. Адже зміни відбуваються майже одночасно, хоч і в різних, важких для порівняння історичних, культурно-цивілізаційних, соціально-економічних, політичних тощо контекстах з неоднаковими вихідними даними, подіями та процесами, підпорядкованими різним закономірностям.

Нині сприятливіша міжнародна обстановка, ніж у попередніх хвилях демократизації [8]. Демократія стала свого роду духом часу. Суттєво відмінні й вихідні характеристики суспільних систем, що трансформуються, їх політичні режими, від класичного правого авторитаризму і військових хунт у Латинській Америці та Південній Європі до посттоталітарного авторитаризму в СРСР і європейських соціалістичних країнах чи таких “островів” традиційного тоталітаризму сталінського типу, як в Албанії, чи “диктатури”, як у Румунії. Але ці демократичні зміни зазвичай ще далекі від консолідованої демократії.

Водночас окремі події, викликані різними причинами і підпорядковані різним закономірностям – явища одного глобального процесу. Специфіка “третьої хвилі” демократизації полягає в тому, що перехід (транзит) посткомуністичного типу відбувається не за логікою класичних транзитів першої та другої хвиль. За класичною моделлю розвитку демократії Д. Ростоу, нація і держава з'являються раніше, ніж починається демократизація. А країни ЦСЄ та й колишнього СРСР вирішують проблеми становлення національної держави, маркетизації економіки і демократизації одночасно. К. Оффе вказує на специфіку східноєвропейської трансформації, що суттєво відрізняється від процесів демократизації в інших регіонах світу після Другої світової війни. Суть цієї специфіки він відображає в “дилемі одночасності”, тобто в “потрійному переході” – до демократії, ринку і (від)будови національної держави [11, с. 6–22], що значно ускладнює перспективи становлення консолідованої демократії і створює серйозну політичну проблемну ситуацію. Для її наукового розуміння необхідно (принаймні, спробувати) вирішити низку теоретико-методологічних питань. Вони особливо важливі для демократичних посткомуністичних “транзитів”, серед яких наступні: визначення достатності підстав для об'єднання конкретних випадків переходу від недемократичного ладу до функціонування демократичних інститутів і практик різних країн в одну демократичну хвилю; порівняльне співвідношення дії зовнішніх і внутрішніх чинників у підготовці, здійсненні та кінцевих підсумках демократичних транзитів; ієрархія внутрішніх факторів, що визначають результат демократизації – структурні (соціально-економічні та культурно-ціннісні передумови, що сприяють/заважають становленню і зміцненню демократичних інститутів і норм) чи процедурні (особливість і послідовність конкретних рішень і дій обмеженого кола ініціаторів та безпосередніх політичних учасників процесу демократизації); правомірність теоретико-методологічного синтезу різних – структурного і процедурного – підходів до аналізу феноменів сучасних посттоталітарних трансформацій; діючі фактори і обставини, що сприяють/суперечать успішному завершенню демократизації – консолідації нових демократій; масові політичні цінності і орієнтації при консолідації демократій;

можливість/необхідність розгляду процесів посткомуністичної трансформації окремої країни в загальному теоретико-методологічному контексті третьої хвилі демократизації чи виділення феномену посткомунізму з цього ряду, в силу його специфіки.

Цей перелік можна продовжити. Специфіка кожної країни має щось своє, але виділені, на нашу думку, проблеми загальні і найважливіші, які вимагають розгляду і теоретико-методологічних підходів до сучасних трансформацій.

Принципово важливо як цю логіку застосувати до різних, за вихідними даними і характером, змін посткомуністичної ЦСЄ. Однозначно відповісти складно, і насамперед тому, що нині у методологічному арсеналі дослідників немає інтегративної теорії, здатної описати і пояснити різноманітність нових і неоднорідних явищ, які виникли на залишках соціалізму. Але вчені апробують різні дослідницькі підходи до посткомунізму, кожний з яких своєрідно намагається пояснити і розкрити цілком реальні та суттєві його риси. З одного боку, це спроби концептуалізації посткомунізму в межах транзитологічних моделей, автори яких виявляють загальну логіку переходів від авторитаризму до демократії, що відбувалися в країнах світу з 70-х рр. ХХ ст. [1, 7, 9, 10, 22, 26, 34, 39, 42, 44, 45, 46]. З цієї точки зору події в країнах ЦСЄ та колишнього СРСР можна розглядати як елементи хоч внутрішньо і різноманітного, але все ж одного глобального процесу – всесвітньої демократизації.

З іншого боку, посткомунізм трактують як специфічне явище, яке не можна порівнювати з поставторитарними демократизаціями, характерними для Південної Європи і Латинської Америки [47]. Представники цього підходу, С. Фіш та М. Макфол пояснюють посткомунізм як мирну революцію [29, 40], що за розмахом політичних і соціоекономічних завдань неможливо порівняти з переходами від правого авторитаризму до демократії. Багатомірність посткомунізму виражена у різних теоретичних моделях і інтерпретована як демократизація авторитарного політичного режиму; як трансформація ПСС зі збереженням багатьох традиційних рис; як перехід від командної економіки до ринкової; як складова глобальної демократичної хвилі; як розпад останньої в світі імперії та національне самовизначення з появою нових державних і національних ідентичностей.

В окремих вимірах посткомунізм одночасно належить до різних типів і модифікацій явищ та процесів, які взаємно перетинаються. Напевно, що час для створення інтегративної теорії посткомунізму, ще не прийшов, адже сам посткомуністичний розвиток продовжується і ще не одержав будь-яких завершених, чітких форм. Така змістовна невизначеність відображена, до речі, і в самому (негативному за сенсом) терміні “посткомунізм”.

У багатоманітності феномену посткомунізму, концептуалізованого в різних теоретичних парадигмах, лежить причина поширеної в західній літературі думки про неправомірність будь-яких аналогій між посткомунізмом і “класичними” поставторитарними демократіями в Південній Європі та Латинській Америці. Безперечно, що опоненти порівняння демократії і посткомунізму мають рацію, коли фіксують відомі особливості цих трансформацій: подвійне завдання політичної демократизації і переходу до ринкової економіки; необхідність демонтажу значної частини виробничих потужностей задля модернізації і реструктуризації інших; як правило, відсутність первинного пакту між реформаторами і консерваторами; виникнення етнонаціоналістичної (недемократичної) реакції на комуністичний колапс; відсутність чи аморфність зародків громадянського суспільства чи зв'язків його ізольованих елементів з державою.

Але вчені, аналізуючи поставторитарні зміни пропонують не одну описану вище модель переходу до демократії, – шляхом укладання пакту між реформаторами і консерваторами з політичної еліти (на зразок іспанського “пакту Монклоа”). Це лише один з можливих варіантів, який однак рідко зустрічається на практиці. Він оптимальний за ефективністю та темпами демократичного переходу. Інші варіанти демократизації мають значно менше шансів для стабілізації і консолідації демократії.

Зазвичай же перехід до демократії через укладання пакту чи інших моделей суспільних змін все ж не охоплює реальне розмаїття складних і різноманітних процесів сучасної

демократичної хвилі. Вона є результатом дій різних зовнішніх і внутрішніх факторів, а тому порівняння варіантів переходу від авторитаризму не може і не повинно конструювати лише одну загальну парадигму демократизації. Наукова мета, ймовірно, полягає у виявленні зв'язків і послідовності фаз існуючого класу реальних суспільних процесів. Такий підхід вказує на певні закономірності ефективних і практично реалізованих переходів до демократії і те, що ці закономірності властиві не всім варіантам переходу, а лише успішним.

У зв'язку з цим, очевидно варто погодитися з російським вченим А. Ю. Мельвілем [7, 8, 9], що таке широке трактування поняття “демократизації” щодо всіх різновидів суспільних трансформацій, пов'язаних з сучасною демократичною хвилею, навряд чи завжди виправдане, особливо, якщо мати на увазі реальну багатомірність, різновекторність руху і неоднакові результати цих процесів. Тому, вважаємо, вживане ним поняття “демократичного переходу” – ширше за змістом і нейтральніше в оцінковому відношенні (або “демократичного транзиту” – на відміну від “переходу до демократії”, який постулює підсумок процесу, що рідко зустрічається в чистому вигляді) та краще відображає різні зовнішні і внутрішні обставини, особливості і варіативність кінцевих форм суспільних змін, що ми розглядаємо.

Демократичні транзити не означають гарантованого переходу до демократії і її консолідацію. Так позначаються поліморфні процеси переходу від одного суспільного і політичного стану до іншого, причому кінцевим пунктом зовсім не обов'язково (і навіть рідко) виступає демократія. Ці процеси характеризуються впливом виділених вище загальних міжнародних і, в значній мірі, глобальних факторів, що дозволяє розглядати конкретні демократичні транзити, які можливо й не завершаться консолідованою демократією, як складові елементи сучасної глобальної, різноманітної демократичної хвилі.

Реальна демократичність цієї хвилі залишається невизначеною змінною навіть у найсучаснішому контексті. Політична реальність свідчить, що значна частина транзитів завершується неліберальною демократією і гібридними режимами з різним поєднанням демократичних і недемократичних елементів, а часто й просто варіантами нового авторитаризму [37, 48]. Так, особливо в електоральних демократіях, імітуються лише зовнішні, формальні сторони демократії і демократичних процедур, найперше, виборів, що не дає підстав відносити ці режими до демократичних [31].

Тому особливе теоретичне і практичне значення має аналітичне розмежування двох принципових фаз загальної логіки демократичного транзиту: транзиту як такого (лібералізація і демократизація режиму) і консолідації демократії. В межах цієї логіки, можна піти далі й поставити питання про різновекторну природу частини суспільно-політичних змін, які розглядаються і кваліфікуються як демократичні транзити. Мова йде про наше припущення, що, можливо, неліберальні чи електоральні демократії не слід розглядати як не доведені до фази консолідації стадії демократичних транзитів, які все ж пройдуть весь свій шлях до кінця, а як явище цілком іншого ґатунку – транзити від недемократичного режиму до іншого типу “не демократії”.

Список використаних джерел

1. *Восточная Европа на историческом переломе. Очерки революционных преобразований 1989–1990 гг.* / РАН. Ин-т славяноведения и балканистики. Отв. ред. Ю. С. Новопашин. – М., 1991. – 242 с.
2. *Восточная Европа: контуры посткоммунистической модели развития* / Сб. ст. РАН. Ин-т славяноведения и балканистики. Науч. центр общеслав. исслед. (ЦЕСЛАВ). Отв. ред. Ю. С. Новопашин. – М., 1992. – 211 с.
3. *Даймонд Л.* Прошла ли “третья волна” демократизации? // *Полис.* – 1999. – № 1. – С. 10–25.
4. *Журавский В. С.* Политический процесс в Украине: анализ, поиски, решения. – К., 1995. – 128 с.
5. *Левый поворот и левые партии в странах Центральной и Восточной Европы.* – М., 1998. – 196 с.
6. *Мангейм Дж. Б., Рич Р. К.* Политология. Методы исследования / Пер. с англ. – М.: Весь Мир, 1997. – 544 с.
7. *Мельвиль А. Ю.* Доклады. Демократические транзиты: теоретико-методологические и прикладные аспекты. – М.: Моск. общ. науч. фонд, 1999. – 106 с.
8. *Мельвиль А. Ю.* Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам // *Полис.* – 1998. – №2. – С. 6–38.
9. *Мельвиль А. Ю.* Российский “транзит” – откуда и куда? // *Бизнес и политика.* – 1997. – № 4. – С. 8–19.
10. *Никитченко А.* Транснационализация демократии (Третья волна демократизации в свете теорий международных отношений). – *Полис.* – 1996. – № 5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/fultext/1996/5/5.htm>
11. *Оффе К.* Дилемма одновременности: демократизация и рыночная экономика в Восточной Европе // *Повороты истории.* Т. 2. – Санкт-Петербург – Москва – Берлин: Европейский университет в Санкт-Петербурге: Летний сад: Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. – 396 с.
12. *Партии и движения Западной и Восточной Европы: теория и практика:*

Проблемно-тематический сб. / РАН; Институт научной информации по общественным наукам / В.П. Любин (отв.ред.). – М., 1997. – 179 с. 13. *Политическая трансформация стран Центральной и Восточной Европы*. – М., 1997. – 135 с. 14. *Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов*. – М.: ИСИБ РАН, 1997. – 275 с. 15. *Постреволюционная Восточная Европа: экономические ориентиры и политические коллизии*. – М., 1995. – 215 с. 16. *Пугачев В. П., Соловьев А. И.* Введение в политологию: Уч. для студ. вузов. – 3. изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 447 с. 17. *Социально-экономическое положение и экономические реформы в европейских постсоциалистических странах*. – М.: Наука, 1995. – 416 с. 18. *Становление многопартийности в Восточной Европе в 1990-е годы (на материалах Болгарии, Венгрии, Восточной Германии, Польши, России, Словакии и Чехии): Монография [Ю. И. Игрицкий, С. П. Глинкина, Л. С. Лыкошина и др.; Отв. ред. Ю. И. Игрицкий]*. – М.: ИНИОН, 1996. – 217 с. 19. *Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы*. Сб. ст. / РАН, ИСБ (ЦЕСЛАВ); Отв. ред. д-р ист. наук В. В. Марьина. – М., 1995. – 287 с. 20. *Фукуяма Ф.* Глобализация безконечна // *И.* – 2000. – № 19. – С. 36–41. 21. *Bermeo N.* Democracy and the Lessons of Dictatorship // *Comparative Politics*. – 1992. – № 3. – P. 273–291. 22. *Bova R.* The Political Dynamics of the Post-Communist Transition. A Comparative Perspective // *World Politics*. – 1991. – № 1. – P. 113–138. 23. *Brzezinski Z.* The Great Transformation // *The National Interest*. – 1993. – № 33. – P. 3–13. 24. *Bunce V.* Regional Differences in Democratization: The East versus the South // *Post-Soviet Affairs*. – 1998. – July-September. – P. 187–211. 25. *Bunce V.* Should Transitologists Be Grounded? // *Slavic Review*. – 1995. – № 1. – P. 147–148. 26. *Di Palma G.* To Craft Democracies. Reflections on Democratic Transitions and Beyond. – Berkeley: University of California Press, 1990. – 248 p. 27. *Diamond L.* Is the Third Wave Over? // *Journal of Democracy*. – 1996. – July. 28. *Diamond L., Plattner M. F., Yun-han Chu, Huang-mao Tien* (Eds.). *Consolidating the Third Wave Democracies. Themes and Perspectives*. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1997. – P. 20–37. 29. *Fish M. S.* Democracy from Scratch: Opposition and Regime in the New Russian Revolution. – Princeton, 1995. – 300 p. 30. *Fukuyama Fr.* The End of History? // *The National Interest*. – 1989. – № 16. – P. 3–18. 31. *Gunter R., Diamandorus, P. N., Puhle H.-J.* O'Donnell's "Illusions" // *Journal of Democracy*. – 1996. – № 4. – P. 150–162. 32. *Hermet G.* Introduction: The Age of Democracy? // *International Social Science Journal*. – 1991. – № 128. – P. 249–256. 33. *Huntington S.* Democracy' Third Wave // *Journal of Democracy*. – 1991. – Spring. – P. 12–34. 34. *Huntington S.* How Countries Democratize // *Political Science Quarterly*. – 1991-92. – № 4. – P. 579–616. 35. *Huntington S. P.* After Twenty Years: The Future of the Third Wave // *Journal of Democracy*. – 1997. – № 4. – P. 3–12. 36. *Huntington S. P.* The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. – Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991. – 336 p. 37. *Kaplan R. D.* Was Democracy Just a Moment? // *The Atlantic Monthly*. – 1997, December. – P. 55–80. 38. *Lijphart A.* Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. – New Haven; London, 1984. – 229 p. 39. *Linz J. J., Stepan A.* Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996. – 479 p. 40. *McFaul M.* Why Russia's Politics Matter // *Foreign Affairs*. – 1995. – № 1. – P. 87–99. 41. *O'Donnell G.* Transition, Continuities and Paradoxes // *Sc. Mainwaring, G. O'Donnell and A. Valenzuela* (Eds.). *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective*. – Notre Dame, 1992. – 357 p. 42. *O'Donnell G.* Delegative Democracy // *Journal of Democracy*. – 1994. – № 1. – P. 55–69. 43. *Potter D., Goldblatt D., Kilon M., Lewis P.*, eds. *Democratization*. – Cambridge, 1997. – 472 p. 44. *Przeworski A.* Democracy and the Market, Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. – Cambridge, 1991. – 210 p. 45. *Reisinger W.* Establishing and Strengthening Democracy // *Grey R. D.* (Ed.). *Democratic Theory and Post-Communist Change*. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1997. – P. 126–143. 46. *Schmitter Ph. C., Karl T. L.* The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go? // *Slavic Review*. – 1994. – № 1. – P. 173–185. 47. *Terry S. M.* Thinking About Post-Communist Transitions: How Different Are They? // *Slavic Review*. – 1993. – № 2. – P. 73–98. 48. *Zakaria F.* The Rise of Illiberal Democracy // *Foreign Affairs*. – 1997. – № 6. – P. 22–43.

Вера Бурдяк, Юрий Макал

НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ И ПОНИМАНИЮ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ В СТРАНАХ ЦВЕ

В статье авторы исследуют современные теоретические и методологические подходы к трансформациям в посткоммунистических странах ЦВЕ, изложенные в трудах западных, российских и отечественных ученых, осуществляют их анализ и излагают собственное видение демократических изменений, начатых революциями 1989 г.

Ключевые слова: ученые, страны Центрально-Восточной Европы, демократизация, теоретические, методологические подходы, трансформация.

Vira Burdiak, Yuriy Makar

THE SCIENTIFIC APPROACH TO STUDYING AND UNDERSTANDING THE POLITICAL DEMOCRATIZATION IN CEE

This article explores modern theoretical and methodological approaches to the transformations in the post-communist countries of the CEE. It is based on the research by Western, Russian and Ukrainian scientists, with the analysis of their works and own thoughts on the democratic changes, which were initiated by the revolutions in 1989.

Key words: scientists, countries of Central and Eastern Europe, democratization, theoretical approaches, methodological approaches, transformation.

ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)(091)(043.3)

Олександр Донік

СПІВРОБІТНИЦТВО МИКОЛИ КОСТОМАРОВА З ЖУРНАЛОМ “КИЕВСКАЯ СТАРИНА” (1882–1884 РР.)

У статті висвітлено внесок видатного українського історика М. І. Костомарова у становлення першого вітчизняного журналу історичного спрямування “Киевская старина” на початковому етапі його існування (1882–1884 рр.). З’ясовано, що співпраця з виданням передбачала публікацію праць історика, фахові поради щодо редакційної політики, використання власного авторитету та широких зв’язків у науковому світі для підтримки цього часопису.

Ключові слова: М. І. Костомаров, “Киевская старина”, український часопис, історична наука, інтелігенція, культурно-просвітницький рух.

Без перебільшення одним із найпомітніших явищ наукового й культурного життя України кінця ХІХ – початку ХХ ст. стало видання першого на її теренах журналу історичного спрямування “Киевская старина” (1882–1906 рр.), який об’єднав навколо себе багатьох патріотично налаштованих науковців, представників творчої інтелігенції, і впродовж чверті століття публікував на своїх шпальтах дослідження в галузі історії, археології, етнографії, фольклористики, літературознавства. Часопис зробив вагомий внесок не лише у розвиток історичної науки, що сприяло розширенню її джерельної бази, – на його діяльності позначилися основні віхи культурно-просвітницького руху української інтелігенції, її прагнення до національного розвитку. Як справедливо відзначив у 1907 р. співробітник журналу В. В. Данилов, котрий першим зробив спробу визначити його місце в українській історичній науці й культурі, “Киевская старина” – “це багата скарбниця, яка ще довго не буде вичерпаною, це широка програма, яка визначає для майбутніх дослідників України шляхи і цілі” [1, с. 212].

Микола Іванович Костомаров, котрий ще за життя, завдяки наполегливій і самовідданій праці, творчій енергії та продуктивності на науковій ниві був визнаний одним із найавторитетніших вітчизняних фахівців у галузі історії, розуміючи важливість, розпочатої у 1882 р., справи з видання першого в Україні історичного часопису, і навіть будучи вже невиліковно хворою людиною, не міг залишатися осторонь.

Ідея журналу, що визначав своєю метою, як наголошували у програмній заяві його автори, друкувати “самостійні дослідження з історії Південної Росії і різноманітні матеріали до неї”, які становлять “належність і характерну особливість народного побуту, або є проявом народної творчості й світосприймання” [2, с. 283], безумовно, була дуже близька цьому визначному історикові. Саме тому перший редактор-видавець “Киевской старины” Ф. Лебединцев (1882–1888 рр.) міг повністю розраховувати на активну участь М. Костомарова щодо її підтримки. Його співробітництво з часописом протягом 1882 – першої половини 1884 рр. значною мірою відображене в листуванні з Ф. Лебединцевим, яке було опубліковане у журналі “Україна” в 1907 р. В. В. Даниловим (15 листів М. І. Костомарова до Ф. Г. Лебединцева) [3, с. 235–274] і 1926 р. І. Житецьким (21 лист Ф. Г. Лебединцева до М. І. Костомарова у вигляді витягів) [4, с. 97–120]. Готуючи цю публікацію, ми в першу чергу використали ці документи.

Ще влітку 1881 р., коли Ф. Лебединцев бачився з М. Костомаровим у Києві, той із великим захопленням сприйняв думку про заснування історичного часопису [4, с. 98].

Одержавши офіційний дозвіл на видання “Киевской старины”, її редактор-видавець, не зволікаючи, запропонував Миколі Івановичу подати в перших номерах свою щойно завершену монографію “Мазепа”, не без підстав вважаючи, що це відразу привернуло б увагу читацької аудиторії до нового видання. Проте історик не міг пристати на цю пропозицію, оскільки, як він повідомляв у листі до Ф. Лебединцева від 18 жовтня 1881 р., раніше вже уклав угоду з петербурзькою “Русской мыслью”, не здогадуючись про наміри киян. Однак, він пообіцяв брати активну участь у виданні “Киевской старины”, запевнивши редактора, що “в майбутньому прошу вважати мене завжди готовим до послуг і ревним співробітником вашого журналу, якщо він буде видаватися” [3, с. 250].

Невдовзі Ф. Лебединцев, схиляючись перед науковим авторитетом М. Костомарова, звернувся до нього з іншим проханням: “Не дав нам Бог “Мазепу”, то що-небудь інше дайте і все таки дайте, а якщо немає готового, то хоча пообіцяйте. Почали Ви чи почнете те, що в Києві мені з ласки Вашої обіцяли, – приблизно, останні дні гетьманщини. Якби ця нова задумана Вами праця могла бути, за Вашими припущеннями, написана протягом 1881 р., то не дозволили б Ви нам тепер чи пізніше повідомити, що саме нам обіцяно? Це сильно на публіку впливає і передплатників дає” [4, с. 100].

У листі П. Житецького від 1 листопада 1881 р. до Ф. Лебединцева, до якого останній також звернувся з проханням М. Костомарова написати для “Киевской старины” монографію “Последние дни Гетманщины” й отримати від нього дозвіл про оголошення її до друку в журналі, повідомив, що історик, у зв’язку із здоров’ям, не може розпочати роботу над нею, а тому й дати дозвіл на таке повідомлення в “Киевской старине”. Проте, він, за словами П. Житецького, запевнив: “Все, що зможу зробити, зроблю, але не за замовленням. Дозволяю друкувати мене співробітником, але за тієї умови, щоб ім’я моє не стояло поряд з іменем отого кітовраса (М. В. Юзефовича – *О. Д.*), який влаштував Вам підцензурне видання” [4, с. 101].

Звістку про заснування в 1882 р. “Киевской старины” [5, с. 227], перший рік видання якої виявився досить вдалим, М. Костомаров зустрів з радістю. Преса, не враховуючи деякі тенденційні висловлювання, у цілому дала схвальні оцінки цьому часопису. Його примірники, хоч і невеликі за обсягом, були змістовні та цікаві не тільки для науковців, а й для широкого загалу читачів (передплатників налічувалося майже тисяча). Такому становищу “Киевской старины” багато у чому сприяло й постійне співробітництво з виданням М. Костомарова, котрий протягом першого року його існування опублікував тут ряд матеріалів. Зокрема, уже в березні 1882 р. він надіслав до редакції свій нарис “Поездка в Белую Церковь” (була надрукована в № 5) [6, с. 241–256]. Слід відзначити скромність, з якою маститий історик (співробітництво з котрим вважалося почесним для будь-якого журналу) пропонував Ф. Лебединцеву надрукувати свою статтю. “Якщо вважаєте за потрібне, – пише М. Костомаров, – надрукуйте в “Киевской старине”, а якщо не підійде, не поставте собі за обов’язок повернути поштою мій рукопис” [3, с. 238]. Крім цієї публікації, у № 8 побачили світ “Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г.” і “Относится ли песня о взятии Азова к событиям XI века?” [7, с. 297–321; 8, с. 362–368]. До вересня 1882 р. М. Костомаров підготував для “Киевской старины” цікаве дослідження “Жидотрепание в начале XVIII века”, яке побачило світ у № 1 та № 3 за 1883 р. [9, с. 477–492].

Історик зробив велику послугу кийвському часопису, опублікувавши, протягом 1882 р., рецензії на перші його числа в найбільш відомих петербурзьких періодичних виданнях – газетах “Новое время” і “Правительственный вестник”, що сприяло підвищенню престижу журналу серед читачів у межах усєї країни, збільшенню кількості передплатників [10; 11]. На початку грудня 1882 р. М. Костомаров повідомляв Ф. Лебединцеву: “Я рецензію надіслав до “Нового времени” в доповнення до попередньої, надісланої ще в квітні й надрукованої в № 2212 газети. Нова ще не надрукована, але обіцяли. Іншу в “Правительственный вестник” я особисто передав Данилевському, його редактору” [3, с. 260]. Дякуючи за таку підтримку, редактор “Киевской старины” писав Миколі Івановичу: “Із Вашої легкої руки й інші хвалять “Старину” [4, с. 103]. Слід відзначити, що столичні видавці, як, наприклад, редактор “Нового

времєни” О. Суворїн, не вважали, що “провінційний журнал” вартий такої уваги, і надавали шпальти своїх видань для відгуків М. Костомарова лише зважаючи на його ім’я [12, с. 71].

Із великим зацікавленням М. Костомаров ознайомлювався з кожним випуском “Киевской старины”. Так, у першому числі видання особливий інтерес у нього викликали статті В. Антоновича “Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569)” і “Дневник Станислава Освецима. 1643–1651 г.”, та О. Лазаревського “Люди старой Малороссии”. В листі від 27 січня 1882 р. він повідомляв Ф. Лебединцеву: “Від усієї душі щиро Вам дякую за увагу, виказану мені надісланою “Киевской стариной”, яку ми вже не один тиждень чекаємо, як “красного солнышка”. Що про неї можна сказати, крім похвали і подяки від імені науки! Вибір уміщених статей чудовий” [3, с. 251]. Зокрема, в рецензії, що містилася в “Новом времени”, статтю В. Антоновича про Київ, яка відкривала перше число часопису і мала принципове значення для виявлення концептуальних підходів редакційного колективу “Киевской старины” до “схеми” української історії, М. Костомаров оцінив як працю, що “за своїми якостями була справжнім внеском у науку” [13]. Про високий науковий рівень цього часопису М. Костомаров у черговий раз наголосив у листі до Ф. Лебединцева від 8 грудня 1882 р.: “Чим більше вчитуєшся у ваш журнал, тим більше поважаєш його і прив’язуєшся до нього: в ньому немає нічого, що б можна було визнати лише баластом, тоді як в інших історичних виданнях цього багато” [3, с. 261].

Залучаючи М. Костомарова до співробітництва з журналом, Ф. Лебединцев посвячував його і в редакційні справи, консультувався з різних питань, що з ними постійно стикалася редакція, добираючи матеріали для публікування. Так, останній написав істориком з приводу причин своєї незгоди надрукувати повість І. Нечуя-Левицького “Старосвітські батюшки та матушки”, посилаючись при цьому на те, що “в перекладі вона втратить, а в оригіналі не можна видавати, щоб передплатників не відбити” [4, с. 103], тобто її публікування, на думку редактора, могло відштовхнути від журналу читачів, котрі не володіють українською мовою. М. Костомаров з цього приводу в листі від 9 квітня 1882 р. виказав протилежну думку: “Кого ж могла відбити вона від вашого журналу? Хіба що таких, як Юзефович і Піхно з братією?”. І далі він доводив Ф. Лебединцеву, що публікування цього твору в оригіналі було б корисним для журналу: “Друкування повісті Левицького українською мовою залучило б до журналу всіх малоросів, які люблять своє рідне нареччя, а таких тепер не так уже й мало, як може, здаватися” [3, с. 252].

Серед праць, опублікованих М. Костомаровим в “Киевской старине”, особливий інтерес становить критико-бібліографічний нарис “П. Кулиш и его последняя литературная деятельность” (№ 2, 1883 р.) [14, с. 221–234]. Ще у квітні 1882 р. історик прохав Ф. Лебединцева виписати йому з Галичини “Крашанку русинам і полякам на Великдень 1882 року” П. Куліша, в якій останній виказував великі й необґрунтовані українські симпатії до поляків. Микола Іванович зацікавився такою еволюцією в його поглядах і пообіцяв редакторові “Киевской старины” написати про П. Куліша, щоб “показати світові, що воно є таке за звір” [3, с. 254].

Завершивши написання статті про цього діяча, М. Костомаров деякий час не наважувався її друкувати. Цей твір у своєму первісному варіанті містив свідчення про участь П. Куліша в Кирило-Мефодіївському товаристві, про що хотів уникнути пересудів Микола Іванович: “Я побоююсь, щоби розмови в пресі про колишне... таємне товариство не спонукали дивитися скося і на мене, автора цієї статті...” [3, с. 248]. Усе ж таки в листопаді 1882 р. редакція “Киевской старины” цю статтю отримала, але через побоювання, що її опублікування викличе небажані для журналу наслідки, М. Костомаров сам запропонував редакторові викреслити місця, які могли привернути увагу цензури [12, с. 72]. 1883 р. М. Костомаров надіслав до “Киевской старины” ще дві свої студії, які невдовзі було вміщено на шпальтах видання: присвячену статті Д. Багалія “Удельный период и его изучение” [15, с. 301–318] замітку “Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси” [16, с. 899–901] та рецензію на драму М. Старицького “Не судилось” [17, с. 297–300].

Оскільки “Киевская старина” не мала міцної матеріальної бази, М. Костомаров ще на початку її видання передбачав фінансові ускладнення. Щоб їх послабити, він рекомендував приймати до редакційного портфелю також белетристику, “тільки з крайньою розбірливістю і передбачливістю, так, щоб надруковане було рідкістю й служило патентом на художнє достоїнство і разом на значення для наукового знання. Я зі свого боку готовий бути корисним для “Киевской старины”, скільки сил моїх вистачить” [3, с. 251]. Утім, навіть реалізація цієї ідеї не могла істотно вплинути на фінансове становище часопису, яке з 1883 р. суттєво погіршилося. Тримався журнал в основному завдяки ентузіазму найбільш активних його співробітників, які досить часто не вимагали ніякої винагороди за друк своїх праць. В окремих випадках таку безкорисливість виявляв і М. Костомаров, відмовляючись від частини гонорару за свої статті. Повністю безкоштовно публікуватися в “Киевской старине” він не міг, оскільки потребував значних коштів на лікування і щоденний догляд [3, с. 255]. Історик радив редактору часопису звернутися по меценатську допомогу до заможних українців, проте останні проігнорували це прохання [4, с. 117].

Аналізуючи фінансові проблеми “Киевской старины”, Ф. Лебединцев у листі до М. Костомарова від 13 лютого 1883 р. головну причину вбачав у “тій деморалізації, яка ведеться хіба що не з часів І. Виговського, у тому спотворенні понять про Південну Русь, її значення в загальному житті Росії, і звичайно, її історії, яке проглядається як у малоросійській, так і російській публіці. Єдина неподільна Росія – вигукують Юзефовичі, як наслідок, немає чого чіпати Південну Росію, її історію, мову та інше, а тому і ніякого такого журналу не потрібно. Хто думає інакше, того вже і сепаратистом, і чим завгодно готові вважати”. І далі в листі редактор-видавець пропонував: “Якщо Ви поділяєте такий мій погляд, то чи не визнаєте за можливе особливою де-небудь статтею просвітити всеросійську публіку стосовно значення південноросійської історії й етнографії у загальній нашій освіті й розумовому розвитку, та й у житті державному? Стаття ця мала би, звичайно, характер публіцистичний, а не науковий, а тому вона і повинна б з’явитися у великій газеті, як “Новое время”. Що вона допомогла б “Киевской старине”, в тому я не сумніваюся. Я глибоко, по крайній мірі, переконаний у тому, що російська публіка суттєво на нашу користь помиляється і що їй конче необхідне таке просвітництво” [4, с. 112–113].

Проте М. Костомаров просто фізично не був у змозі реалізувати як цю, так й іншу наполегливу пропозицію Ф. Лебединцева, вкотре висловлену в листі від 4 листопада 1883 р., – для розв’язання фінансових проблем журналу написати “історію останніх років Гетьманщини і вмістити її в “Киевской старине” даром”. У постскрипті до цього листа, співчуючи Ф. Лебединцеву та його зусиллям із порятунку часопису від закриття, М. Костомаров різко засудив бездіяльність українського суспільства: “Якщо південноросійський край не хоче підтримати єдине видання, йому присвячене, то варто махнути на нього рукою!” [3, с. 269–271]. Сам же він невдовзі надіслав до редакції статтю “Из прожитых на Волыни дней”, відмовившись від гонорару (була надрукована у № 2 за 1884 р.) [18, с. 324–332].

Від літа 1884 р. листування М. Костомарова з Ф. Лебединцевим припинилося, історик уже більше не надсилав своїх праць до редакції часопису. Для Миколи Івановича настав останній і найтяжчий період у житті – через загострення хвороби, фізичні страждання доповнилися моральними, адже він не міг більше працювати на користь науки, якій невтомно служив більшу частину свого життя.

Як ми переконалися, М. Костомаров устиг зробити свій вагомий внесок у становлення “Киевской старины”. Навіть сам факт участі у провінційному журналі відомого на всю країну талановитого вченого й одного з кращих фахівців з української історії, праці якого прагнули публікувати усі провідні часописи Росії, безумовно, сприяв авторитету “Киевской старины”. Як видно з листування із Ф. Лебединцевим, М. Костомаров постійно виявляв особливий інтерес до цього першого українського історичного часопису, уболівав усією душею за його гідне існування. Попри нетривалість, співпраця М. Костомарова з “Киевской стариною” виявилася досить плідною і різнобічною, включаючи публікацію праць історика,

фахові поради щодо редакційної політики, допомогу у вирішенні багатьох поточних питань, використання власного авторитету і зв'язків у науковому світі для підтримки цього видання. Разом все це мало надзвичайно важливе значення на початковому етапі становлення журналу, виконання ним місії наукового і культурного просвітництва українського суспільства.

Список використаних джерел

1. *Данилов В.* Литературные поминки // Исторический вестник. – 1907. – Т. 109. – С. 212. 2. *Палієнко М.* Місце журналу “Киевская старина” в українській історіографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10] / Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В. А. Смолія: У 2-х ч. – Ч. 2: Історіографія. – К., 2000. – С. 283. 3. *Данилов В.* Матеріали для біографії Н. И. Костомарова // Україна. – 1907. – Т. 4. – № 11/12. – С. 235–274. 4. *Житецький І.* Перші роки “Київської Старини” та М.І. Костомаров // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 97–120. 5. *Беренштам В.* Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // Киевская старина. – 1885. – Т. 12. – № 6. – С. 227. 6. *Костомаров Н.* Поездка в Белую Церковь // Киевская старина. – 1882. – Т. 2. – № 5. – С. 241–256. 7. *Костомаров Н.* Материалы для истории Коливищины или резни 1768 г. // Киевская старина. – 1882. – Т. 3. – № 8. – С. 297–321. 8. *Костомаров Н.* Относится ли песня о взятии Азова к событиям XI века? // Киевская старина. – С. 362–368. 9. *Костомаров Н.* Жидотрепание в начале XVIII века // Киевская старина. – 1883. – Т. 5. – № 1. – С. 1–26; № 3. – С. 477–492. 10. *Костомаров Н.* “Киевская старина” // Новое время. – 1882. – № 2212, 2442, 2449. 11. *Костомаров Н.* “Киевская старина” ежемесячный исторический журнал 1882 года // Правительственный вестник. – 1882. – № 276. 12. *Кіян О. І.* Співробітництво М. І. Костомарова в історичних журналах пореформеної Росії // Український історичний журнал. – 1990. – № 4. – С. 71. 13. *Костомаров Н.* “Киевская старина” // Новое время. – 1882. – № 2212. 14. *Костомаров Н.* П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. – 1883. – Т. 5. – № 2. – С. 221–234. 15. *Багалеї Д.* Удельный период и его изучение (Пробная лекция, читанная в Харьковском университете 17 декабря 1882 г.) // Там само. – № 2. – С. 301–318. 16. *Костомаров Н.* Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси // Киевская старина. – 1883. – Т. 5. – № 4. – С. 899–901. 17. *Костомаров Н.* Не судилось. Драма М. Старицького // Там само. – Т. 7. – № 9/10. – С. 297–300. 18. *Костомаров Н.* Из прожитых на Волыни дней // Киевская старина. – 1884. – Т. 8. – № 2. – С. 324–332.

Александр Доник

СОТРУДНИЧЕСТВО НИКОЛАЯ КОСТОМАРОВА С ЖУРНАЛОМ “КИЕВСКАЯ СТАРИНА” (1882–1884 ГГ.)

В статтє показан вклад видаючогося українського історика Н. И. Костомарова в становлення першого отечественного журналу історическої направленности “Киевская старина” на начальном этапе его существования (1882–1884 гг.). Определено, что сотрудничество с изданием предусматривало публикацию трудов историка, профессиональные советы относительно редакционной политики, использование собственного авторитета и широких связей в научном мире с целью поддержки журнала.

Ключевые слова: Н. И. Костомаров, “Киевская старина”, украинский журнал, историческая наука, интеллигенция, культурно-просветительское движение.

Oleksandr Donik

THE COLLABORATION OF MYKOLA KOSTOMAROV WITH THE JOURNAL “KIEVSKAIA STARINA” (1882–1884)

The article highlights the role of the famous Ukrainian historian M. I. Kostomarov in the formation of the first Ukrainian historical journal “Kievskaiia Starina” during the early years of its publishing (1882–1884). It is clarified, this cooperation provided the publishing of his scientific articles, professional advices on editorial practice, using his own authority and connections in scientific society to supporting the journal.

Key words: M. I. Kostomarov, “Kievskaiia Starina”, ukrainian journal, historical science, intelligentsia, cultural and educational movement.

УДК 94 (100)

Ігор Дацків

ПОЛІТИКА АНТАНТИ ЩОДО ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

У статті розглядається період Української держави часів гетьмана П. Скоропадського, що є найбільш складним і суперечливим з усіх періодів української революції 1917–1923 років. Аналізується питання про дипломатичні контакти між представниками Української держави та країнами Антанти в працях українських дослідників.

Ключові слова: Антанта, Гетьманат, дипломатія, зовнішня політика, Українська держава, відносини.

У сучасних умовах суттєво змінюється статус української історіографії, яка виконує не лише допоміжну функцію щодо вивчення конкретних історичних потреб, але й виступає засобом управління, планування та контролю за пізнавальною діяльністю історика, а також витвору національної свідомості, інструментом створення новітньої концепції історії України. Цим пояснюється значна увага сучасних істориків до історіографічних досліджень, що мають сприяти розбудові нових знань і методів на основі аналізу наукового доробку попередніх поколінь істориків [1, с. 27–29].

Період Української Держави часів гетьмана Павла Скоропадського є найбільш складним і суперечливим з усіх періодів українських національно-визвольних змагань 1917–1923 рр. До цього часу в історіографії продовжують фігурувати полярні погляди на суть гетьманського режиму, правомірність застосовуваних ним заходів, ступені його ширості в питанні побудови незалежної Української Держави тощо. Тож уся література, присвячена періоду гетьманату, досить чітко поділяється на прогетьманську та антигетьманську, що й визначає відповідні оцінки зовнішньої політики Української Держави. Лише останніми роками з'явилася тенденція до неупередженого погляду на процеси квітня–грудня 1918 р. Крім того, очевидним є той факт, що увага історіографів до Української Держави періоду Гетьманату П. Скоропадського значна поступається увазі до Української Народної Республіки. На це звертає увагу А. О. Буравченков [2, с. 25–26], пояснюючи його повністю українських дослідників у відмові від класового підходу як методі історичного дослідження та ідеалізації усього революційного й соціалістичного на противагу консервативному.

Можна погодитися з поділом усієї вітчизняної історіографії з питання зовнішньої політики Української Держави, запропонованим сучасними дослідниками Т. Зарудою й С. Грибоедовим, на чотири групи: 1) праці представників діаспори; 2) радянська історіографія; 3) праці діячів Білого руху та представників білоемігрантського напряму історіографії громадянської війни; 4) сучасна українська історіографія [3, с. 106].

Радянська історіографія взагалі ігнорувала факт існування в 1918 р. незалежної суверенної України, а дослідження подій, що відбувалися в Україні в 1918 р. розглядала виключно під кутом політики окупаційних адміністрацій. Гетьманський режим оцінювався нею як “маріонетковий уряд, репрезентант найреакційніших компраторських (поміщицько-капіталістичних) верств України” [4, с. 14].

Найбільший внесок у вивчення Гетьманату, в тому числі і досліджуваної проблеми, внесли представники української діаспори. Треба відзначити, що ці праці значно відрізняються як за своїми оцінками, часто протилежними, так і за своєю науковою цінністю. Серед них можна виділити роботи (мемуари) провідних діячів й учасників революції [5] та наукові праці професійних істориків-дослідників Української Гетьманської Держави, Української революції 1917–1921 рр. та історії України загалом [6].

Праці безпосередніх учасників революції вміщують багатий фактичний матеріал, часто недоступний з інших джерел. Водночас значна їх частина відзначається суб'єктивністю й тенденційністю, чітким поділом політичних уподобань прихильників й противників гетьманського режиму, державників й соціалістів, що й визначало їх оцінки Української Гетьманської Держави.

Наукові праці професійних істориків представлені як безпосередніми учасниками революції подій (О. Шульгин, Д. Дорошенко), так і дослідниками більш пізнього періоду. Для них характерна більша науковість та виваженість оцінок, а для робіт більш пізнього періоду – переважно обстоювання правильності того шляху, яким йшов гетьман на шляху будівництва Української Держави, доведення вимушеності багатьох його непопулярних дій складним становищем “між двох вогнів”, у якому він опинився.

Низку досліджень, здійснених представниками української діаспори, стали основою подальшого вивчення Української Гетьманської Держави, її зовнішньої політики та взаємовідносин з державами Антанти. Передусім йдеться про праці Д. Дорошенка [7–10], в яких знаходимо найповнішу інформацію про ставлення держав Антанти до України в часи Гетьманату, оскільки будучи міністром закордонних справ Української держави (з травня до 14 листопада 1918 р.), Д. Дорошенко був безпосередньо причетний до формування її зовнішньої політики.

Привертає до себе увагу документальний характер висвітлений Д. Дорошенком міжнародних змагань України, у тому числі за рахунок включення до праць текстів дипломатичних документів, що, за оцінкою І. Борщака, робить його праці “першорядним джерелом” [11, с. 376]. Так, при підготовці роботи “Історія України, 1917–1923 рр.” Д. Дорошенко використано офіційні документи (українські, німецькі, австрійські та ін.), матеріали емігрантських дослідницьких установ, комплекти української, радянської, російської еміграційної періодики як доби 1917–1923 рр. так і наступних років, мемуари представників різних протиборчих сил, різнобічні за політичною заангажованістю історичні дослідження, власні враження, матеріали, нотатки. У комплексі все це склало глибоке історичне дослідження, яке враховує досвід попередніх спроб цілісного та концептуального викладу історії визвольних змагань П. Христюка, І. Мазепи, однак представляє точки зору представника більш поміркованого крила українських національних сил [3, с. 109–110].

Звичайно, що інтонація, висновки, оцінки подій та персоналій не позбавлені впливу ідейно-політичних симпатій Дорошенка до Гетьманату, що він визнавав. В. Верстюк називає Д. Дорошенка “офіційним історіографом” гетьмана П. Скоропадського [12, с. 64]. Втім, помітно, що автор уникав надто категоричних узагальнень, намагаючись передусім дати максимальний обсяг фактичної інформації, документів, підводячи читача до власних висновків.

Валерій Солдатенко називає двотомну “Історію України” Д. Дорошенка працею з “дуже високим фаховим рівнем, глибиною аналізу, ґрунтовністю міркувань” [13, с. 20]. Таку думку поділяє переважна більшість сучасних дослідників. Хоча існують і протилежні оцінки. Так С. Доленга писав, що ця праця “з історичною об'єктивністю нічого спільного не має” [14, с. 4]. Такі оцінки пов'язані з особистим несприйняттям автором як самого гетьмана, так і створеної ним держави.

Науковий доробок Д. Дорошенка щодо зовнішньополітичної діяльності українських урядів був ґрунтовно досліджений в статті Д. Веденєєва “Дмитро Дорошенко як історіограф зовнішньої політики української державності 1917–1918 рр.”, в якій автор констатує, що “без урахування доробку історика неможливо собі уявити і розвиток сучасних наукових студій з порушеної проблеми” [15, с. 91]. Також зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду аналізується в узагальнюючій збірці української зарубіжної історіографії за редакцією Т. Гунчака [16].

Праці сучасних українських істориків, створені в умовах віддаленості від тогочасних подій та ідеологічних баталій, відрізняються меншою упередженістю та більшою виваженістю оцінок. Зовнішньополітична орієнтація гетьманського уряду аналізується в

наукових працях, присвячених вивченню місця Української Держави в процесі державотворення 1917–1923 роках [17].

З історіографічних праць, що торкаються даної проблеми, виділяється стаття А. Буравченкова [18], в якій узагальнено дослідження в історіографії зовнішньої політики Української Держави.

Значний доробок у вивчення Української Держави П. Скоропадського та проблеми ставлення до неї держав Антанти зроблено останніми роками, коли вийшов ряд монографій, присвячених особистості П. Скоропадського та діяльності його урядів, у тому числі й різним аспектам його зовнішньої політики [19]. Заслугує на особливу увагу Українська дипломатична енциклопедія [20], в якій аналізується основний дипломатичний понятійний апарат, подається характеристика окремих персоналій, оцінка зовнішньої політики Української Держави.

Доба Гетьманату, що прийшла на зміну Української Народної Республіці часів Центральної Ради, характеризується складними й суперечливими суспільно-політичними процесами всередині України, кардинальною зміною ситуації в світі у зв'язку із завершенням світової війни. Питання про ступінь залежності гетьманської влади від німецького блоку й відданості йому, про причини проголошення гетьманом маніфесту про федерацію з Росією та його ставлення до української державності в історіографії є дискусійним.

Зазначимо, що в літературі, присвяченій аналізу зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду, в центрі знаходяться відносини Української Держави з Німеччиною й Австро-Угорщиною, друге за значенням місце посідають відносини з радянською Росією й рандштатами, третє – з нейтральними державами і лише останнє – з країнами Антанти. Такий розподіл має підстави, оскільки після підписання Україною миру з Четверним союзом інтерес до неї з боку Антанти, виявлений на межі 1917–1918 рр., повністю зник, і вона фактично перейшла до ворожого Антанті табору [3, с. 114].

Сучасні українські дослідники, звертають увагу переважно на відносини Української Держави з Четверним союзом, ігноруючи відносини з країнами Антанти. Так, В. Капелюшний в переліку основних напрямів міжнародних зусиль Гетьманату країни Антанти не згадує. Пошуки порозуміння Україною з країнами Антанти пов'язуються ним із врегулюванням українсько-румунських суперечок щодо Бессарабії, оскільки представники Антанти перебували на території Румунії [21, с. 365–368].

Загалом дослідники досить високо оцінюють зовнішню політику гетьмана, вважаючи її активною, зрівноваженою, конструктивною і загалом успішною [22, с. 49]. Підкреслюють, що її успіхам слугувала системна розбудова дипломатичної служби, створеної в стислі терміни [23].

Найбільш докладно про політику Антанти до Української Держави проаналізував у своїй праці “Історія України 1917–1923 рр.” Д. Дорошенко. Він відзначив необхідність для Української держави рахуватися з фактом існування Брест-Литовського договору і присутності на теренах України німецьких і австро-угорських військ, закликаних для допомоги урядом Центральної Ради. Першим завданням української політики, за його словами було “спираючись на поміч Німеччини..., старатись, якомога швидше стати на власні ноги й тоді вийти з-під опіки Німеччини, добувши собі повну свободу дій” [7, с. 91]. Но стояло питання досягти визнання України, нейтральними державами, а потім державами Антанти. При цьому автор підкреслював, що поки точилася війна і ще невідомо було хто переможе, розраховувати на визнання з боку Антанти було важко. Хоча український уряд відкидав будь-які пропозиції німецької сторони, які могли вивести Україну з її нейтрального становища, держави Антанти ставилися до України негативно як до “германофільської країни” [3, с. 117].

За словами Д. Дорошенка, український уряд прагнув увійти в зносини з державами Антанти ще влітку 1918 р. Через перешкоди з боку Німеччини і Австро-Угорщини це було неможливо, однак підготовка до відправлення спеціальних комісій до Франції, Англії та

США велася. Лише в жовтні 1918 р., коли стала очевидною поразка Центральних держав, вони відверто заявили, що не заперечують проти пошуків українським урядом контактів з державами Антанти [7, с. 102]. Хоча в іншій праці Д. Дорошенка подається інформація, про можливість встановлення безпосередніх зносин з союзними державами наприкінці літа – на початку осені [24, с. 271–274]. До цього часу будь-які стосунки з державами Антанти було можливо здійснити лише через нейтральні держави, де перебували представники усіх воюючих держав. Тож літом 1918 р. гетьманський уряд вжив заходів, щоб встановити дипломатичні зв'язки зі Швейцарією, Румунією, скандинавськими країнами. Особливе значення, за словами Дорошенка, мало для України представництво у Швейцарії, “де сходилися нитки міжнародних зносин, де можна було зустрітися з представниками Антанти” [24, с. 275].

Таким чином, Д. Дорошенко називає різні етапи виникнення можливості для Української Держави увійти в контакт з державами Антанти. – кінець літа, початок осені, жовтень. Сучасні українські дослідники називають її більш пізню дату – жовтень, чи листопад [25, с. 121], коли поразка Центральних держав стало очевидною.

У своїй праці Д. Дорошенко подає інформацію про контакти з державами Антанти через дипломатичні місії в Швейцарії (Є. Лукасевич) і Швеції (Б. Баженов), посольства в Німеччині (бар. Штейнгель) і Болгарії (О. Шульгин), а також через Ясси (місія Коростовця) і Одесу. Оскільки в жовтні українському послу в Берліні бар. Штейнгелю і голові української дипломатичної місії в Швейцарії Є. Лукасевичу вдалося за посередництва представників нейтральних Іспанії та Голландії з'ясувати, що держави Антанти готові вступити в безпосередні перемовини з українським урядом, було вироблено план відрядження спеціальних місій до Франції, Англії та США, ухвалений на засіданні уряду 16 жовтня [7, с. 271]. Відтак ці плани не було реалізовано.

Зазначимо, що особливу увагу Д. Дорошенко, а за ним й інші дослідники [23, с. 173; 26, с. 56–60] приділяли переговорам спеціального посланця гетьмана І. Коростовця у Яссах, де перебували на той час представники усіх головних держав Антанти. Джерелом виступали передусім нотатки самого І. Коростовця. За його словами, мета переговорів полягала в здобутті підтримки гетьманського режиму для врятування краю від руйнування, що могло настати в результаті повстання, організованого “національною партією, дуже ворожою до гетьмана і дуже лівою по всіх настроях. Отже, було б дуже важко, щоб держави Антанти, по згоді з українським правительством прислали свої війська для охорони краю після виходу звідти військ німецьких” [7, с. 283].

Переговори в Яссах в загальних рисах продемонстрували настрої щодо України та гетьманського уряду, представників Антанти, які висловилися за спільні військові дії як на Півночі (проти більшовиків), так і на Півдні (на Україні) за допомогою Добровольчої армії: “Держави Антанти будуть поводитися з Україною відповідно до того, як вона далі вестиме свою політику. Але треба тепер же виключити з уряду міністрів, скомпрометованих своїми германофільськими зв'язками і замінити їх людьми, які користуються довір'ям Антанти” [7, с. 282].

Спробу глибшого вивчення політики держав Антанти до Української держави зроблено як в спеціальних дослідженнях (Н. Городня, В. Держалок, Ю. Довган, О. Кучик) так і у відповідних розділах фундаментальних праць, присвячених дипломатичній історії України. Відзначаючи негативне ставлення держав Антанти до України, дослідники дещо розділили в своїх оцінках причини такого стану справ, рівня відносин та їх подальших перспектив.

Так, О. Кучик, відзначаючи розрив дипломатичних відносин Франції та Англії з урядом України після підписання ним Брестського миру, відзначає, що Україна продовжувала залишатися у полі зору політиків Антанти значною мірою Англії і меншою Франції [27, с. 11].

Глибокий аналіз зовнішньої політики гетьманату знаходимо у виданні Інституту історії НАН України “Історія України: нове бачення” [12, с. 53–76]. За аналізом В. Верстюка якщо в соціально-економічній галузі Українська Держава виступила антиподом УНР, то у зовнішній

політиці вона продовжила курс започаткований урядом В. Голубовича. Тож одним з його головних напрямів було незаперечне дотримання Брестської мирної угоди. Те, що Україна залишалася в колі німецької зовнішньополітичної ініціативи, засвідчив як офіційний візит гетьмана П. Скоропадського до Берліна у вересні 1918 р., так і поїздка Д. Дорошенка 22 жовтня. Контакти України з представниками Антанти, здійснені до того часу, виявили їх цілком негативне ставлення до самостійної української держави, повне нерозуміння об'єктивних причин її створення. Представники Антанти вважали Україну політичною інтригою Німеччини й перебували під цілковитим впливом ідеї єдиної і неділимої Росії. Дипломатичним представникам Української Держави було оголошено, що Україна – частина Росії, тож країни Антанти поводитимуть себе з нею відповідно до того, яку позицію вона обере надалі.

На думку О. Реєнта, важко передбачити, яку позицію стосовно України посіли б країни Антанти після закінчення війни. Реально ж їх політика в цьому питанні формувалася під впливом двох факторів: а) Україна перебувала в договірних та фактично в союзних відносинах з Австро-Угорщиною і Німеччиною; б) Антанта воліла мати справу з Російською державою в довоєнних кордонах. Тому в цілому Антанта негативно сприймала національний сепаратизм і дезинтеграцію колишньої імперії й не поспішала зближуватися з режимами, що виникли на руїнах Російської імперії [19, с. 197].

Загалом Українська Держав гетьмана Павла Скоропадського розглядалася країнами Антанти як витвір німців для розвалу Росії, а отже і їх поразки у війні. До того часу, поки Україна зберігала свою незалежність, вона перебувала виключно у сфері німецького впливу й була ворожа Антанті. Тож усі спроби зав'язати контакти з країнами Антанти, які робили представники гетьмана до 14 листопада 1918 року були безуспішними.

Список використаних джерел

1. *Калакура Я.* Українська історіографія в контексті національної державності / Я. Калакура // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – Вип. 2. – Ч. 11. – С. 27–30.
2. *Буравченков А. О.* Час відновлення пам'яті, або дещо про Гетьманат з погляду сьогодення “Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873–1945. / А. О. Буравченков. – К.: Академпрес, 1993. – С. 23–28.
3. *Довган Ю. П.* Політика Франції, Великої Британії та США щодо національної державності України в 1917–1920 рр. у вітчизняній та українській зарубіжній історіографії / Ю. П. Довган: Дис. ...канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2006. – 254 с.
4. *Брайчевський М.* Конспект історії України / М. Брайчевський // Старожитності. – 1992. – № 3. – С. 12–18.
5. *Винниченко В.* Відродження нації: у 3-х кн. / В. Винниченко. – К., 1993; Мазепа І. Україна огні і бурі революції / Ісаак Мазепа. – Прага, 1941–1943. – Т. 1–3; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. / П. Христюк. – Відень, 1921. – Т. 1–3; Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. [Спогади] / М. Шаповал – Нью-Йорк, 1958; Ковалевський М. При джерелах боротьби / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960; Андрійвський В. З минулого. Берлін, 1923.
6. *Шульгин О.* Доба Гетьманщини / Олександр Шульгин // Енциклопедія українознавства. Т-2. – К., 1995; Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. / Д. Дорошенко. – Т. 2; Українська Гетьманська Держава 1918 року. – К., 2002; Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К., 1992; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. / Т. Гунчак. – К., 1993 та ін.
7. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. – Т. 2. Українська Гетьманська держава 1918 року / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – 351 с.
8. *Дорошенко Д.* Дещо про закордонну політику Української держави / Д. Дорошенко // Хліборобська Україна. – 1920. – зб. II–IV. – С. 49–65.
9. *Дорошенко Д.* Дещо про закордонну політику Української держави 1918 року / Д. Дорошенко // 60-річчя відновлення гетьманства. – Торонто, 1978. – С. 48–59.
10. *Дорошенко Д.* Замітки до історії 1918 року на Україні / Д. Дорошенко // Хліборобської України. – 1927. – зб. V–VI. – С. 75–105.
11. *Борщак І.* Дмитро Дорошенко / І. Борщак // Україна. – 1951– № 5. – С. 376.
12. *Верстюк В.* Українська держава / В. Верстюк // Історія України: нове бачення: 132 т. – К., 1996.
13. *Солдатенко В.* Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
14. *Доленга С.* Скоропадщина. – Варшава, 1934. – 176 с.
15. *Веденєєв Д.* Дмитро Дорошенко як історіограф зовнішньої політики Української державності 1917–1918 рр. / Дмитро Веденєєв // Наукові записки ІІІ і ЕНД. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 80–92.
16. *The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution.* – Harvard, 1977.
17. *Проданюк Ф.* Дипломатія держави Гетьмана П. Скоропадського / Ф. Проданюк // Політика і час. – 1992. – № 5; Проданюк Ф. Українська держава часів Гетьманщини / Ф. Проданюк // Український історичний журнал. – 1992. – № 7–8; Білодід О. Скоропадський і Україна / О. Білодід, В. Панченко. – К., 1997; Білодід О. Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р. / О. Білодід, В. Панченко. // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 5. – К., 1999, ін.
18. *Буравченков А. С.* Питання зовнішньої політики Української Держави гетьманату П. Скоропадського в українській історіографії / А. С. Буравченков // Спеціальні галузі історичної науки. Зб. на пошану Марка Якимовича Варшавчика. Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 189–194.
19. *Реєнт О.* Павло Скоропадський / О. Реєнт. – К.: Альтернативи, 2003. – 304 с.
20. *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х тт.* – К.: “Знання України”, 2004. – Т. 1. – 760 с.; Т. 2. – 812 с.
21. *Капелюшний В.* Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) / В. Капелюшний. – К.: Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка, 2003. – 607 с.
22. *Скрипник М.* Гетьманство П. П. Скоропадського в історії української державності / М. Скрипник // Останній гетьман Ювілейний зб. пам'яті Павла Скоропадського 1873–1845. – К.: Академпрес, 1993. – С. 49–55.
23. *Заруда Т.* Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави 1918 рік / Т. Заруда: Дис. ...канд. іст. наук. – К., 1995. – 177 с.
24. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Мюнхен, 1969. – 543 с.
25. *Дециньський Л. Є.* Міжнародні відносини України: історія і сучасність /

Л. Є. Дещинський, А. В. Панюк. – Львів: Вид-во національного ун-ту “Львівська політехніка”, 2001. – 424 с. 26. *Городня Н. Д.* Політика країн Антанти та США щодо державності в Україні в 1917–1919 / Н. Д. Городня: Дис. ...канд. іст. наук. – К., 1995. – 222 с. 27. *Кучик О. С.* Україна у зовнішній політиці Антанти (1917–1920 рр.) / О. С. Кучик: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Львів, 2002. – 19 с.

Игорь Дацкив

**ПОЛИТИКА АНТАНТЫ ОТНОСИТЕЛЬНО ГЕТМАНАТА П. СКОРОПАДСКОГО В ТРУДАХ
УКРАИНСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ**

В статье рассматривается период Украинского государства времен гетмана П. Скоропадского, который является наиболее сложным и противоречивым из всех периодов украинской революции 1917–1923 годов. Анализируется вопрос о дипломатических контактах между представителями Украинского государства и странами Антанти в трудах украинских исследователей.

Ключевые слова: Антанта, Гетманат, дипломатия, внешняя политика, Украинское государство, отношения.

Igor Datskiv

**A POLICY OF THE ANTENTE IN RELATION TO SKOROPADSKIY'S GAT'MANAT IN
LABOURS OF UKRAINIAN RESEARCHERS**

The article deals with the of Ukrainian state at the time of hetman P. Skoropadsky which concerns to be the most difficult and disputable in the whole period of Ukrainian revolution in 1917–1923. It has been analyzed the problem of diplomatic contacts between representatives of the Ukrainian state and Antanta states in the Ukrainian scientists' works.

Key words: The Antente, Get'manat, diplomacy, foreign policy, Ukrainian State, relations.

УДК 94 (477.8)“1918/1939”

Володимир Місько

ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ ЩОДО ЛІВОРАДИКАЛЬНОГО РУХУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1918–1939 РР.): ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проведено історіографічний аналіз праць, які відображають політику Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні упродовж 1918–1939 рр.

Ключові слова: історіографія, ліворадикальний рух, польська влада, політична діяльність, комуністична ідеологія, комуністичні організації.

В історичній науці нагромаджено значний масив праць, присвячених суспільно-політичним процесам у Західній Україні міжвоєнного періоду. Серед широкого спектра історичних проблем порушених дослідниками окреме місце відведено ліворадикальним формуванням. Представниками різних історіографічних шкіл сформовано низку стереотипних суджень щодо визначення місця і ролі західноукраїнських комуністичних організацій в історичному процесі. На сучасному етапі розвитку історичної науки назріла необхідність неупередженого, позбавленого ідеологічної ангажованості підходу до вивчення ліворадикальних об'єднань. З огляду на це аналіз історіографічних напрацювань, які розкривають суть політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні упродовж 1918–1939 рр., видається актуальним.

Метою наукової розвідки є комплексний аналіз історичних праць, які відображають основні аспекти політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні упродовж 1918–1939 рр.

Дослідження політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні упродовж 1919–1939 рр. потребує розгляду причин та передумов, що визначили ставлення польської влади до комуністичної ідеології. У цьому контексті важливим є аналіз процесу становлення та розвитку Польської державності; поширення на західноукраїнських землях ліворадикального руху, визначення його місця і ролі в суспільно-політичному житті краю; врахування впливу геополітичних факторів. Водночас комплексний підхід до окресленої теми передбачає висвітлення особливостей реалізації політики державною владою Польщі стосовно ліворадикального руху та власне реакційної політичної діяльності комуністичних структур у Західній Україні.

Первинна систематизація дослідницьких робіт вимагала застосування проблемно-хронологічного принципу. Відповідно, історіографію наукового дослідження умовно поділено на такі групи:

- видання та публікації міжвоєнного періоду – 1918–1939 рр.;
- публікації радянського періоду – 1939–1991 рр.;
- дослідження польських істориків упродовж періоду існування Польської Народної Республіки – 1944–1989 рр.;
- наукові пошуки українських дослідників посткомуністичної доби – 1991 – наш час;
- сучасні напрацювання польських істориків – 1989–наш час;
- охоплює дослідження закордонних авторів з окресленої проблематики – 1968 – наш час.

Після закінчення Першої світової війни польське суспільство сконцентрувало увагу на процесі творення та зміцнення власної державності. Водночас помітно зросла національна активність населення Західної України. Низка геополітичних чинників сприяла утвердженню Польської державності, що помітно вплинуло на визначення суспільно-політичних умов співіснування українського і польського народів. Польська влада, прагнучи зміцнити своє становище на західноукраїнських землях, наштовхувалася на спротив західноукраїнської

громадськості. За таких умов актуалізувалися праці польських науковців, які розглядали українців як національну меншину у польській державі. З іншого боку, українські публікації та видання розкривали національно-визвольні змагання та акцентували увагу на безчинствах польської адміністрації в краї. Поряд з тим радянські видання мали чітко виражене змістове ідеологічне наповнення, що зводилося до необхідності просування більшовицької революції у Польщі та боротьби з панівним прошарком і фашизмом.

Слід зауважити, що опрацьовані історичні праці польських дослідників окресленого періоду розкривають окремі аспекти владної політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні. Зокрема, Т. і В. Жепецькі [1] відображають участь ліворадикальних політичних структур у виборах до сейму та сенату 1922 р., наводять конкретні дані з різних регіонів Західної України, що засвідчують їхній рівень електоральної підтримки. К. Сроковський у своїй праці “Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich” [2] вдається до аналізу результатів цих виборів у Волинському воєводстві. Бойкот цього виборчого процесу у Східній Галичині описує Л. Василевський у монографії “Ukraińska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym” [3]. Висвітлюючи суспільно-політичні процеси, автор акцентує увагу на переході західноукраїнських соціалістів до комуністичної ідеології і, як наслідок втрату легального становища.

Становлення Польської держави, перебіг радянсько-польської війни узагальнено В. Вітосом [4]. Цінність цього видання полягає у тому, що автор, відомий політичний діяч, був активним учасником тих подій. На наш погляд, його сприйняття комуністичної ідеології відображає позицію польської влади у визначенні державної політики до її провідників.

Особливої уваги заслуговують польські видання “Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych” [5–7], які розкривають суспільно-політичні процеси в Західній Україні, містять відомості про кількісний склад ліворадикальних осередків та їх політичний вплив. Окрім того, в них відображено заходи державного примусу місцевої польської влади щодо комуністичних агітаторів.

Відомий український суспільно-політичний діяч М. Лозинський у монографії “Галичина в роках 1918–1920. Українська революція. Розвідки і матеріали” [8] проаналізував соціально-економічні передумови зростання популярності ліворадикального руху в Східній Галичині. Інша його праця у співавторстві з П. Карманським “Кривава книга. Українська Галичина під окупацією Польщі в рр. 1919–1920” [9] відображає процес утвердження польської влади в краї, супроводжуваний жорстким переслідуваннями суспільно-політичних об’єднань, які відображали національно-визвольні прагнення західних українців.

Серед міжвоєнних українських видань відзначимо “Ювілейний Альманах С.У.А.” [10]. Публікації, розміщені у ньому, розкривають особливості адвокатської практики в системі польського судочинства, зокрема у питаннях захисту підсудних на політичних судових процесах. Брошури [11; 12] окресленого періоду вміщували депутатські звернення із вимогою амністії політичним в’язням, протести проти репресивної політики місцевої польської адміністрації, розповідали про резонансні події, пов’язані з діяльністю поліції, закладів позбавлення волі та системи судочинства.

Окрему підгрупу становлять брошури за авторством Х. Раковського [13] та Ю. Братківського [14]. Перша розкриває прагнення більшовицького керівництва до поширення революційних ідей у Європі та значення Польщі у цьому процесі. Інша, видана на початку тридцятих років, засвідчує перехід ліворадикалів до нової риторики: боротьби із загрозою війни та фашизму. У цьому контексті автор розкриває особливості домінування у Польщі одного класу над іншим, що супроводжується репресивними заходами стосовно опозиційних політичних та громадських організацій. Сюди ж можемо долучити видання “Польський терор” [15], яке вийшло друком у 1931–1932 рр., однак місце видання якого залишається невідомим. У ньому опубліковано свідчення жертв пацифікацій, сеймові інтерпеляції, вміщено добірку статей про репресії польської влади, що виходили у закордонних періодичних виданнях.

Як бачимо, історіографічні напрацювання польських дослідників міжвоєнного періоду більшою мірою тяжіють до історичного обґрунтувати приналежність західноукраїнських земель до Другої Речі Посполитої. Натомість українські історики аналізують суспільно-політичні процеси з огляду на національно-визвольні прагнення західних українців. Водночас радянські праці цього періоду акцентують увагу на необхідності класової боротьби та просування світової соціалістичної революції. Незважаючи на суб'єктивні та ідеологічні ангажування, міжвоєнні видання значною мірою доповнюють окремі аспекти досліджуваної теми фактологічними матеріалами.

Радянський період характеризується вагомими напрацюваннями дослідників щодо діяльності ліворадикального руху в Західній Україні. На наш погляд, у цій історіографічній групі помітно виділяються праці Ю. Сливки “Сторінки історії КПЗУ” [16] та “Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення” [17], автор акцентує увагу на провідній ролі КПЗУ в суспільно-політичному житті Західної України та підкреслює її значення у боротьбі проти утвердження Польської державності в краї. В інших наукових виданнях, згаданий історик виступає співавтором [18; 19], діяльність ліворадикального руху ототожнюється із національно-визвольною боротьбою за возз'єднання із Радянською Україною.

Окремої уваги заслуговують монографічні дослідження В. Твердохліба [20–22], які відображають політичну діяльність молодіжних комуністичних та партійних організацій і водночас заходи державного примусу місцевої польської влади. Окрім того, науковець визначає вплив Радянського Союзу на суспільно-політичну ситуацію в Західній Україні у контексті возз'єднання всіх українських земель. Зауважимо, що аналогічна історична інтерпретація простежується у низці монографічних досліджень та наукових публікаціях [23; 24; 25; 26; 27].

Розкриття історичних подій з погляду класової боротьби характерні для наукового доробку М. Панчука [28; 29]. Поряд з цим дослідник концентрує увагу на ключових подіях у розвитку ліворадикального руху в Західній Україні. Детальний аналіз ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ подає у монографії Є. Галушко [30]. У руслі дослідження історії ліворадикального руху в радянській історіографії основну увагу зосереджено на діяльності КПЗУ [27; 31] та КПЗБ [32]. Зрештою, історії КПЗУ присвячено спеціальний збірник наукових публікацій [33], а окремі аспекти з діяльності партії ставали предметами наукових студій. Зокрема, Ф. Рудич [34] окреслює нове бачення проблем наукових досліджень з історії КПЗУ, О. Карпенко [35] повертається до питання утворення КПЗУ, І. Андрухів [36] розкриває політичну діяльність окремих комуністичних діячів.

Низку наукових історичних праць [37; 38; 39; 40] присвячено висвітленню розвитку робітничого руху та його значення для політичної діяльності комуністичних організацій Західної України. Так, І. Васюта у працях “Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні (1921–1939)” [41] та “Селянський рух на Західній Україні в 1919 – 1939 рр.” [42] відображає динаміку популярності комуністичної ідеології серед селян краю та її вплив на зростання селянського руху.

Окремі аспекти реалізації політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні висвітлено у дослідженні Л. Пилипіва “КПЗУ – організатор і керівник революційної діяльності МОДР на західноукраїнських землях (1925–1939 рр.)” [43]. У монографії значну увагу приділено також політичній діяльності ліворадикальних структур, скерованій на допомогу політичним в'язням, організацію масових акцій протесту проти репресій місцевої польської влади.

С. Маківка [44] розкриває умови утримання політв'язнів, звинувачених у комуністичній пропаганді, та особливості функціонування пенітенціарної системи в Польщі. Цій проблематиці присвячено наукові розвідки В. Нерода [45] та А. Авруса [46], які з поміж іншого відображають діяльність ліворадикальних організацій, скеровану на допомогу політичним в'язням.

Галицькій соціалістичній радянській республіці як першому важливому державотворчому досвіду західноукраїнських ліворадикалів присвячена наукова публікація І. Гаркавенка та О. Карпенка [47].

На наш погляд, радянська історіографія, незважаючи на ідеологічні нашарування, характеризується широким спектром досліджуваних проблем суспільно-політичного життя Західної України міжвоєнного періоду та багатством фактологічного матеріалу.

Окремі аспекти окресленої проблематики ставали предметом наукових досліджень польських істориків радянського періоду. Зокрема, Т. Берначек [48] у монографічній праці розкриває діяльність західноукраїнських комуністичних депутатів у польському парламенті. В іншому польському виданні “*Posłowie rewolucyjni w Sejmie. Lata 1920-1935. Wybór przemówień, interpelacji i wniosków*” під редакцією Т. Данішевського [49] відображено реакцію ліворадикального депутатського корпусу на політику державного примусу польської влади щодо опозиційних політичних сил.

Розвитку національного руху в Східній Галичині присвячена праця Т. Данбковського [50], яка відображає суспільно-політичні умови зростання популярності ліворадикальної ідеології в краї. К. Грюнберг та Ч. Козловський у монографії “*Historia polskiego ruchu robotniczego 1864–1918. Węzłowe zagadnienia*” [51] описують вплив комуністичної ідеології на динаміку розвитку польського робітничого руху.

Концептуальні засади національної політики польських урядів упродовж 1921–1939 рр. відображено у праці польського історика А. Хойновського [52]. Дослідник також розкриває особливості польського урядування в Західній Україні. В. Менджецький у монографічному дослідженні “*Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*” [53] описує процес становлення та утвердження Польської державності на Волині, особливості суспільно-політичних відносин та діяльність місцевих польських органів влади.

Особливої уваги заслуговує праця Г. Яблонського “*Narodziny drugiej Rzeczypospolitej (1918–1919)*” [54], яка сприяє розумінню державотворчих процесів у Польщі та визначає місце і роль у ньому ліворадикального руху. Інше видання [55] окреслює правові засади Другої Речі Посполитої, зокрема, функціонування системи судочинства.

Історики Г. Зелінський [56] та А. Чубінський [57] у контексті дослідження історії Польщі розкривають окремі аспекти суспільно-політичних відносин у Західній Україні та відображають особливості діяльності комуністичних організацій.

Історіографічні напрацювання періоду існування Польської Народної Республіки обумовлені інтенсивністю обов’язкової ідеологічної і політичної індоктринації. Зауважимо, що в Польщі політична та ідеологічна індоктринація незначною мірою стосувалася марксистських догм. Починаючи від 1956 року марксизм не мав великого значення у публікаціях, що стосувалися ХХ ст. Однак дослідження підкреслювали значення комуністичного руху і досягнення Радянського Союзу, розвінчували некомуністичні політичні й економічні рухи міжвоєнної Польщі, підкреслювали вади суспільних та економічних систем буржуазних країн. Хоча праці польських істориків періоду існування Польської Народної Республіки позначені ідеологічною стереотипністю, проте вони є важливим компонентом всебічного вивчення окресленої проблеми.

Із здобуттям незалежності Україною, вітчизняні історики активно розпочали дослідження національно-політичного руху в Західній Україні міжвоєнного періоду. Що стосується дослідження ліворадикального руху, то фактографічні напрацювання, за словами В. Футали, залишилися на рівні 1989–1990 рр. [58, с. 201]. У сучасній українській історіографії відображено деякі аспекти задекларованої теми дослідження. Особливої уваги заслуговує науковий доробок І. Васюти, зокрема, у “*Політичній історії Західної України (1918–1939)*” [59] висвітлюється політична історія Західної України в контексті динамічних змін внутрішньо - і зовнішньополітичної ситуації, розкривається весь спектр українського суспільно-політичного руху. З-поміж інших праць згадуваного автора відзначимо наукову розвідку “*Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.)*” [60; 61]. У ній

зроблено спробу визначити місце та роль ліворадикального руху у національно-визвольних змаганнях українців. Поряд з цим І. Васюта виокремлює етапи розвитку комуністичної ідеології та проводить паралелі з її популярністю у західноукраїнському суспільстві. Дослідник аналізує форми та зміст політичної та збройної діяльності ліворадикального руху в Західній Україні. Зрештою, приходиться до висновків, що західноукраїнські комуністи у більшості своїй домагалися об'єднання України.

Суспільно-політичні відносини та соціально-економічне становище, що супроводжували державотворчий процес, відображено у монографії Л. Зашкільняка "Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів" [62]. У науковій праці С. Кульчицького "Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)" [63] особливу увагу приділено висвітленню діяльності ліворадикального руху. М. Гетьманчук [64–65], розкриває окремі аспекти радянсько-польських відносин в українському питанні. Аналіз змісту дослідження сприяє визначенню зовнішньополітичних чинників, що зумовлювали застосування польською владою заходів державного примусу стосовно ліворадикального руху.

Особливості відродження національної державності та формування суспільно-політичного устрою Другої Речі Посполитої відображено у працях Л. Алексієвець [66–68]. Дослідниця піддає детальному аналізу причини, котрі сприяли відродженню Польської держави, водночас визначає місце та участь ліворадикальних політичних сил у державотворчому процесі як деструктивних елементів, провідників третьої, альтернативної концепції, яка не передбачала відновлення державності у найближчій перспективі. На наш погляд, наукові підходи, запропоновані Л. Алексієвець, найбільш адекватно представляють причинно-наслідковий характер політики Польщі щодо ліворадикального руху, сформованої в процесі державотворення.

Монографічне дослідження В. Смоля "Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939)" [69] розкриває особливості соціально-економічних відносин та польського урядування на західноукраїнських землях. М. Кучерепа [70] у науковій розвідці аналізує національну політику Польщі щодо українців, відображає суспільно-політичні та соціально-економічні відносини у краї.

Науковий інтерес представляє розробка І. Соляра "Радянофільство у Західній Україні (1920-ті рр.)" [71]. Дослідник виокремлює передумови зародження та розвитку радянофільського руху в Західній Україні, ставлення до нього українських партій, а також його підтримка з боку уряду УСРР, Комінтерну, КП(б)У. Водночас, І. Соляр описує способи поширення комуністичного впливу на суспільно-політичне життя краю.

Історична розвідка О. Зайцева "Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.)" [72] відображає участь політичних партій у виборчих процесах, розкриває результати суспільної підтримки та активності виборців у різних місцевостях Західної України.

Окремої уваги заслуговують публікації О. Липитчук [73] та І. Лучаківської [74], у яких висвітлено особливості функціонування системи польського судочинства та здійснення правосуддя щодо політичних злочинців.

Отже, різні аспекти суспільно-політичного життя західноукраїнського суспільства упродовж міжвоєнного періоду стають предметами наукових студій сучасних українських істориків. Нові наукові підходи в дослідженнях українсько-польських відносин, доповнюють теоретичне підґрунтя нашого наукового доробку.

На відміну від польських істориків міжвоєнного періоду, сучасні відкидають твердження, що входження Західної України до складу Польської держави було "історичною справедливістю". У наукових доробках польських дослідників розкрито окремі аспекти реалізації політики польської влади щодо ліворадикального руху в Західній Україні. Ч. Бжоза та А.-Л. Сова у праці "Historia Polski 1918–1945" [75] вдаються до детального аналізу процесу становлення та утвердження Польської державності, зокрема стверджують, що намагання ліворадикалів через РРД створити центральні органи влади не мали під собою

підгрунття, оскільки вони становили меншість у самих радах. Звернемо увагу, що дослідники детально описують формування державної поліції, її структуру, чисельність та значення для Другої Речі Посполитої.

У процесі відновлення Польської держави гасло “Для міжнародного табору соціальної революції не існує кордонів” не сприймалося свідомістю народу, зацікавленого у відродженні Польщі. Зазначена теза сформульована Я. Паєвським [76], лягла в основу наукового підходу, підтримуваного більшістю польських дослідників.

Так, польські історики М. Тимовський, Я. Кеневич, Е. Хольцер [77–78] та А. Дибковська [79] значну увагу приділяють зовнішньополітичним чинникам, які сприяли відновленню Польської державності, розкривають процес формування центральних органів влади, окреслюють місце та значення ліворадикального руху у цих подіях. Ліворадикали як негативний, деструктивний елемент у процесі побудови Польщі постають у науковій праці К. Грюнберга та Є. Серчика “*Droga do rozbioru Polski 1918–1939. Nowe ustalenia*” [80]. Зasadничі концепції відновлення Польщі представлені у праці Г. Дильонгової [81].

Єжи Топольський [82] вважає, що агітація ліворадикального руху на території Королівства Польського була доволі потужною. Вона зводилася до необхідності впровадження революційної диктатури і поборення будь-яких проявів демократії та особистої свободи. У монографії “*Najnowsza historia Polski 1914–1945*” [83] В. Рожковський розкриває політичну діяльність ліворадикального руху, скеровану на просування революційних ідей, захоплення влади через РРД та запровадження диктатури пролетаріату.

Утвердженню місцевої польської адміністрації на західноукраїнських землях у міжвоєнний період, реалізації владних повноважень та ставлення до українців присвячена наукова розвідка А. Айненкеля [84]. Відомий польський дослідник розкриває окремі аспекти суспільно-правових, політичних, соціально-економічних та культурних відносин поляків та українців у форматі Другої Речі Посполитої.

Особливості діяльності органів влади щодо внутрішньої безпеки Польщі відображено в монографії В. Слезинського “*Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*” [85]. Автором досліджено специфіку діяльності польської поліції на північно-східних землях Другої Речі Посполитої та проаналізовано боротьбу влади із ліворадикальним рухом за допомогою поліцейного апарату.

Сучасна польська історіографія тяжіє до толерантного висвітлення суперечливих проблем польсько-українських взаємин міжвоєнного періоду. Суспільно-політичні, економічні та культурні процеси на західноукраїнських землях польські науковці розглядають у контексті становлення та утвердження Другої Речі Посполитої. Помітну увагу в історичних працях приділено функціонуванню ліворадикального руху. Історики аналізують його політичну діяльність та окреслюють вплив на суспільно-політичне життя Польщі. Водночас у сучасних польських дослідженнях простежується чітка тенденція до визначення комуністичних організацій як негативного, деструктивного, не польського явища, однак доволі потужного, такого, що становив реальну загрозу внутрішній та зовнішній безпеці країни. Саме тому жорстка реакція польської влади у вигляді репресивної політики щодо ліворадикальних структур характеризується ними як адекватна та закономірна.

Шоста історіографічна група представлена науковими працями закордонних авторів з означеної тематики. Зокрема, англійський дослідник Н. Дейвіс у монографії “*Боже ігрище: історія Польщі*” [86] зауважує, що окрім жорсткої внутрішньої політичної боротьби, важких соціально-економічних умов, становлення Польщі в 1918–1921 рр. супроводжувалося шістьма одночасними військовими конфліктами. Серед них найнебезпечнішим для Польської держави була польсько-радянська війна, тільки вона одна загрожувала існуванню республіки.

У науковому доробку російських істориків А. Погодіна, С. Кутшеби, С. Шумова та А. Андреева [87] відображено процес створення КРПП. А білоруська дослідниця Т. Лугачова у праці “*Международная организация помощи революционерам (МОПР) в Западной*

Белоруссии (1923–1939 гг.)” [88] описує умови виникнення та особливості діяльності МОДР, аналізує її організаційну структуру та значення для політичного розвитку ліворадикального руху в Польщі.

Петро Мірчук [89] узагальнює статистичні дані щодо політичних судових процесів у Західній Україні впродовж 1919–1933 рр., організованих місцевою польською владою.

Історіографічний доробок закордонних дослідників суттєво доповнює окремі аспекти окресленої проблематики, сприяє комплексному розумінню інтеграції регіональних суспільно-політичних процесів у загальнодержавні.

Отже, в українській та зарубіжній історіографії досі немає цілісної й комплексної роботи, яка б повною мірою розкривала суть і зміст досліджуваної проблеми. Нагромаджений науковий потенціал представлений низкою праць, які в залежності від предмету дослідження, повноти та характеру висвітлення теми, різною мірою відображають окремі аспекти ставлення Польської держави до ліворадикальної ідеології та її провідників упродовж міжвоєнного періоду. Опрацьоване широке репрезентативне коло історіографічних праць засвідчує, що зазначена тема у повному обсязі, комплексно й концептуально не розкрита науковцями. Недостатнє вивчення досліджуваної проблематики вимагає подальшого ґрунтовного аналізу суспільно-політичних процесів у Західній Україні, які сприятимуть розумінню державної політики Польщі щодо ліворадикального руху в краї.

Список використаних джерел

1. *Rzepecki T., Rzepecki W.* Sejm i Senat 1922–1927 / T. Rzepecki, W. Rzepecki. – Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa Karola Rzepeckiego, 1923. – 552 s. 2. *Srokowski K.* Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich / Konstanty Srokowski. – Kraków: Drukarnia “Czasu”, 1924. – 56 s. 3. *Wasilewski L.* Українська справа narodowa w jej rozwoju historycznym / Leon Wasilewski. – Warszawa, Kraków: Wydawnictwo J. Mortkowicza, Towarzystwo wydawnicze w Warszawie, 1925. – 224 s. 4. *Witos W.* Wybór pism i mów / W. Witos. – Lwów: Wieś, 1939. – 324 s. 5. *Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II i III kwartał 1930 r.* – Warszawa: Wydział narodowościowy, 1930. – 182 s. 6. *Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za IV kwartał 1931 r.* – Warszawa: Wydział narodowościowy, 1932. – 140 s. 7. *Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za październik, listopad i grudzień 1929 r.* – Warszawa: Wydział narodowościowy, 1930. – 140 s. 8. Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. Українська революція. Розвідки і матеріали / М. Лозинський. – Відень, 1922. – 228 с. 9. *Кривава книга.* Українська Галичина під окупацією Польщі в рр. 1919–1920 / під ред. М. Лозинського, П. Карманського. – Відень: Друкарня Мехітаристів, 1921. – 242 с. 10. *Глушкевич М.* Дещо про адвокатський імунітет по новому праву про устрій адвокатури / М. Глушкевич // Ювілейний Альманах С. У. А. – Львів, 1934. – С. 160–167. 11. *Домагаємося звільнення політичних в’язнів!* Внесок, поставлений у соймі дня 17 березня 1925 р. – Львів: Накладом Якова Войтюка, 1925. – 19 с. 12. *Przeciw represjom: List otwarty w sprawie białego terogu w Polsce.* – Lwów: Nakł. St. Królikowskiego, 1924. – 12 s. 13. *Раковський Х.* Проти польських панів – все для перемоги: Промова на робітничому мітингу в Харкові, 9 травня / Х. Раковський. – Харків: Всеукраїнське вид-во, 1920. – 11 с. 14. *Братківський Ю.* Польський фашизм – форпост інтервенції / Ю. Братківський. – Х.: Пролетар, 1932. – 143 с. 15. *Польський терор.* Свідчення жертв кривавих пацифікацій 1930 р. Судові документи, сеймові інтерпеляції та звіти петиції зарубіжної громадськості. – Місце видавництва не відоме, 1931–1932. – 151 с. 16. *Сливка Ю. Ю.* Сторінки історії КПЗУ / Ю. Ю. Сливка. – Львів: Каменяр, 1989. – 93 с. 17. *Сливка Ю. Ю.* Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення / Ю. Сливка. – Львів: Видавництво університету, 1979. – 254 с. 18. *Возз’єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Сливка Ю. Ю., Масловський В. І., Швагуляк М. М. та ін.; [відп. ред. Сливка Ю. Ю.].* – К.: Наукова думка, 1989. – 488 с. 19. *Ковальчак Г. І.* Подія великого історичного значення / Г. І. Ковальчак, Ю. Ю. Сливка, В. П. Чугайов. – К.: Політвидав, 1979. – 224 с. 20. *Твердохліб В. Ю.* Молодь Західної України у боротьбі за возз’єднання (1919–1939) / В. Ю. Твердохліб. – Л.: Вища школа, 1983. – 133 с. 21. *Твердохліб В. Ю.* Революційно-визвольна боротьба трудящих Прикарпаття (1921–1939 рр.) / В. Ю. Твердохліб. – Львів: “Вища школа”, вид при ЛДУ, 1974. – 122 с. 22. *Твердохліб В. Ю.* Солідарність у боротьбі за визволення: допомога громадськості Країни Рад західноукраїнським трудящим у боротьбі за возз’єднання в єдиній Українській Радянській державі, 1917–1939 / В. Ю. Твердохліб. – Львів: Вища шк., 1978. – 196 с. 23. *Курило В. М.* В авангарді боротьби за возз’єднання. Комуністичні організації західноукраїнських земель в авангарді боротьби трудящих за возз’єднання з соціалістичною Вітчизною / В. М. Курило, М. І. Панчук, М. В. Троян. – К.: Політвидав України, 1985. – 295 с. 24. *Панчук М. І.* Знаменна подія в історії українського народу / М. І. Панчук // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С. 37–44. 25. *Торжество історичної справедливості: закономірність возз’єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі / відп. ред. М. М. Олексюк /.* – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – 804 с. 26. *Челак П. П.* Під Червоном прапором // Назустріч волі. Збірник наукових історичних нарисів / упорядк. М. К. Васюта, А. П. Калиновський. – Львів: Каменяр, 1979. – 126 с. 27. *Швидак О. М.* Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929–1939 рр.) / О. М. Швидак. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1972. – 228 с. 28. *Панчук М. І.* “Білі плями” героїчного літопису. З історії Комуністичної партії Західної України / Май Іванович Панчук. – К.: Політвидав України, 1989. – 129 с. 29. *Панчук М. І.* У полум’ї класових битв (Про боротьбу КПЗУ за інтерн. згуртування західноукр. трудящих проти буржуазного націоналізму) / Май Іванович Панчук. – К.: Політвидав України, 1979. – 214 с. 30. *Галушко Є. М.* Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919–1928 рр. / Є. М. Галушко. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1965. – 262 с. 31. *Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації / В. Й. Гарась, М. К. Кучеров та ін.;* Ред. кол. П. Д. Сардачук та ін. – Ужгород: Карпати, 1979. – 312 с. 32. *Глинская Т.* КПЗБ – руководитель освободительной борьбы трудящихся Западной Беларуси (1924–1928 гг.) / Тамара Юльевна Глинская. – Минск: Беларусь, 1965. – 196 с. 33. *Заграва волі.* З історії Комуністичної партії Західної України. [Збірник статей. Ред. кол.: Б.К. Дудикевич (гол.ред) та ін.]. – Львів:

- Каменярь, 1970. – 290 с. 34. *Рудич Ф. М.* Історія КПЗУ: нове бачення проблем наукових досліджень / Ф. М. Рудич // Український історичний журнал – 1989. – № 6. – С. 35–43. 35. *Карпенко Ю. О.* До питання про утворення КПЗУ / Ю. О. Карпенко // Український історичний журнал. – 1989. – № 2. – С. 63–70. 36. *Андрухів І. О.* Невідома сторінка революційної боротьби / І. Андрухів // Український історичний журнал. – 1989. – № 11. – С. 109–111. 37. *Гошко Ю. Г.* Громадський побут робітників Західної України (1920–1939 рр.) / Ю. Г. Гошко. – К.: Наукова думка, 1967. – 262 с. 38. *Компанієць І. І.* Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900–1919) / І. І. Компанієць. – К.: Видавництво АН УРСР, 1960. – 368 с. 39. *Кравець М. М.* Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921–1939 рр. / М. М. Кравець. – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – 235 с. 40. *Мацко А. Н.* Революционная борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против гнета буржуазии и помещиков (1918–1939 гг.) / Александр Николаевич Мацко. – Минск: “Беларусь”, 1972. – 335 с. 41. *Васюта І. К.* Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні (1921–1939) / Іван Кирилович Васюта. – Львів: Вища школа, 1988. – 176 с. 42. *Васюта І. К.* Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. / Іван Кирилович Васюта. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1971. – 223 с. 43. *Пилипів Л. К.* КПЗУ – організатор і керівник революційної діяльності МОДР на західноукраїнських землях (1925–1939 рр.) / Л. К. Пилипів. – Львів: Видавництво університету, 1974. – 179 с. 44. *Макивка С. А.* Нескорені креси: записки політ’язня / С. А. Макивка. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1957. – 159 с. 45. *Нерод В. О.* Солідарність трудящих УРСР з політичними в’язнями капіталістичної Польщі (1929–1933 рр.) / В. О. Нерод // Український історичний журнал, 1975. – № 5. – С. 70–76. 46. *Аврус А. И.* Мопровские кампании против террора в Польше / А. И. Аврус // Советское славяноведение. – 1979. – № 3. – С. 29–41. 47. *Гаркавенко І. Б., Карпенко О. Ю.* Перший досвід соціалістичного будівництва на західноукраїнських землях / І. Гаркавенко, Ю. Карпенко // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 117–120. 48. *Biernacek T.* Działalność parlamentarna Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy w latach 1924–1927 / T. Biernacek. – Zielona Góra: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1983. – 211 s. 49. *Posłowie rewolucyjny w Sejmie. Lata 1920–1935.* Wybór przemówień, interpelacji i wniosków / Kol. red. T. Daniszewski (red. odp.), G. Iwański, M. Minkowski. – Warszawa: Książka i wiedza, 1961. – 667 s. 50. *Dąbkowski T.* Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923 / T. Dąbkowski. – Warszawa: Instytut Studiów Socjalistycznych PAN, 1985. – 326 s. 51. *Grünberg K., Kozłowski C.* Historia polskiego ruchu robotniczego 1864–1918. Węzłowe zagadnienia / K. Grünberg, C. Kozłowski. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1962. – 696 s. 52. *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo PAN, 1979. – 262 s. 53. *Mędrzecki W.* Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1988. – 203 s. 54. *Jabłonski H.* Narodziny drugiej Rzeczypospolitej (1918–1919) / H. Jabłonski. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1962. – 312 s. 55. *Historia państwa i prawa Polski 1918–1939* / Pod red. F. Ryszki. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968. – Cz. 2. – 310 s. 56. *Zieliński H.* Historia Polski. 1914–1939 / H. Zieliński. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1983. – 427 s. 57. *Czubiński A.* Najnowsze dzieje Polski. 1914–1983. – Warszawa: PWN, 1987. – 462 s. 58. *Футала В. П.* Суспільно-політичне життя Західної України у 1920–1930 рр.: Стан і перспективи дослідження // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 195–210. 59. *Васюта І. К.* Політична історія Західної України (1918–1939) / Іван Кирилович Васюта. – Львів: Каменярь, 2006. – 335 с. 60. *Васюта І. К.* Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) / І. К. Васюта // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 22–42. 61. *Васюта І. К.* Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) / І. К. Васюта // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 35–64. 62. *Зашкільняк Л. О.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 752 с. 63. *Кульчицький С. В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с. 64. *Гетьманчук М. П.* Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) / Микола Петрович Гетьманчук. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2008. – 432 с. 65. *Гетьманчук М. П.* Міжнародно-правова оцінка Ризького договору 1921 р. / М. П. Гетьманчук // Україна на етапі національно-державного відродження: Вісник Львів. політехнічного інституту. – 1992. – № 268. – С. 66–71. 66. *Алексієвець Л. М.* Новітня історія Польщі: Навч. посібник для вузів / Л. М. Алексієвець; [За ред. Ю. М. Алексєєва]. – К.: Астон, 2002. – 320 с. 67. *Алексієвець Л.* Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. Алексієвець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с. 68. *Алексієвець Л. М.* Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939 / Леся Миколаївна Алексієвець. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с. 69. *Смолей В.* Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939) / В. Смолей. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 112 с. 70. *Кучерепа М.* Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919–1939 рр.) / М. Кучерепа // Україна – Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках” Варшава, 22–24 травня 1997. – Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової. Об’єднання українців у Польщі, 1998. – 245 с. 71. *Соляр І. Я.* Радіофільтрство у Західній Україні (1920-ті рр.) / І. Я. Соляр // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 55–67. 72. *Зайцев О. Ю.* Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.) / О. Зайцев // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 72–84. 73. *Липитчук О.* Надзвичайні суди та їх роль у судовій системі міжвоєнної Польщі / О. Липитчук // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 125: Правознавство. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 25–28. 74. *Лучаківська І.* Розвиток судової системи у Польщі 1929–1939 рр. / Ірина Лучаківська // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2008. – №17. – С. 297–305. 75. *Brzoza C., Sowa A. L.* Historia Polski 1918–1945 / C. Brzoza, A. L. Sowa. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2009. – 754 s. 76. *Pajewski J.* Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926 / J. Pajewski. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1995. – 268 s. 77. *Тымовский М.* История Польши / М. Тымовский, Я. Кеневич, Е. Хольцер; [Ред.: Л. Е. Гвозд, В. Н. Ковалев; Пер. с пол.]. – М.: Весь Мир, 2004. – 544 с. 78. *Tymowski M.* Historia Polski i M. Tymowski, J. Kieniewicz, J. Holzer. – Warszawa: Editions spotkania, 1991. – 399 s. 79. *Дыбковская А.* История Польши с древнейших времен до наших дней / А. Дыбковская, М. Жарын, Я. Жарын; [Под ред. А. Сухени-Грабовской, Э. Круля]. – Варшава: Научн. изд-во ПВН, 1995. – 382 с. 80. *Grünberg K., Serczyk J.* Droga do rozbioru Polski 1918–1939. Nowe ustalenia / Karol Grünberg, Jerzy Serczyk. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2005. – 264 s. 81. *Дильонгова Г.* Історія Польщі 1795–1990 / Ганна Дильонгова; [Пер. з пол. М. Кірсенка]. – Київ: Видавничий дім “Киево-Могилянська академія”, 2007. – 239 с. 82. *Topolski J.* Polska XX wieku / J. Topolski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2004. – 252 s. 83. *Roszkowski W.* Najnowsza historia Polski 1914–1945 / Wojciech Roszkowski. – Warszawa: Świat Książki, 2003. – 688 s. 84. *Айненкель А.* Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми / А. Айненкель // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках” Варшава, 22–24 травня 1997. – Варшава: Світовий союз воїнів

Армії Крайової. Об'єднання українців у Польщі, 1998. – 245 с. 85. *Śleszyński W.* Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej / Wojciech Śleszyński. – Warszawa: Instytut studiów politycznych PAN, Instytut historii uniwersytetu w Białymstoku. Oficyna wydawnicza RYTM, 2007. – 400 s. 86. *Дейвіс Н.* Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс; [пер. з англ. П. Тарашук]. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2008. – 1080 с. 87. *История Польши / А. Л. Погодин; История государственного и общественного строя Польши / С. Кутшеба; Польская хроника / С. Шумов, А. Андреев.* – М.: Монолит-Евролинт-Традиция, 2002. – 308 с. 88. *Лугачева Т. А.* Международная организация помощи революционерам (МОПР) в Западной Беларуссии (1923–1939 гг.) / Т. А. Лугачева. – Гродно: ГрГУ, 2001. – 114 с. 89. *Мірчук П.* Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. I. 1920–1939 / Петро Мірчук. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – 640 с.

Владимир Мисько

**ПОЛИТИКА ПОЛЬШИ ОТНОСИТЕЛЬНО ЛЕВОРАДИКАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В
ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ (1918–1939 ГГ): ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ**

В статье проведено историографический анализ работ, которые отражают политику Польши относительно леворадикального движения в Западной Украине на протяжении 1918–1939 гг.

Ключевые слова: историография, леворадикальное движение, польская власть, политическая деятельность, коммунистическая идеология, коммунистические организации.

Volodymyr Misko

**POLISH POLICY RADICAL LEFT MOVEMENT IN WESTERN UKRAINE (1918–1939 YEARS):
HISTORIOGRAPHY PROBLEMS**

In the article the historiographical analysis of works that reflect the policies of Poland concerning the radical Left movement in Western Ukraine during the 1918–1939 years.

Key words: historiography, the radical left movement, the Polish government, political activities, the communist ideology, communist organizations.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ І НАУКИ

УДК 23/28(355)“I/VII”

Вадим Ореховський

ПОШИРЕННЯ ХРИСТІАНСТВА У ПЕРСІЇ ТА НА АРАВІЙСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ (I–VII СТ. Н. Е.)

У статті висвітлюються проблеми поширення християнства серед населення Персії та жителів Аравії, а також характер взаємовідносин нової релігії із місцевими віруваннями.

Ключові слова: Персія, Аравія, християнство, маніхейство, несторіанство, монофізитство, іслам.

Релігія у всіх її формах та проявах – одне з найбільш значних явищ в історії суспільства. Вона супроводжувала його завжди, починаючи від усвідомлення людиною самого факту свого існування як *homo sapiens*, її нерозривного зв'язку з природою, і до сьогодні, коли питання ролі людини, її призначення є гостро актуальними для переважної більшості жителів планети. І це природно, адже багато породжень культури вийшли з релігії або були опосередковані нею. Саме релігійні вчення узагальнили мудрість та досвід людей із проблем моралі й на цьому ґрунті сформулювали головні її постулати, без яких неможливі існування народів, організація їх суспільного та повсякденного життя.

Усі великі релігії, що виникали в умовах кардинальних суспільних змін, були, за висловом соціолога П. Сорокіна, “моральними соціальними рухами” [11, с. 234]. Не підлягає сумніву і той факт, що багато визначних подій не лише Стародавнього, Середньовічного та Нового часу, а й сьогодення неможливо уявити без участі та впливу релігії.

Необхідно визнати, що історичний шлях розвитку різних релігій в цілому і християнства, як найбільшої світової релігії був далеко не простим. Від “шкідливого марновірства”, що переслідувалося державою, воно перетворюється на культ, дозволений поряд із усіма іншими. Церква стає терпимою, рівноправною, а згодом і пануючою. На зміну “римському світу” (*Orbis Romanus*) приходить “світ християнський” (*Orbis Christianus*), в якому парадоксально поєднуються ідея християнства та ідея держави, утворюючи систему політичної ортодоксії.

Розширення географічних меж нової релігії співпало із періодом формування християнського віровчення. Воно проходило у гострій боротьбі із релігійними течіями, засудженими офіційною церквою як ересі. Особливо сильний вплив на християнство справили ті з них, які мали міцні корені у східних філософських та релігійних традиціях. Справжніми носіями цього потужного впливу стали такі релігійно-філософські системи, як гностицизм та маніхейство. В цьому плані великий інтерес представляє висвітлення історії поширення християнства на Сході та становлення тут єпископальної церкви, що на багато століть визначили долю нової релігії у цих областях, заклали основи сьогоденішніх соціально-політичних та етно-конфесійних реалій.

Питання історичної долі християнської релігії на теренах Сходу цікавило і цікавить ряд дослідників. Цьому питанню присвячені роботи В. Болотова [1], С. Іванова [3], І. Мейендорфа [7], М. Селезньов [10], М. Еліаде [14] тощо. Актуальність цієї проблеми спонукала й автора даної статті присвятити увагу цьому питанню. Метою публікації стало висвітлення процесу поширення християнських вірувань серед населення Перської держави

та жителів Аравійського півострову, а також характеру відносин нової релігії із місцевими культурами.

Персія. Ця область межувала з християнською Месопотамією (Сирією). У Персії володарювала парфянська династія Аршакідів, яка була не перського походження, а тому особливо не переймалася розвитком національної мови та релігії. Саме завдяки такій політиці, а також жвавим стосункам між Сирією та Персією в останній могло постійно підтримуватися та розповсюджуватися християнство [1, с. 226].

Поширення християнства зустріло опір з боку маніхейства – релігійного синкретичного вчення, самого впливового з перських дуалістичних культів, що було засновано пророком і магом Мані (Манес) у другій половині II ст. Вчення маніхейства спиралося на гностичні вчення, переважно іранського походження, на елементи християнства й зороастризму. Об'єктивними причинами виникнення маніхейства став конфлікт між перськими магами. В 227 р., після початку царювання на перському троні національної династії сасанідів, перські маги вирішили відновити зороастризм як державну релігію. Більша частина магів схилилися до зміни вчення, підкоривши обидва начала, і добре й зле (Ормузда й Аримана), одній Верховній істоті. Частина магів дотримувалися класичного строгого дуалізму, утворивши партію магуссеїв. Мані, що був прихильником магуссеїв, виклав власне віровчення, що представляло собою об'єднання християнства й зороастризму, у ряді праць (число яких виражається сакральним числом сім – “Шапуракан”, “Живе або велике Євангеліє”, “Скарб життя”, “Прагматейя”, “Книга таємниць”, “Книга велетнів”, “Листи”), що стали згодом священними книгами маніхейства. Оригінальні тексти Мані були втрачені, але частково виявлені в XX в. (манускрипти з Турфана, Тебесси, Медінет-Мад та ін.) [13, с. 112].

В основі маніхейства полягало дуалістичне вчення про боротьбу добра й зла, світла й темряви як рівноправних споконвічних принципів буття. Царство добра й світла складається з п'яти чистих стихій: вогню, повітря, світла, води й землі; володарем у ньому є добрий Бог. Царство зла й мороку складається з п'яти нечистих стихій: бурі, твані, туману, диму й безсвітнього жару; володарем у ньому є злий демон. Для захисту кордонів царства добра Отець світла створив із себе еона – Матір життя, що, у свою чергу, для боротьби з духами темряви створила ще одна еона – першу людину, що явилась у світ як Ісус Христос. Христос разом з п'ятьма чистими стихіями бореться з демонами, але демони заволоділи частиною його світлої суті, тому Отець світла змушений породити ще одного еона, що допомагає Христу в боротьбі, – Животворного духа. Животворний дух є своєрідним благим деміургом, що творить світ. Він звільняє не поглинену царством зла частину Христа, названу безпристрасним Христом, і вміщує її в сонце. Частина ж, поглинена царством зла, називається стражденним Христом. За допомогою стражденного Христа в просторі між двома царствами відбувається змішання світлої й темної матерій. Стражденний Христос, ставши, за допомогою Животворного духу, душею світу, творить видимий світ, у якому змішані духовне й матеріальне. Оскільки світла матерія прагне до звільнення від тьми, Сатана наказує демонам зібрати частки світла, що залишилися в царстві темряви, в одне місце й творить людину за образом Христа-еона. Частки світла, зосереджені в людині, складають його душу [13, с. 112].

Маніхейство перетворило старозавітні ідеї таким чином, що саме Сатана забороняє людині брати плоди від дерева пізнання добра й зла, а безпристрасний Ісус вчить людину вкусити заборонений плід і розкриває йому таємницю духовного походження. Для протидії Ісусові Сатана створює зі злої матерії й незначних залишків часток світла жінку, щоб вона роздробила розумну душу людини. Маніхейство приймає доктрину про примарне тіло Христа, що сходить на землю, відкриває людям істину про їхнє духовне походження й вчить звільненню від зла. Всі апостоли й послідовники Христа, а також іудеї і язичники, згідно маніхейському віровченню, вважалися провідниками злого, матеріального світу й тому шкодили християнському вченню. За словами історика Л. Гумільова: “Маніхейська концепція по суті атеїстична, оскільки на місце особистого бога і диявола воно ставило стихії

“світла” й “мороку”, в результаті боротьби яких виник та існує матеріальний світ...відношення до світу у маніхеїв і християн було протилежним” [2, с. 70].

Культова практика й побут маніхеїв вирізнялися суворим аскетизмом. Маніхеї негативно ставилися до шлюбу, відкидали вживання вина й м'яса, максимально обмежували нищення рослин і тварин як несвідомих зберігачів душі світу.

Поширившись на християнські області, маніхейство вступило у боротьбу із християнством. І хоча існують відомості, що засновник династії Сасанідів Ардашир (Артахшир) I, який скинув у 226 р. парфянську династію Аршакідів, та його візир Абарсам дуже прихильно ставилися до прийняття християнства однак протидія війська завадила здійснитися цьому наміру. Тим не менше, на думку В. Болотова, “...християни у Персії були значною суспільною силою, якщо Ардашир I Пабакан міг мріяти про роль Константина Великого” [1, с. 226].

Утвердження Сасанідів стало тріумфом перської релігії. На останню вони дивилися як на одну із суттєвих опор свого трону і, виходячи з цього, почали гоніння проти перських християн [1, с. 226].

Перше гоніння на християн за шаха Бахрама з 276 по 293 рр. були несистематичні та обмежені. В одному з документів верховний жрець державної релігії називав своєю заслугою придушення (у числі інших релігій) і християн [6; 10, с. 16].

Після піввікового спокою розпочинається нова хвиля переслідувань. За масштабами та жорстокістю вони значно перевищили гоніння III ст. Особливого розмаху вони набувають у роки правління перського шаха Шапура II, триваючи увесь час царювання цього правителя – з 344 по 379 рр. [6; 10, с. 18].

Наступні гоніння, недовгі і значно менш запеклі проходять в 420-х рр. – при шахах Йаздгарді I і Бахрамі V, і в 440-х рр. при Йаздгарді II. Незабаром, переслідування припиняються. Останніми їх жертвами стають поодинокі представники знаті, які зрадили зороастризму [6; 10, с. 20].

У кінці VI ст. відбувається зближення Персії із Візантійською імперією. Приводом для цього став заколот, в результаті якого було скинуто у 590 р. шаха Хормізда з престолу. Це змусило його сина, Хосрова II, шукати порятунку у сусідній Візантійській імперії. Імператор Маврикій (582–602 рр.) надав йому військо, при допомозі якого Хосров повернув собі владу. На знак подяки шах віддав Візантії землі, котрі захопили його предки. Угода була скріплена одруженням Хосрова на родичці василевса Марії. Згідно з однією із сирійських хронік, “з нею він надіслав єпископів та кліриків. Хосров наказав збудувати два храми для своєї дружини: один – св. Сергіусу, інший – Богородиці. Був посланий Афанасій, патріарх Антіохії, і він висвятив їх” [8, с. 256].

Проте дружба ця тривала недовго. Після вбивства Маврикія Хосров одразу ж розпочав війну проти Візантії. Під час подальших воєн візантійським військам вдалося розбити персів та повернути раніше втрачені території. Це призвело до нової хвилі поширення християнства. Однак особливість ситуації полягала у тому, що місцеві християни сповідували несторіанство. Останнє представляло собою христологічну ранньохристиянську ересь, яка отримала назву від імені Константинопольського патріарха Несторія. Він висунув тезу про те, що Діву Марію, слід називати, не Богородицею, а Христородицею, оскільки вона народила не Бога, а людину – Христа, до якого божа сутність приєдналася пізніше та існувала в ньому, як в храмі. Несторіанство визнали ерессю і засудили у 431 р. в Ефесі. [13, с. 128].

Засудження несторіанства призвело до виникнення, на противагу останньому, нової течії у християнстві, що отримало назву монофізитства (від грец. monos – один і physis – природа). Монофізити вважали, що при поєднанні двох природ у Христі людський початок поглинається божественним і, таким чином, Христос має лише одну природу – божественну. Монофізитство було засуджене на Четвертому Вселенському соборі, який проходив у 451 р. у місті Халкідон. Собор проголосив, що Христос повинен визнаватися однією особою, але в тій особі є дві природи – Божа й людська, котрі зберігають свої прикмети й силу [13, с. 122–

123]. Однак, суперечки не вщухали. Рятуючись від переслідування ортодоксальної церкви, несторіани та монофізити емігрували на Схід, в тому числі і до Перської держави.

Повернення візантійської влади супроводжувалось насильницьким насадженням ортодоксального “халкідонського християнства” Це, безумовно, мало лише негативні наслідки, полегшивши майбутнє арабське завоювання.

Християни Персії досить спокійно змінили персько-зороастрійську владу на владу арабо-мусульманську. Вони змогли прекрасно пристосуватися до нових умов. За висловом одного з несторіанських патріархів, араби “...не гонять християнську віру, але скоріше підтримують її, вшановують наших священників...і дають пожертви на храми та монастирі” [15, с. 339]. Коли столиця халіфату перемістилася в Багдад, тільки несторіанський патріарх отримав дозвіл теж перенести туди кафедру. Отже, можна зазначити, що тут несторіани користувалися найбільшим покровительством ісламської влади у порівнянні з іншими християнами.

Аравія. Здавня цю територію заселяли семітські племена, предки теперішніх арабів. Частина їх вела осілий спосіб життя в оазах і містах, займаючись ремеслами, землеробством й торгівлею, частина кочувала в степах і пустелях, розводячи верблюдів, коней, овець і кіз.

Погляди арабів того часу мусульмани називають “аль-джахілія” (стан невідомості). Вірування арабів були сумішшю елементів фетишизму й тотемізму, поклоніння силам природи, особливо небесним світилам, і полідемонізму. Фетишизм виявлявся у шануванні каменів, особливо метеоритного походження, у поклонінні ідолам, що зображували богів і демонів. Рештки тотемізму залишилися в назвах тварин: лисиця, ведмідь, верблюд, собака, тигр. Демони уявлялися антропоморфними істотами обох статей, які давали потомство, попри те, що створені вони з вогню і повітря. Серед джинів одні не мали особливих відносин з певними групами людей, інші ж були покровителями племен і навіть родів. Фетишизм і полідемонізм зливалися в культ бетилів – споруд, назва яких означає “будинок бога” [4, с. 256–257].

Один з перетинів торговельних шляхів знаходився в Мекканській оазі, поблизу узбережжя Червоного моря. Тут жило плем'я курейшів, де утворився релігійний центр в святылиці Кааба. У невеликій кубічній кам'яній споруді стояв “чорний камінь” – аль-ходжар аль асвад (шматки лави або базальту метеоритного походження) та понад 300 ідолів, кожен із яких був об'єктом шанування для котрогось з племен та родів, котрі регулярно збиралися в Мецці для поклоніння йому. Божеством, утіленим у “чорному камені”, вважався Аллах. Це домусульманське й загалом давнє ім'я бога споріднене із загальносемітським Ел, Елаха. Можливо, так називався головний родовий або племінний бог. “Аллах” – це не власне ім'я, а слово, що означає “пан”, “господар” [4, с. 257; 5, с. 102–104].

Араби вже були знайомі з християнством, як і з юдаїзмом та зороастрійством. Серед арабів час від часу зустрічалися люди, що вели усамітнений спосіб життя, подалі від поселень. Про них говорили, що вони останні, хто дотримується заповідей Ібрахіма (бібл. Авраама) – праотця арабів та євреїв. Їх називали “ханіфи” – “благочестиві”; вони вірили в Єдиного Бога, але не приєднувалися ні до християн, ні до іудеїв, очікуючи появи останнього обіцяного Пророка [9, с. 26].

У часи апостолів християнство поширилося і в Аравії завдяки тісним стосункам між нею та Сирією. Пізніше тут утворюється римська провінція з головним містом Боцрою. Це сприяло утвердженню християнства. Останнє підтримувалося ще завдяки стосункам із Александрією (на східному березі Нілу жило в Єгипті немало арабів). Існують відомості, що в III ст. тут скликано собор, на якому був присутній один з найвидатніших християнських богословів – Оріген. Цей факт вказує на те, що християнство в Аравії поширилося рано [1, с. 268].

Що стосується поширення християнства на півдні Аравії, то про це є згадки у нікомедійського єпископа Євсевія. Однак до IV ст. більша частина населення залишалася язичницькою [1, с. 268].

Відомості щодо подальшого становища християнства у цій країні пов'язані із посольством римського імператора Констанція II (340–361 рр.). Посланником було обрано Феофіла Індійця, людину варварського походження. Вихований при дворі імператора, Феофіл засвоїв аріанство (ранньохристиянська ересь у IV–VI ст. н. е., яка стверджувала, що Христос створений Богом, і отже, по-перше, має початок свого буття і, по-друге, не є рівним йому. Дістала назву на ім'я його засновника – александрійського священника Арія). Нікомедійський єпископ Євсевій висвятив Феофіла у сан диякона. Близько 350 року на нього покладено дипломатичну місію – зав'язати мирні відносини з аравійською державою Хім'яр. Основною причиною для цього були політичні розрахунки: загострилися відносини Імперії з Персією і Констанцій хотів укріпити свій південний фланг. Відправлений на чолі посольства, із щедрими дарами, він повинен був, між іншим, отримати дозвіл будувати церкву на римські кошти. Як розповідав аріанський історик Філосторгій, Феофіл повернувшись до царя у християнство, і останній навіть вирішив побудувати на власні кошти три церкви: в містах Тафор (столиця), Аден та Ормух. Таким чином, в головних місцевостях Хім'яра з'явилися християнські церкви, і мандруючі римські купці мали можливість їх відвідувати. Далі Феофіл відвідав Ефіопію, де його прийняли з великою шанобою, і потім повернувся в межі римської імперії (Візантію) [3, с. 47–48].

Подальші століття в історії християнства характерні відділенням у ньому численних течій, що розходилися у питанні природи Спасителя і були вороже налаштовані одна до одної. Християни-несторіани піддавалися гонінням та покидали межі Імперії у середині V ст. Як вже зазначалось, їх прийняли у Персії як жертв Візантії, яку перси розглядали як свого головного ворога. Несторіани вели активну місіонерську роботу в районі Євфрату і північної частини Перської затоки, де мали успіх серед багатьох проживаючих там арабів. Навіть останній правитель арабської династії лахмідів Нуман III (580–605 рр.), який царював на північному сході Аравії, прийняв несторіанство. На заході Аравії інше арабське плем'я, гасаніди, теж прийняли християнство у середині VI ст., але приєдналися до монофізитів, котрих переслідували як православна церква, так і несторіани [9, с. 25].

Фактично і Перська, і Візантійська імперії підтримували своїх сателітів серед арабів–лахм і гасан – головним чином для того, щоб захистити свої відкриті південні кордони від бедуїнських наскоків. Лакмідів та гасанідів визнано союзниками великих держав десь між 300 і 500 роками. Ці племена були не тільки буферами для своїх “господарів”, але й між собою постійно воювали у безкінечній “пустельній” війні.

Певну роль християнство відіграло і після виникнення та поширення ісламу.

Життя самого Мухаммеда – пошуки “духовного усамітнення” в печерах або в пустелях – було чужим арабському політеїзму. Вірогідно, що Мухаммед знаходився під впливом від зустрічей із ченцями-християнами або від розповідей про їхні молитви та медитації, які він чув під час своїх мандрівок. Двоюридний брат Хадіджи (дружини Мухаммеда) був християнином. Крім того, до арабських міст донісся відгук ортодоксальної або сектантської проповіді християнства [14, с. 62].

Щоправда, на момент виникнення ісламу християни були нечисленними в Аравії, але мали відносно значні громади в багатьох містах Південної Аравії, зокрема Наджрані. Коран зберіг пам'ять про переслідування їх абіссінськими завойовниками. Місто Наджран було підкорене в епоху Мухаммеда, який в 632 р. уклав з християнами договір, що гарантував їм збереження майна і свободу культу в обмін на сплату данини. Цей договір, разом з йому подібними, ліг в основу статусу данників, який пізніше розроблено законниками. Християни, що жили на ісламських територіях, групувалися в общини, які об'єднували мова, література та вчення і на чолі яких стояв або патріарх, або католикос. Ці вожді, які обиралися єпископами, визнавалися та утримувалися халіфом або його представниками. Вони були не тільки релігійними лідерами, але і суддями, які виконували у своїх громадах у цілому ті ж функції, що й халіфи, які також в певних випадках несли фінансову відповідальність. Саме з їхньою допомогою халіф домагався дотримання статусу, властивого данникам [12, с. 532].

Таким чином, протягом перших століть нової ери християнство досить міцно утверджується в регіоні й глибоко проникає в деякі племенні об'єднання, в основному по периметру Аравійської пустелі. Однак виникнення і розвиток Ісламської держави поставило християнські громади в нові умови існування. Поширення релігії пророка Мухаммеда змінило статус християнства. Воно стало терпимою релігією меншості.

Список використаних джерел

1. *Болотов В. В.* Собрание церковно-исторических трудов: В 8 т. Т. 3. Лекции по истории древней церкви / В. В. Болотов. – М.: Мартис, 2001. – X, 534 с.
2. *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и великая степь / Л. Н. Гумилев. – М.: Товарищество Клышников, Комаров и К, 1992. – 512 с.
3. *Иванов С. А.* Византийское миссионерство: Можно ли сделать из “варвара” христианина? / С. А. Иванов. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 376 с.
4. *Ісіченко І., архієпископ.* Загальна церковна історія / Ігор Ісіченко – Х.: Акта, 2001. – 608 с.
5. *Климович Л. И.* Книга о Коране, его происхождении и мифологии / Л. И. Климович. – М.: Политиздат, 1986. – 270 с.
6. *Легеев М.* Распространение христианства в Персии в I–VII веках [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.spbda.ru/news/a-436.html>
7. *Мейендорф И.* История церкви и восточно-христианская мистика / Иоанн Мейендорф; пер. с англ. Л. А. Успенской, Н. Б. Артомоновой. – М.: Институт ДИ-ДИК, 2000. – 576 с.
8. *Пигулевская Н. В.* Византия и Иран на рубеже VI и VII веков / Н. В. Пигулевская. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 290 с.
9. *Рахман Х. У.* Краткая история ислама / Рахман Х. У.; пер. с англ. Д. З. Хайретдинова. – М.: УММАН, 2003. – 409 с.
10. *Селезнев Н. Н.* Ассирийская Церковь Востока: Исторический очерк. – М.: Ассирийская Церковь Востока, 2001. – 101 с.
11. *Сорокин П. А.* Главные тенденции нашего времени / П. А. Сорокин. – М.: Логос, 1997. – 512 с.
12. *Сурдель Д., Сурдель Ж.* Цивилизация классического ислама / Сурдель Доминик, Сурдель Жанин; пер. с фр. В. Бабинцева. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006. – 544 с.
13. *Таевский Д. А.* Христианские ереси и секты I–XXI веков. Словарь / Д. А. Таевский. – М.: Intrada, 2003. – 320 с.
14. *Элиаде М.* История веры и религиозных идей: В 3 т. / Мирча Элиаде; пер. с фр. Н. Б. Абалковой, С. Г. Балашовой, А. Д. Давыдовой, Н. Н. Кулаковой, А. А. Старостиной. – М.: Критерий, 2002. – Т. 3. От Магомета до Реформации. – 352 с.
15. *Moffet S.* A History Of Christianity in Asia. Vol.I. Beginnings to 1500 / Moffet S. – San Francisco: Harper San Francisco, 1992. – 448 p.

Вадим Ореховский

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ХРИСТИАНСТВА В ПЕРСИИ И НА АРАВИЙСКОМ ПОЛУОСТРОВЕ (I–VII ВВ. Н. Э.)

В статье освещаются проблемы распространения христианства среди населения Персии и жителей Аравии, а также характер взаимоотношений новой религии с местными верованиями.

Ключевые слова: Персия, Аравия, христианство, манихейство, несторианство, монофизитство, ислам.

Vadym Orehovskiy

DISTRIBUTION OF CHRISTIANITY IN PERSIA AND ON ARABIAN TO PENINSULA (I–VII CENTURY)

In the article the problems of distribution of christianity are illuminated among the population of Persia and habitants of Arabia, and also character of mutual relations of new religion with local beliefs.

Key words: Persia, Arabia, christianity, manicheistvo, nestorianstvo, monophysious, islam.

УДК 94 (438)

Ярослав Секо

РЕЛІГІЙНЕ ПИТАННЯ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇНАХ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті проаналізовано особливості відносин між державною і церковною владою у слов'янських країнах міжвоєнного періоду.

Ключові слова: секуляризація, православна церква, католицька церква, модернізм, релігія.

Кінець XIX – початок XX ст. для слов'янських народів характеризувався викликами модерної культури. Одним із них стало переосмислення місця й ролі релігії, ставлення до віри, та Церкви як соціального інституту. З огляду на ці зміни, Ж.-П. Віллем осмислює модерність як “досягнуту секуляризацію”. Така модерність є силою, що десакралізує, деклерикалізує та знищує культуру, зводячи нанівець тотожності. Десакралізація здійснюється в процесі “розчаклування” світу, раціоналізації діяльності та пізнання. Деклерикалізація відбувається в процесі емансипації індивідів від влади релігійних інституцій та їхніх представників. Культура здійснюється в процесі розпаду численних культур, які структурували колективні тотожності та визначали світи сенсу, в яких упізнавали себе індивіди [1, с. 188].

Секуляризація розпочалася в слов'янському світі з незначним хронологічним запізненням. Однак, вона була неминучою з огляду на позиціонування слов'янських народів у цивілізаційних межах Європи, та розгляду Заходу в якості мірила власної ідентичності. Осмислюючи себе в категоріях Європи, або не-Європи, інтегруючись в суспільно-культурні процеси Західної Європи, слов'янський світ так чи інакше мав дати адекватну відповідь на ці виклики.

Якщо світські налаштовані еліти вбачали в цих змінах ознаку прогресу, то духовенство зайняло протилежну позицію. Так, сербський митрополит Николай (Велімірович), вказував на наслідок занепаду віри у європейських народів: “Якщо говорити про реальний прогрес, то сьгоднішню Європу можна вважати пустою землею. За [роковою] схожістю з іншими народами із часів давніх, які відособившись від своїх релігій, зробилися безплідними до нової творчості і зникли з історичної сцени, Європа нині стоїть на самій кромці власної загибелі. Матеріальним прогресом світ здатен тільки спокуситися. Але повністю зрозуміло, що в історії [людства] ні одна цивілізація не загинула від нестачі хліба; всі [вони вмирили] від духовного голоду” [2, с. 251].

Секуляризація стала ознакою часу, і, навіть, “секулярною добою” в інтерпретації канадського філософа Ч. Тейлора. Учений розрізняє три розуміння секуляризації. По-перше, це відокремлення церкви від держави; по-друге, занепад релігійних переконань і практик; по-третє, зміна становища віри в суспільстві. У останньому випадку, поворот до секулярності є, серед іншого, рухом від суспільства, де віра в бога була незаперечною і не піддавалася жодному сумніву, до такого де віру розуміють як певний варіант вибору поряд з іншими [3, с. 13]. Запропоновані розуміння є не лише аналітичними категоріями, але й відображають різні рівні, і, навіть, етапи секуляризації.

У досліджуваній період домінуючим було перше розуміння. Саме навколо проблеми відділення Церкви від держави відбувалися численні процеси релігійного життя. Однак, на початку звернемося до офіційної статистики (таблиці 1 і 2), яка вказує на поширеність релігії в регіоні.

Таблиця 1.

Населення слов'янських країн за релігійною ознакою 1920–1921 рр.

Конфесія	Польща	Чехословаччина	Королівство СХС	Болгарія	всього
римо-католики	17 365 350 (63,8 %)	10 384 833 (76,69 %)	4 708 657 (39,29 %)	34 072 (0,72 %)	32 492 912 (56,4 %)
православні	2 846 855 (10,5 %)	73 097 (0,54%)	5 593 057 (46,67 %)	4 061 829 (83,4 %)	12 574 838 (21,8 %)
протестанти	1 014 632 (3,8 %)	756 451 (5,55 %)	229 517 (1,91 %)	5 617 (0,1 %)	2 006 217 (3,5 %)
євреї	?	354 342 (2,6 %)	64 746 (0,54 %)	43 232 (0,9 %)	462 320 (0,8 %)
мусульмани	-	-	1 345 271 (11,2 %)	690 734 (14,3 %)	2 036 005 (3,5 %)
уніати	3 031 059 (11,2 %)	535 543 (3,93 %)	40 338 (0,34 %)	-	3 606 940 (6,3 %)
інші та невідомі	2 918 821 (10,7 %)	1 508 906 (11,09 %)	3 325 (0,03 %)	11 487 (0,2 %)	4 442 539 (7,7 %)
всього	27 176 717 (100%)	13 613 172 (100 %)	11 984 911 (100 %)	4 846 971 (100 %)	57 621 771 (100 %)

Таблиця 2.

Населення слов'янських країн за релігійною ознакою 1930–1934 рр.

Конфесія	Польща	Чехословаччина	Королівство СХС	Болгарія	всього
римо-католики	20 670 100 (64,8 %)	10 831 696 (73,54 %)	5 217 847 (37,45 %)	45 704 (0,8 %)	36 765 347 (55,3 %)
православні	3 762 500 (11,8 %)	145 598 (0,99 %)	6 785 501 (48,70 %)	5 128 890 (84,4 %)	15 822 489 (23,8 %)
протестанти	980 600 (3,1 %)	831 781 (5,65 %)	55 890 (0,4 %)	8 371 (0,1 %)	1 876 642 (2,8 %)
євреї	?	356 830 (2,42 %)	68 405 (0,49 %)	48 398 (0,8 %)	473 633 (0,7 %)
мусульмани	-	-	1 561 166 (11,2 %)	821 298 (13,5 %)	2 382 464 (3,6 %)
уніати	3 336 200 (10,4 %)	585 041 (3,97 %)	44 671 (0,32 %)	-	3 965 912 (6 %)
інші та невідомі	3 166 400 (9,9 %)	1 978 590 (13,43 %)	25 279 (0,18 %)	25 278 (0,4 %)	5 195 547 (7,8 %)
всього	31 915 779 (100%)	14 729 536 (100 %)	13 934 038 (100 %)	6 077 939 (100 %)	66 482 034 (100 %)

[4, с. 52, 116, 250, 399].

Як бачимо, “релігійних революцій” у регіоні не відбулося. Так само як масової зневіри чи активного прозелітизму. Коливання цифр визначалося демографією більше, ніж будь-яким іншим чинником. Країни демонстрували високі показники релігійності. Традиційні конфесії зберігали вплив – Католицька церква у Польщі, Чехословаччині, та серед хорватів, Православні церкви – у Сербії, Чорногорії і Болгарії.

У абсолютних величинах маємо: у 1920–1921 рр. з 73 952 614 осіб, що проживали в регіоні, римо-католиків нараховувалося 32 492 912 осіб, православних – 12 574 838, уніатів – 3 606 940, мусульман – 2 036 005, протестантів – 1 826 217. Представники інших конфесій значно поступалися. Окремо відзначимо, що в Польщі поширеним був юдаїзм, не

відображений в таблицях. Виходячи з того, що євреїв у Польщі проживало трохи більше аніж два мільйони, то чисельність прихильників юдаїзму в регіоні було близько 2,5 млн (4 % від загальної кількості населення).

Найбільш “секуляризованою” можна назвати Чехословаччину, де число людей поза конфесією зросло впродовж 1921–1930 рр. з 724 507 до 854 638 осіб, що складало 5,8 % від загальної кількості. Релігійний скептицизм був особливо характерний для жителів великих міст, освічених людей, студентів (кількість католиків серед студентів Карлового університету впало з 89,6 % у 1918 до 46,7 % у 1925 р.) [5].

Складніші підрахунки по Росії (СРСР). Напередодні революції 1917 р., в Російській імперії було близько 115–125 млн віруючих (70 % населення), 54 тис. (без урахування військових) церков, понад 23,5 тис. каплиць і молитовних будинків, понад 112 тис. духовенства, 130 архієреїв, 1025 монастирів (без скитів), де проживало близько 30 тис. монахів, 187 духовних училищ, 57 семінарій і 4 академії [6, с. 56].

Згідно перепису 1937 р., респонденти віком від 16 років визначити своє відношення до релігії, а потім віруючі – називали віросповідання. Враховуючи об’єктивні складності для правдивої відповіді, 80 % відповіли на питання про релігію. Лише 1 млн. (переважно старообрядці і протестанти) відмовився. Результати серед тих, хто висловив своє відношення до релігії показали перевагу віруючих над невіруючими – 55,3 млн (56,7 %) проти 42,2 млн (43,3 %). Прогнозовано кількість віруючих жінок була більшою – 64 % проти 36 %.

Віруючі визначили 9 великих віросповідань поширених на території СРСР. Найпоширеніше – християнство (майже 80 % усіх віруючих), з них три чверті – православні. Кількість католиків і лютеран зменшилася через відхід від Росії західних територій. Значну групу склали мусульмани, менше було буддистів, шаманістів тощо [7].

Оперуючи наведеними цифрами, коректніше говорити про релігійну ідентичність, аніж віру чи церковність. Секуляризація проходила не по цифрах, а – душам. Кількість практикуючих християн, особливо серед молоді, зменшувалася. Через це, велика заклопотаність з боку церков християнським вихованням молоді та її катехізацією. З іншого боку, більшовицька влада, борючись з релігією, основні надії покладала на атеїстичне виховання молоді.

Головною причиною ослаблення довіри людей до церкви стала неспроможність останньої адекватно відповісти на виклики породжені розвитком раціоналізму. Виключно інструментальне розділення розуму і віри породжувало європейський секуляризм. Їх протиставлення стало передумовою появи абсолютно нераціональних (з сучасного погляду) утопічних уявлень про можливість побудови нового справедливого суспільства. Царству Божому було протиставлене “місто сонця”.

Але це – вершина айсберга. Церква почала програвати світській інтелігенції в сфері своєї найбільшої компетентності – освіті. Якщо викликам Реформації було протиставлено потужну освітню систему на чолі з університетами, то викликам секуляризації контраргументів не знайшли. У століття коли освіченість ставала не лише ознакою цивілізованості, а потребою людини, церкви відчували величезну потребу в компетентних служителях, здатних дискутувати мовою своїх опонентів.

Свідчення церковних діячів дозволяють осмислити перевагу світської інтелігенції над духовенством. Болгарський екзарх Йосиф I відзначав у щоденнику: “вищі ієрархи слабкі, без строгої дисципліни, без самовіддачі”, на їх “однотунність і щирість неможливо розраховувати”; а “нижче духовенство є надто неосвіченим, непрофесійним, не впливовим і недисциплінованим, щоб мати більший вплив на народ, аніж інтелігенція” [8, с. 235]. На схожому рівні знаходилися віруючі. За свідченням сучасника, “віруючі не розуміють літургії. Вони з’являються ненадовго під час служби, кланяються, палять куплену біля дверей свічку і йдуть” [8, с. 236]. Згадуються глибокі слова російського письменника Н. Лескова, щодо його країни: “Русь была крещена, но не просвещена”.

Водночас, даними статистики не потрібно легковажити. Загальновідома консервативність народних мас. Віра, хай навіть на рівні обрядовості, зберігала свої позиції.

Секуляризація йшла від влади та світської інтелігенції, роль якої стрімко зростає у період “національного відродження”. І це закономірно з огляду на логіку поширення християнства в світі. Свого часу позиція світських правителів сприяла зближенню держави і церкви. Міланський едикт 313 р. був кроком з боку держави, а кожен слов'янський народ власну християнську традицію пов'язував із рівноапостольними і благовірними князями – Володимиром, Борисом, Ростиславом, Савою, Вацлавом, Войцехом. Їх вільний вибір, зумовлений не лише політично-кон'юнктурними, але й духовними шуканнями, поклав християнську традицію в основу державотворення. Аналогічно, відмова світських правителів від християнства вплинула на секуляризацію.

Післявоєнні реалії у слов'янських країнах характеризувалися приходом до влади світськи налаштованих еліт. Виховані на ідеалах Просвітництва і Великої французької революції, вони виступали за зміну відносин між державою і Церквою на умовах світської держави. Типовими можна вважати погляди Т. Масарика. Чехословацький президент позиціонував себе віруючою людиною і відкидав атеїзм. Він “особисто і глибоко пережив католицизм, пізніше пізнав протестантизм, і, по можливості, вникав у православ'я, особливо російське” [9, с. 233]. Однак, його віра була не церковною, а набором тез із катехизису “освіченого” інтелігента. Т. Масарик – ісусіанець, що вірив у Ісуса як вчителя побожності, але відкидав його божественність.

У роботах на зламі століть, Т. Масарик закликав до розриву з Римом та “подолання Риму в собі”. Рим відкидався як перешкода реалізації змісту чеської історії – бути провідником духовного оновлення і прогресу людства засобами гуманізму і демократії. Не закликаючи до прямого виходу з Католицької церкви, Т. Масарик окреслював новий шлях розвитку релігійного життя чеського народу – відмову від будь-якої форми офіційної церковності [5].

Відносини між державою і Церквою ним розглядалися як “повільний відхід від церкви” [9, с. 244]. Чехословацький президент підкреслював історичну обумовленість переходу до секулярного суспільства: “Цей культурний процес церквам недостатньо зрозумілий, вони не можуть з ним примиритися і докладають зусиль, щоб зберегти свою втрачену владу. Якби вони зрозуміли пристосуватися до нових обставин, то знайшли б для себе іншу та вищу функцію: функцію суто духовну і суто релігійну. Що більше світським стане світовий порядок, то більше церкви могли і мали б присвячувати себе чистій і незаплямованій релігії – релігії Ісусовій” [9, с. 245].

Подібні уявлення юридично закріплювалися новим законодавством слов'янських країн. За ліберальною риторикою про рівноправність і свободу, приховувалися реальні кроки по формуванню нової моделі відносин. Перші кроки в напрямку світської держави в Росії були зроблені Тимчасовим урядом. 14 липня 1917 р. постанова “Про свободу совісті” узаконила “позавіроісповідний стан” держави. Було створено Міністерство сповідань. Оцінюючи зміни, дослідники підкреслюють, що Тимчасовий уряд більше влаштувало не “відділення”, а “віддалення” Церкви від держави, тобто формування “системи взаємної незалежності соборної Церкви і правової держави при їх моральній і культурній співпраці” [10, с. 453].

У більшовицькій Росії основні принципи взаємовідносин між Церквою і державою були окреслені Декретом РНК “Про свободу совісті, церковні і релігійні товариства” від 20 січня (2 лютого) 1918 р. Його перша стаття констатувала: “Церква відділяється від держави” [11, с. 373]. Наступні положення проголошували свободу віросповідання приватною справою, усували дискримінацію за релігійною належністю. Релігійні обряди, клятви усувалися з державної практики, а церква – зі школи і ведення громадянських актів. Релігійне переставало бути складовою освіти і могло вивчатися лише приватно. Церква позбавлялася права юридичної особи, права володіння власністю, збирати пожертви. Її майно оголошувалося “народним багатством” [11 с. 374]. За сухою мовою офіційного документу читалося намагання влади нанести потужний удар по РПЦ. На думку російського дослідника Д. Поспеловського, “в очах радянської держави Церква як організація через цей декрет призупиняла свою легальну діяльність” [12, с. 323].

Конституції інших слов'янських країн декларували рівність релігій. Для прикладу, в чехословацькій конституції вказувалося, що “всі громадяни Чехословацької Республіки рівні перед законом і користуються однаковими громадянськими і політичними правами без розрізнення раси, мови чи релігії” [13, с. 25]. У Конституції Королівства СХС: “свобода релігії і совісті забезпечуються. Допущенні віросповідання рівні перед законом і можуть публічно здійснювати свої богослужіння” [14, с. 29].

Водночас, у ст. 114 польської конституції 1921 р. обумовлювався особливий статус католицької церкви: “Римо-католицьке віросповідання, є релігією переважної більшості народу, займає в державі провідне становище серед рівноправних віросповідань. Римо-католицька церква керується своїми законами...” [15, с. 16].

Цікава ситуація склалася в Болгарії. У Тирновській конституції 1879 р. обумовлювався особливий статус віросповідання: “Панівна в Болгарському князівстві віра є християнська, православна, східного сповідання” [16, с. 90]. Однак, сама Болгарська православна церква визнавалася автономною. Таким чином, відносини між Церквою і державою вибудовувалися в межах дуалістичного поділу влади [8, с. 231]. У 1880 р. діяч Ліберальної партії Д. Цанков опублікував “Тимчасові правила духовного управління християн, мусульман і євреїв”, у якому обмежувався вплив церкви на просвітительство, сімейно-шлюбні відносини тощо. Наступні Екзархійські устави 1883 і 1895 р. увібрали в себе ці положення, що засвідчувало початок контролю держави над церквою [8, с. 231].

Відносини між державою і церквою в кожній країні мали специфіку. Найрадикальнішу модель відносин спостерігаємо у Росії, де влада відкрито оголосила про атеїзм. З роками він позбувся романтичного флеру, перетворившись на “войовничий атеїзм”. Отож, світське суспільство будувалося на принципах повного відкидання релігії як “опію для народу” і церкви як “контрреволюційної організації”.

Витоки конфлікту між більшовиками і Церквою радянська історіографія повністю поклала на опонента, звинувачуючи патріарха Тихона і церковнослужителів у контрреволюційній діяльності. У сучасній історіографії, натомість підкреслюється аполітичність і громадянська лояльність вищої церковної влади по відношенню до радянської держави. На думку російського історика А. Кашеварова, “підозри і звинувачення, висловлені представниками Радянської держави на адресу органів вищої церковної влади, що знаходилися в Москві, в їх крайній політизованості і навіть контрреволюційності, не мали серйозних підстав. Діяльність ВЦУ (Вище церковне управління – Я. С.)” була присвячена налагодженню канонічно правильного... церковного життя, наскільки це було можливо в тих умовах, а зовсім не “використанню церкви в цілях контрреволюції і збройного скинення Радянської влади”, як це намагалися представити офіційна пропаганда і обновленці” [17, с. 64].

На думку М. Шкаровського, головна доля відповідальності за погіршення відносин із патріархією лежала на РНК. Його діяльність спиралася на дві передумови: світоглядній несумісності вчення марксизму з релігійною вірою; і відношенням до Церкви як союзника царизму, а після скинення самодержавства – експлуататорського ладу. Тому до співпраці релігійні організації не закликали, їх почали посилено витіснити з політичного, економічного, культурного життя країни [18, с. 351].

Роздумуючи над причинами гострого конфлікту між радянською державою і Церквою, варто брати до уваги наступне. По-перше, більшовики були не просто атеїстами, але – послідовними богоборцями. Цілісно це простежується в поведінці В. Леніна. На думку російського філософа В. Аксючіца, він “не міг згадувати про релігію без прокльонів, бо був одержимий потребою патологічної хули всього божественного: релігія у нього не інакше як “попівщина”, “загравання з боженюкою”, “сама мерзена з речей”, “мрецьтво”, бо “всяка релігійна ідея про всякого боженюку, всіляке кокетництво з боженюкою є невимовна мерзота... найнебезпечніша мерзота, сама мерзотна зараза”. У підході до різних історичних явищ Ленін хизувався тим, що розкривав у всьому відносність і боровся з усякими уявленнями про абсолютне. У цьому був стрижень його боротьби з духовністю. Але коли

справа доходила до релігії, Ленін відступав навіть від “неупередженої” марксистської методології і впадав у шаленство і біснування. За цим криється відчуття релігійної реальності як абсолютного ворога. Тут терпіння Леніна не вистачало навіть на те, щоб хоча б для виду представити релігію як щось історично обумовлене і минуще” [19].

Другий момент полягав у специфіці російського комунізму, який попри раціональну форму був “секулярною релігією”. Цікаві міркування щодо цього знаходимо в французького соціолога Р. Арона. Комунізм розвинувся з економічного й політичного вчення у добу послаблення духовного життя і влади церков. Запали, які за інших часів могли б виразити себе у властиво релігійних віруваннях, взяли за мету політичну діяльність [20, с. 222]. Як наслідок, “атеїсти з радістю вороже налаштовані до релігійного життя, ліві інтелектуали захотіли поширити невіру, як місіонери поширюють вірування, будучи певними, що вони визволяють людей, убиваючи богів і руйнуючи вівтарі. Інші були стурбовані непоправним відхиленням від християнства й вигадували догми, сприйнятливі для розуму, здатні відновити духовну єдність. Більшовизм має стосунок до цих обох намірів: бойовий запал безбожництва пожвавлює його; він виробив певну ортодоксію, що відверто відповідає вченню науки. В Росії це інтелектуали, які узгоджують найвищу інвеституру. Комунізм – перша релігія інтелектуалів, які домоглися успіху” [20, с. 231].

Специфіка російської ситуації полягала у потужному зіткненні секуляризму з періодом якісних змін у православній Церкві. Закінчилася синодальна епоха, з одержавленням церкви та перетворенням її на частину державного апарату. У 1917 р. відкрився Помісний собор і вперше з 1700 р. обрано патріарха. Аналіз документів роботи собору дозволяє говорити про можливі якісні зміни в самоусвідомленні Церквою своєї ролі в нових умовах.

Із кінця XIX ст. активізувалася російська богословська думка у творчості В. Соловйова, Н. Бердяєва, В. Розанова, І. Ільїна. Зацікавленість “земними” проблемами Церкви знаходимо у творчості священників П. Флоренського і С. Булгакова. Російська культура, що оберталася навколо Ф. Достоєвського і Л. Толстого – не що інше як полеміка навколо релігійних проблем. Піднесення російської музики, образотворчого мистецтва, архітектури важко осмислити без зв'язку з православною традицією.

Феноменом духовного подвигу на фоні зростаючої релігійної індиферентності суспільства став розквіт у XIX ст. чернечого життя в Оптиній пустині, а також служіння Феофана Затворника та Іоанна Кронштадського. Саме цим, попри очевидний занепад віри, моралі й церковності, пояснюється поява великої кількості новомучеників і сповідників, що є побічною ознакою прихованої духовності російського суспільства.

Зіткнення полярних сил відбувалося важко, і, навіть, ускладнювалося соціальними наслідками Першої світової війни та громадянською війною. Масштаб, тривалість і форми репресій вказують на послідовність боротьби більшовиків з Церквою. Відомі ленінські настанови 1 травня 1919 р. Ф. Дзержинському: “необхідно якнайшвидше покінчити з попами і релігією. Попів належить заарештовувати як контрреволюціонерів і саботажників, розстрілювати нещадно і повсюдно. І як можна більше. Церкви підлягають закриттю. Приміщення храмів опечатувати і перетворювати на склади” [21].

Оцінюючи особливості гоніння віруючих за радянського часу, дослідники церковної історії вказують на їх не типовість. Митрополит Калліст (Уер) писав: “Починаючи з 1917 р., православні та інші християни опинилися в ситуації, яка не мала прецедентів у попередній християнській історії. Римська імперія, хоча й переслідувала християн час від часу, аж ніяк не була атеїстичною державою, що прагнула придушення релігії як такої. Османські турки, хоча й не були християнами, все ж таки поклонялися єдиному Богу та... були досить толерантними до церкви. Але радянський комунізм мав однією з фундаментальних засад агресивний та войовничий атеїзм. Він не міг задовольнятися нейтральним розмежуванням церкви та держави, а намагався будь-якими засобами, прямо чи опосередковано, зламати організоване церковне життя та знищити будь-які релігійні вірування” [22, с. 149]. Відвертіше висловився прот. Ніколай Артьомов: “В Росії були створені безпрецедентні

відносини між богоборницькою державою і Церквою, а богоборництво поступово перетворилося в нове ідолопоклонство” [23, с. 9].

Дослідник Д. Поспеловський виділив кілька етапів розгортання означеного конфлікту. Перший, за висловом майбутнього керівника Союзу воєвничих безбожників Є. Ярославського, названо часом “бурі й натиску”. Упродовж червня 1918 – березня 1921 рр. загинуло не менше 28 архієреїв, 102 приходських священників, 154 диякони, 95 монахів і монахинь, і понад 12 тисяч мирян [12, с. 324]. Другий період припав на час НЕПу, коли антирелігійна політика будувалася за принципом “розділяй і володарюй”. Влада ініціювала обновленський розкол у церкві, і добилася її фактичного підпорядкування державі, вираженого в Декларації митрополита Сергія (Страгородського). Третій етап 1929–1939 рр. супроводжувався масовим закриттям церковних шкіл і репресіями. Закон від 8 квітня 1929 р. “Про релігійні об’єднання” і Постанова НКВС від 1 жовтня 1929 р. категорично забороняли Православній церкві й усім іншим релігійним організаціям будь-яку, навіть молитовну, діяльність поза церковними стінами [12, с. 357].

У сучасній історіографії конфлікт між більшовицькою владою і Православною Церквою розглядається переважно крізь призму діяльності патріарха Тихона (Белавіна). Радянська влада вбачала у ній контрреволюцію, що повністю відповідало її світоглядним установкам. Про упередженість такого підходу годі говорити. Російський дослідник В. Лобанов запропонував розрізнити “власне політичну діяльність”, яка зав’язана на проблемі влади, в тому числі відстоюванні вузькоцерковних інтересів, і “діяльність *патріотичну*”, яка відображала інтереси Росії і всього народу. Оцінюючи послання Патріарха, він схиляється до другого трактування [24, с. 59].

Відомі два документи з різкою критикою влади – патріарші послання з засудженням Брестського миру, та з приводу першої річниці приходу більшовиків до влади. Втім, трактувати їх як “контрреволюцію” вельми упереджено, адже за Брестський мир навіть однопартійці критикували В. Леніна, а друге послання замислювалося в якості приватного листа, не призначеного для публікації.

У цілому позиція патріарха була послідовною – невтручання в політичну боротьбу, відстоювання, і захист інтересів Церкви [24, с. 62]. М. Шкаровський, вважає, що стратегія патріарха полягала у “поєднанні визнання нової влади з відстоюванням самостійності Церкви, спираючись на проголошений принцип відділення її від держави” [18, с. 358]. Остаточна позиція аполітичності і громадянської лояльності РПЦ щодо радянської влади висловлена в патріаршому посланні 8 жовтня (25 вересня) 1919 р. Відкидаючи підозри влади щодо “прихованої контрреволюції”, патріарх писав: “встановлення тієї чи іншої форми правління не справ Церкви, а самого народу. Церква не зв’язує себе ні з якою формою правління, бо таке має лише відносне історичне значення” [25, с. 247].

Під час громадянської війни, більшовикам не вдалося ліквідувати Церкву. Наступні кампанії, що супроводжувалися терором – з осквернення мошей (1921) та вилучення церковних цінностей (1922), попри нанесений економічний удар по Церкві, не вирішили проблему в цілому. Пропозиція В. Леніна щодо проведення цих кампаній “с самої бешеної і беспощадної енергій”, вилилася у 66 публічних відкриттів мощів, націоналізацію до 1921 р. 722 монастирів [24, с. 88]. До листопада 1922 р. окрім 964 антикварних речей, було зібрано церковних цінностей на 4651 тис. золотих рублів, із яких більша частина пішла на “світову революцію” [18, с. 363].

Найбільшою проблемою Церкви став інспірований владою обновленський розкол. Аби не допустити його укорінення, патріарх вдався до тісніших контактів із більшовиками. В. Лобанов пише: “найважливішим завданням було *збереження церковної єдності*, заради чого Патріарх був готовий пожертвувати “чистотою” свого образу” [24, с. 131]. Його позиція полягала в необхідності отримання від держави гарантій існування церкви – її реєстрація в якості юридичної особи, та дозволі здійснювати своє служіння. Зі свого боку, влада поставила завданням схилити церковну ієрархію до співпраці. На думку історика Л. Регельсона, завдання влади полягало в тому, щоб Церква, в процесі знищення, не тільки

не закликала до опору з боку віруючих, але допомогла перевиховати народну масу в дусі відданості радянській владі й ідеалам комунізму [26].

Продовжуючи лінію пошуку компромісу, патріарх Тихон сформулював “заповіт”: “Не допускаючи жодних компромісів чи поступок у питаннях віри, в громадянському відношенні ми повинні бути щирими по відношенню до радянської влади” [27, с. 278]. Після його смерті, митрополит Сергій (Страгородський) намагався поставити РПЦ у правове поле держави, аби створити умови для мирного існування. У Декларації 1927 р. відзначалося, що повноті Церкви необхідно “не на словах, а на справах показати, що вірними громадянами радянського Союзу, лояльними до радянської влади, можуть бути не тільки байдужі до православ’я люди, не тільки зрадники йому, але й самі ревні прихильники його... Ми хочемо бути православними і водночас усвідомлювати Радянський Союз нашою громадянською Вітчизною, радощі й успіхи котрої – наші радощі й успіхи, а невдачі – наші невдачі” [28]

Навколо особи Заступника Патріаршого Місцєблюститєля і його рішення, досі не вщухають суперечки. Прихильники наполягають на продовженні митрополитом Сергієм лінії патріарха. Опоненти вказують, що “прийнята патр. Тихоном тактика аполітичності, нейтральності і незалежності Церкви в її внутрішньому управлінні, Декларацією митрополита Сергія була замінена тактикою відкритої підтримки радянської влади” [24, с. 290]. Виважєнішою здається оцінка М. Шкаровського: “Митрополит Сергій при всїй своїй далекоглядності і обережності помилився в розрахунках на те, що його поступки дозволять згорнути репресії священнослужитєлів. Однак в світлі подій наступного десятиліття, коли постало питання вже не про підкорення, а повне знищення Православ’я в країні, компромісна позиція Замісника Патріаршого Місцєблюститєля, що дозволяла хоча б частково зберегти Церкву, виглядає багато в чому виправданою” [30, с. 87].

Позиція митрополита Сергія мала значні наслідки для російського православ’я. По-перше, виникла церковна опозиція на чолі з митрополитами Кирилом (Смирновим) і Йосифом (Петрових). Шлях їхніх прихильників вів у катакомби, в котрих вони залишаються досі. 9 вересня 1927 р. Собор архієрєв РПЦ за кордоном розірвав відносини з Церквою в Росії. Повне канонічне спілкування між ними було відновлене у 2007 р.

Декларація 1927 р. не покращила становище Церкви. Навпаки, у 1929 р. почався новий наступ. 8 квітня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР прийняли закон “Про релігійні об’єднання”, яким все життя останніх повністю ставилося під контроль держави. У травні XIV Всеросійський з’їзд Рад змінив 4-у статтю Конституції РСФРР. Замість “свободи релігійної і антирелігійної пропаганди”, дозволялася лише “свобода релігійних сповідань і антирелігійної пропаганди”. У червні на II з’їзді Союзу войовничих безбожників прозвучали гасла – “боротьба з релігією є боротьбою за соціалізм”, говорилося про необхідність оголошення “безбожної п’ятирічки”.

З 1928 р. в СРСР тривала масова ліквідація приходських церков. Якщо в 1927 р. в Росії було зачинено 134 молитовні споруди, то в 1928 р. – 542, а в 1929 р. – 1000. Варто підкреслити, що гоніння на Церкву мали різну інтенсивність. Так, у 1930 р. паралельно з відступом у “колгоспній програмі”, тиск ослаб. Та з 1931 р. до початку 1934 р. тривала нова хвиля. Невелика пауза, і в 1935–1938 рр. – нове піднесення. Лише в 1937 р. закрито понад 8 тис. церков, ліквідовано 70 єпархій і вікаріатств, розстріляно майже 60 архієрєв. За підрахунками Комісії по реабілітації Московського Патріархату – 350 тис. репресованих за віру до 1941 р. [18, с. 370]. У 1939 р. закінчився період відкритого наступу на Церкву [18, с. 373]. Однак, її становище важким – закриті всі монастирі, а служби здійснювалися лише в 100 храмах. На волі залишалося лише 4 архієрєї [31].

У католицькому світі проблема відносин між державою і Церквою загострилася у 1870 р., після відмови папи Пій IX визнавати італійську державу, що позбавила його світської влади. Німецький “культуркампф”, боротьба Французької республіки від “березневих декретів” 1880 р. до відокремлення Церкви від держави законом 1905 р., стали взірцями наслідування слов’янськими політиками після світової війни. Суть секулярної політики полягала в ослабленні позицій Церкви – витіснення її з системи освіти, передачі її

функцій з реєстрації шлюбів державі, ліквідації орденів і монастирів, відмова від фінансової підтримки, а подекуди – право влади впливати на обрання священнослужителів.

Характерні риси такої політики простежуємо після виникнення чехословацької держави. Позаяк католицький єпископат до 1918 р. займав проавстрійську позицію, то нова влада зайняла щодо Церкви жорстку позицію. У пресі з'явилися чисельні статті з огульною критикою Римської Церкви, висміювалися реальні й вигадані пороки духовенства, активно підтримувалася ідея відділення Церкви від держави, конфіскації церковних маєтків, позбавлення церкви всіх прав і привілеїв. Розпочалися переслідування священників і єпископів. Празький архієпископ Павел Гуїн покинувши країну в 1918 р., відмовився повертатися, що лише посилювало неприязнь до єпископату.

Провідні політичні сили активізували антиклерикальні гасла. Так, депутат Т. Бартошек у 1919 р. виступив з пропозицією відділити Церкву від держави. Перший міністр шкіл і національної просвіти Г. Габрман, видав постанови про добровільне вивчення Закону Божого в школі. Втім, жодна названа ініціатива не була реалізована [32, с. 123]. Заклики опозиції “Геть від Риму!” або “Геть від Габсбургів”, сприяли виходу окремих священників і мирян від Католицької Церкви. На ускладнення відносин з Ватиканом вплинули офіційне святкування у 1925 р. спалення Я. Гуса, організаторами якого виступили президент Т. Масарик і прем'єр-міністр А. Швєгла, земельна реформа, яка передбачала конфіскацію церковних земель [32, с. 142].

Соціальною опорою Першої республіки стали так звані “прогресисти” – вчителі, службовці, бувші “легіонери”, що ототожнювали себе з новою державою. Багато з них вийшли з Католицької Церкви і не пристали до іншої. Але розвитку ці процеси не отримали. Католицька Церква залишилася найбільшою в країні. Варто підкреслити, що її активно підтримували народні партії Я. Шрамека та А. Глінки. Більше того, дискримінаційні підходи лише ускладнили ідентифікацію католиків із новою державою. Менша, радикальніша частина католицьких інтелектуалів розвинула міфологію католиків як переслідуваних носіїв істини у безбожній державі [5].

Загалом, на думку В. Буреги, у міжвоєнне двадцятиліття в ЧСР була здійснена спроба збудувати таку модель взаємовідносин держави і релігійних організацій, яка, з одного боку, передбачала світський характер держави і максимальне обмеження ролі церкви в суспільному житті, а з іншого, збереження основних елементів системи державно-церковних відносин, що склалися в Австро-Угорщині [27].

Якісні зміни у відносинах між католицькою церквою і світськими державами відбулися в роки понтифікату Пія XI (1922–1939). Відмова пап від світської влади завершила велику епоху в історії католицизму, й засвідчила прагнення Церкви стати моральним авторитетом суспільства. Римською курією було підписано 26 конкордатів, у тому числі з Польщею (1925), Чехословаччиною (1928), Югославією (1935), які сприяли стабілізації ролі Церкви в суспільстві.

Цікаві обставини сталися навколо підписання конкордату між Ватиканом і Югославією. Прем'єр-міністр М. Стоядинович цим сподівався покращити відносини з хорватами, і знизити національну напруженість у країні. Проте, Православна Церква на чолі з патріархом Варнавою (Росіч) зайняла жорстку позицію. Після ратифікацією Скупщиною документа, патріарх несподівано помер, що загострило ситуацію. Похорони вилилися в масову антиурядову демонстрацію, а всі міністри і депутати православного віросповідання, що голосували за конкордат, були відлучені від Церкви. Протистояння завершилося фактичною відміною конкордату, і витісненням Католицької Церкви на узбіччя суспільного життя [34].

Особливо помітні зміни в статусі католицької церкви відбулися в Польщі після підписання 10 лютого 1925 р. конкордату з Римом, та булли папи Пія XI “Vixdum Poloniae”. Конкордат регулював стосунки держави з Церквою, надаючи останній автономію і свободу дій. Уряд шанував ухвали конкордату, а суперечки з Апостольським Престолом і окремими єпископами не становили загрози. Як підсумок, у Другій республіці існувало 5 митрополій, 20 діоцезій, число єпископств зросло до 51, а священства – до 13 000 [35, с. 132].

Хоча католицька релігія не була державною, влада приймала участь у церковних урочистостях, а ієрархи – в державних заходах. Цікавим є співпадіння деяких патріотичних роковин із релігійними святами: 3 травня – день Конституції і Божої Матері – Королеви Польщі; 15 серпня – “диво на Віслі” і Успіння Богородиці тощо. Взагалі, у польському випадку маємо підстави стверджувати активну участь католицької церкви в процесах націє- і державотворення, що активізувалися після Першої світової війни.

За спостереженням лауреата Нобелівської премії з літератури Ч. Мілоша, після занепаду держави у XVIII ст., в польській національній традиції між поняттями “поляк” і “католик” було поставлено знак рівності, а релігія “перетворилася на інституцію, завдяки якій зберігалася національна своєрідність” [30, с. 101]. Результатом такого симбіозу стало перетворення релігії на “суспільну силу, консервативну й нонконформістську” [36, с. 101], а отже, сприяло її зміцненню.

Як зазначає Г. Дильонгова, завдяки добрим взаєминам з державою Церква змогла розвинути організаційну і пастирську діяльність [35, с. 133]. Держава пішла на зустріч Церкві у майнових питаннях, результатом чого стала політика “ревіндикації” – повернення майна першому власнику. Лише в перші роки державності, у православних було забрано близько 400 церков [37, с. 248]. Церква отримувала компенсації за одержавлені попередньою владою церковні землі. Парафіяльний клір отримував доходи від оплат за здійснювані треби. Церква зберегла право ведення метричних книг. Отож, цілком закономірним було високе місце духовенства в соціальній ієрархії.

Успіхом Церкви стала участь у державній освіті. Якщо раніше архієпископ Стаблевський боровся з Бісмарком, щоб уроки релігії велися польською мовою. То тепер держава зобов’язувалася ввести уроки релігії в школі. Викладання релігії в Другій Речі Посполитій охопило всіх дітей і молодь у загальних і середніх школах, та поширилося серед студентства. Сілезіанці і єзуїти мали власні школи, а францисканці – створили потужний видавничий центр під Варшавою. При жіночих монастирях існували лікарні, будинки для літніх людей, сирітські приюти тощо [38, с. 259].

Специфічно проходив процес розквіту церковного життя у Сербії і Болгарії. У обох випадках, православна церква активно підтримувала незалежницький рух, отож, сподівалася на державну підтримку. Втім, остання бачила в церкві лише консолідуючу функцію, і мало зважала на її пастирські потреби.

У 1918 р. відбувся Архієрейський синод за возз’єднання Сербської Церкви і відновлення сербського патріархату. 12 вересня 1920 р. у Сремських Карловцях відбулися святкування з приводу відновлення патріархату та обрання митрополита Димитрія (Павловича) на первосвятительську кафедру. Церква активно використовувала співпрацю з владою для зміцнення структури. Було створено 26 єпархій, засновано факультети православного богослів’я і школи. У 1929 р. вступив у дію закон про Сербську Православну Церкву [39, с. 123].

У Болгарії ситуація ускладнювалася неканонічністю місцевої православної церкви. У 1870 р. султанським фірманом вона оголошувалася автономним екзархатом і залишалася під юрисдикцією Константинопольського патріархату. Однак, невизнання автономії Фанаром, привело до оголошення болгарської церкви розкольницькою. У 1890-х рр. відносини між державою і Церквою ускладнилися, і характеризувалися тамтешніми істориками як “образливо зневажливі”. Політики та нижчі верстви населення вбачали в церкві соціальний інститут орієнтований лише на об’єднання народу. Жорсткість виступів проти грецького духовенства, зламала благоговійне відношення до духовенства і віри в цілому. Болгари отримали звичку не поважати грецьких владик. А коли прийшли “свої” – болгарські владика, не стали поважати і їх. Тому, на думку Р. Грішиної, отримавши довгоочікувану самостійність, церква на шляху до неї розтратила і свої внутрішні сили, і, певною мірою, масову опору для подальшого інтенсивного розвитку [8, с. 234].

Аналізуючи становище церкви у міжвоєнний період, дослідниця вказала на їх змінний характер. За урядування А. Стамболійського у БПЦ було відібрано частину монастирських

земель. Та за правління А. Цанкова, представники Синоду були включені до складу Вищої учбової ради, а священники – у шкільні настоятельства на місцях. Церква допускалася до виховання молоді. Зокрема, вводився спеціальний день християнізації молодого покоління з відвідуванням учнями церков, релігійних зібрань і бесід, для отримання релігійної літератури [8, с. 237]. Наступний прем'єр-міністр – А. Ляпчев керував за принципом “з царем, Синодом і англійцями не сварюся ніколи”. Отож, не випадково організаційні позиції БПЦ зміцніли, що особливо помітно в діяльності софійського митрополита Стефана – натхненника церковно-патріотичної організації “Отець Паїсій”. Однак, залежність болгарської церкви від влади не сприяла її моральному авторитету, породжувала невдоволення віруючих.

Зіткнення секуляризації і церковної традиції породили цікаві феномени вираження релігійної ідентичності – появу клерикальних партій і модернізм. Найповніше їх роль проявилася в католицькому світі. Релігійність, яка в той час проголошувалася католицькою церквою і сприймалася народом, характеризувалася “амальгамацією релігії із світською політикою” [40, с. 188]. Впливовими у міжвоєнний період були так звані людовські партії – чехословацька народна партія, глінківська словацька народна партія, словенська народна партія, польський Християнсько-демократичний союз. Вони об'єднували представників різних класів і соціальних груп, прихильних до католицизму, з опорою на середні прошарки села і частково міста. Чисельне сільське священство було радниками, довіреними і агітаторами партії. У силу особливостей соціальної структури своїх народів, ці партії неодмінно політизувалися. Найпоказовішим можна вважати досвід глінківської партії, яка в прагненні до словацької незалежності, еволюціонувала до співпраці з нацистською Німеччиною. Національні інтереси брали гору над християнськими чеснотами. Спроба розмовляти з владою посередністю її мови, з опорою на світське законодавство, переважно робили клерикальні партії заручниками ситуації. Ці партії часто виступали партнерами по коаліції різних політичних сил, а отже, асоціювалися з владою.

У протиборстві держави і Церкви важливе місце займають модерністські течії. Їх метою було оновлення католицизму та подолання згубних для церкви наслідків розриву між християнством і світською культурою [41, с. 120]. Засуджений папою Пієм X (1903–1914), модернізм набув поширення не лише серед католицьких, але й православних народів. Ідеї католицьких модерністів – активніше залучення мирян до управління церквою, зростання ролі нижчого духовенства на противагу єпископату, відміна celibату, питання економічного статусу Церкви, осучаснення меси та її відправа національними мовами, були тотожними гаслам російських обновленців, українських автокефалів чи болгарських прихильників реформ.

Надзвичайно потужним модернізм був у Чехословаччині, де користувався значною підтримкою влади. 7 листопада 1918 р. окремі представники католицького духовенства заявили про створення Об'єднання чехословацького католицького духовенства. Вони закликали до створення в ЧСР католицького патріархату, відділення Церкви від держави, відміни обов'язково celibату духовенства, здійснення богослужіння чеською мовою, демократизації церковного управління, реформування богословських і духовних учбових закладів [33]. Розкол в організації сприяв виділенню радикального крила – “Огнісько”, а на його основі – Клубу реформаційних священників. Різка позиція Ватикану і пражського архієпископа Франтішека Кордача, привели до відлучення радикалів від Церкви у 1920 р.

Це спонукало “Чехословацьку Народну Церкву”, як почали називати себе її прихильники, шукати канонічного єднання з Сербською православною Церквою. У підсумку, частина вірних на чолі з єпископом Гораздом прийняли православ'я. Натомість інша частина, на чолі з Карелом Фарскі, продовжила свої пошуки. У 1922 р. він опублікував “Чехословацький катехизис”, в якому рішуче розійшовся з вченням церкви. Так, Бог іменувався “Живим Законом світу”, Ісус оголошувався “самим великим Пророком”, поряд з Мойсеєм, Сократом, Мухамедом, Буддою, Конфуцієм. Чехословацькими національними

пророками оголошувалися Кирило і Мефодій, Ян Гус, Ян Амос Коменський тощо. Як усе це схоже з “ісусіанством” Т. Масарика!

На початку 1925 р. К. Фарські був рукопокладений у єпископа, і проголошений патріархом Чехословацької церкви. Тим самим виникла ще одна конфесія, яку не безпідставно критикували за лібералізм, і домінування не релігійних, а національно-політичних лозунгів. Попри це, нова конфесія чисельно зростала, з 525 тис. у 1921 р до 946 тис. у 1950 р. [33].

У конфлікті між державою і Церквою, модерністи переважно виступали союзником світської держави. Остання активно використовувала духовенство у власних цілях. Л. Троцький у листі Політбюро 14 травня 1922 р. писав: “Зараз ми, зрозуміло, повністю і цілком зацікавлені в тому, щоб підтримати змінюючуся церковну групу проти монархічної, ні на йоту, зрозуміло, не відступаючи від нашого державного принципу про відокремлення церкви від держави, а тим більше від нашого філософськи-матеріалістичного ставлення до релігії” [42].

Того ж місяця під контролем керівника 6-го відділення секретно-оперативного відділу ГПУ Є. Тучкова була створена церковно-політична організація “Жива Церква” на чолі із забороненими в служінні архієреями Антоніном (Грановським) і Євдокимом (Мещерським). Використовуючи арешт патріарха Тихона та його ізоляцію в Донському монастирі, керівники обновленства намагалися захопити управління Церквою. Наприкінці 1922 р. обновленці зайняли дві третини із 30 тис. діючих церков. “І Помісний Собор” у квітні – травні 1923 р. висловився за позбавлення патріарха Тихона влади і ліквідацію патріаршества. Також урівнювалися в правах одружені і неодружені єпископи, вводився григоріанський календар [18, с. 364].

Для кращого розуміння суті цієї “церкви”, достатньо ознайомитися з фрагментом резолюції “собору”: “Собор оголошує капіталізм смертним гріхом, а боротьбу з ним священною для християнина. У радянській владі Собор вбачає світового вождя в боротьбі за братство, рівність і мир народів. Собор клеймить міжнародну і вітчизняну контрреволюцію, засуджує її всім своїм релігійно-моральним авторитетом. Собор закликає кожного чесного християнина-громадянина Росії єдиним фронтом під керівництвом радянського уряду вийти на боротьбу з світовим злом, соціальною неправдою” [10, с. 810]. Активна діяльність патріарха Тихона не дозволила обновленцям закріпити позиції. Через кілька років їх рух розпався і зник.

Болгарські прихильники реформ, при підтримці держави, виступали за розширення ролі мирян, у тому числі жінок у церкві, удосконалення соборної системи управління Церквою. Біле духовенство висловлювало невдоволення ієрархією, а миряни прагнули обновити церковне життя згідно західних зразків. Це спровокувало у 1920 р. конфлікт між урядом і Священним Синодом. Перед ієрархами постала загроза арешту й заміни тимчасовою групою. Упродовж лютого 1921 р. – лютого 1922 р. засідав церковний собор, постанови якого не отримали розвитку через повалення режиму БЗНС [36, с. 100].

Попри локальні успіхи, модернізм не отримав поширення. Будучи ізольованим від церковного життя, навіть за підтримки держави, він не мав широких перспектив. Будучи породженням політизації церковного життя, він утрачав привабливість у міру повернення в звичайне русло.

Визначаючи в якості основної тенденції занепад релігійності, варто підкреслити, що мова в першу чергу йде про відмову від абсолютизації ролі традиційних церков у житті людей. Створюються передумови для появи простору світського суспільства, в якому питання віри – приватна справа. Протестантські країни здійснили легше в силу специфіки віровчення та історичної обумовленості реформації. Натомість у католицьких і православних країнах цей процес привів до гострого інституційного конфлікту між Церквами і державною владою. Відмовляючись від конфесійного маркування, світські еліти намагалися будувати нові ідентичності з акцентом на нації або класі.

Унікальною в історії виявилася боротьба більшовиків з церквою, короткострокові наслідки якої дозволили швидко приступити до побудови світського суспільства. Водночас процес секуляризації в південно- і західно-слов'янських країнах йшов повільніше. Це пояснювалося фактом участі традиційних Церков у боротьбі за державність, відсутністю сильної і авторитетної державної влади, яка потребувала додаткової підтримки з боку церков, та збереженням ролі традиційних структур типу задруги.

Відмова від абсолютизації ролі церкви у суспільстві сприяла відходу від неї людей індивідуальних, і ворожих. І дозволила посилити власне роль віруючих людей. Крім того соціальні катаклізми XIX ст. дозволили по-новому поглянути на роль Церкви, яка все більше почала займати нішу морального стержня суспільства.

Водночас, варто підкреслити, що зміни в характері церковно-державних відносин у міжвоєнний період були на початковій стадії. XX століття готувало новий наступ секуляризації, яка слідом за інституційними змінами проникала б, за класифікацією Ч. Тейлора, у суть релігійних переконань і практик, та становище віри в суспільстві.

Список використаних джерел

1. Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки XXI століття / Жан-Поль Віллем. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 331.
2. Велимирович Николай, свяtitель. Духовное возрождение Европы. / Николай Велимирович – М.: Паломник, 2006. – 448 с.
3. Тейлор Ч. Секулярна доба. Книга перша / Чарлз Тейлор. – К.: Дух і літера, 2013. – 664 с.
4. Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Джозеф Ротшильд. – К.: Мегатайп, 2001. – 496 с.
5. Бобраков-Тимошкін А. “Расстаться с Римом духовно и всерьез”. Путь Чешской католической церкви в “гетто”: от гусизма к коммунизму и гуманизму / Александр Бобраков-Тимошкін // Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2007/1/bo22-pr.html> 6. Бабкин М. Духовенство Русской православной церкви и свержение монархии (начало XX века – 1917 г.) / Михаил Бабкин. – М.: Государственная публичная историческая библиотека, 2007. – 532 с.
7. Жиромская В. Б. Религиозность народа в 1937 году (По материалам Всесоюзной переписи населения) / В. Жиромская. // Режим доступу: http://www.krotov.info/history/20/1930/1937_zher.htm
8. Гришина Р. Феномен Болгарской православной церкви (1870–1940 гг.) // Человек на Балканах: социокультурные изменения процесса модернизации на Балканах (середина XIX – середина XX в.): Сб. статей / Р. Гришина. – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 221–254.
9. Чапек К. Бесіди з Томашем Масариком / Карел Чапек. – Львів: Астролябія, 2010. – 464 с.
10. История России. XX век: 1894–1939. – М.: Астрель: АСТ, 2009. – 1023 с.
11. Декрет о свободе совести, церковных и религиозных обществах // Декреты Советской власти. – Т. I. – М., Гос. изд-во полиг. литературы, 1957. – С. 373–374.
12. Пospelовский Д. Тоталитаризм и вероисповедание. / Дмитрий Пospelовский. – М.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2003. – 655 с.
13. Из конституции Чехословацкой республики (29 февраля 1920 г.) // Хрестоматия по истории южных и западных славян. В трех томах. – Т. 3.: новейшая история. – Минск: Университетское, 1991. – С. 20–25.
14. Из конституции Королевства сербов, хорватов и словенцев (28 июня 1921 г.) // Хрестоматия по истории южных и западных славян. В трех томах. – Т. 3.: новейшая история. – Минск: Университетское, 1991. – С. 29–33.
15. Из конституции Польской республики (17 марта 1921 г.) // Хрестоматия по истории южных и западных славян. В трех томах. – Т. 3.: новейшая история. – Минск: Университетское, 1991. – С. 14–16.
16. Из болгарской (Тырновской) конституции 1879 г. // Хрестоматия по истории южных и западных славян. В трех томах. – Т. 2.: новая история. – Минск: Университетское, 1989. – С. 90–92.
17. Кашеваров А. Высшее Церковное Управление в 19118–1922 гг. / Анатолий Кашеваров. // История русской православной церкви в XX веке (1917–1933). – С. 15–69.
18. Шкаровский М. Русская православная церковь в XX столетии / Михаил Шкаровский // Православная Церковь в Восточной Европе. XX век / под ред. К. Шайо. – К.: Дух і літера, 2010. – С. 341–400.
19. Аксючиц Виктор. Богоборчество ленинизма // Режим доступу: <http://www.pravoslavie.ru/jurnal/71.htm>
20. Арон Р. Опій інтелектуалів / Реймон Арон. – К.: Юніверс, 2006. – 272 с.
21. Указание Ленина о необходимости ускорения уничтожения религии и как можно большего количества расстрелов священнослужителей // Режим доступу: <http://www.russia-talk.com/append.htm#ukaz>
22. Калліст (Уер), митрополит. Православная Церковь / Калліст Уер. – К.: Дух і літера, 2009. – 384 с.
23. Артёмов Н., протоиерей. Введение Краткий обзор основных вех и векторов рассматриваемого периода / Николай Артёмов // История Русской Православной Церкви в XX веке (1917–1933). Материалы конференции. – Мюнхен, издание Обители преп. Иова Почаевского, 2002. – С. 9–14.
24. Лобанов В. Патриарх Тихон и советская власть (1917–1925 гг.) / Вячеслав Лобанов. – М.: НП ИД “Русская панорама”, 2008. – 352 с.
25. Послание Патриарха Тихона о невмешательстве в политическую борьбу. 8 октября 1919 // Лобанов В. Патриарх Тихон и советская власть (1917–1925 гг.). – С. 247–248.
26. Регельсон Л. Трагедия русской церкви. 1917–1945 // Режим доступу: http://krotov.info/history/20/krasnov/regel_03.html
27. Послание Патриарха Тихона (“Предсмертное завещание”) // Лобанов В. Патриарх Тихон и советская власть (1917–1925 гг.). – С. 278–281.
28. Декларация митрополита Сергия (Страгородского) 1927 г. о признании им советской власти // Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/ortodox/Article/Dekl_Ser.php
29. Потапов В., протоиерей. Борьба Компартии против Церкви в 1920-е годы / Виктор Потапов // История Русской Православной Церкви в XX веке (1917–1933). Материалы конференции. – Мюнхен, издание Обители преп. Иова Почаевского, 2002. – С. 284–300.
30. Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. – М.: Крутицкое подворье, 1999. – 400 с.
31. Большевики и Русская Православная Церковь // Режим доступу: http://www.sotnia.ru/ch_sotnia/t2001/t9312.htm 32. Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. / отв. ред. В. Марьина. – Кн. 1. – М.: Наука, 2005. – 453 с.
33. Бурега В. В поисках наследия Яна Гуса: к 90-летию Чехословацкой Гуситской Церкви / Владимир Бурега // Режим доступу: <http://www.bogoslov.ru/en/text/556242.html>
34. Задохин А. Г., Низовский А. Ю. Пороховой погреб Европы. — М.: Вече, 2000. // Режим доступу: http://militera.lib.ru/h/zadohin_nizovsky/index.html
35. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Ганна Дильонгова. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 239 с.
36. Мілош Ч. Родина Європа / Чеслав Мілош. – Львів.: Літопис, 2007. – 390 с.
37. Миронович А. Православная церковь в Польше в XX столетии / Антоний Миронович // Православная Церковь в Восточной Европе. XX век. / под ред. К. Шайо. – К.: Дух і літера, 2010. – С. 243–262.
38. Дыбковская А., Жарин М., Жарин Я. История Польши с древнейших времен до наших дней. – Варшава, 1995. – 565 с.
39. Пузович П. Краткая

история Сербской православной церкви в бывшей Югославии в XX столетии / Предраг Пузович. // Православная Церковь в Восточной Европе. XX век. / под ред. К. Шайо. – К.: Дух і літера, 2010. – С. 117–139. 40. *Історія європейської ментальності* / За ред. Петера Дінцельбахера. – Львів: Літопис, – 2004. – 720 с. 41. *Мир в XX веке* / Ред. коллегия: А. Давидсон, А. Данилов, И. Савина. – М.: Наука, 2001. – 487 с. 42. *Письмо* Троцкого членам Политбюро ЦК РКП(б) о необходимости поддержки “лояльной группы духовенства во главе с епископом Антонином” в целях углубления раскола последних со “старой церковной иерархией” // Режим доступа: <http://www.russia-talk.com/append.htm#5> 43. *Сабев Т.* Болгарская православная церковь в XX столетии / Тодор Сабев // Православная Церковь в Восточной Европе. XX век. / под ред. К. Шайо. – К.: Дух і літера, 2010. – С. 93–115.

Ярослав Сэко

РЕЛИГИОЗНЫЙ ВОПРОС В СЛАВЯНСКИХ СТРАНАХ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА

В статье проанализированы особенности отношений между государственной и церковной властью в славянских странах межвоенного периода.

Ключевые слова: секуляризация, православная церковь, католическая церковь, модернизм, религия.

Yaroslav Seko

CONFLICT IN THE SLAVIC COUNTRIES INTERWAR PERIOD

The paper analyzes the characteristics of relations between state and church authorities in Slavic countries interwar period.

Key words: secularization, Orthodox Church, Catholic Church, modernism, Religion.

УДК 39 (092) (477)

Леся Костюк

ОБРЯД ХРЕЩЕННЯ ДИТИНИ У ГАЛИЧИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті на основі свідчень численних інформаторів автор подає характеристику обряду хрещення сільських жителів Галичини другої половини ХХ – початку ХХІ століття (на прикладі Золочівського, Бродівського, Перемишлянського районів Львівської області).

Ключові слова: Галичина, вибір кумів, ім'янаречення, обряд хрещення, перший постриг.

Найбільшим щастям для кожної родини (як в минулі часи, так і сьогодні) було, є і буде народження дитини. Адже кожна новонароджена дитина – це символ продовження життя та роду. З давніх часів відомо, що поява немовляти в родині супроводжувалася певними обрядами та звичаями, на які так щедра українська земля. Так склалося, що саме обряд хрещення виступає одним із найбільш хвилюючих церемоній у житті дитини та її батьків. Цей звичай є першим дотиком до священного, початком духовного життя. Тож актуальність вивчення цієї традиції нашого народу є очевидною.

Метою статті є комплексне вивчення обряду хрещення як фрагменту сучасної родинної звичаєвості. Реалізація зазначеної мети передбачає розв'язання низки завдань: методом польового дослідження зібрати й опрацювати етнографічні матеріали у жителів Золочівського, Бродівського і Перемишлянського районів Львівської області, з'ясувати семантику ритуальних дій, простежити та проаналізувати локальну специфіку звичаїв, пов'язаних із обрядом хрещення у галичан.

Порушена проблема знайшла відображення у студіях істориків та етнографів. Окремі аспекти цього питання висвітлені у працях таких науковців, як М. Грушевський [1], Митрополит Іларіон [2], Мудрий Софрон [3], М. Лановик, З. Лановик [4], котрі характеризують обряд хрещення, проте лише поверхнево згадують про досліджувану територію.

Важливі та цікаві відомості про галицький обряд хрещення новонародженої дитини подають інформатори [5–13]. Цінність їхніх свідчень полягає в тому, що ці люди неодноразово були учасниками описаних ритуалів. У своїх свідченнях респонденти розповідають про зміни ставлення сучасної молоді до обряду хрещення, а саме вибору кумів та усвідомлення обов'язків перед похресниками у різних місцевостях Галичини, пояснюють перестороги під час обряду хрещення та значення цього обряду для родини тощо.

Хрестини – один з найважливіших обрядів у житті людини. З точки зору християнства, хрещення – це приєднання людини до числа вірних, можливість бути учасником інших Святих Тайн, встановлених церквою [2, с. 23]. Роль хрещення настільки важлива, що коли є загроза життю неоохрещеної дитини і немає можливості дочекатися приходу священика, цей обряд має право здійснити будь-який християнин. Так, за часів радянського панування випадки такого хрещення траплялися у пологових будинках, зокрема, у м. Глиняни (Золочівського району) в лікарні працювала монахиня, якій доводилося проводити цей обряд над новонародженими, що не мали шансів на життя [6]. За часів тоталітарного режиму не кожні батьки могли покликати священика, бо це загрожувало звільненням з роботи та виключенням із лав Комуністичної партії. З позиції суспільства, хрещення – це затвердження за дитиною імені, яке дають їй рідні, приєднання до спільноти.

До хрещення дитину якомога менше намагалися виносити на вулицю, та й матері не рекомендували йти далі свого маєтку, щоби злі сили не могли їй нашкодити. Крім того, матір-годувальниця, виходячи з дому повинна покласти за пазуху шматок хліба (щоб не

пропало молоко) [11]. Перед хрещенням заборонялося вивішувати на вулицю випрані речі немовляти і матері [5].

У Галичині зберігся звичай обирання кумів – хрещених батьків для дитини. У досліджуваному регіоні, як правило, ними стають родичі з боку батька і матері дитини. Вибираючи кумів, беруть до уваги вік (хресний батько повинен мати не менше п'ятнадцяти років, а хрещена мати – тринадцяти), їхню вдачу, бо вважають, що діти переймають риси характеру, звички і недоліки своїх хресних батьків. Виступати в ролі хрещених батьків заборонено монахам і монашкам, психічно хворим людям і батькам власних дітей. Якщо обоє кумів ще неодружені, то священник повинен запитати їх, чи не мають вони наміру одружитися, бо за церковним каноном їхнє кумівство може стати перешкодою для укладання шлюбу. Щоб уникнути такої ситуації, священник радить обирати за кумів одружених людей. У с. Голубиця (Бродівського району) за кумів брали тільки одружених [10]. Перед хрестинами їм не можна їсти та слід посповідатися. Дуже важливе правило, котре поширене у досліджуваних районах Галичини є те, що жінці у період нечистих днів заборонено бути хрещеною матір'ю, бо дитина буде рости хворобливою, схильною до шкіряних хвороб. Краще в такому випадку попросити стати хрещеною матір'ю когось іншого. Відома у с. Вороняки (Золочівського району) заборона, що незаміжній дівчині не можна бути хрещеною мамою для першої дівчинки в сім'ї, бо після цього у неї не складеться особисте життя і вона довго не зможе вийти заміж [11].

Запрошував кумів батько немовляти, приходячи з хлібом. Відмова від кумівства вважається гріхом. Якщо діти в батьків скоро помирають, то, аби запобігти цьому, в куми могли запрошувати зовсім чужих людей, але тільки не дітей, – такі куми вносять дитину не через двері, а подають через вікно. Але перед тим, як несуть до хресту, на роздоріжжя кидають нечистому жертву-відкупне, промовляючи: “На тобі, чорте, плату!” [1, с. 32].

У минулому кумів брали по дві пари або більше. Це пов'язано з високою смертністю серед молодих людей. У такий спосіб батьки перестраховувалися: якщо раптом їхня дитина залишиться сиротою, хресні повинні взяти дитину на виховання. Варто зауважити, що роль хрещених батьків не зводиться лише до купування подарунків похресникам. Ці люди відповідають перед Богом і батьками за духовний розвиток своїх похресників, проводжають їх до школи, супроводжують у весільній звичаєвості, бо саме у цьому циклі обрядів вони відіграють важливу роль (беруть участь у гостині під час заручин, дають благословення у день весілля). І хоча в Галичині сьогодні побутує звичай, що не можна відмовлятися бути хресними, але якщо людина розуміє, що не зможе часто спілкуватися зі своїм хрещеником чи хрещеницею, не зможе впливати на виховання дитини, вона має повне моральне право відмовитися від цієї почесної місії. В окремих селах Бродівського району в минулому існував звичай пошанування першого кумівства, – такого кума чи куму садили на соломі і везли возом до хати батьків дитини з пошаною, де вони повинні були відкупитися [13].

Хресні батьки повинні знати “Символ віри” – молитву, у якій відображено основні догми християнства, затверджені першими Вселенськими церковними соборами [3, с. 60].

Важливим елементом родинної обрядовості був вибір імені для новонародженого. За язичницьким звичаєм, дитині давали два імені: перше – “справжнє”, яке знали лише найближчі й тримали його в таємниці (через вірування, що той, хто знає ім'я людини, має над нею владу); друге – те, яким звертались до дитини. І це друге ім'я було відоме для інших. До вибору імені ставились дуже серйозно, вважаючи, що разом з іменем дитині вибирають долю [4, с. 162]. Часто, віддаючи данину духам предків, дитині давали ім'я когось із померлих родичів.

Церква радить при виборі імені дитини враховувати дату її народження і свято, яке є найближчим у церковному календарі. Наприклад, хлопчика, народженого 13 грудня, бажано назвати Андрійком, бо він “приніс собі ім'я”. Якщо ж імені, яке обрали батьки, немає переліку імен святих осіб, священник дає подвійне ім'я, щоби дитина мала свого заступника в небі. У минулому на Галичині панував звичай, згідно з яким священник сам називав дитину.

Вибір імені залежав від ставлення духівника до батьків новонародженого, до їхніх заслуг чи провин перед церквою [3, с. 56].

Щодо подвійного імені, то серед жителів Галичини побутують різні думки. Одні вважають, що дитина з двома іменами буде мати роздвоєну вдачу і виявляти суперечливі риси характеру. Інші думають, що подвійне ім'я не дає можливості злому духові довідатись, яким іменем наречена дитина при хрещенні, і це заважає йому нашкодити дитині.

У перші періоди прийняття християнства люди приймали хрещення в 30 років. Але через це, що велика кількість людей не доживала до цього віку було дозволено хрестити дітей [3, с. 57]. У Галичині це роблять, як правило, через 40 днів після народження дитини. Чому саме на 40 день? До цього часу мати дитини чекає, поки її організм повністю очиститься після пологів. Лише через 40 днів священник читає молитву вводу (повернення) до церкви над матір'ю. Щоби ці два обряди збігалися у часі, хрестини теж відбуваються у цей період. В будь-якому випадку, з хрещенням дитини не зволікають, щоби дати їй особливий енергетичний захист. Для порівняння, у Центральних регіонах України такої традиції не дотримуються. Частим явищем є хрещення дітей у віці одного-двох років.

Згідно традиції, на хрестини в Галичині прийнято дарувати срібну ложечку, так званий подарунок “на зубок”. Тобто дарують першу ложечку дитині. Цією ж ложечкою її згодом будуть годувати. На цьому столовому приборі хресні батьки роблять гравірування – ім'я дитини чи християнську символіку. Хресні батьки обов'язково дарують хрестик, іноді – медальйон із зображенням святих, який слугуватиме оберегом для дитини. За церковними правилами, хресна мати купує одяг для дитини: сорочку і тоненьку шапочку з мереживом та стрічками (для хлопчика – з блакитними, для дівчинки – з рожевими). Сьогодні в спеціалізованих магазинах легко знайти комплекти для хрещення, але набагато краще буде, якщо хресна мати пошеє одяг сама. Святкову сорочку, за звичаєм, зберігають усе життя як своєрідний оберіг. Рушник після обряду хрещення не перуть, ним пізніше накривають дитину під час хвороби, для полегшення її стану.

Також хресні приносять з собою “крижму” – відріз білого полотна, яке священник використовує під час хрещення (на крижму священник кладе дитину після святої купелі). Воно повинне бути чистеньке, біленьке, “тільки не з квіточками, бо буде лице цяточками”, бо символізує очищення від гріха, Божу благодать, в яку сповивається дитинка. Важливо не забути крижму, бо існує повір'я, що дитина може тоді рвати одяг [10]. У с. Лагодів (Перемишлянського району) під крижму кладуть ручку і зошит, щоб дитина гарно вчилася [9], а у с. Дунаїв (Перемишлянського району) на кутики полотна зав'язують гроші, щоб дитина була багатою [13]. Обов'язковим атрибутом обряду хрещення на Галичині є свічка, котру куми тримають за свого похресника – символ християнського життя, суть якого у єднанні з Богом.

У минулому в Золочівському та Перемишлянському районах напередодні хрещення робили букети з барвінку, калини, м'яти – квітів чи листочків – і, незважаючи на те, що гості та хресні батьки йшли на хрестини з подарунками, вони повинні були їх викупувувати. Ці букетики гості обов'язково приносять додому, бо вірять, що це приносить щастя.

Окрім інших подарунків, котрі приносили на хрестини, обов'язковими були: хліб – символ ситості; солодощі чи цукор – щоб життя було солодким; гроші – для заможності та достатку. Давньою традицією в Галичині було дарування так званої, мірної ікони. Вона дістала назву від того, що її пишуть на зріст немовляти, якби міряючи його. Зазвичай такі ікони, із зображенням небесного покровителя ставлять прямо біля ліжечка дитини, щоб малюк із самого дитинства спілкувався зі своїми захисниками, заступниками і наставниками.

Доручаючи дитину хресним батькам, здавна в Галичині казали: “Даємо вам погане, принесіть нам християнина” чи “Даємо вам народжене, принесіть нам охрещене”. Вважалося, що дитину до хресту потрібно нести лише на правій руці. Зазвичай хлопчика перед хрещенням тримала хресна мати, а після хрещення – хресний батько. Дівчинку, навпаки, – спочатку хресний, а потім хресна. Також ідучи до церкви в день хрестин, куми,

клали за пазуху гроші, голку з нитками, зошит і ручку. На поріг будинку клали сокиру, газету, книжку. Робили це для того, щоб дитина була розумною і працьовитою [7].

Протягом усього обряду хрещені батьки стояли поряд зі священником і один з них тримав дитину на руках. Перед здійсненням обряду, як стверджують інформатори (с. Шпиколоси Золочівського району) священник у білому одязі обходив приміщення, де відбувається обряд, і читає три молитви. Після цього священник просив хрещених батьків повернутися разом із похресником на захід – символічно там знаходиться обитель сатани [9]. Також він ставив хрещеним батькам кілька запитань, котрі в різних конфесіях відрізняються, але переважно звучать так: “Чи відрікаєшся ти від сатани?”, “Чи відрікаєшся ти від усіх справ його?”, “Чи відрікаєшся ти від усякого служіння йому?”. На всі запитання хрещенні батьки повинні відповідати “Відрікаюсь” [12]. Запитання і відповіді повторюються тричі. Після цього хрещені батьки повинні прочитати “Символ віри” та відбувається обряд миропомазання: священник хрестоподібними рухами змащує миром чоло, очі, рот, вуха, груди, руки і ноги дитини.

Сам обряд хрещення відбувається через триразове занурення у воду або поливання голови. При необхідності цей обряд може здійснювати будь-яка віруюча людина, скажімо, якщо дитина душе хвора, а поблизу немає священника. Потрібно полити дитину водою, прикликавши Святого Духа такими словами: “Охрещається раб Божий (або раба Божа) во ім’я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь” [12]. Таким чином, дитина стає охрещеною. Хоча особливим місцем сповнення всіх таїнств є храм Божий, тому дитину найкраще хрестити у церкві. Але можуть виникнути непередбачені обставини (дитина хворіє, на вулиці холодно), то священника сьогодні запрошують додому.

На Галичині й сьогодні існують певні народні прикмети, пов’язані з обрядом хрещення. Так, у м. Глиняни (Золочівського району) дотримуються таких прикмет: “Щоб вашій дитині таланило у житті, постарайтеся по дорозі до церкви пригостити першого стрічного шматочком хліба чи булки, або якщо хлопчика і дівчинку хрестять одночасно, подбайте про те, щоб першим охрестили хлопчика” [5]. Вважається доброю ознакою, (як зазначають у с. Лагодів Перемишлянського району) коли дитина кричить під час обряду хрещення (щоб на життя йшлося). Якщо немовля мовчить, його навіть легенько щипали [9]. Як стверджують жителі с. Вороняки (Золочівського району) вважалося поганою прикметою, якщо вашу дитину першою охрестять у новій церкві, не бажано, щоб обряд проводився одразу після похорону, лише після весілля. У такому разі дитина виросте веселою і багатою [11].

Під час хрещення дитини в Галичині спостерігали за її поведінкою, щоб визначити майбутнє: якщо дитина неспокійна, рухається, скорчилася або спить – скоро умре; якщо дитина чхає під час хрещення – свідчить про те, що буде довго жити [12]. В с. Єлиховичі (Золочівського району) вірили, якщо дитина під час обряду стискає кулачки – буде скупа, а як розправляє жменьки – щира [13].

На всій території України (і в Галичині, теж) існує звичай не витирати воду, котра потрапила на обличчя дитини під час хрещення, необхідно дати її висохнути, бо вона захищає дитину від нечистої сили. Також для захисту дитини від злих духів після обряду накривають предметом одягу її батька, у ліжечко кладуть часник, хліб, сіль або шматок заліза. На руку дитини пов’язували червону нитку, стрічку або спеленане немовля перев’язували червоною крайкою [13, с. 234]

Як стверджують у м. Глиняни (Золочівського району), для того, щоб малюк виріс щасливим, здоровим і багатим мати повинна принести на обряд срібну монету, яйце і дрібку солі [6]. У с. Лагодів (Перемишлянського району) існує повір’я, що рідні батьки за таїнством хрещення спостерігати не повинні, їм слід залишатися вдома [9].

Можливо, хтось уважатиме, що дотримання всіх цих ритуалів зайве, мовляв, і так обійдеться. Але, в Галичині вірять, усе ж не варто нехтувати цими зовсім не складними правилами і робити експерименти у такій важливій справі, як обряд хрещення. Адже майбутнє дитини багато в чому залежить від обізнаності та поміркованості її батьків.

Також священник у церкві проводить обряд очищення матері (“вивід”), над нею вичитують очищуючі молитви, а потім дитина вцерковляється, бо це є церковне очищення від первородного гріха. Сам обряд хрещення символізує виривання нового члена Церкви від влади диявола. Після обряду хрещення і миропомазання хресні батьки з дитиною на руках співають і танцюють, щоб вона була вдалою до співу і танців, проте у Піст будь-які веселощі заборонялися [7].

За традицією в Галичині (в Золочівському, Бродівському, Перемишлянському районах), повертаючись додому, дитину передавали на порозі батькові. Вважалося, що покласти новонародженого насамперед потрібно на щось символічне: олівець чи книжку, щоб прагнув до науки, на гроші, щоб був заможним, дівчинку можна покласти на голку – щоб стала рукодільницею, а хлопчика, скажімо на сокиру – щоб умів у хаті дати лад.

Взагалі, хрестини намагалися святкувати дуже урочисто, бо це перший крок дитини в суспільному житті. Гостину робили, як правило, вдома, щоб не позбавляти винуватця урочистості звичного середовища. Головні побажання висловлювали рідні й хресні батьки. У Перемишлянському районі існує звичай роздавати гостям вкінці святкування хрестин ті солодощі, котрі принесли дитині, щоб її життя було солодким [7].

У минулому в Галичині не зафіксовано особливих звичаїв, пов’язаних зі святкуванням першого постригу дитини, котрий церквою прирівнюється до обряду хрещення, хоча за повідомленням інформаторів, цей звичай на початку ХХІ століття масово починається запроваджуватися. Сам обряд відбувається через рік після народження. Так, у м. Глиняни (Золочівського району) дитину саджають на розстелений кожух або волохате покривало, де батько кидає невелику кількість монет, щоб дитина росла багата і щаслива. Пострижини спочатку робив кум, вистригаючи волосся над чолом, над вухами і на потилиці у вигляді хреста. Достригала дитину кума. Після пострижин ховали волосся, спалювали або пускали на воду [6].

На даний час деякі фрагменти обряду хрещення Галичини зазнали певних змін – здебільшого скорочення тривалості процедури загалом, чи окремих компонентів структури. Так, наприклад, значно спростилися забобони, що стосуються періоду перед хрещенням та після нього, у яких сьогодні не вбачають первісного змісту. Зазнав змін і обряд запрошення кумів. Не спостерігаємо зараз вияву шанобливого ставлення до обов’язкової атрибутики, наприклад до обряду ім’янаречення.

Таким чином, у сучасних умовах сукупність усіх структурних компонентів та обрядових дій галичан поступово відновлюється, спостерігається інтерес до старовинного обряду хрещення і приготувань до нього, що породжує використання народної символіки, атрибутики. Як наслідок цього, збільшується число охочих здійснювати усі ритуали з усіма звичаями. Можливо, у перспективі, матимемо повне відродження досліджуваної обрядовості, як важливої складової родинної звичаєвості українського народу загалом та Галичини, зокрема.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1906. – С. 23–34.
2. Митрополит Іларіон Дохристиянські вірування українського народу – Вінніпег, 1981. – 245 с.
3. Мудрий Софрон, ЧСВВ Подружжя і церковне право. – Івано-Франківськ, 1995 – 96 с.
4. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість. Навчальний посібник / М. Лановик, З. Лановик. – К.: Знання-Прес, 2006. – 591 с.
5. Жарківський Михайло Степанович, 1967 р.н., житель м. Глиняни Золочівського району Львівської області, працівник Глинянської міської ради.
6. Чиж Ольга Йосипівна, 1933 р.н., жителька м. Глиняни Золочівського району Львівської області, вчитель-пенсіонер.
7. Кравець Михайло Володимирович, 1976 р.н., житель м. Глиняни Золочівського району Львівської області, виходець з с. Лагодів Перемишлянського району Львівської області, водій.
8. Кравець Любов Михайлівна, жителька м. Глиняни Золочівського району Львівської області, виходець з с. Лагодів Перемишлянського району Львівської області, медпрацівник.
9. Вербінська Марія Яківна, 1960 р.н., жителька с. Шпиколоси Золочівського району Львівської області, вчитель Глинянської ЗОШ І–ІІІ ступенів.
10. Прихарчук Марія Іванівна, 1984 р.н., жителька с. Голубиця Бродівського району Львівської області, вихователь дитячого садка № 57, м. Львів.
11. Боргуш Мирослава Петрівна, 1973 р.н., жителька с. Вороняки Золочівського району Львівської області, вчитель Глинянської ЗОШ І–ІІІ ступенів.
12. Юречко Ігор Михайлович, 1974 р.н., житель с. Єлиховичі Золочівського району Львівської області, священник.
13. Михальчук Ніна Іванівна, 1933 р.н., жителька с. Дунаїв Бродівського району Львівської області, вчитель-пенсіонер.
14. Українська етнологія: Навчальний посібник / За ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.

Леся Костюк

**ОБРЯД КРЕЩЕНИЯ РЕБЕНКА В ГАЛИЧИНЕ
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX – НАЧАЛА XXI ВЕКА**

В статье на основе свидетельств многочисленных информаторов, автор подает характеристику обряда крещения сельских жителей Галичины второй половины XX – начала XXI века (на примере Золочивского, Бродивского, Перемышлянского районов Львовской области).

Ключевые слова: Галичина, выбор кумовьев, имянаречение, обряд крещения, первый постриг.

Lesya Kostyuk

**CEREMONY OF CHRISTENING OF CHILD ON GALYCHINA
OF THE SECOND HALF XX – TO BEGINNING OF XXI AGE**

In the floor on the basis of certificates of numerous informants an author gives description the ceremony of christening of villagers of Galychina of the second half XX – to beginning of XXI age (for example Zolochiv, Brody, Peremysliany district of Lviv region).

Key words: Galychina, choice of godfathers of one's child, im'yanarechennya, ceremony of christening, first making a nun.

УДК 93 (07)

Наталія Ігнатенко

ТЕСТУВАННЯ В СИСТЕМІ МОНІТОРИНГУ ЯКОСТІ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ СТУДЕНТІВ З ІСТОРІЇ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Охарактеризовано методичні особливості організації та проведення тестового контролю рівня навчальних досягнень студентів при вивчення історії у вищому навчальному закладі.

Ключові слова: педагогічний контроль, поточний контроль, тематичний контроль, педагогічне вимірювання, тест, специфікація тесту, апробація тесту.

В умовах реформування вищої школи проблема оцінювання навчальних досягнень студентів набуває особливої актуальності. Якість освіти безпосередньо пов'язана з моніторингом усіх складових навчально-виховного процесу, тому чим об'єктивнішим буде оцінювання, тим якіснішою ставатиме освіта.

Єдину дидактичну та методичну систему перевіркової діяльності, спрямованої на виявлення результатів навчального процесу й на підвищення його ефективності називають педагогічним контролем [7, с. 42]. Класифікуючи види педагогічного контролю, виокремлюють його форми: поточний, тематичний, рубіжний або поетапний та підсумковий або вихідний [6, с. 298].

Поточний контроль здійснюється за допомогою усного опитування, письмових контрольних робіт, а також педагогічних тестів. Мета такого контролю – відслідковувати перебіг процесу навчання. Проведення поточного контролю є найпростішим для викладача засобом отримання оперативної інформації про відповідність знань студентів щодо еталонів засвоєння, які плануються. Ця інформація допомагає проведенню своєчасної корекції засвоєння знань, умінь та навичок та допомагає педагогу правильно побудувати навчальний процес.

Тематичний контроль виявляє ступінь засвоєння розділу чи теми програми. Базуючись на результатах тематичного контролю викладач робить висновок про необхідність додаткового опрацювання даної теми, якщо результати контролю негативні, або переходити до вивчення наступної теми, якщо результати позитивні. У тематичному контролі найціннішою є інформація щодо результативності засвоєння студентами змістового модуля.

Функціональне призначення рубіжного контролю полягає у виявленні результатів певного етапу навчання. Оцінювання рівня підготовки студентів зазвичай відбувається у формі заліків, іспитів або тестування.

Мета підсумкового контролю – оцінювання навчальних досягнень студентів за змістом певного навчального курсу. Звичною формою такого контролю є оцінки, які студент отримав на іспитах або під час заключного тестування. Один з варіантів підсумкового контролю – кваліфікаційний державний іспит (державна підсумкова атестація), який встановлює відповідність рівня та якості підготовки випускників вищих навчальних закладів [5, с. 39–40].

Визнаними у світі інструментами педагогічного контролю є тестові технології. На відміну від суб'єктивного оцінювання, тести відкривають нові можливості в процесі атестації: забезпечують обґрунтованість, об'єктивність і можливість для порівняння результатів навчальної діяльності. Педагогічні оцінки часто помилково ототожнюють з балами, які є числовими аналогами оціночних суджень. У тому випадку, коли контроль здійснюється традиційними методами, вони не дають об'єктивної кількісної характеристики відповіді студента. Бальна оцінка – суб'єктивна, і хоча існують рекомендовані загальні критерії оцінювання, кожен викладач користується своїм “мірилом”. На оцінку впливає попередній процес спілкування зі студентом, особисте ставлення до нього тощо. Натомість педагогічне вимірювання передбачає проведення об'єктивного кількісного співставлення певної властивості студента, що оцінюється за еталоном [3, с. 31].

Потреба в точному оцінюванні та чутливій шкалі оцінок виникла давно. Запровадження кредитно-трансферної технології навчання певним чином вирішило проблему. Але впровадження ідеї педагогічного вимірювання як основного інструментарію педагогічного контролю неможливо забезпечити суворо прописаною технологією. Процес може відбутися лише шляхом впровадження засобів, які створюють числові ряди, до яких належить і педагогічне тестування.

Обґрунтованість тестових оцінок досягається надійним відображенням вимог стандартів у змісті тестів. Специфікація тесту дозволяє перевести опитування у площину об'єктивного ряду оцінок, завдяки чому тести дозволяють включити завдання на всі чи майже всі вимоги стандартів і тим самим підвищити обґрунтованість атестаційних оцінок.

Тест – це інструмент, що складається з кваліметрично вивіреної системи завдань, стандартизованої процедури проведення і заздалегідь спроектованої технології обробки та аналізу результатів, призначений для вимірювання рис і властивостей особи, зміна яких можлива в процесі систематичного навчання [2, с. 7].

Тест не є аналогом окремих завдань, екзаменаційних питань, головоломок тощо. В його основі – спеціально розроблений і випробуваний набір завдань, які допомагають об'єктивно та надійно оцінювати властивості, що перевіряють за допомогою використання статистичних методів. Тест складається із ряду взаємопов'язаних елементів: системи знань, документально зафіксованої технології проведення, перевірки, обробки та аналізу результатів. Тому при конструюванні тестів необхідно дотримуватись поетапності. По-перше, визначити мету тестування. На цьому етапі розробник повинен вирішити, які результати навчальної діяльності студентів він хоче оцінити. Мета конкретного тесту повинна узгоджуватись із загальноосвітньою метою і конкретизуватись через зміст навчання та рівні навчальної діяльності з окремого предмету. У педагогіці існує кілька класифікацій мети навчання (за Кларінім М. В., Безпалько В. П., Лернером І. Я. тощо), найвідомішою є класифікація розроблена Б. Блудом [5, с. 50]. За нею головна мета тестової перевірки полягає у визначенні рівнів засвоєння навчального матеріалу. Перший рівень у такій структурі відповідає відтворенню знань (перевіряється знання термінології, специфічних фактів, дат, подій, імен, категорій, критеріїв, методів, принципів, теорій, законів тощо; вміння формулювати визначення, встановлювати відповідність (між терміном та визначенням), знаходити, розпізнавати, аналізувати тощо).

Другий рівень передбачає застосування знань у знайомій ситуації (перевіряється розуміння фактів, законів, принципів, категорій, теорій; вміння використовувати знання для пояснення, порівняння, дослідження тощо). На третьому рівні визначається вміння використовувати знання у змінній або незнайомій ситуації (вміння інтегрувати знання з різних тем для розв'язання однієї проблеми, планувати діяльність, бачити перспективу і робити прогноз на майбутнє; давати усну або письмову відповідь на проблемне запитання, обґрунтовувати власні погляди і переконання, відрізняти факти від гіпотез, висновків або узагальнень, висловлювати судження тощо).

Після визначення мети тестування можна переходити до наступного етапу – планування змісту та специфіки тесту [3, с. 63].

У процесі планування розробнику доведеться усвідомити, що далеко не весь набір цілей навчання можна відобразити у змісті тесту. Для полегшення відбору розробляється специфіка тесту. Відповідно до поставленої мети кожне завдання спрямовується на перевірку рівня оволодіння чітко визначеною і обмеженою тематичними та програмними межами сумою знань, умінь та навиків. Теми визначені для перевірки необхідно розподілити у відсотковому та кількісному співвідношеннях. Поділ починається з підрахунку запланованої кількості завдань у тесті, яка в подальшому зможе зменшуватись або збільшуватись, коливаючись в межах 60–80 завдань на 90 хв. навчального часу [5, с. 53].

Далі необхідно розробити специфікацію тесту – визначити його структуру та відсоткове співвідношення завдань. Так у тест на визначення рівня знань і умінь загального характеру можна включити:

– завдання на встановлення правильності або неправильності відповіді. Умовою завдання є просте або складне твердження. Перевіривши на істинність усі наведені у ньому факти, встановлюється його загальна правильність чи неправильність. При цьому необхідно пам'ятати: неправильність хоча б одного з наведених фактів передбачає негативну відповідь. І навпаки, якщо усі факти істинні – твердження правильне. Наприклад:

Позначте правильну відповідь:

З початком Першої світової війни відродженням Української державності активно опікувався Союз визволення України, створений у Львові 14 серпня 1914 року політичними емігрантами з Наддніпрянини й очолюваний відомим політичним діячем Костем Левицьким.

А. Так

Б. Ні

Правильна відповідь – Б (ні) тому, що у твердженні є дві помилки: Союз визволення України був створений не 14, а 4 серпня 1914 року і очолював його Дмитро Донцов, а не Кость Левицький (очолював ГУР);

– завдання із визначенням і вибором однієї правильної відповіді. Завдання такого формату містить умову та варіанти вибору, один з яких правильний, а інші – хибні. Їх функція – дезорієнтація учасника тестування. Відповідь яка інколи видається очевидною, не завжди правильна). Наприклад:

Позначте подію, що відбулася найшвидше:

А. Утворення Головної української ради;

В. Утворення Союзу визволення України;

С. Оборона Українськими січовими стрільцями Ужгородського перевалу;

Д. Опублікування в журналі “Украинская жизнь” статі Симона Петлюри “Війна і українці”;

Е. Проголошення австрійським імператором Францом-Йосифом І автономії Галичини.

Складність завдання полягає у тому, що чотири з п'яти наведених у тесті подій відбулись в різні місяці 1914 року, саме серед них і потрібно відшукати правильну відповідь (Г);

– завдання із визначенням і вибором декількох правильних відповідей. Завдання містить умову та перелік варіантів вибору, серед яких декілька правильних. Їх кількість може уточнюватися умовою, але це не є обов'язковим. Наприклад:

Позначте події, що стосуються бойового шляху легіону Українських січових стрільців у 1916 році:

А. оборона Ужгородського перевалу;

В. битва з російськими військами за гору Лисеня на Тернопільщині;

С. битва з російськими частинами за гору Маківка;

Д. захоплення Галича;

Е. участь стрілецької делегації у похованні Івана Франка.

За типом завдання подібне до попереднього, однак передбачає вміння розпізнавати факти одного порядку (періодичності);

– завдання на встановлення відповідностей. Умова такого завдання – це своєрідна інструкція. У двох колонках подаються базові основи та варіанти вибору, між якими необхідно встановити відповідність. Для підвищення якості завдання кількість варіантів вибору є на одну-дві позиції більшою аніж число базових основ. Наприклад:

Знайдіть відповідність:

А. 2 серпня 1914 р.;

В. 25 вересня 1914 р.;

С. 5 травня 1915 р.;

Д. 31 травня 1916 р.;

Е. 5 листопада 1916р.

1. Утворення Союзу визволення України;

2. Початок бойового шляху Українських січових стрільців: оборона Ужгородського перевалу;

3. Утворення Головної української ради;

4. Утворення Загальної української ради;

5. Участь Українських січових стрільців у похованні І. Франка;

6. Проголошення автономії Галичини.

– завдання на встановлення логічних чи хронологічних послідовностей. Умова завдання складається з інструкції та базових елементів – історичних подій, постатей, понять чи термінів, історико-географічних, історико-культурних пам'яток, послідовність яких необхідно встановити. Така послідовність може бути хронологічною або логічною відповідно до особливостей історичного розвитку. Наприклад:

Розташуйте уривки історичних документів у послідовності їх створення:

А. *“Формою самостійної української держави має бути конституційна монархія, з демократичним внутрішнім устроєм політичним...”*;

Б. *“По біда Австро-Угорської імперії буде нашою перемогою. Чим більше буде поразення Росії, тим швидше виб'є година визволення України...”*;

С. *“Українці... виконують свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця...”*

Д. *“У квітні 1915 р. відбувся з'їзд української молоді Лівобережної України, на якому була заснована організація “Юнацька спілка”*;

Е. *“Украинский народ в России равноправен с русским народом...Свободное пользование украинским языком...Свобода украинской прессы и книгопечатания вообще...Свободная деятельность украинских просветительских культурных обществ...”*.

Складність завдання полягає у тому, що перед визначенням хронології створення документів, необхідно їх ідентифікувати.

Перевірка знань на другому та третьому рівнях передбачає використання завдань зовсім іншого характеру. Вони повинні виявляти вміння трансформувати засвоєні методики навчання в нові умови, моделювати ситуацію, бачити історичне явище чи процес в перспективі. За класифікацією В. П. Безпалька до таких завдань належать тести-задачі.

У тестах-задачах перед тестованими ставиться мета, але не розкриваються шляхи її досягнення. Відтак, студент рухається до розв'язання проблеми шляхом власних мислительних операцій, без використання готових алгоритмів чи правил. Наприклад, в контексті перевірки навчальних досягнень за темою “Завершення формування індустріального суспільства у провідних країнах Європи”, після засвоєння поняття монополії студентам пропонується виконати завдання наступного змісту: *15 лютого 1900 р. п'ять металургійних товариств уклали угоду з розподілу усіх замовлень між заводами пропорційно їх продуктивності: Новоросійському товариству – 29,5%; Брянському – 25%; Південно-Російському Дніпровському – 18 %; Російсько-Бельгійському – 15,5 %; Донецькому – 12 %.* *Справами по даному договору завідувала спеціальна рада, що складалася із представників товариств (по одному від кожного), які обирали голову зі свого середовища.*

Запитання: До якого періоду розвитку капіталізму слід віднести описаний факт – домонополістичного чи монополістичного? Обґрунтуйте свою відповідь.

Для розв'язання задачі тестовані повинні порівняти факт укладення договору з поняттям капіталістична монополія і шляхом розмірковування дійти наступного висновку: оскільки договір передбачає, по-перше, об'єднання капіталістів, по-друге, розподіл ринку між товариствами, по-третє, створення ради, що здійснювала цей розподіл, то можна твердити, що даний договір між товариствами репрезентує об'єднання капіталістів із метою встановлення контролю над ринком у вигляді синдикату. Це свідчить про утворення капіталістичної монополії. Відповідно, наведений факт належить до монополістичного етапу розвитку капіталізму.

Подібний хід розмірковувань не призводить до отримання нових знань. Його мета в іншому – продемонструвати вміння застосовувати засвоєні раніше поняття (в даному випадку – капіталістичні монополії), як засобу для осмислення конкретної ситуації й ототожнення її з певним історичним періодом.

Незважаючи на істотні переваги тестів, особливо в плані автоматизації перевірки, на проблему їх застосування існують різні та неоднозначні погляди. Небезпідставно вважається, що, здебільшого, подібний тип завдань вимагає від тестованих лише впізнавання матеріалу, який вони вивчили. Це, безперечно, відображає роботу пам'яті, частково – мислення, однак, не виявляє рівень сформованості ряду загальноосвітніх компетенцій, необхідних для

осмислення історичного простору та часу. Для більш повного і об'єктивного оцінювання результатів навчальної діяльності студентів доцільним буде створення умов для самостійної творчої роботи, виконання нестандартних проблемних завдань підвищеної складності.

До таких завдань належать: створення історичних інтерпретацій; написання творів історичного змісту, історичних есе, історичних листів; розв'язання нетипових ситуацій минулого з позиції сьогодення; підготовка історичних інтерв'ю тощо.

Так, власну позицію відносно спірного дискусійного питання студенти можуть викласти у короткій письмовій роботі – історичному есе [4, с. 13].

Ефективність завдання зумовлена рядом чинників. Тестований не повинен виконувати роботу надто довго. Він обмежений часовими рамками і кількістю слів або аркушами. Працюючи над есе студент повинен продемонструвати не лише знання і вміння обґрунтовано відстоювати власну думку, а й логічно вибудовувати його зміст. Структура есе може корегуватися запрограмованим змістом завдання. Наприклад:

Уявіть собі.

Вересень 1989 р. Вже зруйнована берлінська стіна. Вас звали Вальтер, вам 55 років і ви громадянин НДР. Живете в Дрездені, працюєте клерком.

Тепер ви знову можете контактувати зі своєю сестрою у ФРН. Вона заохочує вас переїхати на Захід, у Ганновер, де вона живе сама.

Протягом тривалого часу ви вважали, що все скінчено і ви більше ніколи її не побачите. Зараз ви пишете їй відповідь. Що ви оберете: переїзд до Ганновера чи залишитесь у Дрездені?

Завдання:

Дайте відповідь на запитання, доповнивши поданий нижче лист. Ваша відповідь повинна містити від 30 до 70 слів.

Наведіть два аргументи на підтримку вашого рішення; їх характер повинен мати економічну або політичну природу.

Пам'ятайте: ваші аргументи повинні стосуватися періоду до грудня 1989 р.

Текст листа:

Дрезден, 1 грудня 1989 р.

Дорога Урсула!

Дякую тобі за щире запрошення.

Я довго думав (ла) над цим питанням і таки прийняв (ла) рішення, це було не легко, але тепер я впевнений (а) у ньому.

Я переїду/не переїду в Ганновер, тому що _____.

Завдання для написання міні-творів повинні бути конкретними. Відсутність ясності запитання часто призводить до неточного розуміння їх змісту, а відтак – повного або часткового нерозуміння відповіді студента викладачем. Для об'єктивного визначення знань тестованого кожне запитання потрібно певним чином оцінити. Воно повинно мати максимальну кількість балів. Тоді при оцінюванні неповної відповіді не виникатиме серйозних ускладнень. Треба буде лише відняти певну частку максимального балу.

Оцінюючи есе про “Вальтера та Урсулу”, можна скористатися такою схемою.

Якщо Вальтер вирішить залишитися в Дрездені і не переїжджати до Ганновера, існуватиме два види аргументів: політичний та економічний. У початковій моделі відповіді налічуватиметься по п'ять можливих припущень на кожен з них. За кожне правильне і обґрунтоване припущення студент отримуватиме по 2 бали. За анахронізм чи непослідовність між аргументами та рішенням Вальтера – 1 бал.

Слід зазначити, що творчі завдання можуть бути складнішими (наприклад, дослідження певної наукової проблеми: написання реферату, відгуку, промови та ін.), у таких випадках процес оцінювання втрачає свою чіткість і забезпечується експертною оцінкою викладача. Але ця оцінка також повинна спиратися на визначені критерії.

Зазначимо, що складання тесту не має єдиного оптимального розв'язку, оскільки не визначається якістю тестового матеріалу, а залежить від рівня підготовки групи тестованих.

Зазвичай, успіх тесту багато в чому залежить від якості початкового тестового матеріалу, яка забезпечується правильним відображенням змісту навчального матеріалу у тестових завданнях. Однак не менш важливим є етап апробації та корегування тестових завдань.

Апробація тестових завдань має на меті: визначення рівня складності завдань та оцінку їх придатності для студентів; виявлення завдань, що мають суттєві недоліки; виявлення помилок (недоліків орфографії та пунктуації); визначення часу на розв'язання завдань або тесту в цілому; аналіз відповідей на відкриті запитання та подальше корегування завдань; виявлення недоліків в інструкціях. Якість тестових матеріалів визначається на підставі статистичного аналізу результатів пробного (пілотного) тестування і ґрунтується на визначенні його головних характеристик (середнього значення, асиметрії, ексцесу, дисперсії). Для отримання надійних результатів крім якісних (валідних) тестових матеріалів потрібно забезпечити виконання чітких вимог до процедури вимірювання та оцінювання. Завдяки цьому забезпечується об'єктивне визначення місця тестованого на шкалі відношень (його рейтингове місце) та можливість для порівняння результатів тестувань [1, с. 5].

Отже, тестування є ефективною формою контролю успішності студентів у вищому навчальному закладі. Будучи одночасно чутливим інструментом вимірювання і навчальних досягнень студентів і результатів діяльності навчального закладу, тестування створює передумови для надійного контролю за станом навчального процесу, дозволяє оперативно корегувати та приймати необхідні управлінські рішення для підвищення якості навчання. Безумовно, тестування не повинне стати повною альтернативою традиційним методам контролю успішності, однак доповнюючи його, воно може стати чудовим інструментом стимулювання та оптимізації навчального процесу при підготовці фахівця.

Список використаних джерел

1. Вакарчук І. О. Система тестування для вступників до Львівського національного університету ім. І. Франка / І. О. Вакарчук. – Львів: Літопис, 2003. – 256 с.
2. Локошина О. Вступ / О. Локошина // Моніторинг якості освіти: становлення та розвиток в Україні: Рекомендації з освітньої політики. – Київ: “К.І.С.”, 2004. – С. 6–8.
3. Майорова А. Н. Теорія і практика создания тестов для системы образования / А. Н. Майорова. – Москва: Интеллект-центр, 2002. – 296 с.
4. Мокрогуз О. До питання розвитку історичного мислення учнів у контексті тематичного оцінювання навчальних досягнень з історії / О. Мокрогуз // Історія України. – 2004. – № 11. – С. 11–17.
5. Паращенко Л. І. Тестові технології у навчальному закладі: Методичний посібник / Л. І. Паращенко, В. Д. Леонський, Г. І. Леонський. – Київ: [ТОВ “Майстерня книги”], 2006. – 217 с.
6. Пометун О. Методика викладання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. – Київ: Генеза, 2005. – 382 с.
7. Чельшкова М. Б. Теорія і практика конструирования педагогических тестов: учебное пособие / М. Б. Чельшкова. – Москва: Логос, 2002. – 432 с.
8. Шпильовий В. Д. Створення тестів та проведення тестового контролю якості підготовки / В. Д. Шпильовий, В. Г. Жила. – Луганськ: Вид-во Східноукраїнського державного інституту, 1997. – 78 с.

Наталія Ігнатенко

ТЕСТИРОВАНИЕ В СИСТЕМЕ МОНИТОРИНГА КАЧЕСТВА УЧЕБНЫХ ДОСТИЖЕНИЙ СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ

Охарактеризовано методические особенности организации и реализации тестового контроля уровня учебных достижений студентов при изучении истории в высшем учебном заведении.

Ключевые слова: педагогический контроль, текущий контроль, контроль, педагогическое измерение, тест, спецификация теста, апробация теста.

Nataliya Ignatenko

TESTING IN THE SYSTEM OF MONITORING STUDENTS LEARNING IN HISTORY

Methodological peculiarities of organizing and testing students learning quality in history educational establishment have been analyzed in the article.

Key words: pedagogical assessment, current assessment, thematic assessment, pedagogical measurement, test, test specification, test probation.

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

УДК 94 (477)

Надія Греченюк

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

У статті розглядається зміст культурно-освітньої діяльності митрополита Андрея Шептицького в контексті становища греко-католицької церкви у XIX–XX ст.

Ключові слова: А. Шептицький, інтелігенція, духовенство, митрополит, шовінізм, релігійний синтез.

У контексті української національної культури християнська церква займає особливе місце. Вона завжди виконувала роль морального регулятора суспільних відносин. У запропонованій статті висвітлюються погляди Андрея Шептицького щодо місця греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті.

У різні періоди XIX–XX ст. українська культура зазнавала значного впливу цілого комплексу ідей, вироблених прогресивними діячами як православної, так і греко-католицької церков, які сприяли формуванню самобутньої ідеології українського народу, зорієнтованої на визрівання його національної самосвідомості.

Роль греко-католицької церкви в цьому процесі важко переоцінити. Адже саме унія створила передумови для появи національної інтелігенції. Греко-католицьке духовенство також не лишалось осторонь національних змагань. Деякі дослідники саме його вважають піонером українського відродження [1, с. 88]. Автори перших українських граматики, які вимостили дорогу “Руській Трійці”, були священиками. Із 43 книг, виданих українською мовою в Галичині за 1837–1850 рр., 40 написали священики. Вплив греко-католицького духовенства у 1848 р. настільки сильний, що деякі польські діячі, зокрема К. Ценглевич, Ф. Земляковський та ін., навіть звинувачували його у намаганні встановити теократію [2, с. 72].

Унія, що виникла як засіб порятунку нації, витворила українську національну церкву, бо тільки національне надає їй самобутності в католицькому і православному світі, а тому, здійснюване нею патріотичне виховання віруючих, є запорукою існування самої церкви, як продовжувача традицій “київського християнства”.

Саме тому весь тягар національного відродження впав на плечі греко-католицького духовенства і воно виявилось на рівні вимог часу. Це визнавали навіть ті, хто ліквідував унію: в XIX ст. уніатська церква повільно скинула з себе польське духовне поневолення і саме вона відродила наш народ [3, с. 157]. Цей релігійно-національний рух, як уже зазначалося, досяг свого піку під час “весни народів”. Але після 1848 р. греко-католицька церква в західноукраїнських землях опинилася в складній ситуації. З одного боку, все відчутнішим стає вплив римського католицизму, а з іншого – посилюється контратака польського шовінізму, який сягає державного рівня і пов’язаний зі спробами полонізувати українців через їхнє окатоличення. Головним об’єктом репресій стала греко-католицька церква. Духовні заклади, школи, гімназії, товариство “Просвіта”, науково-літературне товариство “Галицько-Руська Матиця”, товариство ім. Т. Г. Шевченка, що з’явилися завдяки багаторічним зусиллям греко-католицького духовенства, опинилися під загрозою знищення.

Ситуація ускладнювалась і ще однією обставиною. Здійснюючи різні заходи в контексті національного руху, церква опинилася у небезпечному становищі: її дії почали розглядатись

як інструмент світського життя. Церква втрачає своє первісне призначення. Зусилля духовенства, спрямовані на розвиток національного руху, переважали над виконанням суто духовних обов'язків. Часто священики вважали себе більше громадськими діячами, ніж служителями Бога. Престиж релігії серед світської інтелігенції та селянства помітно занепадав.

Наприкінці XIX ст., за митрополита Й. Сембратовича, церква переживає справжню кризу. Здолати її, вивести церкву на рівень нових завдань, зробити її фактом вже не тільки національного відродження, а й національного державотворення виставити з неї цілком національне, українське релігійне об'єднання судилося митрополиту А. Шептицькому. Своє життєве кредо А. Шептицький чітко виклав у пастирському листі “до української інтелігенції” (27.01. 1909). “В кожній праці і в кожному слові я шукаю лише добра народу, щодо якого я почуваюся готовим до важких і святих для мене обов'язків. Ті обов'язки накладає на мене не лише моє становище митрополита, але і торжественна присяга, зложена в день вступу у монастир, що буду відповідно до моїх сил працювати для української суспільності, на найбільше саме переконання, що ставляє мене в ряді громадян-патріотів, із яких хотів я бути найліпшим” [4, с. 190].

Вірність присязі та покликанню митрополит проніс крізь роки і ні на крок не відступав від своїх засад, хоча і нелегким був його життєвий шлях. Тому, маючи на увазі й власну подвижницьку діяльність, він зазначав у щирому “Слові до української молоді”: “легше часами кров проляти хвилині ентузіазму, чим довгі літа з трудом сповнювати обов'язки і, спекуту дня, і жар сонця, і злобу людей, і ненависть ворогів, і брак довіри і нестачу помочі від найближчих, і серед такої праці аж до кінця виконати своє завдання, не чекаючи лаврів перед побідою, ані винагороди заслугою!” [5, с. 195].

Уже сама поява А. Шептицького в лоні греко-католицької церкви була сенсаційною, а жертвність його кроку – безсумнівною (титул, становище, кар'єра, маєток – гнаний “хлопській церкві”). Особливо вражаючим було не стільки те, що з римо-католика він став греко-католиком, скільки, що з поляка він став українцем. Це стало важливим фактором підняття національної свідомості галичан і причиною незмінно-ворожого ставлення до нього з боку польської влади і спільноти.

Слід, однак, зауважити, що й українські політичні діячі та національна преса зустріли його з острахом. Блискучі здібності й освіта швидке просування у греко-католицькій церковній ієрархії стали причиною того, що в ньому спочатку вбачали польського агента. Виступи і дії А. Шептицького на захист українського руху розвіяли сумніви щодо щирості його релігійного і національного поступу. Так, коли він, відчуваючи моральну необхідність, ставав на якусь не популярну позицію, критики не барилися сказати, що в нього проявляються його справжні польські аристократичні риси, і порівнювали його з К. Валленродом Адама Міцкевича.

Іншою причиною такого ворожого ставлення були відносно толерантні трактування А. Шептицьким москвофільства. Перед приходом на митрополичий престол він був один рік станіславським єпископом. Тоді він ще не орієнтувався в громадському житті й співпрацював з москвофілами, які становили більшість серед духовенства станіславської єпархії. Разом з тим, він розумів, що москвофільські тенденції пов'язані із серйозними і реальними проблемами релігійної та національної ідентифікації. Як зазначає І. Г. Химка, “греко-католики мали православне обличчя, римо-католицьке громадянство і освічену австрійську душу. Всі ці елементи не відтворювали нового релігійного синтезу” [6, с. 195]. Обрати в таких умовах свій власний вірний шлях було дуже нелегко. Саме тому А. Шептицький закликав при вирішенні будь-яких національних чи релігійних питань керуватись не лише почуттями, а й розумом. Однак, навіть значно пізніше, у 1943 р., він констатував: “Такі грізні з многих оглядів прояви, як москвофільство, є майже тайною для нас самих. Я не мав ніколи нагоди перечитати не то поважної розправи про цю національну язву, але й не пам'ятаю, чи взагалі є в цілій нашій літературі хоч би тільки короткі, а глибок обдумані спостереження над тією язвою. Коли боротьба між цими двома партіями [москвофілами і “народівцями”] в нашому краю була найбільше заогнена, ні з одної ні з

другої сторони майже не чулося поважнішого суду про взаємні відносини чи наміри двох партій. Взаємне пересування на митрополичому престолі. Показовим у цьому плані є відкритий конфлікт А. Шептицького з редактором газети “Діло” Л. Цегельським у 1908 р. [7, с. 77–78].

З певною пересторогою зустріли появу нового митрополита і церковні кола. Причиною цього була його несхожість на попередників. Визначні українські письменники І. Франко та М. Павлик, що часто навідували А. Шептицького у наукових справах, були здивовані способом життя графа-митрополита. Жив як аскет: мала кімната, сам у вовняній чорній рясі монаха-студита, звичайним чорним ременем підперезаний, чотки за поясом або в руках, найскромніша страва, двері його палат на святоюрській горі завжди відкриті й для близького оточення, і для всіх бажаючих, навіть для недругів.

Однак, навіть не так особлива скромність А. Шептицького викликали загальне здивування і увагу до його особи, як інша, на той час обставина. Ще у станіславський період свого життя він звертається з пасторським посланням до вірних Косівського деканату “До любих моїх гуцулів”. За своїм змістом це послання не є чимось винятковим, до порушених тут моральних проблем А. Шептицький повертається пізніше неодноразово. Але за формою воно є своєрідним маніфестом – написано на гуцульському діалекті. Щоб зрозуміти значення цього вчинку, слід нагадати, що на той час не існувало загальноприйнятої орфографії і розмовляли мішаною церковнослов'янською з українською мовою. І хоча діалекту А. Шептицький більше ніколи не вживав, всі його послання написані на доступній народу мові, чітко і зрозуміло, по-українськи. На цей аспект його діяльності звернув особливу увагу І. Франко: “...А. Шептицький від самого свого вступу на єпископство почав призвичаювати нас до іншого тону, інших форм... Почати з того, що замість заплісніло псевдо церковщини, якою промовляли його попередники, тобто дивоглядної мішанини церковнослов'янської лексики з сучасною морфологією він пише листи чисто галицько-руською народною мовою, а подекуди, приміром, у голоснім посланню до гуцулів, не цурається промовляти навіть діалектом – річ досить нечувана у наших церковних достойників...” [9, с. 348].

Він не промовляє так, як його попередники, з висока, авторитетним ніби статичним тоном, не ходить на ходильницях і не “возвіщає” а говорить попросту, як рівний до рівних, як чоловік до людей, радить, наповідає, іноді і полає, не лякаючись ужити енергійного слова, де річ того вимагає” [10, с. 378].

Попри таке упереджене ставлення, діяльність митрополита А. Шептицького на соціальній, політичній і культурних сферах, його відвага в ім'я нації і вірність завоювали йому визнання в українському суспільстві, пошану і прихильність недавніх противників.

Культурно-просвітницька діяльність А. Шептицького була скерована на піднесення моралі й духовності народу до рівня, на якому з'являється свідомо і масова готовність до практичної роботи у справі національно-державного будівництва.

Список використаних джерел

1. *Kozik I.* Ukraiński ruch narodowy w Galicji w Latach 1830–1848 / I. Kozik. – Kraków, 1973. – S. 88.
2. *Kosik I.* Między reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848–1849 / I. Kozik // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne.* – Kraków, 1975. – S. 72.
3. *Die Revolutionsjahre 1848–49 im Konigraich Galizien-Lodomerien (einschliesslich Bucsiina).* – Munich, 1983. – S. 157.
4. *Історія християнської церкви на Україні (релігієзнавчий довідковий нарис).* – К., 1992. – С. 190.
5. *Митрополит Шептицький Андрей.* – Твори. Т. 2. – Торонто, 1965. – С. 195.
6. *Гайковський М.* Нація і держава в богословській спадщині митрополита Андрея Шептицького / М. Гайковський // Науковий збірник УВУ. Матеріали конференції “Народ, нація, держава і українське питання у європейському вимірі” (Львів, травень, 1993). – Мюнхен-Львів, 1995. – С. 195.
7. *Химка І.* Греко-католицька церква і національне відродження у Галичині 1772–1918 / І. Химка // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. Число І. – Львів, 1993. – С. 77–78.
8. *Шептицький А.* Про єдність // Андрей Шептицький. Письма-послання (1933–1944 рр.). – Львів, 1991. – С. 409.
9. *Левіцький К.* Історія політичної думки галицьких українців, 1848–1914. – Жовква, 1927. – Т. 2. – С. 348.
10. *Франко І.* Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм // Зібрання творів: У 50 т. – Т. 45. – К., 1986. – С. 378.

Надежда Греченюк

**КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИТРОПОЛИТА
АНДРЕЯ ШЕПТИЦКОГО**

В статье рассматривается культурно-образовательная деятельность митрополита Андрея Шептицкого в контексте развития греко-католической церкви в XIX–XX вв.

Ключевые слова: А. Шептицкий, интеллигенция, духовенство, митрополит, шовинизм, религиозный синтез.

Nadiya Hrechenyuk

**CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF METROPOLITAN
ANDREY SHEPTYTSKY**

The article deals with the content of cultural and educational activities of Metropolitan Andrey Sheptytsky in the context of the situation of the Greek Catholic Church in the nineteenth and twentieth centuries.

Key words: A. Sheptytsky, intellectuals, clergy, Metropolitan, chauvinism, religious synthesis.

УДК 94 (438)

Єгор Браїлян

МІСЦЕВА КОЛОНІАЛЬНА АДМІНІСТРАЦІЯ В БРИТАНСЬКІЙ ВЕСТ-ІНДІЇ (XVII – ПЕРША ТРЕТИНА XIX СТ.)

У статті проаналізовано становлення та розвиток місцевої колоніальної адміністрації в Британській Вест-Індії. Розглянуто особливості органів влади в окремих колоніях. Висвітлено повноваження органів виконавчої та законодавчої влади.

Ключові слова: британський колоніалізм, Карибський басейн, Асамблея, місцева адміністрація.

Серед європейських колоніальних імперій найбільшою була Британська імперія. Вона пройшла довгий шлях становлення та розвитку, досягнувши zenіту в XIX ст. Британська імперія мала суттєвий вплив на еволюцію значної кількості країн світу. Не винятком були і території острівних країн Карибського басейну. Колонії, засновані в XVII ст., давали значні прибутки британській короні. У системі Британської імперії вест-індійським колоніям належало чільне місце. Важливу роль вони відіграли в становленні та розвитку капіталістичного виробництва в Англії. Розташовані на шляху з Європи до Америки та з Південної Америки в Північну, багаті своїми природними умовами, ці колонії поєднували в собі комерційну та стратегічну цінність. Науковці до нашого часу присвячують свої роботи феномену Британської імперії. Досліджуючи цю тему, слід звернути особливу увагу на взаємодію центральної та місцевої колоніальної адміністрації.

Розвиток історичної науки призвів до важливих зрушень у вивченні проблем колоніальної політики європейських держав, зокрема, Великої Британії. Відхід від класового марксистського розуміння колоніалізму як системи експлуатаційних відносин індустріально розвинених країн з іншими країнами світу, дозволяє переглянути наслідки колоніалізму та його вплив на периферійні території світового простору.

Окреслені проблеми мають не лише наукове, але й суспільне значення. Важливо без упередження підходити до вивчення означених питань, звільнитися від кон'юктурного та емоційного впливу, об'єктивно розглядати як негативні, так і позитивні наслідки британської колоніальної політики.

У цій статті робиться спроба проаналізувати типологію та динаміку становлення місцевої колоніальної адміністрації, органів виконавчої та законодавчої влади на територіях британських володінь в Карибському басейні.

Характеризуючи науковий доробок з досліджуваної теми, слід відзначити студії російських та британських дослідників [1; 5; 13; 16]. Науковці простежили еволюцію британської центральної та місцевої колоніальної адміністрації. Окрім цього, останнім часом з'явилися праці узагальнюючого, концептуального характеру з історії Карибського басейну.

Українська історіографія проблеми представлена працею В. Кириченка, фахівця з історії країн Латинської Америки [10]. У ньому, на основі здобутків сучасної вітчизняної та зарубіжної історіографії проаналізовано тенденції суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку колоній в Латинській Америці, розглянуто основні методи й етапи європейського колоніалізму. У зв'язку із відсутністю комплексного дослідження з проблеми генези та еволюції місцевої колоніальної влади в Британській Вест-Індії, слід проаналізувати це питання на основі досягнень сучасної історіографії.

Велика Британія, колонізувавши території в Карибському басейні створила систему управління ними. Загальною назвою для центральної колоніальної адміністрації була т. зв. Стара Представницька Система. Розглядаючи наступну політичну систему, слід враховувати принципи англійської політичної культури. Однією з цих рис була певна автономія

Асамблей від метрополії [1, р. 18]. Надалі Велика Британія змінить компетенції та права цих законодавчих органів і зведе ці привілеї нанівець.

Розглянемо особливості Старої Представницької Системи в різних колоніях Карибського басейну. Всі території були поділені на окремі групи: Ямайка, Британські Підвітряні Острови (Антигуа і Барбуда, Сент-Кітс і Невіс, Домініка, Монтсеррат, Ангілья), Британські Навітряні Острови (Барбадос, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадіни, Гренада), Тринідад і Тобаго, Багамські острови, Бермудські острови. Розпочнемо з Ямайки, як головної колонії англійців у регіоні. Зазначимо, що у британському колоніальному управлінні у XVII–XVIII ст. губернатор мав значні повноваження [2, р. 5]. Взаємозв'язки політики та адміністрації сприяли динамічному поширенню британської імперської системи управління по всьому світу. Це відобразилось і на становленні центральної та місцевої влади британських володінь у Карибському басейні.

Головні засади функціонування публічної влади на Ямайці були закладені відразу ж після завоювання цього острова. З 11 травня 1655 р., від часу захоплення – до початку Реставрації Стюартів, Ямайка перебувала під військовою юрисдикцією [3, р. 298]. У цей час набуло поширення дарування певних посад з метрополії. Метод призначення, розпочатий О. Кромвелем був продовжений Чарльзом II після 1660 р. Створення цивільної адміністрації, поряд з військовою супроводжувалося призначенням офісів Секретаря, Маршала, Головного Генерала Земель. У лютому 1661 р. губернатор Доулі був проінструкований, щоб створити Раду з 12 осіб. Його наступнику, лорду Віндзору у 1661 р. теж порадили скликати асамблею, щоб створювати закони. Наступний губернатор Ямайки, Томас Модіфорд створював Генеральні Асамблеї час від часу. У 1663 р. Будинок Асамблеї Ямайки почав функціонувати. Інавгураційні збори Асамблеї Ямайки відбулися 20 січня 1664 р. У цей час приймалися перші закони, схвалені губернаторами. За цієї сесії було затверджено також 5 законів, які регулювали збір податків. Стара представницька система остаточно утвердилася лише через 20 років. У цей час, у другій половині XVII ст. засновується решта колоніальних місцевих офісів: Верховний суд діяв з 1672 р., посада Морського офіцера – з 1681 р., Атторні Генерала – з 1693 р. Асамблея регулярно не збиралася, постійними були суперечки між нею та Радою. Зафіксовано навіть випадок вбивства представника Асамблеї радником. Відбувалися диспути з приводу королівських вето та інших питань виконавчих привілеїв та компетенцій. У 1678 р. з Лондону були відіслані закони з безапеляційним наказом, що Асамблея мала прийняти їх без поправок; серед них був і білл щодо річних податків. Це була не лише спроба побороти на Ямайці, створену англійцями виконавчу владу, але й змінити цілу систему уряду за допомогою скорочення компетентності Асамблеї. Багато з представників ранніх Вест-Індійських Асамблей мали досвід парламентської боротьби у Палаті Громад [4, р. 112]. У 1678 р. імперський уряд у Лондоні спробував зменшити політичний вплив Асамблеї Ямайки. У цей час вже було регламентовано порядок прийняття рішень в Асамблеї та їх співвідношення з королівськими документами з Лондону. У 1728 р. було прийнято закон про щорічний збір податків на суму 8 тис. ф. ст.

Ямайка мала найбільш розгалужену систему локального уряду серед Британської Вест-Індії. Столиця Кінгстон обирала мера та Міську Раду, але найбільш важливі цивільні питання були в компетенції Генеральних Комісарів з Кінгстону.

У зв'язку із Семилітньою війною імперський уряд прагнув зменшити повноваження часів Старої Представницької Системи. Протягом XVIII ст. колонії в Карибському басейні були найбільш важливою частиною Британської імперії після північноамериканських.

Історія Британської Вест-Індії включала в себе і функціонування федеральних урядів, що контролювали відразу декілька островів. Наприклад, це були Британські Підвітряні Острови (Антигуа і Барбуда, Сент-Кітс і Невіс, Домініка, Монтсеррат, Ангілья) та Британські Навітряні Острови (Барбадос, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадіни, Гренада). Ці федерації було створено через незначну кількість населення та прагнення об'єднати зусилля проти суперників Великої Британії в Карибському басейні – Франції, Голландії. Щоправда, на

Барбадосі було створено т. зв. Стару Представницьку Систему, тобто ту модель політичної системи, що була притаманна для всіх британських колоній у вищезазначеному регіоні.

Антигуа і Барбуда були одними з ключових британських островів у Карибському басейні. З 1632 р. вони стали колоніями Англії. Першопочатково більшість робітників на плантаціях були ірландцями, пізніше туди переселилася частина протестантів з сусіднього острова Сент-Кіттс. З першої половини XVII ст. на острові Антигуа з'явилися євреї, які рятувалися від інквізиції.

У XVII–XIX ст. Антигуа була одним з головних форпостів Англії в Карибському басейні за винятком періоду 1666–1667 рр., коли острів захопила Франція [5, с. 74]. Тривалі конфлікти між європейськими державами за Вест-Індію призвели до того, що одна їхня частина, включаючи Антигуа і Барбуду, за Бредською угодою 1667 р. відійшла до Англії. Самі острови увійшли в юрисдикцію Британських Підвітряних островів. У Антигуа розміщувався військовий гарнізон, морська база та резиденція губернатора Навітряних та Підвітряних островів.

Тривалим був процес формування Законодавчої асамблеї – дорадчого органу при губернаторі, котрий завершився лише в середині XVIII ст. У XVIII ст. право голосу мали лише представники білого населення. Після відміни в англійських колоніях рабства в 30–40-х рр. XIX ст. право голосу здобули афроамериканці та мулати, однак можливість брати участь у виборах обмежувалась високим майновим цензом, через що фактично голосувати могла лише незначна частина населення [6, р. 352].

Одним з відомих губернаторів Підвітряних островів був Кодрінгтон. До компетенції уряду Підвітряних островів входили Антигуа, Невіс, Монтсеррат і англійська частина Сент-Кіттсу. Кожен з цих островів мав свого лейтенант-губернатора, Раду та Асамблею. Генеральну Асамблею було організовано 1674 р. На островах спостерігалася тенденція захищати свої права власними силами на противагу генеральній владі Губернатора. У 1689 р. Невіс відмовився коритися наказам Кодрінгтона транспортувати емігрантів Сент-Кіттсу з Невісу до Монтсеррату, де вони мали б шанс на краще життя. У 1696 р. та ж сама Асамблея протестувала проти інструкцій, які їй надав Лейтенант-Губернатор. Згідно них острів втрачав можливість затверджувати закони губернатором, Радою та Асамблеєю. Антигуа також протестувала у 1698 р. проти невідповідної позиції Головного Губернатора, який представляв лише обов'язки приватного губернатора, що отримував високу зарплату.

Кодрінгтон досяг успіхів у боротьбі зі сепаратизмом у його уряді, та навіть рекомендував, аби Підвітряні острови були анексовані Королівством Англія, з представництвом у англійському парламенті.

Становище британського уряду на Ямайці висвітлює документ “Репрезентація до Його Величності від Губернатора, Ради та Асамблеї Ямайки”: “Що Губернаторська Рада та Асамблея є найбільш професійними Урядами Його Величності в Цукрових Колоніях” [7, р. 404]. Із цього фрагменту випливає, що в питаннях політичного та соціально-економічного розвитку колоній уряд довіряв британській колоніальній адміністрації в середині XVIII ст. Документ датовано 1749 р.

У Гренаді уряд складався з Лейтенант-Губернатора, Ради та Палати Асамблеї, розподіл влади був схожий до того, що на Ямайці. Рада складалася з 12 осіб, Асамблея – з 26. Володіння 50 акрами землі та рента будинку в 50 ф. ст. на місяць було виборчим цензом, щоб стати представником Палати Асамблеї. Володіння землею в столиці давало право голосу в Палаті Асамблеї.

У Сент-Вінсенті уряд складався з Губернатора, Ради та Асамблеї. Губернатор був також Канцлером та віце-адміралом. Його обов'язки регулювалися інструкціями Його Величності, особливо за часів правління Джеймса II Стюарта (1685–1688 рр.). 7 жовтня 1763 р. була оприлюднена інструкція Джорджа III, яка запровадила острівну конституцію. Згідно з її положеннями скликалися Генеральні Асамблеї. До їхніх повноважень входило запровадження законів, аналогічних до англійських.

Рада складалася з 12 осіб, 5 чи 6 з них призначалися Комісією Губернатора. До цього органу входили також представники церкви. Асамблея складалася з 19 осіб, троє було з п'яти церковних приходів, двоє з Кінгстона, решта – з Гренадін.

У Барбадосі, згідно з матеріалами, які подає Р. Шомбурк, “уряд острову представлений Губернатором, Радою і Асамблеєю” [8, р. 282]. В адміністративно-територіальному плані Барбадос поділявся на 11 парафіальних зборів платників податків, що склалися з 6 до 16 осіб. Ці збори розподіляли свої кошти на місцеві справи – комунікації, медицину. Вони уособлювали, як і конституції колоній політичні анахронізми. Їхні представники захищали позицію цілковитої незалежності виконавчої влади, адже ці органи виконували частину обов'язків місцевого колоніального уряду, в першу чергу, відповідали за санітарний стан на острові.

Наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. основу суспільно-політичного життя Ямайки, Барбадосу та Підвітряних островів складала боротьба між губернаторами (та іншими королівськими офіційними особами) та Асамблеями [9, р. 237].

Ламаючи вікові економічні та соціальні підвалини, британські колонізатори аж ніяк не прагнули прискорювати процес створення нових класів та суспільних відносин. Навпаки, вони всіляко гальмували промисловий розвиток колоній, засуджуючи їх на довічну роль аграрних придатків капіталістичних метрополій, у царині політичного та соціального устрою знищували лише те, що заважало експлуатації народів колоній [10, с. 93].

Законотворчий процес у колоніях був досить специфічним та мав певні особливості. Багато в чому це було викликано формами та методами адміністративного та колоніального управління колоніями. Закони в кожній колонії традиційно приймалися Губернатором, Асамблеєю, Радою. Пройшовши читання в кожному з вищезазначених керівних органів, закони затверджував Губернатор. Порядок розгляду звичайних законів міг бути довільним, але у випадку податкових чи фінансових законопроектів, вони в першу чергу розглядалися Асамблеєю. Будучи затвердженими в колоніях, ці закони потрапляли до центральної колоніальної адміністрації в Лондоні.

Тринідад напередодні того, як у 1797 р. став англійською колонією населяли 17 тис. осіб, з яких 10 тис. складали раби. У Лондоні вирішували, який тип управління має отримати новостворена колонія [11, с. 6]. Британія могла легко піти традиційним шляхом у Вест-Індії та створити, як на Ямайці та Барбадосі, систему, яка б забезпечила двопалатний законодавчий орган. Нижня палата обиралася, включно з губернатором, який репрезентував монарха, та співпрацював з депутатами.

Однак, у 1797 р., Британія відмовилася від цього рішення з двох причин. Перша, пов'язана з головним питанням рабства і позицією рабського населення на території, керованій Асамблеєю, яка в свою чергу контролювалася білими плантаторами та білими землевласниками. Друга причина полягала в тому, що на острові були міцними позиції іспанців та французів. Хоча репрезентативний принцип самоуправління Тринідадом означав би не лише довіру місцевому законодавчому органу юрисдикції над рабами, але і перевагу небританських елементів в управлінні.

14 грудня 1801 р. британський уряд вирішив, що Тринідад не матиме незалежної конституції як Барбадос чи Ямайка. Натомість, він мав бути колонією Корони, з усіма необхідними можливостями, які зберігалися за британським урядом через губернатора. Головні принципи управління було описано в посланні лорда Ліверпуля першому губернаторові Тринідаду полковникові Томасу Піктону від 27 листопада 1810 р. У ньому говориться: “Обставини острову Тринідад відрізняються від усіх колоній Вест-Індії... Можливість створювати закони Його Величність делегує Губернаторові як Його Представнику, чиї акти, які завжди будуть суб'єктом розгляду... Його Величність віддає перевагу Раді, обраній Губернатором з найбільш поважних жителів острова. Рада має радити і не контролювати” [12, р. 71].

Як бачимо, з перших років колонізації британцями Тринідаду і Тобаго на цих островах спалахнула боротьба за вплив між плантаторами та місцевою колоніальною адміністрацією.

Тринідад з того часу став асоціюватися з Британською імперією як тип колонії, невідомої на той час, в якій британський уряд сподівався створити модель для самоуправління колоніями у Вест-Індії.

У 1831 р. було замінено губернаторську Раду на перший законодавчий орган колонії – Раду уряду. Рада складалася з Губернатора, як Президента і шести офіційних осіб – Головного Судді, Головного Генерала, Головного Скарбника, Захисника Рабів та Колекціонера Звичаїв. Їх обирав Губернатор серед принципових власників колонії. Губернатору було надано остаточне право голосу. Одночасно була заснована Виконавча Рада з дорадчими функціями, до якої входили Губернатор, Колоніальний Секретар, Головний Генерал і Колоніальний Скарбник.

Тринідад був колонією, яку Велика Британія розвивала як модель для самоуправління островами Вест-Індії. Не існувало визначеної моделі його уряду. У перші декілька років після анексії було призначено трьох комісіонерів заступниками губернатора Піктона. Це призвело до боротьби за владу між Піктоном та першим з трьох комісіонерів, Фуллартоном, котра завершилась звинуваченням Піктона в кримінальних злочинах. Справу було надіслано Британським судам, губернатора спочатку засудили, проте згодом виправдали.

У Сент-Люсії, відвойованій у Франції у 1803 р. було запроваджено британську колоніальну адміністрацію. Тип управління взято з Тринідаду і Тобаго. Взагалі, Тринідад, Тобаго та Сент-Вінсент були першими британськими колоніями в Карибському басейні, що цілком підпорядковувалися Короні, тобто міністерству колоній в Лондоні. У 1816 р. на острові було засновано Приватну Раду з 5 осіб, яка виконувала функції уряду.

Як і в інших вест-індських володіннях, уряд Багамських островів було змодельовано за англійським зразком [13, р. 415]. Остаточна форма управління склалася в 1684 р. Існувала Палата Асамблей чи Громад, склад якої складав від 20 до 30 осіб, Рада з 12 осіб, схвалених короною, і губернатор, який водночас і був головнокомандувачем міліції. Останній мав повноваження скликати й розпускати законодавчі установи та накладати вето на їхні постанови. Виборче право мали білі громадяни, старші 21 року, які 12 місяців були під юрисдикцією Уряду, протягом шести місяців вони мали мати домогосподарство та сплачувати податки більше 50 ф. ст. на місяць. Щоб стати депутатом, особа мусила мати 200 акрів культивованої землі, чи власність на суму 2 тис. ф. ст.

Бермудські острови на локальному рівні включали в себе 11 парафіяльних зборів платників податків, 12 представників останніх обиралися щорічно. Міста Гамільтон та Сент Джордж були інкорпоровані до локальної колоніальної адміністрації наприкінці XVIII ст., і кожен з них мав мера, Олдерменів, Загальну Раду.

У першій половині XIX ст. за типом управління вест-індські колонії можна розділити на дві групи. Перша – привілейовані колонії, де поряд з губернатором, носієм королівської прерогативи, були свої виборні органи – асамблеї, права на скликання яких були закріплені в спеціальних королівських хартіях [14, р. 8]. Це були “старі” колонії, набуті до 1815 р.: Ямайка, Барбадос, Сент-Крістофер, Невіс, Антигуа, Монтсеррат, Домініка, Сент-Вінсент, Гренада і Тобаго.

Другий тип управління – “система королівських колоній”. До них належали острови, які відійшли до Великої Британії після завершення війни з наполеонівською Францією в 1815 р.: Сент-Люсія, Тринідад та Голландська Гвіана (Демерара та Бербіс) [15, р. 70]. У колоніях цього типу не було виборних асамблей, вся повнота виконавчої влади зосереджувалася в руках губернатора та виконавчих рад. Останні склалися в основному з чиновників, які призначалися Корonoю: головного секретаря колонії, колоніального скарбника, головного судді, головного прокурора, єпископа чи архієпископа, головнокомандувача. Іноді до виконавчої ради входили представники буржуазії. Ці колонії не мали законодавчих прав та керувалися від імені короля, влада якого тут була необмеженою. Закони, які ухвалювалися Британським Парламентом, були обов’язковими для них та втілювалися у життя колоніальною адміністрацією, яку очолював губернатор [16, р. 471].

Отже, створивши колонії в Карибському басейні, британці заснували там відповідні органи виконавчої та законодавчої влади. Існували різні методи та принципи управління колоніями. Це залежало від декількох факторів. Насамперед, яким чином була створена колонія і в який час. Адміністративно-територіальний поділ, повноваження губернаторів та чиновників стали досить консервативними в таких колоніях, як Ямайка, Барбадос. Інші, наприклад, Тринідад, Тобаго, Сент-Люсія не мали можливості самоуправління у внутрішніх справах. Ще однією особливістю було те, що у більшій частині колоній запроваджувалась однакова система місцевої влади, враховуючи специфічні географічні та соціальні фактори. Основні повноваження місцевої колоніальної адміністрації в британських володіннях Карибського басейну полягали в законотворчій діяльності та вирішенні нагальних місцевих проблем.

Список використаних джерел

1. *Ayearst M.* The British West Indies: The Search for Self-Government // M. Ayearst. – N – Y : New York University Press, 1960. – 258 p. // Internet Archive. – Режим доступу : <http://www.archive.org/details/britishwestindie010627mbp.djvu> 2. *Hall N. A. T.* Public Office and Private Gain: A Note on Administration in Jamaica in the Later Eighteenth Century/ Neville Hall // Caribbean Studies. – 1972. – V. 12. – № 3. – P. 5–20 // JSTOR : home. – Режим доступу : http://www.jstor.org/_3 3. *Aspinall A. E.* The British West Indies Their History, Resources and Progress / A. E. Aspinall. – L., 1912. – 435 p. // Internet Archive. – Режим доступу : <http://archive.org/details/britishwestindie00aspiuoft> 4. *Sires R. V.* Government In The British West Indies: An Historical Outline / Ronald Sires // Social and Economic Studies. – 1957. – V. 6. – № 2. – P. 109–132. // JSTOR : home. – Режим доступу : <http://www.jstor.org/> 5. *Горов В. В.* Антигуа и Барбуда – история и современность / В. В. Горов // Латинская Америка: научный и общественно-политический журнал / Институт Латинской Америки РАН. – 2012. – № 1. – С. 72–81. 6. *Burns A.* History of the British West-Indies / Alan Burns. – N-Y., 1954. – 821 p. 7. *Pitman F. W.* The Development of the British West Indies 1700–1763 / F. W. Pitman. – L., 1917. – 495 p. // Internet Archive. – Режим доступу : <http://www.archive.org/details/developmentbrit01pitmgoog> 8. *Schomburgk R.* The History of Barbados. / R. Schomburgk. – L., 1848. – 722 p. // Google books. – Режим доступу : http://books.google.com.ua/books/about/The_History_of_Barbados.html?id=1wvT630bvH8C&redir_esc=y 9. *Harlow V. T.* History of Barbados / Vincent Harlow. – N-Y : Oxford University Press, 1969. – 347 p. 10. *Кириченко В. П.* Нова історія країн Азії, Африки та Латинської Америки : навчальний посібник для студ. гум. спец. вищ. навч. закладів / В. П. Кириченко; М-во освіти і науки України. – К.: Либідь, 2002. – 168 с. 11. *Фетисов А. С.* Тринідад и Тобаго. Экономико-географический очерк / А. С. Фетисов. – М.: Наука, 1975. – 78 с. 12. *Williams E.* History of the People of Trinidad and Tobago // Eric Williams. – N-Y : 1962. – 292 p. 13. *Louis W. M.* The Oxford History of the British Empire: V. II: The Eighteenth Century / William Louis. – Oxford, 1998. – 639 p. // Oxford Scholarship Online. – Режим доступу : <http://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780198205630.001.0001/acprof9780198205630?rskey=dhx5jk&result=3&q=The%20Oxford%20History%20of%20the%20British%20Empire> 14. *Documents On British West Indian History, 1807 – 1833.* (Selected Documents from the Public Record Office, London, England, relating to the Colonies of Barbados, British Guiana, Jamaica and Trinidad) [compiled and edited by E. Williams] Trinidad, 1952. – 406 p. // George A Smathers Libraries. – Режим доступу : <http://ufdc.ufl.edu/UF00003588/00001> 15. *Murray D. J.* The West Indies and the Development of Colonial Government, 1801–1834 / D. J. Murray. – Oxford, 1965. – 264 p. 16. *Porter A., Louis W. M.* The Oxford History of the British Empire: Volume III: The Nineteenth Century / Andrew Porter, William Louis. – Oxford, 1999. – 800 p. // Oxford Scholarship Online. – Режим доступу : <http://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780198205654.001.0001/acprof9780198205654?rskey=dhx5jk&result=4&q=The%20Oxford%20History%20of%20the%20British%20Empire>

Егор Брайлян

МЕСТНАЯ КОЛОНИАЛЬНАЯ АДМИНИСТРАЦИЯ В БРИТАНСКОЙ ВЕСТ-ИНДИИ (XVII – ПЕРВАЯ ТРЕТЬ XIX В.)

В статье проанализированы становление и развитие местной колониальной администрации в Британской Вест-Индии. Рассмотрены и охарактеризованы особенности органов власти в отдельных колониях. Освещены полномочия органов исполнительной и законодательной власти.

Ключевые слова: британский колониализм, Карибский бассейн, Ассамблея, местная администрация.

Egor Braylyan

THE LOCAL COLONIAL ADMINISTRATION IN BRITISH WEST INDIES (XVII – THE FIRST HALF OF XIX CENTURY)

This paper analyzes the formation and development of local colonial administration in British West Indies. The features and the authorities in some colonies are considered and described in this article. Deals with the powers of the executive and the legislature.

Key words: British colonialism, Caribbean, Assembly, local administration.

УДК 94 (477)

Надія Островська

ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКОЛИ В УНР

У статті розкрито перші кроки у розбудові національної школи та громадських організацій, що сприяли поширенню української культури й освіти для широкого загалу українського народу, а також труднощі, що доводилося долати уряду Центральної Ради.

Ключові слова: українські школи, Просвіта, історія України, Центральна Рада, українська мова, Українська Народна Республіка.

Розвиток освіти й науки, діяльність культурно-просвітницьких організацій тісно пов'язані із загальноісторичним процесом. Їх еволюція в Україні ускладнювалася тим, що сусідні держави, окуповуючи Україну, нав'язували свої шляхи розвитку, які або поєднувалися з місцевими традиціями, або зустрічали опір українського населення. У даній статті дається аналіз становлення національної школи в добу УНР.

Передусім зазначимо, що завдяки боротьбі багатьох поколінь, під час революції 1905–1907 рр. були скасовані сумнозвісний циркуляр царського міністерства внутрішніх справ П. Валуєва (1863 р.) та Емський указ імператора Олександра II (1876 р.) [1, с. 251], за влучним висловом Володимира Дорошенка “лютий закон”, який заборонив вживати і друкувати українське слово.

Підкреслимо, що національна ідея складала основу усіх українських громадсько-політичних об'єднань. Громадські та політичні діячі, представники українського національного руху разом з народом долучилися до розбудови власної держави, на чолі якої стала Центральна Рада.

Про діяльність і значимість Центральної Ради, один із її діячів, Володимир Винниченко писав: “Тепер, нарешті, ми могли творити життя по нашому образу і подобию, і тільки по нашому. Тепер ми мали всі засоби для того... Все населення, вся демократія України дивилась на український уряд з надією і вірою” [2, с. 81].

“Для нас тепер найважливіше те, що вони (діячі Ц. Р.), серед тих революційних бурхливих хвиль не зійшли з політичного шляху політичної революції, яка довела до здійснення революційним шляхом максимальної національно-політичної програми” [2, с. 17].

А для успішної розбудови української державності в першу чергу необхідно було повести нещадну боротьбу з неграмотністю, повернути українському населенню власну школу і мову, а разом з цим розвивати його історію, культуру, традиції і вдосконалювати його природні здібності.

Тому, враховуючи таке становище, керівництво Центральної Ради, зокрема голова шкільної комісії (від червня 1917 року – генеральний секретар освітніх справ) І. Стащенко, вжили заходів для створення українських шкіл, підготовки відповідних учительських кадрів, поступової українізації вузів. З метою ефективного проведення культурно-освітньої роботи за ініціативою голови Центральної Ради М. С. Грушевського, 6 квітня 1917 р. у Києві проходить перший український педагогічний з'їзд, який зібрався в залі педагогічного музею за участі 500 делегатів. Головою з'їзду було обрано доцента Київського університету Т. Сушицького. З'їзд закликав “будувати нову школу на ґрунті братерства і рівності народів” [3, с. 390] і ухвалив наступні завдання:

1. Заснування головної української ради для організації народної просвіти в Україні. Виготовити проект ради і здійснення її організації доручити Українській Центральній Раді.

2. Zobov'yazati povitovi i gubern's'ki zemstva i mi'sta Ukraїni domogt'sya utvorennya Ukraїn's'kikh bibliotek i shkїl.

3. Організувати педагогічні курси для підготовки інструкторів і лекторів у повітових та губернських містах.

4. Українізувати від осені нинішнього року учительські семінарії та інститути України.

5. Заснувати в університетах і на курсах при шкільних округах кафедри української мови й українознавства для підготовки вчителів середніх шкіл.

6. Запровадити викладання Закону Божого в українських школах українською мовою.

7. Духовні школи в Україні повинні бути українськими.

Отже, з рішень з'їзду ми бачимо, що вся його робота була спрямована на всебічну українізацію навчальних закладів в українських школах та формування навчально-виховного процесу на національній основі.

Цей з'їзд звернувся до професорів-українців, які працюють поза українською територією – повернутися на Україну, щоб розпочати свою працю на благо свого народу. В кінці літа, 10–12 серпня, в Києві проходив другий всеукраїнський учительський з'їзд при участі 700 учасників (з них 62 учителі середніх шкіл). Тут було ухвалено, щоб Генеральний Секретаріат призначив на кожен губернський і кожний повіт своїх комісарів, яким би підлягали усі школи і позашкільна та шкільна освіта. Українізація нижчої початкової школи в усіх групах мала бути проведена з 1 вересня 1917 р., а українізація вищої початкової і середньої школи, а також учительських інститутів і семінарій мала проводитись у згоді з вимогами першого з'їзду. Школа мала бути організована за типом так званої єдиної школи [4, с. 395].

Завдяки наполегливій роботі було вироблено Проект єдиної школи в Україні, в якому говорилося, що єдиною школою буде називатись нормальна з педагогічного боку школа, через яку повинні проходити всі діти. Питання про єдину школу досить складне і має грані не тільки педагогічного характеру, але й соціального. Було важливо, щоб школа обслуговувала усіх громадян, дітей різних верств населення, незалежно від соціального й іншого становища їх батьків – це не тільки згладжуватиме класову різницю, але й дозволить використати найкращі сили держави і надасть їй монолітного характеру.

Досі школа на Україні ставила завдання навчати дітей. Виховні завдання розв'язувалися самостійно, після засвоєння дітьми шкільної премудрості. Тим, як вони розв'язувалися, школа мало цікавилась, не звертаючи уваги на те, до чого вона повинна була прикласти найбільше праці. Це неправильно і потрібно рішуче зійти з цього шляху [5, арк. 1].

Головне завдання проекрованої школи полягало у вихованні дитини. Чим більше сторін дитячої натури охоплювала школа, тим краще. Дитяча душа і школа – це одне ціле. При вихованні дитини за вихідну точку потрібно брати те, що є в дитячій душі. Дитячий світ, цей мікрокосмос з власним добром і злом, є тим полем, де мусить проводитись праця вчителя. Школа має серед своїх завдань виховання дітей, а наука є засобом для виховання. Поруч потрібно поставити мистецтво, релігію, мораль, гімнастичні вправи й розвиток громадянських почуттів.

Найбільш універсальним, щодо різноманітних дитячих нахилів, виховним засобом є наука. Вона має добре розроблену методику. Пам'ятаючи загальну мету школи, ніяк не можна відкидати решту: мистецтво, релігію, гімнастичні вправи та розвиток громадянських почуттів – все це повинно бути в кожній школі й займати своє місце [6, арк. 2]. Згідно нових поглядів українських педагогів навчання в школі відводиться проміжне місце. Дитина, перш за все, повинна знати про життя на своїй місцевості, свого народу на українській землі, побачити його красу, знати про його скарби. Не треба уникати й того, що має негативні ознаки. На такій найбільш природній основі наростатиме всяке інше знання. Дитина не цураючись свого, навчатиметься чужого. Моральне, релігійне, фізичне й громадське виховання повинно бути на тій самій основі. Так, збудована школа за своїм внутрішнім змістом буде національно-державною [6, арк. 3].

Нова школа є виховною і діяльною, близькою до життя, отже вона повинна увібрати в себе трудовий момент з життя і використовувати його для виховних цілей. Залучення до фізичної праці поширює виховні можливості для школи в сфері виховання волі, й тільки під цим кутом праця в різних видах повинна виступати в школі [6, арк. 3].

Праця в школі повинна бути тільки така, в якій немає негативних сторін, шкідливих для здоров'я [7, арк. 4]. Особливо велика увага приділяється навчанню дітей на українській мові [7, арк. 6]. Школа повинна повернути дитині її мову. Рідне слово є фізичним виразом емоцій людини. Без нього саме чуття зникає і не набирає сили для подальшого розвитку, тому очевидно, яку велику роль у вихованні чутливості дітей має навчання рідною мовою. У даному емоційному розвитку полягає головна цінність рідного слова, як виховного чинника. Вивчення мови має значення для інтелектуального розвитку дітей, коли воно ведеться грамотно. Рідне слово є головним знаряддям, яким користується педагог у своїй праці з дітьми. Переважно словом він викликає в них ту уяву, котра потрібна для його виховної роботи [7, арк. 11].

У зв'язку із вагомим значенням необхідне якнайширше вивчення рідної мови. Потрібно вчити її не тільки з літератури, а й під час екскурсій тощо; аби надати тому вченню більш життєвого колориту. Поширення дитячого словника має велике значення, особливо тоді, коли воно йде поруч з побаченим, або конкретизоване в дитячому малюнку, який відображає слово [7, арк. 12].

Нероздільним сполучником навчально-виховного напрямку є національна історія. Про успіхи історії на рубежі XIX – початку XX століття свідчить те, що ніяка раніше наука в такій мірі не викликала суспільної уваги, як в даний час і ніколи так не впливала на рішення суспільної ваги, як у даний період. Звідси і виходить особлива важливість історичної освіти в умовах тогочасного життя.

Історія повинна викликати в дітях розуміння зв'язку між сучасним життям та минулим. Історія, поруч з рідною мовою, вкладає зміст у національні почуття дитини. Бесіди історичного змісту можна вести з дітьми вже з першого року навчання. Історичні фрагменти даної місцевості, як от: пісні, звичаї, знахідки дадуть багато матеріалу для цього [8, арк. 17].

На думку українських педагогів, нова школа повинна була б стати демократичною і українізованою. Українська мова вивчалась з першого класу, а російська та інші мови – з третього класу. Навчання чужому дається тільки для пояснення й розуміння свого [8, арк. 7].

Міністерство освіти, дбаючи про те, щоб допомогти учительству якнайкраще приготуватись до праці в рідній школі, розробило широкий план курсів українознавства навесні і влітку 1918 р. Курси мають відбутися на всій території Української Народної Республіки:

1. Вони повинні проходити систематично, по змінах, одні за другими.
2. Курси мають бути трьох ступенів:
 - а) лекторські;
 - б) для вчителів середніх та вищих початкових шкіл;
 - в) для вчителів нижчих початкових шкіл.

Ці курси проходили в такому порядку: лекторські – в м. Києві, Харкові та Одесі з 12 травня по 12 червня; для вчителів середніх та вищих початкових шкіл – в м. Києві, Харкові та Одесі з 10 червня по 10 липня, а в Полтаві, Катеринославі та Вінниці з 15 липня по 15 серпня; й для народних вчителів нижчих початкових шкіл – в 50-ти пунктах у дві зміни: перша з 14 червня – по 1 липня, а друга – з 23 серпня – по 1 вересня 1917 р. [9, арк. 52].

Влітку 1918 р., департаментом нижчої освіти Міністерства Народної освіти були влаштовані курси українознавства для вчителів України. Курси для вчителів м. Києва та його околиць відбувалися в чотири зміни в помешканні Київського Кадетського Корпусу протягом приблизно трьох місяців від 10 червня до 1 вересня та охопили 2500 осіб. Такий державний кадровий підхід до вирішення кадрової проблеми в плані підготовки вчителів для українських шкіл, сприяв швидкому її відродженню та зміцненню [9, арк. 52].

Це були не просто директивні документи, які виходили зі стін Міністерства і далі їх слід губився, це був великий імпульс для всієї території УНР, знаходив гарячу і всебічну підтримку в усіх верствах населення, а особливо серед кіл української інтелігенції. Реакція на це освітнє піднесення була природньою і здоровою. З усіх околиць у Міністерство освіти надходять повідомлення про роботу в цьому плані. Так, в доповіді про утворення курсів для

підготовки вчителів вищих початкових шкіл на Полтавщині говорилося, що з початку 1917–1918 навчального року по всіх повітах на Полтавщині почали утворюватись початкові школи і додаткові класи при них, які будуть перетворені у вищі початкові школи. Тому виникає проблема кадрів. На території Полтавщини є поки що один учительський інститут, який не в змозі забезпечити відповідними спеціалістами школи. А на початок 1918–1919 навчальних років потрібно було приблизно 600 учителів. Щоб допомогти у справі, в м. Полтаві утворено п'ятимісячні курси для підготовки учителів вищих початкових шкіл упродовж 1918–1919 н. р. Всіх слухачів поділено за спеціальностями:

- а) мова і історія;
- б) природознавство і географія;
- в) фізика і математика.

Тоді на кожному відділі нараховувалось до 200 чоловік. За терміном підготовки курси були різноманітні: двомісячні, чотири і п'ятимісячні. У зверненні до повітових Народних управ, яких зобов'язує Народне Міністерство освіти влаштувати курси для народних вчителів, наголошувалося на використанні всіх потрібних для цього місцевих сил. Залучити досвідчених лекторів і вчителів, які мають великий досвід роботи. Всім учительським спілкам і повітовим шкільним Радам виділити авторитетних лекторів, а також досвідчених учителів нижчих і середніх шкіл, котрі могли б провести перед учителями уроки, практично продемонструвати методи і прийоми та вести роботу по всіх педагогічних галузях.

У педагогічній практиці, як в дореволюційній Росії, так і в Україні, велика роль відводилася славетному українському педагогові К. Ушинському, особливо з методики навчання. Педагогічні погляди вченого лягли в основу подальшої роботи українських педагогів у сфері початкового навчання. На початку ХХ ст. в Україні поширюють педагогічні погляди передових європейських і американських педагогів: Г. Шаргельмана, Гапсберга, Г. Кершенштайнера, Д. Дьюї, Еллен Кей та ін. Особливою популярністю серед передових педагогів користувалась течія так званого “вільного виховання”, започаткована ще Ж.-Ж. Руссо. Поряд з цим популярною була ідея трудової школи, що теж має свої зародки в педагогічних системах Руссо і Песталоцці. Нарешті, слід відзначити також течію педагогічного естетизму.

Незважаючи на складність і протиріччя політичного та економічного життя проголошеної УНР, Центральна Рада знаходить шляхи вирішення фінансування нових українських шкіл і виділення частини грошей з національного фонду. У ході такого великодержавного підходу до сфери освіти вже на початку весни, а точніше в березні 1917 р., відкрито першу українську гімназію у м. Києві, а з часом другу і третю. Впродовж травня – липня 1917 р. в Україні проходив процес становлення українських шкіл. Лише у великих промислових містах та в низці губернських центрів – Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі, Катеринославі, Херсоні та інших відкрито 40 українських гімназій, а до осені 1917 р. їх по всій території України нараховувалося більше п'ятдесяти. Велику увагу приділено заснуванню вищих початкових шкіл і в сільській місцевості та повітових центрах України. Щоб уникнути конфлікту в російських гімназіях відбувався поступовий перехід на українську мову. Сьогодні ніхто не стане перечити тому, що вивчати рідну мову, свою історію і культуру – це є першим ступенем національного усвідомлення. Про значимість української мови, її вивчення в історичному аспекті ставив питання О. М. Бодяньський. Вчений запропонував розглянути мову у нерозривному зв'язку з історією народу, як продукт власне історії. Таким чином, УНР надавала вагомому значення становленню й розвитку вітчизняної школи на національних засадах.

Список використаних джерел

1. *Субтельний О.* Україна. Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 509 с.
2. *Винниченко В.* Відродження нації / В. Винниченко. – Київ–Відень, 1920. – Т. 11. – 328 с.
3. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т. 1. – Ужгород, 1932. – 437 с.
4. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т.1. – Ужгород, 1932. – 437 с.
5. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України).* – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 675. – Арк. 1.
6. *ЦДАВО України.* – Ф. 2201. – Оп.1. – Спр. 675. – Арк. 2.
7. *ЦДАВО України.* – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 676. – Арк. 4.
8. *ЦДАВО України.* – Ф. 2201. – Оп.1. – Спр. 676. – Арк.17.
9. *ЦДАВО України.* – Ф. 2201. – Оп.1. – Спр. 980. – Арк. 52.

Надежда Островская

ВОЗРОЖДЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЫ В УНР

В статье раскрыты первые шаги в развитии национальной школы, общественных организаций, которые способствовали распространению украинской культуры, образования для широких масс украинского народа, а также трудности, которые приходилось преодолевать правительству Центральной Рады.

Ключевые слова: украинские школы, Просвита, история Украины, Центральная Рада, украинский язык, Украинская Народная Республика.

Nadiya Ostrovska

THE REVIVAL OF NATIONAL SCHOOL IN THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC

The article describes the first steps in the development of national schools, community organizations that contributed to the spread of Ukrainian culture and education for the general public of the Ukrainian people and the difficulties that had to deal with the government of the Central Rada.

Key words: Ukrainian schools, Prosvita, History of Ukraine, the Central Rada, the Ukrainian language, Ukrainian People's Republic.

УДК 94 (477)

Леонід Кравчук

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В 30–40-Х РР. XX СТ.: ВПЛИВ РАДЯНІЗАЦІЇ

У статті розглядається розвиток українського кооперативного руху на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Проаналізовано участь українського населення у різноманітних формах колективної діяльності, як єдиного шляху, щодо соціально-економічного, культурного та національного самозбереження.

Ключові слова: кооперація, торгівля, маслосоюз, пацифікація, “Прогресиві”, радянська.

Складний міжвоєнний період з економічними кризами, нестійкістю валюти, зруйноване українське село виснажувала ще й різного гатунку спекуляція. Щоб вижити і захистити свої національні й соціально-економічні інтереси, українське населення вбачало свій єдиний порятунок у згуртуванні сил. Одним із шляхів для єднання була кооперація. Поле діяльності у кооперації широке. Тільки через центральну структуру українське село могло мати необхідні товари безпосередньо від фабрик, а також відсилати свою продукцію: зерно, яйця, молочні продукти тощо у ті місця, де потребували цих продуктів. Зв’язок між тими, хто вирощує чи виготовляє продукти і потребує їх, повинен бути за посередництва налагоджених мереж. Метою кооперації не є збільшення високовартісних послуг, а піднесення добробуту усього українського трудового селянства. Вагомих результатів у економічному, соціальному і духовному розвитку населення, особливо селянства, вона досягла на західноукраїнських землях, у період між Першою і Другою світовими війнами [1, с. 7]. У запропонованій статті робиться спроба проаналізувати окремі аспекти розвитку кооперативного руху в Західній Україні в означений час.

Зауважимо, що кооперативний рух на західноукраїнських землях був широкомасштабним і значущим, говорять щорічні збори його центрального органу, де заслуховувалась, обговорювалась та планувалась подальша робота кооперативного життя; залучення іноземного капіталу в місцеві кооперативні організації. Так, на загальних зборах Ревізійного союзу Українських кооператорів, що проходили у Львові 14 березня 1929 р. брав участь голова американського “Об’єднання” п. Ревюк. У своїй промові, голова зборів, інженер Ю. Павликовський вітав гостя з закордону, дякував за допомогу краю і звернувся із пропозицією, щоб американські бізнесмени вкладали кошти у місцеві українські кооперативи [2]. На початку тридцятих років, коли сільське господарство охопила криза, Ревізійний союз української кооперації на зборах 30 червня 1931 р. у м. Львові, привертав основну увагу кооператорів на допомогу і підтримку селянства. У зборах брало участь близько 600 делегатів [3].

Важливу підтримку у розвитку кооперативного руху надавав Центральний кооперативний банк та його директор К. Левицький. Щоб не втратити свого впливу і значущості, балансуєчи поміж новими польськими законами, банк свою стару назву “Крайовий союз кредитовий” [4], змінив на Центральний кооперативний банк, але завдання залишились незмінними, це допомога у відбудові українських кредитових кооперативів сприяння, щоб вони могли мати якнайдешевший кредит на свої потреби. Польський “Центробанк”, як державна юридична установа, не кредитував українські установи.

Українська кооперація у Львівському Центральному Кооперативному Банку вбачала єдину центральну кредитову установу для всіх її видів. Банк, зі свого боку, прикладав усі зусилля на концентрацію національно-економічних сил і всіх вільних українських грошей в українських установах, які будуть використані на українські економічні потреби. Фінансовий потенціал банку становив 400 000 злотих, а сума вкладів для обігу коштів становила 1,5 млн злотих [5].

За сприяння банку було відновлено більше 100 повітових кредитових кооперативів, і на цій основі робота щодо відновлення і заснування нових – продовжувалась. Вони, в свою чергу, подбали про забезпечення дешевими кредитами українського населення. А головне завдання того часу полягало у забезпеченні дешевими кредитами всіх видів української кооперації.

У м. Луцьку 12 травня 1929 р. відбулися річні загальні збори членів Українського Кооперативного банку. Ця українська кредитова інституція нараховувала на 1 травня 1929 р. близько 200 членів і мала свої відділи в м. Рожище, відкривала аналогічні установи у м. Колкох, Олиці [6].

Українське селянство не було байдуже до кооперації і брало активну участь. У середині листопада 1928 р. в с. Крупа Луцького повіту відбулись організаційні збори споживчої кооперації “Українська праця”. До управи кооперації було обрано селян Якова Касинівського, Михайла Лошака, Григорія Ліпшу. До кооперативу записалось 20 членів [7].

Найбільш продуктивною і центральною організацією, що була випробувана часом і аграрним розвитком краю став “Маслосоюз”, який розвивав свою діяльність відповідно до потреб районних молочарень. При “Маслосоюзі” діяло 136 районних молочарень, які об’єднували 1600 станцій збору молока та сметани, обслуговуючи в 1938 р. близько 205,3 тис. селянських господарств [7, с. 11]. Маслосоюз відкрив свої відділи у Львові, Станіславі, Перемишлі, Коломиї, Тернополі, Дрогобичі, Самборі, Луцьку, Чорткові та інших містах. У 1926 р. “Маслосоюз” мав 26 гуртових крамниць, роздрібна торгівля велась у 57 [8, с. 141]. Якщо у 1927 р. Маслосоюз закупив першу вантажівку, то в 1939 р. уже нараховувалось 19 автомобілів [1, с. 11]. При районних молочарнях існували секції охорони домашніх тварин. Вони фінансували ветеринарну службу (19 ветлікарень), які дбали про гігієнічні умови догляду худоби, систематично перевіряли райони, лікували тварин [8, с. 412].

Союз українських кооператорів приділяв вагомому значенню освіті, та видавничій діяльності. За його фінансової допомоги у 1929 р. існувало приблизно 50 українських народних шкіл. Крім того, кооператив “Рідна школа” утримував 10 гімназій, 5 учительських семінарій, 23 дитячі садки, 8 фахових шкіл, 4 постійні ремісничі курси, 7 бурс тощо [9]. У м. Рівне 20 лютого 1927 р. закінчились кооперативно-освітні курси, на яких читались лекції з проблем кооперації професорами Е. Храпливим, А. Кобилянським та ін. Курси відвідали 40 осіб [10]. У січні 1928 р. курси для кооператорів за допомогою ревізійного інспекторату м. Луцька було влаштовано в Сарнах [11], а в 1938 р. почав діяти трирічний кооперативний лицей у Львові, який готував спеціалістів як до роботи в кооперативах, так і до їх управління [8, с. 467].

До початку Другої світової війни членами РСУК було 12 видавничих кооперативів, серед яких найбільш важливі, це кооператив “Червона калина”, який видавав журнал “Літопис Червоної калини”, видавничий кооператив “Хортиця”, що об’єднував емігрантів із Наддніпрянської України, видавав журнал “За Україну”. Видавничі кооперативи були в Чорткові, Тернополі, Коломиї, Станіславі [8, с. 454]. У складний міжвоєнний період на західноукраїнських землях виокремлюється українська еліта кооператорів, промисловців. Так, у Львові 12 травня 1929 р. в залі “Української бесіди” на честь свята св. Юрія (покровителя українських купців), взяли участь понад 100 українських купців зі Львова, Коломиї та інших міст [12]. На святі були присутні представники українських промисловців. Вони записувалися до пам’ятної книги “Союз українських купців”. На початку лютого 1935 р. у м. Львові відбулись загальні збори українських купців і промисловців. До союзу входили 1521 член і 10 гуртків. На засіданні були присутні представники з Тернополя, Перемишля, Сокаля, Надвірної, Станіслава, Самбора, Золочева [13]. Розглядалися нагальні питання та складались плани на перспективу, зокрема щодо формування “Народної торгівлі”, про організацію державної торгівельної школи з українською мовою, формування “резервного фонду”, “каси підтримки” тощо. Про рівень розвитку кооперацій на західноукраїнських землях ми можемо говорити із реклами та оголошень, розміщених на шпальтах усіх популярних газет і журналів. Зокрема, “Хто купує масло в “Маслосоюзі” – той

долучається до розбудови української торгівлі”, “хто хоче розбудувати український промисел, хай купує машини тільки в Маслосоюзі”, м. Львів, вул. Костюшна [14].

Крайовий союз споживчий постачав споживчі товари кооперативам, зберігаючи їх у своїх 24-х складах. Львівське акціонерне товариство “Броварів” пропонує на свята першокласний вибір: пиво ясне, пиво баварське (з подвійним солодом), пиво порт імперіал – чорне (з рекомендації лікарів) [15]. Звучали гасла на кшталт: вимагайте у ваших кооперативів тільки незрівнянної якості мила “Цитросоюзу” [16]. В передвоєнні роки українська кооперація відіграла важливе значення.

Кооперативний рух на території Західної України мав набагато ширші завдання і виконував важливіші функції, ніж покращення матеріальних потреб його членів.

Після підписання пакту Молотова-Рібентропа, польська влада ще більше посилила репресії щодо українського населення, арештів зазнали і представники кооперації. Початок Другої світової війни, капітуляція Польщі призупинила протистояння між українським населенням та польською владою.

17 вересня 1939 р. радянська армія ступила на поневолені західноукраїнські землі [17, с. 98]. Разом з політичними соціально-економічними перетвореннями зазнають докорінних змін кооперативні організації Західної України. Новостворені органи радянської влади через свої тимчасові управління взяли під контроль кооперацію та розпочали перебудовувати її до вимог часу, на радянський лад.

Для забезпечення безперервної торгівлі й кращого постачання товарів населенню Західної України торгові організації УРСР відправили в міста Західної України 10,8 тис. тонн солі, 17 вагонів сірників, 1,5 тис. тонн газу, 36 вагонів махорки. Для організації торгівлі цими товарами, Наркомторг відрядив у Західну Україну групу працівників, які вже відкрили оптові торговельні бази у Львові, Тернополі, Луцьку, Рівному, Володимир-Волинську, Сарнах [18, с. 7]. Налагоджуючи торгівлю, забезпечуючи населення товарами і продуктами, тимчасові управління не поспішали руйнувати налагоджену і діючу досі торговельну мережу. Тимчасово управління м. Львова у своїй постанові від 5 жовтня 1939 р. наголошувало, що всі магазини як кооперативних організацій, так і приватних осіб, працювали щодня безперервно. Ціни на промислові товари і продукти сільського господарства не перевищували ціни, що існували до воєнного часу. З метою кращого постачання населення хлібом, заборонялось усім власникам хлібопекарень проводити продаж хліба населенню безпосередньо з хлібопекарень. Заборонялось перепродувати з рук промислові та харчові товари [19, с. 75]. Хто саботував та дезорганізував безперервну торгівлю, чи підвищував ціни на товари, притягувався до судової відповідальності за законами воєнного часу. Завідуючого відділом постачання Белтовського, який не забезпечив організації нормальної торгівлі було звільнено з роботи. Тимчасове управління м. Львова у своїй постанові застерігало всіх власників магазинів та торговців, щодо порушення правил торгівлі, інакше до них вживатимуться найсуворіші заходи за законами воєнного часу [20].

При тимчасовому управлінні було створено низку відділів: промисловий, продовольчий, торговельний, народної освіти та інші. Продовольчий відділ у м. Львові відкрив 17 їдалень для бездітних і біженців. Там щоденно видавали по 9 тисяч обідів за низькою ціною, для найбільш вразливих – безкоштовно. Торговельне управління вжило заходів і до розширення торговельної мережі. За постановою Тимчасового управління, керівники кооперативних установ були зобов'язані до 1. 12. 1939 р. збільшити кількість крамниць з 254 до 819, враховуючи необхідність відкриття нових, у першу чергу, на околицях міста [21, с. 294].

Активно демонструючи переваги нового життя, радянська влада інтенсивно розширювала мережу споживчої кооперації. На середину березня 1940 р. в Тернопільській області в споживчу кооперацію було прийнято 135 717 осіб. У лютому 1940 р. нараховувалось 245 крамниць, а всього в селах і районах області було відкрито 1648 крамниць, 32 їдальні, 9 буфетів, 51 хлібопекарня, 19 лісоскладів. Сільська споживча кооперація одержувала велику кількість товарів першої необхідності для населення. Так, одержано цукру на 741 000 крб., туалетного і господарського мила, тютюнових виробів на

2 613 390 крб, шкіри на 70 тис. крб.. тощо [22]. Поступово розвиваються кооперативи промислових артілей. Для керівництва роботою в цьому напрямку облпрофрада створила оргбюро, яке з листопада 1939 р. по січень 1940 р. організувало в Тернопільській області 28 артілей, що були оформлені статутом, і ще 10 артілей, які не були оформлені. Разом до них входило 1500 чоловік. Одночасно в Тернополі харчові артілі відкрили 5 крамниць, а кравецькі та взуттєві мали своїх 7 ремонтно-кравецьких пунктів [23]. Основна увага у цих артілях приділялась організації соціальних змагань, вводились стахановські методи праці, організовувалась культурно-масова робота, випускались стінгазети. Крім того, обласний виконком вимагав і якості продукції, особливо дитячої. Трималось на постійному контролі покращення постачання харчових артілей цукром, борошном та іншим.

Хоча радянська влада робила певні кроки і заходи щодо зміни колишньої кооперативної системи, замінюючи її радянською, але на березень 1940 р. новоутворена сітка магазинів була ще малочисельною і поступалась приватному сектору магазинів. Так, загальна кількість діючих магазинів, ресторанів, столових і буфетів у м. Львові на кінець березня 1940 р. була такою: державних – 698, приватних – 976; продовольчі – 128 державних, 304 приватних магазинів. Ресторани, столові, кафе: державні – 55, приватні – 490. Буфетів: державних – 80, приватних – 34. Якщо узагальнити, то державна частка складає 961, а приватна – 1804 одиницю [24]. Для задоволення потреб, що зростали, населення Західної України за рішенням ЦК ВКП (б) і уряду було завезено товарів на суму 612 млн крб [17, с. 98]. Загальна торговельна мережа на новоутворених землях вибудовувалась згідно планів розвитку народного господарства СРСР на 1938–1942 рр. проте із початком воєнних дій на території Західної України кооперативний рух практично був призупинений.

Список використаних джерел

1. Палій А. Будівничий та керманіч “Маслосоюзу” / А. Палій. – Тернопіль, 2001. – 347 с. 2. *Діло*. – 1929. – Березень. – № 16. 3. *Діло*. – 1931. – Липень. – № 2. 4. *Неділя*. – 1929. – Січень. – № 6. 5. *Неділя*. – 6 січня. – 1939. 6. *Громадський голос*. – 14 травня. – 1929. 7. *Неділя*. – 11 листопада. – 1928. 8. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – 457 с. 9. *Діло*. – 16 березня. – 1929. 10. *Наше життя*. – 13 березня. – 1928. 11. *Українська громада*. – 26 січня. – 1928. 12. *Діло*. – 15 травня. – 1929. 13. *Діло*. – 3 лютого. – 1935. 14. *Неділя*. – 6 січня. – 1929. 15. *Руський голос*. – 28 квітня. – 1929. 16. *Громадський голос*. – 20 травня. – 1923. 17. *Варецький В. А.* Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР / В. А. Варецький. – К., 1960. – С. 98. 18. *У братній сім'ї.* Документи і матеріали. 1939–1980. – Львів, 1989. 19. *Радянський Львів.* 1939–1956 рр. – Львів, 1956. – С. 75. 20. *Вільна Україна*. – № 13. – 8 жовтня. – 1939. 21. *Нариси історії Львова*. – Львів, 1956 р. – С. 294. 22. *Вільне життя*. – 13 березня. – 1940 р. 23. *ТОДА*, ф. 1.1833, оп.в, спр. 5, арк. 6–7. 24. *ЛОДА*, ф. р.-5, оп. 1, од. зд. 305, арк. 2–3.

Леонид Кравчук

КООПЕРАТИВНОЕ ДВИЖЕНИЕ В ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ В 30–40-ГГ. XX В.: ВЛИЯНИЕ СОВЕТИЗАЦИИ

В статье прослежено развитие украинского кооперативного движения на западно-украинских землях в межвоенный период. Произведен анализ участия украинского населения в различных формах коллективной деятельности, как единственного пути, направленного на социально-экономическое, культурное и национальное самосохранение.

Ключевые слова: кооперация, торговля, Маслосоюз, пацификация, просвещение, советизация.

Leonid Kravchuk

THE UKRAINIAN COOPERATIVE MOVEMENT IN THE WESTERN UKRAINE IN 30–40-YEAR XX C.: IMPACT SOVIETIZATION

The article evolution the activity of Ukrainian cooperative movement in the Western Ukrainian lands in the interwar period. The analysis of the participation of Ukrainian population in various forms of collective action is the only way to the socio-economic, cultural and national survival.

Key words: cooperation, trade, “Maslosoyuz”, pacification, education, sovietization.

УДК 94 (438)

Віталій Сазонов

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ЕМІГРАНТІВ З НАЦИСТСЬКОЮ ВЛАДОЮ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена діяльності та політичним поглядам військової частини російської еміграції в другій половині 1930 – на початку 1940-х рр. Автор аналізує причини появи антигітлерівських та пронацистських течій в емігрантському середовищі, а також наводить факти спроб співпраці колишніх білих офіцерів з урядом Третього Рейху.

Ключові слова: російська еміграція, нацистський уряд, антирадянські збройні формування.

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю поглибленого вивчення проблеми російського зарубіжжя ХХ ст. як феномену не лише російської, але і світової історії. Складовою частиною цього феномену є історія російської військової еміграції в міжвоєнний період 1920–1939-х рр., зокрема в Європі, де знаходився один з центрів інституціоналізації та ідейно-політичного розвитку білоемігрантів. Аналіз процесу формування і діяльності російської військової еміграції в Європі у 1920–1939-х рр. дозволяє зробити внесок у подальше наукове вивчення багатьох аспектів історії міжнародних суспільно-політичних процесів, включаючи період Другої світової війни, а також у дослідження стосунків Росії із європейськими країнами першої половини ХХ століття. Низка проблем, які торкаються цієї теми, в історіографії недостатньо розроблені, тому вивчення діяльності російської військової еміграції напередодні Другої світової війни – одне з важливих завдань сучасної історичної науки.

Напередодні Другої світової війни перед представниками російської військової еміграції виникла низка глобальних питань: як ставитися до націонал-соціалізму і агресивної нацистської політики, а після початку Радянсько-німецької війни – чи брати участь у військових діях на боці гітлерівців, чи залишитися на нейтральних позиціях, або боротися проти нацизму в антифашистському русі? Незабаром вирішення цих питань перейшло з теоретичної площини в практичну.

Друга світова війна вплинула на життя російського зарубіжжя, яке стало активним учасником політичних дискусій, збройних конфліктів, військових дій як на боці Третього Рейху, так і антифашистського руху Опору.

Ця тема розширює рамки дослідження Другої світової війни і дозволяє прослідкувати еволюцію поглядів російських післяреволюційних емігрантів на участь в бойових діях в антирадянських та антифашистських формуваннях.

У наукових працях 1950–1980-х рр., радянські науковці, на підставі доступних джерел зробили спробу проаналізувати та дослідити історію російської військової еміграції напередодні Другої світової війни. Проте, вивчення цієї теми було обмежене ідеологічними рамками. В останні десятиліття ХХ ст. з'явилася низка наукових робіт, у яких знайшли віддзеркалення військово-політична та ідеологічна діяльність російської еміграції. Сюди можна віднести роботи Є. Ю. Пивовара, Н. П. Герасимова та Л. К. Шкаренкова. Слід зазначити, що ці роботи багаті на фактаж, але в них недостатньо проаналізовано діяльність російської еміграції напередодні Другої світової війни, ставлення російської еміграції до нацизму та плани участі у війні. Більш детально ця тема відображена в сучасних працях російських та зарубіжних науковців: А. В. Огорокова, П. М. Крикунова, С. І. Дробязко, Б. Г. Соколова та Є. М. Кулішера. Цінними є праці таких російських емігрантів, як С. А. Нілус, І. В. Гессен, Б. В. Пряшніков та Ф. І. Єлісеєв, але ці роботи не позбавлені суб'єктивізму.

Відомо, що в оцінці багатьох проблем в історії російської еміграції напередодні Другої світової війни є різні, нерідко протилежні точки зору. Тому ми спробуємо показати власне бачення цієї проблеми.

Метою статті є з'ясування діяльності російських військових еміграційних кіл, зокрема, антирадянської та фактів їх співпраці з нацистським режимом напередодні Другої світової війни.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати діяльність російської еміграції напередодні Другої світової війни; розглянути деякі факти співпраці російської еміграції з нацистською Німеччиною.

Після подій громадянської війни, за кордоном опинилося більше ніж 2 млн колишніх громадян Російської імперії [1, с. 12; 2, с. 53]. Однією з найбільших складових російського зарубіжжя післявоєнної хвилі стала саме військова еміграція, яка в 1920–1939-х рр. була в опозиції до більшовизму. Протягом цих років по всій Європі виникали різноманітні організації та товариства емігрантів, серед яких можна виділити такі, як: Російський Загально-Військовий Союз, Національно-трудоий Союз, Російський національний союз учасників війни, Союз Активних Борців за Росію. Першопочатковим завданням таких союзів було збереження зв'язків між офіцерами в закордонному середовищі. Пізніше вони стали активно брати участь у політиці та підготовці до війни.

Російська еміграція в політичному плані була досить складним конгломератом сил і течій – від крайніх монархістів, до меншовиків та есерів. У цілому, це була потужна сила, яка ще сподівалася на здійснення планів щодо відновлення бойових дій з радянською Росією. Найбільшу небезпеку для останньої становило російське офіцерство та його організації за кордоном.

У середовищі російської військової еміграції в Європі не було єдиної думки стосовно ставлення до політики нацистської Німеччини та проблеми співпраці. Проте германофільські тенденції все ж спостерігалися.

Пронімецькі настрої в Білій армії були ще до початку громадянської війни. Так, напередодні поразки Німеччини в Першій світовій війні, полковникові М. Дроздовському вдалося під час маршу Румунського фронту на Дон налагодити з німцями співпрацю. На Німеччину орієнтувався Донський отаман П. Краснов і пов'язані з ним монархічні армії: Астраханська армія полковника князя Тундутова і генерала Павлова, Південна армія генерала М. Іванова, Північна армія генерала Ф. Келлера. Після приходу до влади А. Гітлера співпраця між росіянами і німецькими правими колами посилилася. Проте її причиною, на першому етапі, був не націонал-соціалізм, а традиційна близькість інтересів російських і німецьких консерваторів. Вона отримала новий розвиток у результаті Першої світової війни, яку обидві країни програли [3, с. 54].

З приходом до влади А. Гітлера, симпатії до націонал-соціалізму, з одного боку, посилились – у ньому бачили силу, здатну оголосити війну Радянській Росії. З іншого, насторожували його погляди на “східну проблему”, детально викладені у “Майн кампф”.

Основні принципи політики російської військової еміграції відносно підтримки війни проти СРСР намагався сформулювати в 1933 р. О. фон Лампе. Зокрема, він писав: “...Потрібно робити усе, що в наших силах, щоб, якщо можливо, збільшити шанси виступу Німеччини проти СРСР і, якщо це станеться, найкраще його використати. Ми вважаємо своїми союзниками всіх тих, хто є ворогом СРСР, але не національної Росії і готові дати цьому гарантії” [3, с. 60].

У тому ж 1933 р. Російський Загально-Військовий Союз (РЗВС) заявив, що він “з радістю піде на співпрацю з державою, яка зацікавлена в ліквідації радянської влади та створенні в Росії загальнонаціонального уряду” [4, с. 209].

Доброзичливе ставлення до російських військових емігрантів все ж мало місце з боку нацистської Німеччини, незважаючи на расову теорію. Можливо, це було пов'язано з невирішеністю “російського питання”, можливою перспективою використання російських емігрантів у пропагандистських цілях, а також близькістю російських і німецьких

менталітетів, загального відчуття приниженості внаслідок Першої світової війни. За словами князя М. Д. Жевахова німці поставилися до російських емігрантів “не як до біженців, які вимагали матеріальної допомоги, а як до справжніх культуртрегерів”. Вони сприймали їх розповіді “про звірства більшовизму і завоювання єврейства в Росії як загрозу їх власному буттю, як велику світову небезпеку, що загрожувала усьому християнству, цивілізації та культурі” [5, с. 66].

З одного боку російські емігранти, як і більшість, піддавалися репресіям, які почалися в гітлерівській Німеччині. З іншого, ані самі арешти російських емігрантів, ані умови їх утримання у в'язницях і концентраційних таборах, не йшли в жодне порівняння з аналогічними діями відносно політичних супротивників режиму та усіх інших громадян Німеччини, яких А. Гітлер вважав такими.

Без значних наслідків закінчився арешт О. фон Лампе. Після 42-х денного арешту його випустили на свободу. Цікаво відзначити, що, знаходячись під слідством, фон Лампе продовжував вести переговори про спільні дії проти більшовиків з представником НСДАП. Такий же термін відбув за звинуваченням у змові про вбивство вождя генерал В. Бискупський, згодом призначений Гітлером комісаром над російськими біженцями [6, с. 243].

Арешти російських емігрантів нацистською владою здійснювалися і пізніше; періодично з'являлися відомості про арешт того або іншого емігранта. Але усі ці акції не мали системного характеру, а були швидше виключенням з правил.

У той час, як значна частина російської еміграції бачила націонал-соціалістів як борців з більшовизмом, авторитетний генерал М. М. Головин висловив думку про найгіршу ситуацію – нацистську окупацію СРСР. Така ж думка прозвучала у ще декількох колишніх вищих офіцерів Добровольчої армії, в тому числі й А. Денікіна [7, с. 247].

Офіційно німецька влада підтримувала Загальнокозацьке об'єднання, але таємна допомога через гестапо надавалася Всекозацькому союзу (виник навесні 1940 р.) на чолі з П. Х. Поповим, який об'єднав козаків-самостійників. На противагу першій організації, друга отримувала і фінансову підтримку. Так, престарілим козакам Всекозацького союзу виплачувалися пенсії від німецької окупаційної влади в Чехословаччині в сумі 700 крон.

Ультрасепаратистські та пронімецькі настрої були присутні в нечисленному, але політично активному “Козацькому Національному Центрі”, перетвореному після 22 червня 1941 р. в “Козацький національно-визвольний рух” (КНВС). Керівник цієї організації В. Г. Глазков дистанціювався від інших козацьких структур і, більше того, організував на Є. І. Балабіна, В. Г. Науменко, П. М. Краснова, В. Г. Вдовенка і М. Н. Грабе справжнє цькування через журнал “Козацький вісник” [8, с. 255].

Напередодні Другої світової війни німецький уряд видав постанову про призупинення діяльності антирадянських емігрантських організацій, і це посилювало напругу. У самій Німеччині в 1938 р. емігрантським організаціям було запропоновано саморозпуститися і підкоритися створеному управлінню у справах російської еміграції на чолі з генералом В. Бискупським. В останнього, на початку 1920-х рр. були великі заслуги перед режимом: під час невдалого мюнхенського путчу він сховався у своїй квартирі [9, с. 95].

З усіх емігрантських об'єднань цьому наказу не підкорявся тільки Національно-трудовий Союз (НТС), який наважився зберегти свої структури в Німеччині, пішов у підпілля, і якоюсь мірою РЗВС, оскільки його членами були більшість співробітників Управління у справах російської еміграції в Німеччині і окупованих країнах (УДРЕ). З РЗВСа був виділений окремо II відділ на чолі з О. фон Лампе, який став називатися Об'єднанням Російських Військових Союзів (ОРВС) і повною мірою підкоряв УДРЕ. У травні 1939 р. у зв'язку зі змінами політичної карти Європи – захопленням Німеччиною Судетської області, з РЗВСа був виділений чехословацький VI відділ, перетворений в Союз російських військових організацій (СРВО) та який увійшов до складу ОРВС як його Південно-східний відділ [10, с. 76].

До травня 1941 р. на окупованих територіях Німеччини виявилось чотири з шести європейських відділів РЗВСа і О. фон Лампе, штаб-квартира якого знаходилася в Берліні. Було набагато простіше зв'язуватися з ними, ніж з ізольованим від світу в умовах окупації головою РЗВСа генералом Архангельським. Останній, у зв'язку з цим, звернувся до фон Лампе з письмовим проханням тимчасово узяти у своє підпорядкування V (бельгійський) і IV (югославський) відділи РЗВСа на допомогу до колишніх II (німецького) і VI (чехословацького). Незважаючи на те, що німецька влада відмовилася санкціонувати це перепідпорядкування, об'єднання фон Лампе стало до кінця війни центром російських військових організацій на території Німеччини і окупованих країн.

Останнім ударом для багатьох емігрантів, які сподівались на допомогу Німеччини в боротьбі з комунізмом, стало підписання радянсько-німецького пакту про ненапад у серпні 1939 р. Причому, акт “дружби” Німеччини і СРСР для багатьох біженців став переломним в їх ставленні до західних країн. Так, багато емігрантів напередодні або на самому початку Другої світової війни вступили до французького іноземного легіону [11, с. 68].

Проте, значна частина правої еміграції, особливо за межами демократичних країн, продовжувала сподіватися, що цей пакт чисто тактичний крок, що Гітлер не відкинув антикомуністичних цілей, а лише тимчасово припинив їх здійснення. Ці надії незабаром виправдалися. Російська еміграція знову спрямувала свої погляди на Німеччину, тим паче, що вона фактично була єдиною антикомуністичною державою. Російським емігрантам дуже хотілося вірити, що вона допоможе звільненню Росії.

Також пронимецьку позицію незадовго до початку Другої світової війни зайняла велика частина козацької еміграції, оскільки бачила в нацизмі рятівника Росії від більшовизму. Так, отаман О. Г. Шкуро висунув гасло “Хоч з бісом проти більшовиків”. До нього приєдналися отамани В. Г. Науменко, В. Г. Вдовенко, Н. В. Ляхов, які також стали проявляти інтерес до Гітлера, якого вважали останнього фігурою, здатною консолидувати всі антирадянські сили [8, с. 263].

Відверту пронимецьку позицію зайняв і один з найвідоміших козацьких лідерів – отаман П. М. Краснов, який переїхав з Франції до Німеччини в 1936 р. [12, с. 286].

Германофільську орієнтацію мав також, створений в середині 1930-х рр. у Чехословаччині, “Козачий національний центр” на чолі з В. Г. Глазковим, який захищав ідею козацької самостійності. Наприкінці 1939 р. – на початку 1940 р. почалася реорганізація козацьких союзів, організацій і станиць на території Третього Рейху. Як результат, до 1941 р. було створено Загальнокозацьке об'єднання в Німецькій імперії на чолі з генерал-лейтенантом Донського козацького війська Є. Балабіним. На території Рейху більшість раніше існуючих самостійних козацьких структур були ліквідовані й на їх основі створені нові організації, але вже під жорстким підпорядкуванням Балабіна [13].

Слід зазначити, що незадовго до початку війни між Німеччиною і СРСР російська біла еміграція вже встигла отримати певний досвід з формування військових частин з колишніх червоноармійців. Йдеться про радянсько-фінську війну 1939–1940 рр., коли за ініціативою російських емігрантів фіни спробували сформувати з полонених Російську армію з метою використати її в боях проти Червоної Армії, сприяючи агітації червоноармійців. Якби на боці Фінляндії виступили Англія, Франція, то у випадку поразки СРСР, Російська армія стала б основою для створення потрібного Заходіві уряду. На чолі цього формування, яке отримало назву “Російська Народна Армія” (РНА) став колишній секретар Політбюро і помічник Й. Сталіна Борис Георгійович Бажанов, який емігрував на Захід в 1928 р. Окрім маршала Маннергейма і фінської влади, в цьому Б. Бажанова підтримали емігрантські організації РЗВС і НТС. Ось що потім писав політик: “Я виходив з того, що підрадянське населення мріє про позбавлення від комунізму. Я хотів утворити Російську Народну Армію з полонених червоноармійців, тільки добровольців, не стільки, щоб битися, скільки, щоб пропонувати радянським солдатам переходити на нашу сторону і йти звільняти Росію від комунізму. Якщо моя думка про настрої населення була правильна (а оскільки це було після кошмару колективізації та ежовщини, то я вважаю, що вона правильна), то я хотів йти на Москву,

почати з тисячею чоловік, брати усі сили з того боку і дійти до Москви з п'ятьдесятьма дивізіями” [14, с. 295–296].

Після того, як Б. Бажанов розпочав формування РНА, він зіштовхнувся з низкою труднощів. По-перше, червоноармійці не бажали воювати проти своїх і набір йшов повільніше, ніж було бажаним. По-друге, в РНА йшли в основному солдати, офіцери, які зберігали відданість присязі. Тому Б. Бажанов почав набирати офіцерів зі середовища еміграції, переважно РЗВСа. Відразу ж виникло непорозуміння між колишніми червоноармійцями, які вступили в РНА і колишніми білими офіцерами, які розмовляли різними мовами.

На навчання й спорядження РНА пішло майже 2 місяці, десантуванню бійців і командирів на фронт перешкоджала радянська авіація, яка бомбардувала залізниці, й це заважало РНА брати участь у боях, та й війна вже завершувалася, – причому не на користь Фінляндії. Проте, до кінця війни було підготовлено декілька підрозділів, які воювали. Так, один загін чисельністю в 30 бійців перебував на фронті протягом 10 днів, і за цей час до них приєдналося близько 200 розпропагандованих червоноармійців. Був зроблений висновок про правильність оцінки настроїв червоноармійців і висунутої тактики дій, а також про необхідність підготовки в умовах еміграції технічних військових фахівців, оскільки “специ”, які знаходилися в Червоній Армії, більшою мірою проявляли лояльність до режиму [15, с. 324–325].

Після закінчення війни ті бійці РНА, які не бажали повертатися до СРСР, залишилися у Фінляндії або змогли виїхати до інших держав. Сам Бажанов емігрував до Швеції. Значна частина службовців РНА повернулася до СРСР і їх чекала важка доля: розстріли, концтабори та в'язниці. Чисельність РНА за весь час її існування так і не перевищила тисячі осіб.

Досвід організації антирадянських озброєних формувань з військовополонених обговорювався на зборах членів емігрантських військових організацій і на сторінках періодичних видань. Проте його використання в нових умовах вже не дало таких результатів, бо характер війни між СРСР і Німеччиною був абсолютно іншим.

Навесні 1941 р. початок радянсько-німецької війни вже не був секретом для багатьох російських військових емігрантів. Багато з них вже мали особисті зв'язки у вищих військових і партійних колах Третього Рейху. Ці зв'язки активно використовувалися для отримання інформації і розробки ініціатив, які стосувалися питань про участь емігрантів у війні проти Радянського Союзу. Незадовго до початку війни генерал О. фон Лампе 21 травня 1941 р. звернувся до головнокомандувача сухопутних військ вермахта генерал-фельдмаршала В. фон Браухича, в якому висловив думку, що Німеччина боротиметься не з Росією, а з більшовизмом, і надав себе і ОРВС в розпорядження вермахту. Також фон Лампе звернувся з проханням дати можливість всім, хто бажає, серед військових емігрантів взяти участь у війні, проте відповідь не надійшла [10, с. 83].

Трагізм ситуації для російської еміграції полягав у тому, що хоча німці й хотіли ліквідувати Радянську владу, але зовсім не були зацікавлені в створенні в Росії загальнонаціонального уряду.

Та все ж, під час війни керівництво нацистської Німеччини налагодить співробітництво з деякими колами російського військово-політичного зарубіжжя. І це пов'язано зі стратегічними та пропагандистськими вимогами війни.

Таким чином, частина російської військової еміграції напередодні Другої світової війни зайняла активну прогерманську позицію. Вона бачила в націонал-соціалізмі визволителя Росії від комуністичного режиму, зв'язувала з ним надії повернутися на батьківщину. Частина емігрантських організацій пропонувала свої послуги німецькій владі, враховуючи наявність військового досвіду. Але керівництво Третього Рейху не ставило перед собою завдання відродити Російську державу, тому перед початком війни з російськими військовими емігрантами нацистська Німеччина не хотіла мати жодних справ. А через деякий час частина російської військової еміграції почала негативно ставитися до політики нацизму, а початок Другої світової війни лише загострив це. Незважаючи на бажання

більшості російських військових емігрантів зберігати нейтралітет у період війни (окрім козаків, які попри все бажали ще повернутися на батьківщину навіть із гітлерівськими військами), дії нацистів (з одного боку політика загравання з емігрантами, а з іншого – репресії, гоніння, приниження, концтабори) змусили навіть аполітичну частину російської еміграції зробити вибір і визначитись щодо нацистської агресії. Надалі російське зарубіжжя в еміграції прагнуло не “забруднити” себе будь-якою співпрацею із гітлерівською Німеччиною.

Список використаних джерел

1. Пивовар Е. Ю. Российская эмиграция в Турции, Юго-Восточной и Центральной Европе 20-х годов: гражданские беженцы, армия, учебные заведения / Е. Ю. Пивовар, Н. П. Герасимов. – М. : Историко-архивный институт РГГУ, 1994. – 117 с.
2. Kulischer E. M. Europe on the Move: War and Population Changes, 1917–1947 / E. M. Kulisher. – N.-Y. : Columbia UP, 1998. – 218 p.
3. Окорочков А. В. Фашизм и русская эмиграция (1920–1945) / А. В. Окорочков. – М. : Русаки, 2001. – 595 с.
4. Шкаренков Л. К. Агония белой эмиграции / Л. К. Шкаренков. – М. : Мысль, 1987. – 272 с.
5. Нилус С. А. Князь Жевахов Н. Д. Краткий очерк жизни и деятельности / С. А. Нилус. – Новый Сад, Югославия, 1936. – 356 с.
6. Гессен И. В. Годы изгнания. Жизненный отчет / И. В. Гессен. – Париж, 1979. – 278 с.
7. Солоневич И. Л. Россия и гитлеризм / И. Л. Солоневич // Вече. – 1995. – № 55. – С. 240–255.
8. Крикунов П. Н. Казаки между Гитлером и Сталиным. Крестовый поход против большевизма / П. Н. Крикунов. – М. : Яуза, Эксмо, 2005. – 608 с.
9. Прянишников Б. В. Новопоколенцы / Б. В. Прянишников. – Мэриленд: Сильвер Спринг, 1986. – 296 с.
10. Дробязко С. И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941–1945 гг. / С. И. Дробязко. – М. : Эксмо, 2004. – 608 с.
11. Елисеев Ф. И. В Индокитае против японцев и в плену у них, 1945 г. (В Иностранном Легионе Французской армии) / Ф. И. Елисеев. – Нью-Йорк, 1966. – 118 с.
12. Смирнов А. А. Казаки атаманы / А. А. Смирнов. – СПб. : Нева, Олма-Пресс, 2002. – 544 с.
13. Бурда Э. Казаки эмигранты первой волны 20–40-е годы: жизнь на чужбине. Часть 2 // Агентство политических новостей: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.apn.ru/publications/article25211.htm>
14. Бажанов Б. Г. Воспоминания бывшего секретаря Сталина / Б. Г. Бажанов. – СПб. : Всемирное слово, 1992. – 312 с.
15. Соколов Б. В. Тайны финской войны / Б. В. Соколов. – М. : Вече, 2002. – 416 с.

Виталий Сазонов

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ РОССИЙСКИХ ВОЕННЫХ ЭМИГРАНТОВ С НАЦИСТСКОЙ ВЛАСТЬЮ НАКАНУНЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Статья посвящена деятельности и политическим взглядам военной составляющей российской эмиграции во второй половине 1930 – первой половине 1940-х гг. Автор анализирует причины появления антигитлеровских и пронацистских течений в эмигрантской среде, а также приводит факты попыток сотрудничества бывших белых офицеров с правительством Третьего Рейха.

Ключевые слова: русская эмиграция, нацистское правительство, антисоветские вооруженные формирования.

Vitaliy Sazonov

THE RELATIONSHIP OF RUSSIAN MILITARY IMMIGRANTS WITH NAZI AUTHORITIES BEFORE WORLD WAR II

The article is devoted to activities and political views of the military unit of Russian emigration in the second half of 1930 – early 1940-s. The author analyzes the causes of the anti-Hitler and pro-Nazi movements in the emigrant environment, and provides evidence of attempts former white officers cooperate with the government of the Third Reich.

Key words: Russian emigration, the Nazi government, anti-Soviet armed groups.

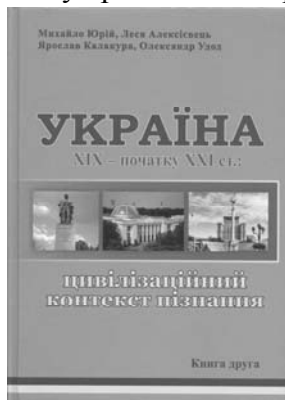
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

ЮРІЙ М. Ф. УКРАЇНА ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ ПІЗНАННЯ / М. Ф. ЮРІЙ, Л. М. АЛЕКСІЄВЕЦЬ, Я. С. КАЛАКУРА, О. А. УДОД. – ТЕРНОПІЛЬ: АСТОН, 2012. – КН. II. – 696 С.

Глобалізаційні процеси, що відбуваються нині, актуалізують використання цивілізаційного підходу як новаторського методологічного напрямку в осмисленні історичного минулого й сьогодення кожної з держав, які входять у світову цивілізацію. Різноманіття цивілізацій становлять одну глобальну історію людства. Тому розгляд історії національної держави поза всесвітньо-історичним контекстом є неможливим. Визначення місця України в системі світової цивілізації належить до пріоритетних завдань сучасної української історичної науки. Саме цивілізаційний аналіз дає змогу побачити унікальність української нації, простежити особливості формування й розвитку України як локальної цивілізації, показує взаємовпливи національного і світового в історичному процесі. Важливу роль при цьому відіграє соціокультурна специфіка народу, що є цементуючою основою формування цивілізаційного виміру.

В українській історіографії останніми роками помітно зростає увага до цивілізаційної проблематики. У цьому контексті приємно відзначити вихід у світ ґрунтовного наукового дослідження “Україна: цивілізаційний контекст пізнання”, підготовленого в двох книгах, за участю провідних українських науковців Михайла Юрія, Лесі Алексієвець, Ярослава Калакури, Олександра Удода. Перша – охоплює аналіз української історії від найдавніших часів до XVIII ст. включно, тоді як друга – з’ясовує сутність та особливості цивілізаційного пізнання нової і новітньої України у ХІХ – початку ХХІ ст. З приводу першої, автору даних роздумів уже довелося писати, тож з великим інтересом читаємо другу книгу даного наукового проекту.

Дослідники поставили за мету концептуально осмислити особливості української цивілізації в ХІХ – на початку ХХІ ст. на основі застосування цивілізаційної теорії, що дала змогу “поновити парадигматику наукового знання і спонукала до об’єктивної інтерпретації вітчизняних реальностей” (с. 15). Високі цілі пробуджують честолюбні наміри. Авторському колективу вдалося створити оригінальне дослідження, в якому по-новому висвітлено модернізаційні та цивілізаційні процеси, що відбувались і відбуваються в Україні впродовж ХІХ – початку ХХІ ст. Особливу увагу звернено на становлення української нації, відновлення національної державності на початку ХХ ст., висвітлення історії України в умовах режиму одноособової влади й тоталітаризму та державотворчі процеси і кризові ризики в добу Незалежності, розкриття східноцивілізаційної складової соціокультурних особливостей українського соціуму та модернізаційних перетворень у контексті цивілізаційного утвердження і розвитку України в сучасну епоху державотворення з урахуванням новітніх тенденцій облаштування світового устрою. Одним із важливих завдань праці є погляд у глибини історії, “дослідження коренів нашої культури, цивілізації (рух догори шаблями, що ведуть донизу)”, аби дати відповіді й зрозуміти ключ до сьогодення та перспективи розвитку українського суспільства. А все для того, щоб наша державність не перебувала в “турбулентній зоні між покинутим минулим, у яке не можна повернутись, і непередбачуваним майбутнім” (с. 6). Реалізуючи мету й завдання праці, автори запропонували неординарну структуру дослідження: реконструкція української історії вміщена в шести розділах та низці підрозділів, які охоплюють теоретико-методологічні та історіософські проблеми цивілізаційного пізнання нової і новітньої історії України.

Монографія побудована за хронологічно-проблемним принципом, має міждисциплінарний характер, спираючись на здобутки таких галузевих наук, як етнологія, етнографія, культурологія, філософія, правознавство, філологія, соціальна психологія та ін.

До заслуг авторів можемо віднести значний фактичний матеріал, зібраний у праці, постановка й системне висвітлення дискусійних в українській історіографії питань. Широкий масив вітчизняної і зарубіжної історіографії, різноманітність джерельної бази, новітні методи дослідження сприяли створенню підсумково-узагальнюючого дослідження, в якому розкрито феномен України як самостійної цивілізації, висвітлено соціокультурні особливості української нації, сформульовано бачення як глобальних, так і, власне, українських проблем у досліджуваній період, накреслено шляхи їх розв'язання.

Цивілізаційну ідентичність України дослідники розкривають через призму процесів модернізації, їх впливу на українське суспільство й культуру. В історіографії модернізаційне тлумачення історії, зазвичай, пов'язане із процесами удосконалення суспільства, індустріалізацією. У монографії, в світлі цивілізаційної інтерпретації, модернізація охоплює не лише економічний чинник, а в першу чергу – соціокультурну специфіку української нації, загальнонаціональну ідеологію, що формують її цивілізаційну якість. На думку авторів, модернізаційні процеси змінювали українську реальність ще з XVII ст. У зв'язку з тим, що процеси історичного перетворення суспільства ще не завершилися, українська культура має два рівні: традиційний (базовий) і новий. Завдяки модернізації у “підсумку формується самостійний рівень культури, який за характеристиками суттєво відрізняється від вихідного і складним чином взаємодіє з культурою базового рівня” (с. 7). Для визначення “початкового і пізніше створеного в історії людства” служить тріада: архаїчного, традиційного, модерного, які взаємодіють і перехрещуються між собою. Матриця їх співпраці дає змогу зрозуміти вплив кожного на процеси модернізації. Проте лише тонкий баланс трьох елементів тріади, за переконанням науковців, умова найменш болісної модернізації. Співвідношення між собою архаїчного, традиційного й модерного “породжує цивілізаційну ідентифікацію, передбачаючи її приналежність до певного типу розвитку цивілізації” (с. 13).

Зазначимо, що проблеми модернізації на сучасному етапі, є особливо актуальними, адже знайти гідне місце у світовій цивілізації можна лише, усвідомивши власну національну ідентичність, а також, забезпечивши накреслений вектор перетворень. Нині існують різні тлумачення концепту “модернізація”, думки відносно двоїстості модернізації, ставиться під сумнів доцільність перейняття західного досвіду модернізації, як і загалом відсутність “універсального рецепту” цих процесів. Автори монографії подали власне бачення означених проблем. Зокрема, модернізацію розглядають як процес переходу від традиційного суспільства до сучасного. На думку науковців, головними рисами традиційних суспільств є домінування традиції над інновацією, наявність релігійного або міфологічного виправдання традиції, сучасних – переважання інновацій над традицією, світський характер соціального життя, поступальний (нециклічний) розвиток, виділена персональність, переважаюча орієнтація на інструментальні цінності, демократична система влади, наявність налагодженого попиту, тобто, здатності виробляти не заради насущних потреб, а майбутнього, активний діяльний психологічний склад (особистість типу А), надання переваги світоглядному знанню точних наук і технологій (техногенна цивілізація) (с. 19).

Дослідники вважають, що для України XIX – початку XXI ст. характерна “наздоганяюча модель” модернізації. У прагненні наздогнати розвинені (сучасні) суспільства Заходу в Україні створюються своєрідні анклавні сучасного життя (Київ, Львів, Донецьк), що полегшують завдання модернізації. Однак автори застерігають від можливих загроз реалізації такої моделі модернізації, що полягають у посиленні соціальної несправедливості, відсутності в суспільстві духовної перспективи, небезпеки авторитаризму. Вони переконані, що універсальних форм легітимізації модернізації немає. Для кожної країни притаманні свої риси, ознаки в забезпеченні успішної модернізації. І, звісно, для України це не анклавна модернізація, як імітація чужого досвіду, що часто призводить до етнічного розриву і змушує задуматися над збереженням етнічної цілісності. Орієнтацію нашої держави на

“наздоганяючу модель” модернізації дослідники вважають помилкою. Разом з тим переконані, що потрібно шукати підстави розвитку у власній культурі. “Психологічні особливості українського народу – душевність, тобто, неспроможність до абстрактних стосунків, і наявність святинь – віри в ідеали, без сумніву, можуть стати передумовою модернізації (постмодернізації), створення нової України” (с. 27).

Окрему увагу слід звернути на новаторський підхід науковців у висвітленні модернізаційних процесів у Російській та Австро-Угорській імперіях у XIX – на початку XX ст. (розд. 1). У вітчизняній історіографії процеси, що відбувалися у вказаний час, характеризують як українське національне відродження, в якому визначальними були проблеми націотворення та державотворення. Автори монографії відійшли від усталених підходів до даних питань й розглядають їх під кутом зору модернізації та її впливу на український соціум.

Відштовхуючись від окресленої проблематики, проаналізовано зміни в суспільно-політичному житті, сфері ідеології на українських землях, порізних державними кордонами. Дослідники проводять думку про імперський характер модернізації в Російській імперії, що передбачала не структурну трансформацію суспільства, а переважно кількісні зміни всередині тих чи інших сфер, насамперед – пов’язаних з військовим будівництвом. Тому “для держави, яка лише намагалася скоригувати свій внутрішній устрій, а не змінити його в результаті ліберальних модернізаційних процесів, велика війна була життєво небезпечною” (с. 46). Привернено увагу до причин і повстань у Російській імперії, кризи самодержавства, що, на думку науковців, були пов’язані з тривалим процесом десакралізації влади, знищенні її звичного образу в очах низів, здатністю вимушених соціальних низів збиватися в натовпи. Автори переконані, “напередодні 1917 року царська імперія перетворилася на історичний анахронізм, що було платою за відторгнення ліберальних реформ” (с. 53–54).

Модернізаційні процеси в Австро-Угорщині розглядаються як успішніші, ніж у Російській імперії. При цьому проаналізовано їх схожі риси та серйозні відмінності. До перших науковці відносять однакові в часі витoki даних процесів, що почалися ще у XVIII ст., крім того неоднакова готовність різних частин держави розв’язувати різноманітні питання перебудови, а також відставання модернізації, відсутність “періоду чисто ліберального розвитку – на відміну від Англії, Франції та Німеччини”. Можемо погодитися із твердженням науковців, що початок масштабної індустріально-капіталістичної і державно-правової модернізації Габсбурзької імперії датується лише з 60-х років XIX ст., коли внаслідок революції 1848 року, а згодом під впливом воєнних поразок виникла суттєва потреба переоблаштування імперії (с. 54). Безумовно, дуалізм 1867 р. сприяв розгортанню модернізаційних процесів у Австро-Угорщині, а монархія Габсбургів отримала новий імпульс, змогла знову зайняти своє місце серед великих європейських держав. При цьому дослідники не оминули увагою суперечностей модернізації у Австро-Угорській імперії, що проявлялися в сфері міжнаціональних відносин, процесах національної ідентифікації народів багатонаціональної держави, національному “егоїзмі” та інерції гегемонізму австро-німців, націоналізмові угорців. Аргументовано доведено тезу про переважання політичних свобод у західноукраїнського населення від наддніпрянських українців та відставання перших від других у економіці, адже господарство краю й надалі залишалося чітко вираженим аграрним. Підбиваючи підсумки відносно порівняльних аспектів модернізаційних процесів у Австро-Угорській та Російських імперіях, автори зазначають про дві різні модернізації. “На західноукраїнських землях – продовження периферійної (щодо західного світу-економіки) модернізації... А в підросійській Україні після 1861 року модернізація піднялася на якісно новий рівень: від периферії імперії до розвиненої її території” (с. 73).

XIX – початок XX ст. – це час націогенези українського народу, формування його національної ідеології. У цьому контексті значний науковий і практичний інтерес становлять роздуми дослідників про вплив модернізаційних процесів на становлення української нації. Автори задаються питаннями – що означає нація? Коли із народу постала модерна нація?

Хто є творцем націй? За яких умов і хто сприяв (або заважав) становленню української нації? На яких українських землях національна ідея була зрілішою? Ці, далеко не риторичні питання, знаходять наукове обґрунтування на сторінках рецензованого видання. Стисло, але глибоко відповідь на зазначені формулювання знаходимо в твердженні: “Український народ, наслідуючи ті самі принципи, що й інші європейські народи, завдяки модернізаційним процесам, у протистоянні з владою Російської та Австро-Угорської імперій як з “іншим”, створивши себе “уявною спільнотою”, почав називатися на початку ХХ ст. українською нацією” (с. 107). Порівнюючи національну ідентичність на роз’єднаних державними кордонами українських землях, автори однозначні у висновках про те, що викристалізованою як нація була спільнота галицьких українців, на відміну від аморфності тієї частини українського народу, котра належала до Російської імперії. А все переважно тому, що образ “іншого” там, у Росії, був “розмитий”, нечіткий, тому власна ідентифікація була такою ж розмитою. Аргументи науковців аналітичні, переконливі, базуються на концепціях і підходах дослідників націоналізму та власному баченні даної проблематики.

Аналізуючи українство на рубежі ХІХ–ХХ ст., дослідники чималу увагу приділили характеристиці епох модерну та модернізму, з’ясували соціокультурні, ідеологічні та політичні зміни, що відбулися під їх впливом у Європі загалом та Україні, зокрема. В зв’язку з цим, розглянули такі похідні модернізму, як кризу ідентичності, маргіналізацію суспільства, аналіз яких дав змогу зрозуміти причини революційного терору і виникнення українського націоналізму. При цьому автори детально розкрили недостатньо висвітлену в українській історіографії проблему тероризму в Україні, її теоретичну складову й практику терористичних дій. Вони стверджують про важливу роль у терористичному русі українців. Причини, на думку науковців, зрозумілі: через відсутність у політичній культурі українців відчуття державності, що помножено на маргінальність, штовхало їх на такі вчинки (с. 145). У руслі “модернізаційної” теорії розглянуто питання виникнення українського націоналізму, з’ясувано його сутність, витоки, специфіку ідеологізації на рубежі ХІХ–ХХ ст. Безумовно, в час націотворення націоналізм об’єднував людей, протиставляв їх, залучав народ до політичної боротьби, сприяв перетворенню його в націю.

Усвідомлення України та відновлення власної державності (1900–1921) викладені у другому розділі монографії. З погляду цивілізаційного підходу розглянуто ключові віхи української історії в надзвичайно складний час самоусвідомлення українців як цілісності, боротьби за здобуття національної державності, її створення, втрату та відновлення у зовсім відмінній формі. Варто зазначити, що модернізаційні процеси кінця ХІХ – початку ХХ ст. сприяли поширенню національної самосвідомості й самоусвідомленню українців як єдиного національного організму. Погоджуємося із авторами книги, що діячі українського руху напередодні Першої світової війни вважали себе не регіональними представниками, а лідерами всієї нації. На нашу думку, в умовах бездержавності, дії на Східній Україні Валуєвського циркуляру й Емського указу, а також прагненні із Галичини створити “духовний П’ємонт” української нації й поширити здобутки на всі українські землі, ідеологи та ініціатори національного відродження намагалися через культурну інтеграцію регіонів об’єднати Україну. З цих позицій у монографії показано усвідомлення необхідності скоординованих та спільних дій провідників української справи, зокрема, В. Антоновича, І. Франка, Лесі Українки, М. Грушевського, С. Петлюри, Є. Петрушевича з метою створення в перспективі єдиного українського фронту боротьби за соборну й вільну Україну.

Перша світова війна в книзі розглядається в двох вимірах: загальнолюдському – як глибока психологічна травма, заподіяна українському суспільству, цивілізаційному – важливий етап самоусвідомлення українців та України як цілісності в її етнічних кордонах.

Загальноукраїнську революцію 1917–1921 рр. науковці трактують як самодостатній суспільно-політичний проект, що охопив і ті українські землі, які не входили до Російської імперії, зокрема, Західну Волинь, Галичину, Буковину, Закарпаття, й вилився у світове явище геополітичної трансформації і модернізації в контексті Центральної та Східної Європи. На сторінках даного розділу, спираючись на нові методологічні засади, уникаючи

тенденційності, спрощеності й догматизму, автори проаналізували три фази Української революції і державотворення 1917–1921 рр., зацентрувавши увагу на низці ключових, водночас, дискусійних питаннях кожного з них, як-от, позиція і тактика провідних українських політичних сил та їх лідерів щодо консолідації українського руху та державотворення, головні прорахунки діяльності Центральної Ради, міжнародний контекст діяльності Української Народної Республіки, різні оцінки Гетьманату і постаті Павла Скоропадського в уенерівській, прогетьманській, більшовицько-марксистській, новітній українській і російській історіографії, мотиви й причини створення Директорії, її сутність, характер, заслуги й прорахунки, феномен ЗУНР та Акт злуки з УНР як крок до утвердження української ідентичності. У цивілізаційному прочитанні національної історії окреслені проблеми мали не лише національний, а й транснаціональний вимір.

Характерно, аналізуючи проблеми національно-визвольних змагань українців на початку ХХ ст., автори неодноразово звертаються до вислову “повчальні уроки”, даючи можливість читачам зрозуміти й переосмислити складні сторінки історії, щоб не допустити помилок, які тоді призвели до втрати Україною національної незалежності.

Новий поділ України між Європою і Євразією призвів до того, що наша держава “як геополітична та етнографічна цілісність перестала існувати”. Якщо після Першої світової війни “контури української цивілізації витримали перевірку на виживання”, то з початку 20-х рр. ХХ ст. національну ідентичність, яка перебувала в зоні міжцивілізаційного протистояння, поглинула Радянська імперія.

Цивілізаційні обрії України були придушені режимом одноособової влади і тоталітаризмом (розд. 3). Нині в історичній науці тривають дискусії відносно оцінки радянського періоду історії України, що фокусуються навколо проблем, чи було створено в СРСР нову цивілізацію? Чи була УСРР складовою радянської цивілізації? Науковці не апелюють до формулювання “радянська цивілізація”, ймовірно, ставлячи його під сумнів. Більшовицьку модернізацію розглядають як архаїзацію, що вилася в репресивність, підпорядкування особистості соціуму. Горнилом архаїки став терор, що створив репресивний партійно-бюрократичний апарат на чолі з диктатором, який протистояв усьому населенню. Проте, на переконання авторів, архаїка була приречена на поразку логікою цивілізаційного процесу, а її успіх міг бути лише тимчасовим (с. 317, 325). Аналіз соціокультурних аспектів терору, дав змогу дослідникам стверджувати, що в Радянському союзі впродовж сімдесяти років будували “сакральну цивілізацію”, повністю підкорену диктатові та міфологічній свідомості, поглинуту реалізацією утопічно-міфологічного масштабного проекту, невиконання якого ставило під сумнів існування цього “сакрального суспільства”.

Українська державність в УСРР була лише формальністю, в якій не було легального місця для людини. “Воєнно-комуністичні” методи господарювання, політика непу, колективізація та індустріалізація були спрямовані не на задоволення потреб людини, а на зміцнення тоталітарного режиму. Ціна, яку заплатили українці за входження в цю “сакральну цивілізацію”, була непомірно високою – голодомори 1921, 1932–1933, 1946–1947 років та масове знищення людей. Страхіття терору з боку радянської влади знайшли відображення на сторінках даного розділу монографії. Крім того, цілком логічним є звернення авторів до проблеми виникнення тоталітарної течії в українському націоналізмі (українського інтегрального націоналізму) 20–30-х рр. ХХ ст., що, на їх думку, був спробою відповіді на історичний виклик більшовицького тоталітаризму. При цьому простежено вплив фашизму, усташизму на ідеологію українського інтегрального націоналізму. З позицій боротьби проти сваволі радянської влади, за національні інтереси українського народу, здійснення законного права України на вихід із Радянського Союзу розглянуто дисидентський рух в Україні кінця 50-х – поч. 80-х рр. ХХ ст. Сутність етапу перебудови була пов’язана із усвідомленням прихованого “розколу між соборним і ліберальним моральними ідеалами”. “Вплив лібералізму зростав за одночасної активізації прямо протилежних процесів”, але “правляча еліта намагалася врешті-решт знайти вихід, поглиблюючи ліберальний підхід до

проблем” (с. 475, 477). Події 19–21 серпня 1991 р. були перемогою ліберальних сил над “традиційно орієнтованою елітою, яка прагнула затримати процес лібералізації”.

У четвертому розділі, присвяченому відновленню незалежності України, проаналізовано державотворчі процеси через призму політичної діяльності президентів Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенка. Автори вдаються до аналізу особливостей соціально-психологічних настанов кожного з трьох українських президентів щодо прийняття політичних рішень, зауважуючи, що Л. Кравчук загалом використовував змагальну модель, Л. Кучма – переважно формальну, а В. Ющенко завдяки особистісним рисам характеру тяжів до колегіальної (с. 500). Проблеми, котрі склались у державотворчих процесах і в українському суспільстві за двадцять років незалежності, на думку дослідників, призвели до перманентної кризи, що супроводжується низкою ризиків (політичних, соціальних, а також ризиків, пов’язаних з глобалізацією) та викликів. Наголошується на двох варіантах адекватної відповіді на виклики сьогодення, зокрема, перший полягає у інтенсивній “імплантації” інститутів демократичної держави і громадянського суспільства в політичні та соціально-економічні структури сучасної України, зближення з євроструктурами й інтеграцію до них, другий – розвиток тенденції посилення авторитарних методів у керівництві, що намітилася впродовж останніх років. Об’єктивно другий шлях веде до зближення з Росією, інтеграції з нею і Білоруссю (с. 512).

Значну увагу в монографії приділено проблемі цивілізаційного вибору України: Європа чи Азія, Захід чи Схід? Для обґрунтування чинників, що заважають українцям повною мірою відчувати себе європейцями, автори вдаються до аналізу таких проблем, як екстенсивне й інтенсивне, економічний менталітет (розд. 4.2), східноцивілізаційна компонента соціокультурних особливостей українського соціуму – маніхейство та візантизм (розд. 5). Їх аналіз дав змогу зрозуміти складність цивілізаційної ситуації українського соціуму – переважання екстенсивного над інтенсивним, перше належить до атрибутивних характеристик російської цивілізації; присутності традиціоналізму української економічної культури, збереженої завдяки православ’ю; наявності маніхейства як невід’ємної складової вітчизняної культури з притаманним йому пошуком вирішення соціальних завдань на шляху ненависті до людей, позначених ознаками зла; впливу візантизму на українську цивілізацію, що відрізняє її від християнських цивілізацій західного типу. Серед інших факторів, що стримують наш європейський вибір, дослідники називають наступні: зрощення влади з власністю, безґрунтовність реформ, відсутність діалогу народу з державою, етнічна маргінальність (розд. 6) та ін. Науковці аргументовано доводять тезу про цивілізаційну невизначеність нашої держави, причини котрої вбачають, як у особливостях історичного розвитку української цивілізації, що синтезувала східні і західні орієнтації в системі цінностей, так і в розмитості цивілізаційного вектору сучасного українського керівництва.

Свого часу, Михайло Грушевський, міркуючи над цивілізаційною орієнтальністю українського народу, писав: “... в порівнянні з народом великоруським український є народом західної культури – одним з найбільш багатих східними орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним” [1, с. 13]. Тож, не вступаючи в полеміку з видатним українським істориком, зазначимо, що потенційно українцям ближча західна стихія, але, погоджуючись із авторами рецензованого видання, “... “ментальна тінь минулого” не дає нам зробити цей однозначний вибір. Адже третина українського населення продовжує бачити себе в полі російського вектору, а ті, які хочуть у Європу, через свою спотворену східною деспотією душу не можуть зробити цього” (с. 686). Для того, щоб повернути Україну в Західну цивілізацію, й знайти своє місце в Європі, необхідні, на думку дослідників, перетворення власного історико-культурного коду, корегування українського менталітету. Однак, автори застерігають від повного прийняття універсалізму західної цивілізації, запозичивши лише її переваги, при цьому зберегти й розвинути власний “культурний суверенітет”. Допоки ці процеси не завершилися й тривають у часі, перед Україною постає, погоджуємося з науковцями, вагомий виклик – цивілізаційний.

Отже, можна шукати інші точки зору на історію України, проте цивілізаційний підхід, викладений в рецензованій монографії, без претензій на абсолютизацію даної наукової теорії, забезпечує цілісне сприйняття світової та національної історії, показує багатогранність соціокультурного та духовного світу української нації. Така методологія вимагала від авторів енциклопедичної ерудиції й титанічної працездатності, що вилилися в новаторське, оригінальне, ґрунтовне дослідження, – “Україна: цивілізаційний контекст пізнання” (у двох книгах).

Список використаних джерел

1. *Грушевський М.* На порозі Нової України. Гадки і мрії / М. Грушевський. – К., 1918. – 120 с.

Оксана Валіон (Україна)

У ПОШУКАХ ІРОНІЇ ІСТОРІЇ

КРЕМЕНЬ В., ТКАЧЕНКО В. УКРАЇНА: ІДЕНТИЧНІСТЬ У ДОБУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ (НАЧЕРКИ МЕТАДИСЦИПЛІНАРНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ) / В. КРЕМЕНЬ, В. ТКАЧЕНКО. – 2-ГЕ ВИД., ДОПОВ. – К.: Т-ВО “ЗНАННЯ” УКРАЇНИ, 2013. – 471 С.

Дивитися на історію іронічно – прерогатива філософа. Над рештою – іронізує історія. Так коротко можна підсумувати підхід В. Кременя і В. Ткаченка до проблеми української ідентичності в добу глобалізації. Ще нікому не вдалося уникнути іронії історії, яка змушує історичних осіб після досягнення мети рано померати як Олександр, гинути як Цезар, або бути вигнанцями як Наполеон на острові святої Єлени. Така ж доля чекає творців сучасного глобалізму – стати об’єктом іронії історії.

Втім, аби іронія прозвучала, до неї читача необхідно підвести. Сократ, як відомо, робив це через формування у співрозмовника парадоксу, який суперечив початковому твердженню. Автори рецензованої книги показують іронію історії у здавалося б очевидних і близьких проблемах сьогодення – не справедливому розподілі суспільних багатств, міграції, формуванні глобальної влади і мультикультурного суспільства. Іронія історії присутня в дискусіях щодо етнічної і політичної концепцій нації, у протиставленні моделі “ліберальної демократії” комунізму, теорій модернізації і стадіального розвитку.

Окремої уваги заслуговує авторська методологія, яка спирається на праці західних учених. Критикуючи теорії модернізації і відкидаючи марксизм, В. Кремень і В. Ткаченко пропонують “плисти проти течії” разом з Е. Валлерстайном. Світ-системний аналіз відверто підкуповує можливостями для інтерпретації. Вдамося до художнього образу. Котрий із синів Т. Бульби – Остап чи Андрій є носієм позитивних якостей? Очевидно, єдиної відповіді не буде, й інтерпретатори приречені на безкінечну полеміку. Так сталося з марксизмом та лібералізмом, кожен із яких, у силу різних факторів, не зміг стати універсальною моделлю для людства. А як способи пізнання дійсності, виявилися надто залежними від політичної кон’юнктури. Іронія історії – претендуючи на універсальність, свого максимуму вони досягли лише в нетривалі історичні періоди. Вичерпність аргументів на рівні протиставлення Остапа й Андрія, може бути подолана лише на рівні... Тараса Бульби. Отож, світ-системний аналіз прагне охопити значно більший наратив, осмислення котрого надасть чіткіше розуміння процесів породжених глобалізацією.

Еммануїл Валлерстайн цікавиться капіталістичною світ-економікою (КСЕ), складовими частинами якої є – ядро, напівпериферія та периферія. Відносини між ядром і периферією односторонні. Вони сприяють зміцненню ядра за рахунок викачування ресурсів з периферії; з одного боку – злет і багатство, з іншого – занепад і злидні. Сучасне місце України – периферія, для виходу з якої важливо активно діяти в межах системи. Перебуваючи на периферії КСЕ, жодна країна за умов стабільності системи не може змінити свій статус. Лише досягаючи точки біфуркації система змінюється.

Економічна криза 2008 р., на думку вчених, свідчить про перебування світу “у фазі спадання п’ятого кондратьєвського циклу” (с. 137). У процесі перебудови має народитися новий технологічний уклад, основою якого стане “біоінженерія, генна інженерія, науки про людину, космічна хімія” (с. 137). Саме в цьому шанс України, який може бути реалізований виключно завдяки людському чиннику. Амбітно, але “будьмо прагматиками – вимагаймо неможливого”!

Винесені в назву роботи ідентичність і глобалізація складають єдину наукову проблему. Розгортання глобалізації є реалією сучасного світу. Вона включає в себе рух капіталу, бізнесу, інформації, товарів, послуг і людей у всесвітньому масштабі, а також формування наднаціональної влади й управлінських інститутів. Глобалізації протиставлено політику

глобалізму – політичний курс, що намагається спрямувати процес глобалізації в русло забезпечення інтересів великих монополістичних об'єднань. Саме ця політика збільшує кількість і якість загроз безпеки людини “від воєнного фактора до проблем культурності і духовності”. Саме вона породжує основну проблему сучасного світу – соціальну нерівність, а отже, стає першопричиною поширення фундаменталізму різних мастей.

Свого часу Ф. Достоєвський писав, що людина потребує безмірно великого і безкінечного так само як і “малої планети на якій вона живе”. Однак, іронія історії якщо не спростовує російського класика, то – перефразовує. “Безмірно великий” глобальний світ з його страхами й небезпеками змушує людину шукати захисту на колективному рівні. На думку російського етнополітолога В. Ачкасова, компромісом між відчутною багатма в умовах кризи соціальною невлаштованістю і гострою потребою в захисті, етнічна/національна ідентичність стає для багатьох універсальною формулою відповіді на питання про смисл існування і соціальної дії².

На думку вчених ідентичність – породження глобалізації, а її вибір – це “вибір певного ступеню безпеки” (с. 249). Вона “багаторусна”, включає поряд із національною, громадянську, культурну, релігійну, політичну й регіональну. Однак, така залежність ідентичності від глобалізації, здається не повною. Ще одним джерелом у посиленні власної ідентичності стала атомізація суспільства, через розщепленість світогляду людини на світське і сакральне. А раз так, то не врахування цих нюансів деформує можливі позитиви при формуванні ідентичності “від майбутнього”. Чи не є це втечею від головного – проблеми людини, і спробою перекласти відповідальність на історичні процеси, і, врешті, іронію історії?

Ключова роль у роботі відводиться національній ідентичності, невизначеність щодо якої “створює в країні зневіру і відчуття загрози суспільній безпеці” (с. 177). Автори заперечують життєвість проекту побудови української нації на етнічній або політичній складовій, закликаючи до їх поєднання. Мова йде про дуалізм національної ідентичності, у якій “часом переважають політичній й територіальні елементи, часом на перший план виходять етнічно-мовні складові” (с. 260), а також, поєднання “елементів спадкоємності, так і новації” (с. 263).

Розглядаючи процес становлення нації історично, вчені відзначають таку особливість як нагромадження нових “основ соціальної консолідації” на попередні. Так, першу форму культурної ідентичності складала архаїчні групи на основі родових відносин; наступна форма ідентичності – етнічність; на сучасному етапі відбувається формування єдиної “надетнічної” громадянської культури, яка не витісняє попередню, а розширює її можливості: “Еволюція історичних форм етнокультурної ідентичності не зводиться до лінійного руху від родової форми ідентичності (природної за своєю основою) до етнічної, а згодом і до національної, але являє собою нелінійний процес інтеграції і дистрибуції ідентифікаційних основ. В результаті складається ієрархічна вертикаль, різночасові складові якої мають здатність актуалізуватися і переконструюватися під дією різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів” (с. 281).

Практичним питанням, яке виникає з такого способу міркування, є механізм поєднання традиційних елементів української нації з європейськими цінностями. Проаналізувавши досвід Західної Європи, вчені прийшли до необхідності корекції політики мультикультуралізму, яка має стати “тривалою адаптацією й справжньою інтеграцією зі збереженням етнічної й культурної ідентичності при взаємній повазі різних культур і звичаїв один одного” (с. 403). В українських реаліях це означає захист української мови і культури, навколо яких можлива взаємодія інших культур. Іншою важливою складовою безпеки, що напряму стосується ідентичності, є “плекання толерантності міжлюдських відносин” (с. 361). При цьому остання тлумачиться в дусі “лібералізму з м'язами”.

² Ачкасов В. Етнополитология: Учебник. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – С. 13.

Пошук Україною свого місця в сучасному глобалізованому світі передбачає довгий шлях реконструкції суспільних інститутів силами культурницьких громад “від спільнот, створених на ідентичності спротиву, до висот ідентичностей нових проєктів, що вирости на цінностях цих спільнот” (с. 415). Ця думка М. Кастельса, стала наріжною для дослідників у осмисленні пошуку адекватної викликам глобалізму моделі національної ідентичності. Остання має відповідати умовам створюваного мережевого суспільства, нової економіки – інформаційної/глобальної та нової культури – культури реальної віртуальності.

Іронія історії, наче первородний гріх, проявляється в усіх епохах. То ж не дивно, що протиріччя сучасності навряд чи будуть подолані. Дослідники свідомі того, що “Ми перебуваємо в оточенні не обов’язково доброзичливого, але конкурентного й вимогливого світу, в якому точиться жорстка боротьба за виживання. Світу, де діють закони природного відбору, а сильні поглинають слабких, де для успіху потрібно бути кращим, сильнішим, ефективнішим” (с. 438). Саме тому шлях до формування мережевого інформаційного суспільства загострить наростання соціальної нерівності й поляризації суспільства; подальша індивідуалізація праці підриватиме засади колективної згуртованості працівників індустріальної сфери, полишаючи найслабші сегменти робочої сили перипетіям долі; постійне розмивання елементів соціально відповідальної держави, позбавлятиме “рятівного кола” тих людей, які не можуть самостійно дати собі ради.

Ми живемо за “немилосердних часів” Е. Гіденса, коли світ втратив “оптимізм пригнічених”, в умовах серйозних викликів капіталістичної світ-системи. Досягненням вчених є формування цілісної стратегії дій України за таких умов, а, за словами І. Канта “найбільш практичною річчю є хороша теорія”. Чи стане вона предметом наукового обговорення? Без сумніву. Чи буде покладена в основу державної політики? Покаже час. І все ж, очевидно, що людський інтелект не здатен осмислити всі варіанти розвитку не тільки світової цивілізації, але й окремих її одиниць. Отже, як не крути, а історія завжди іронізуватиме останньою.

Уважаємо, що вихід у світ рецензованої праці стане помітною подією у науковому житті, а сама книга буде корисною для істориків, політиків, соціологів, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться проблемами національної ідентичності та глобалізацією в сучасних умовах.

**Леся Алексієвець (Україна),
Ярослав Секо (Україна)**

**ЕТНОПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ
ЗМАГАНЬ 1917–1921 РОКІВ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ: МОНОГР. /
М. В. ЛАЗАРОВИЧ. – ТЕРНОПІЛЬ: ТНЕУ, 2013. – 760 С.**

Вирішення проблем, пов'язаних з реформуванням та вдосконаленням правової системи сучасної України, великою мірою залежить й від вивчення, знання та засвоєння історичного досвіду тих правотворчих процесів, що мали місце на її території раніше. Однією із найбільш актуальних питань державотворення є позиція правлячого уряду щодо національних меншин. Особливо гостро ці аспекти постають у “переломні періоди” історії країни. Узагальнення та ґрунтовне вивчення досвіду минулого, зроблене в монографії М. Лазаровича “Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз”, допоможе виробити коректну та прагматичну державну програму щодо іноетнічних груп сьогодні.

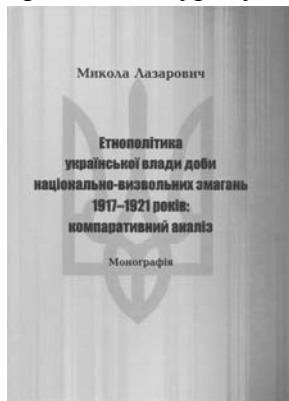
У науковій праці здійснено компаративний аналіз та узагальнення особливостей і тенденцій етнонаціональної політики української влади в умовах визвольних змагань 1917–1921 рр., а також визначено основні аспекти політико-правового становища, життєдіяльності, форм самоорганізації і самоврядування національних меншин означеного періоду й їхня роль в українському державотворенні.

Рецензована праця актуальна для сучасного наукового осмислення значущості національних меншин в етнічній структурі України та специфіки етнонаціональних відносин. Лише формування дієвої концепції державної етнополітики дає змогу збалансувати відносини між титульною нацією та іноетнічним населенням. Саме тому політико-правовий досвід вирішення національних проблем, зокрема періоду визвольних змагань 1917–1921 рр., повинен бути використаний для вирішення сучасної міжнаціональної проблеми, а також з метою прогнозування етнополітичної ситуації в майбутньому.

Праця “Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз” має струнку і глибоко продуману структуру. Робота складається зі вступу, чотирьох структурованих розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. У кожному розділі вміщено посилання на використані джерела, що демонструє бібліографічну грамотність автора, його глибоке проникнення у досліджувану проблему. Усе зазначене свідчить про те, що монографія важлива як у теоретичному, так і в практичному аспектах.

Зміст розвідки зумовлений завданнями і методикою наукового пошуку. Перший розділ “Теоретико-методологічні засади дослідження етнонаціональної політики” засадничий у роботі, оскільки у ньому детально схарактеризовано архівні матеріали (більшість подано у додатках с. 668–759), опубліковано документи та наукові праці останнього століття. Зауважимо, що це перша спроба комплексного компаративного аналізу, узагальнення тенденцій етнонаціональної політики української влади в умовах визвольних змагань 1917–1921 рр. Також у розділі автор дає пояснення поняттям: *меншина* (с. 11, 17), *нація* (с. 18), *національні меншини* (с. 20) та порівнює правові документи, котрі регулюють життя іноетнічних груп у державах Європи та в Україні.

У другому розділі описано причини зростання поліетнічності українських земель в складі інших держав (Польщі, Російської та Австро-Угорської імперії) на початку ХХ століття, уряди котрих переселяли сюди іммігрантів (росіян, поляків, євреїв, німців), що напередодні національно-визвольних змагань становили чверть усього населення України, про це констатують переписи в Російській 1897 р. (с. 107) та Австро-Угорській 1900 р. (с. 108) імперіях. Доречним у роботі є і аналіз регіонального розміщення національних меншин в Україні. Вивчення специфіки розселення іноетнічних груп засвідчує, що в містах зазвичай селилися євреї, поляки та росіяни (с. 127), котрі мали найбільшу частку

підприємницького стану України та частіше освоювали різні професії, зокрема зі сфери обслуговування, харчової промисловості та торгівлі. На основі історично обґрунтованих матеріалів автор констатує, що у більшості національних меншин упродовж досліджуваного періоду був вищий рівень освіченості, що дозволило їм зберегти свою етнічну ідентичність. Порівняння питання етнополітики щодо національних меншин в Російській та Австро-Угорській імперіях дає можливість науковцю виокремити спільні та відмінні риси урядових програм. Зокрема, мета імперських ідеологій була однаковою (асимілювати українську націю із домінантною), однак шляхи реалізації цієї мети – неоднотипні. Якщо російський уряд постійно вдавався до обмежувально-заборонного законодавства (національна ідентичність каралася насиллям та репресіями), то влада Австро-Угорщини проголошувала рівноправність усіх народів держави (вихолощуючи її сутність з надмірною декларативністю).

Третій розділ монографії присвячений важливій, малодослідженій та різноаспектно трактованій у різні історичні періоди проблемі – етнічно-національній політиці урядів національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. стосовно національних меншин. Так, на думку автора, за часів Центральної Ради більшу підтримку мали євреї і поляки, за Гетьманату – росіяни і німці, за Директорії – євреї, в період ЗУНР – євреї та німці. Така поляризація державної позиції породила певні суперечності в українському суспільстві, зокрема серед багатьох інших національних громад та й серед українців.

Згідно хронологічному принципу структурування матеріалу, автор спершу ґрунтовно висвітлює політику Центральної Ради щодо національних меншин, котрі входили до складу Малої Ради. Так, відповідно до закону від 9. 02. 1918 р. євреям, полякам, росіянам надавалася персональна автономія (с. 275–277), котра заклала правові основи демократичної етнополітики, а саме: реалізувати культурно-освітні, політичні права, вільно облаштовувати своє національне життя.

Крім того, дослідник скрупульозно характеризує етнонаціональну політику уряду П. Скоропадського, котрий скасував Закон про національно-персональну автономію (с. 281) і дотримувався твердження, що усі громадяни держави є рівноправними незалежно від їхньої національності та віри. Інше ставлення до аналізованого питання мав уряд Директорії, котрий продовжував курс Центральної Ради про співпрацю з євреями і відновлення їхньої національно-персональної автономії (с. 283). Дослідник констатує, що характерною особливістю досліджуваного періоду були важкі умови анархії та воєнні дії, котрі порушували права не тільки національних меншин, але й людини право на життя. Насамперед це стосується протистояння за соціальною, політичною та національними ознаками, найганебнішими серед котрих стали антиєврейські погроми. Як подає М. Лазарович у праці, за даними єврейських джерел, протягом 1917 – початку 1921 р. було скоєно 1236 актів (с. 346). До єврейських погромів українська влада ставилася негативно, застосовувала військові сили й запроваджувала різного роду покарання (смертну кару), видавала ряд нормативних документів. Однак, як стверджує автор, не вдалося повністю припинити погроми, що стало однією із причин поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр.

У четвертому розділі ґрунтовно описані не лише повалення самодержавства, а й революційні й державотворчі процеси в Україні, швидка самоорганізація національних меншин (створення партій, громадських об'єднань) та ставлення їх до українського національного руху. Цілком закономірно, що росіяни виступали за збереження унітарної російської держави, а євреї, навпаки, одні із перших відгукнулися на прогресивні ініціативи українців про створення власної держави. У відповідь на це українська влада дала дозвіл на відродження культурних товариств, шкіл, бібліотек, видання книг (с. 525). Хоч, як стверджує автор, на території ЗУНР вони дистанціювали себе від державотворчих процесів політикою нейтралітету (с. 501–502).

Дослідник у праці зауважив, що поляки Наддніпрянщини з ентузіазмом сприйняли революційні дії в Україні для відновлення власної держави. Протилежною була ситуація в

Східній Галичині, де польська меншина рішуче поборювала будь-які спроби українського державотворення, а саме проведення ряду антиурядових повстань та акцій бойкотування виборчих процесів до українських органів влади (с. 498). Крім того, М. Лазарович зазначає про певну активність інших національних меншин (німців, чехів, білорусів, сербів, словаків, литовців), однак особливого впливу на розвиток українського державотворчого процесу вони не мали.

На основі проведеного дослідження автор зробив ґрунтовні узагальнення та висновки, що розширюють і поглиблюють усвідомлення важливості в суспільстві міжетнічної гармонії, бо саме від неї багато в чому залежить не лише інтенсивність національного відродження України, а й результати державотворення означеного періоду.

Монографія буде цікавою для студентів, аспірантів і наукових співробітників історичних, політичних спеціальностей, для дослідників, котрі вивчають проблеми національних меншин в етнонаціональній політиці української влади в період визвольних змагань 1917–1921 рр., а також для широкого кола читачів, яких бентежать порушені питання.

**Микола Алексівець (Україна),
Леся Костюк (Україна)**

**НИКОЛАЄЦЬ Ю. О. ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ :
(ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ ДИНАМІКИ) / МОНОГРАФІЯ. – К.: ІПЕНД ІМ.
І. Ф. КУРАСА НАН УКРАЇНИ, 2012. – 188 С.**

Події останніх років новітньої української державності знову й знову показують важливість історичної рефлексії появи і творення буття на українських землях, історії її окремих регіонів. Адже саме вони залишили помітний слід в ментальному українців і формують сучасну історичну пам'ять, яка визначає їх розуміння внутрішньої і зовнішньої політики держави, відповідні дії.

Укотре політичні сили різних напрямків намагаються втягнути у протистояння Схід і Захід України, а відповідно, держави-сусіди у власних зовнішньополітичних цілях скористатися настроями населення. З іншого боку, Помаранчевий та Євромайдан привертають увагу до різних регіонів України, виникає прагнення і потреба розібратися у певних суперечностях, відшукати їх причини. Щоб вийти на новий рівень українського державотворення.

У цьому контексті відрядно, що академічна наука працює на сучасність. І видання наукових осередків та установ мають окрім теоретичного виміру, практичне значення в умовах сьогодення. Серед останніх привертають увагу видання Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Зокрема, монографія доктора історичних наук, професора Юрія Олексійовича Ніколайця “Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки)”.

Донбас нині є важливим центром вугільної та металургійної промисловості України, її “сталевим” серцем, відіграючи значну роль у економіці, відповідно, політиці країни, наповнюючи її бюджет і забезпечуючи ділові зв’язки з бізнес-проектами зарубіжжя. Водночас мова і культурні традиції регіону лише зараз певною мірою тяжіють до того духовного осердя, яке складає захід і центр, у яких власне українські духовні цінності збереглися і розвинулись в силу різних чинників краще. Образ Донбасу є різним на сьогодні. Тож поява дослідження, яке привідкриває історичні особливості формування регіону, на часі. Як зазначає автор: “В умовах поширення різного роду політичних спекуляцій, заснованих на відповідному підборі та тлумаченні історичних фактів, вивчення процесу утворення сучасної структури поселень регіону видається актуальним” (с. 21).

Важливість цього регіону завжди розумілася науковцями, про що пише учений. До слова, – той факт, наскільки ґрунтовно в межах довідкового видання розглядали Донбас автори відомої громадськості “Енциклопедії українознавства”, за ред. проф. В. Кубійовича, – як основну паливну базу і найважливіший промисловий район України й усїєї Східної Європи, область потужної кам’яновугільної промисловості, металургії, важкого машинобудування, хімічної промисловості; найбільше в Україні скупчення населення, характеризуючи останнє за різними показниками.

Повертаючись до київського видання, перед нами – класична монографія, високого фахового рівня, у якій чітко й структуровано на основі широкої джерельної бази розглянуто питання поселення і складу населення до початку ХХ ст., зміни етнічної структури населення у першій половині ХХ ст., динаміку етнічної структури населення регіону у другій половині ХХ ст.

Як бачимо, ХХ ст. стало рубіжним в історії регіону, що засвідчує автор. Загалом же, відзначимо, що науково-технічна революція торкнула своїм крилом і ці терени Східної Європи, поступово склалась певна спеціалізація промислових районів в українських землях, серед яких Донбас став центром вугільної промисловості.

“Регіональна специфіка Донбасу визначилася у процесі формування етнічної та поселенської структури населення краю” (с. 177), – зазначається у першому рядку висновків. І власне уся книга розкриває зміст цієї думки.

Приваблює стиль викладу матеріалу, який, з одного боку, є суто науковим, а з іншого – читабельним і зрозумілим для усіх, хто цікавиться історією краю. Відчувається, що автор був у регіоні, намагався об'єктивно висвітлити зібраний і опрацьований матеріал, й водночас висловлює власний погляд щодо означених питань, позначений його теоретичними уявленнями, фаховим навиком, світоглядними позиціями. Професор не залишається у площині конкретних знань, а й означає сучасне місце Донбасу: “відкриття покладів і налагодження промислового видобутку вугілля спричинило сприйняття Донбасу передусім як шахтарського краю, а здійснення індустріалізації примусило усвідомлювати його як величезний центр видобувної та металургійної промисловості. Сучасний Донбас постає також як потужний центр ділової активності, а, в умовах встановлення Російською Федерацією надмірної ціни на газ, регіон уособлює собою одну із можливостей забезпечення енергетичної незалежності України” (с. 187).

Попри те, що монографія є завершеним дослідженням, є бажання її продовження й поглиблення. Контекстом часу, у тому числі XXI ст., схемами, таблицями, картами, які б краще унаочнили багатий зібраний матеріал. Монографія є комплексним осмисленням процесу формування поселенської і етнічної структури населення Донбасу і значним кроком в українській історіографії вивчення історії регіону.

Насамкінець, попри те, що книга розрахована на викладачів, студентів, наукових співробітників, є надія, що дослідження потрапить у поле зору політиків та урядовців, котрі значною мірою впливають на розвиток і перспективи краю. І Донбас асоціюватиметься у більшості не лише з економічною міццю країни і російськомовним населенням, а й буде надійним захистом кордонів, центром модернізованого виробництва й металургії України та Європи.

Леся Алексієвець (Україна)

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

ІЗ КНИГИ ЮРІЯ М. Ф., АЛЕКСІЄВЕЦЬ Л. М., КАЛАКУРИ Я. С., УДОДА О. А.
**УКРАЇНА НАЙДАВНІШОГО ЧАСУ – XVIII СТОЛІТТЯ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ
 КОНТЕКСТ ПІЗНАННЯ. – КИЇВ – ЧЕРНІВЦІ – ТЕРНОПІЛЬ: ВЕКТОР, 2012. –
 КН. I. – 701 С.**

6.4. Передумови християнізації Русі

Прийняття християнства не запобігло розпаду першої руської державності, не допомогло заблокувати описані вище руйнівні відцентрові тенденції. Фактори, що обумовили розпад, виявилися сильнішими. Тому, розглядаючи їхній вплив на хід історії, ми вважали за можливе абстрагуватися від християнства. Але воно, безумовно, допомогло істотно просунути по шляху державного будівництва і залишило майбутнім поколінням духовний пласт, без якого їм навряд чи вдалося б виконати історичну роботу, яка випала на їхню долю. До того ж це була перша спроба прорватися з доосьового часу в осьовий. Тому Хрещення Русі князем Володимиром і культурно-історичні наслідки цієї події, його роль у розв'язанні зазначених вище проблем розглядаємо окремо.

До початку князювання Володимира в Києві стало очевидним, що на колишній культурній основі забезпечити державну єдність завойованих територій неможливо. Не забезпечувалися при цьому і стабільна легітимація влади київського князя, стійкість його становищ. Підлеглі племена тяжіли до сепаратизму, і Володимирові довелося втихомирювати силою в'ятичів (двічі) і радимичів, що відокремилися. Але проблеми це не розв'язувало: локальні додержавні культури заважали становленню державної цілісності. Київський князь правив під захистом богів полян і древлян, але що значили ці боги для дреговичів чи волинян?

Рюриковичі не принесли на підкорені території готового державного досвіду. У них, як і в місцевих племен, його не було, вони могли його лише запозичувати. І, насамперед, у Візантії. Уже самі відвідування князями Царгорода, споглядання там імператора, його двору, церковної естетики натякали на можливість іншого життя й іншого, ніж на Русі, типу сакралізації влади. Але як запозичувати цей “передовий досвід”? Навернення до християнства (шлях, що намічався у свій час княгинею Ольгою), яке набуло поширення в Києві, у більшості інших земель могло викликати відторгнення. Таке навернення не відповідало не тільки культурним нахилам основної маси населення, але й умонастрою дружинників – як правило, язичників. Нагадаємо літописне свідчення про спроби Ольги повернути до грецької віри свого сина Святослава. Гніваючись на матір, яка переконувала його охреститися, Святослав відповідав: “Як мені одному прийняти нову віру? Дружина почне сміятися наді мною!”⁴²

У дружинників були, однак, не тільки ментально-культурні, але і цілком прагматичні мотиви, які спонукували їх настоювати ставитися до християнства. Вони добре уявляли собі політичну суть грецької релігійної доктрини і розуміли, що її прийняття могло означати радикальну зміну сформованої системи відносин між дружиною і князем. Утвердження боговстановленого характеру влади спокушало варязьких правителів, але не знаходило співчуття в тих, хто звик до військово-демократичного дружинного “братерства”, у якому князь був усього лише першим серед рівних.⁴³

Прийняття християнства тільки тому і могло пройти безболісно, що вольностей дружинників зміна віри аніскільки не порушувала й не обмежувала. Але основною перешкодою для запозичення цієї віри були, напевно, глибші причини.

Могутня язичницька партія, що виникла у військовій еліті, усвідомлювала те, що іншого шляху, крім запозичення державного досвіду інших народів, у Русі немає. При домінуванні на здобутих територіях конфлікуючих одна з одною локальних племінних культур їхня консолідація могла бути забезпечена тільки з допомогою прийняття всіма чужої, “нічийної” культури. Але як зробити це, не запозичуючи чужого Бога?

Язичницька партія усвідомлювала й наслідки такого запозичення. Адже Візантія вважала кожен народ, що прийняв віру з рук Імператора і Константинопольського патріарха, васалом християнської імперії.⁴⁴ Тому християнізація спричиняла неминучу духовну залежність від Візантії, моральне підпорядкування їй. І це при тому, що Русь не поступалася Візантії в силі: успішні походи перших київських князів (“щит на воротах Царгорода”) і укладення, завдяки здобутим перемогам, пільгових торгових договорів із греками ще не встигли забути. Тому і міг виникнути проект, наявність якого у язичницькій партії, що обрала Володимира знаряддям його реалізації, припускають деякі історики. Суть проекту полягала в тому, щоб “під знаком прабатьківських богів заволодіти Царгородом, його культурними багатствами і силами, і так вирішити питання про синтез релігій і передової європейської культури”.⁴⁵

Важко сказати, чи існував такий проект насправді. У будь-якому разі, первісні дії Володимира, який завоював у боротьбі з братами київський престол, свідчать про те, що план, альтернативний християнізації, існував. Схоже, Володимир сподівався сформувати культурну основу для державної консолідації Русі з допомогою реформування язичництва. Замість об’єднуючої абстракції запозиченого грецького Бога було запропоновано механічне об’єднання різних племінних, місцевих богів у єдиному Пантеоні, який у Києві і побудували.

Судячи з імен (Перун, Дажьбог, Хорс, Семаргл, Стрибог, Мокош), тут були представлені слов’янські, іранські і варязькі релігійні традиції.

Це була наївна спроба забезпечити державну єдність, спираючись на символи додержавної культури, відтворюючи на державному рівні двополосний племінний тотем у вигляді головного князівського бога (Перуна) і вічових зборів богів місцевих. Водночас це була і спроба з’єднати в єдиному символічному полі військову силу (Перун – бог війни) і релігійну віру в її наявних проявах. А чи розглядав Володимир зведення свого Пантеону як ідеологічну підготовку походу на Царгород, ми ніколи не дізнаємось. Як і не дізнаємось про те, чи задумувався такий похід взагалі.

Проте ми точно знаємо, що він не відбувся. І що через певний час Русь прийняла християнство, а Пантеон був знесений. Це означає, що першопочатковий задум об’єднання локальних язичницьких культів виявив свою недієздатність.⁴⁶

Він і справді був наївним. Вічова культура передбачає локалізацію; ідея представництва, тобто зібрання в одному місці релігійних символів місцевих етнічних спільнот, просторово одні від інших віддалених, не могла бути цією культурою сприйнята.

Крім того, в племенній культурі фігура князя особливим, персональним богом, відмінним від богів племінних, не сакралізується – боги у князя і у племені спільні. Можливо, саме тому новгородці, наприклад, не прийняли верховенство князівського Перуна (не кажучи вже про те, що воно могло сприйматися як спроба замаху на першопочатковий договірний характер їхніх відносин з Рюриковичами).

Інших фактів, які б свідчили про відторгнення цієї релігійної реформи, до нас не дійшло. Але вже сама відмова від неї говорить про те, що її неспроможність скоро була усвідомлена, і перемогла думка про запозичення чужого, “нічийного” Бога, не пов’язаного з певним місцевим етносом або племенем. Або, інакше кажучи, уявлення про те, що тільки Він міг стати тією базовою абстракцією, засвоєння якої вело до об’єднання різноманітного, до зміцнення державної цілісності і наділення князівської влади додатковими (до родового й військово-силового) легітимаційними ресурсами. Зрозуміло, все це фіксувалося в якихось інших словах, усвідомлювалося в іншому мовному полі, але сама мотивація навряд чи може викликати сумніви.⁴⁷

Треба зауважити, що знайомство з християнством у наших предків відбулося задовго до офіційного хрещення Русі Володимиром.

Точно відомо, що подунайські руги-руси прийняли християнство у V ст. у формі арианства. Руси-християни опинилися на території майбутньої Великої Моравії, де християнство почало утверджуватися з VIII ст., чому немало сприяли руги-руси, які були християнськими просвітителами слов'ян тих місць. Слов'янські просвітителі Кирило і Мефодій, будучи у Великій Моравії, розробили варіант християнського вчення, яке враховувало особливості слов'янського світогляду, пізніше названий кирило-мефодіївською традицією. Головними у ній були ідеї єдності церков, рівності всіх народів і віротерпимості.⁴⁸

Свідчення богемських хронік, підтвержені археологічними розкопками, про викликану натиском угорців хвилю міграції слов'янізованого населення, включаючи русів, з Моравії в Подніпров'я у другій чверті IX ст. дуже важливі у тому відношенні, що з цими переселенцями на Київщину прийшли перші християнські общини і знайомство подніпровських слов'ян з православ'ям почалося за півтора століття до хрещення Русі.

У 935 р. велика група моравських русів-християн прийшла в Київ і створила общину навколо церкви св. Іллії.⁴⁹ Місцезнаходження церкви св. Іллії на Подолі свідчить, що її віряни були переважно купцями, ремісниками і воїнами. Княгиня Ольга, запрошуючи з Константинополя єпископа і священників, намагалася зміцнити християнство на Русі, перетворивши християнську общину в Києві, що стихійно склалася навколо соборної церкви св. Іллії, в парафію на чолі з єпископом, поставленим верховною в християнському світі світською владою імператора. Це дозволило б їй зміцнити князівський статус, прийнявши хрещення від імператора і стати його духовною донькою. Подорож до Константинополя Ольга здійснила в 957 р. і при хрещенні взяла ім'я дружини імператора Олени, але в запровадженні єпископії їй було відмовлено, тобто основної мети Ольга не досягла.⁵⁰

Після повернення в Київ Ольга звернулася до священної Римської імперії – супротивниці Візантії – з проханням про запровадження єпископії. Місія на чолі з єпископом Адальбертом прибула в Київ у 961 р. або на початку 962 р. На цей час князем став Святослав, який надавав більшого значення військовим походам, ніж релігії, залишаючись язичником. Хрещенню Святослав не перечив, але над тим, хто приймав обряд хрещення насміхався. Місія Адальберта відбула ні з чим, причому деякі його люди були вбиті, а сам він ледве врятувався втечею. Найімовірніше, німецьких місіонерів вигнали моравські переселенці, які не могли прийняти єпископа з Німеччини, оскільки німецьке духовенство намагалася утвердити в Моравії своє панування: богослужіння велося латинською мовою, а не слов'янською, та головне – слідом за католицьким християнством приходив гніт німецьких феодалів.

У візантійських хроніках згадується про русів, що здійснили похід у 856 р., тобто до покликання Рюрика новгородцями. Йдеться, мабуть, про причорноморських русів, які прийняли християнство більш ніж на сто років раніше Київської Русі.⁵¹ Близько 860 р. константинопольський патріарх Фотій хрестив русів, що прибули з Русі Причорноморської (Східний Крим і Таманський півострів). Пізніше патріарх Ігнатій хрестив нижньодунайських русів.⁵² Після походу на Візантію в 944 р. князь Ігор прийняв візантійських послів у Києві і при укладанні договору руські християни клялися церквою св. Іллії дотримуватись його, а язичники клялися зброєю та іменем Перуна.

Існування київської християнської общини в середині X ст., тобто до хрещення Русі, підтверджується археологічними даними: в могилах знаходять християнські символи-хрести, могили орієнтовані на захід (по-християнськи). Основна частина поховань у Києві належить до X ст. Християнські і язичницькі общини в Києві співіснували мирно, наприклад, у них були спільні кладовища.⁵³

Отже, ідея подальшої легітимізації князівської влади через прийняття чужої віри, у цьому випадку православ'я, готувалася, як видно, самою історією. Але були й інші причини орієнтації на православ'я, про що мова нижче.⁵⁴

ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ НОВОЇ І НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ТНПУ ІМ. В. ГНАТЮКА У 2013 Р.

ПУБЛІКАЦІЇ

МОНОГРАФІЇ, ПОСІБНИКИ, МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Алексієвець Л. Україна ХІХ – початку ХХІ ст.: цивілізаційний контекст пізнання / **М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод.** – Тернопіль: Астон, 2013. – Кн. 2. – 696 с.

Алексієвець М. Наукові дослідження: теорія та організація: навчальний посібник для студентів вишів України / **Микола Алексієвець, Леся Алексієвець, Г. Терещук.** – 4-е переробл. та доп вид. **Гриф МОН України.** – Тернопіль: Вектор, 2013. – 365 с.

Алексієвець М. Методологія наукових досліджень / **Микола Алексієвець, Леся Алексієвець** // Навчально-методичні рекомендації для магістрантів історичних факультетів за вимогами кредитно-трансферної системи. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 36 с.

Алексієвець М. М. Історія слов'янських народів (1939–2000-і рр.). Навчально-методичний посібник для студентів історичних факультетів за вимогами європейської кредитно-трансферної системи / **М. М. Алексієвець, Л. М. Алексієвець, Н. А. Григорук та ін.** – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 39 с.

Алексієвець Л. Актуальні проблеми відродження національної державності слов'ян Центрально-Східної Європи (1918–1939). Навчально-методичний посібник для студентів історичних факультетів за вимогами кредитно-трансферної системи / **Л. Алексієвець.** – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 37 с.

Алексієвець Л. Історія слов'янських народів. Східні слов'яни від найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст. Навчально-методичний посібник для студентів історичних факультетів за вимогами кредитно-трансферної системи / **Л. Алексієвець.** – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – 45 с.

Валіон О. П. Основні тенденції соціально-економічного розвитку Білорусі (кін. 80-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.): монографія / **О. П. Валіон.** – Тернопіль: Вид-во Вектор, 2013. – 250 с.

Валіон О. П. Нова історія країн Європи й Америки (1789–1918) (ІІ частина) / **О. П. Валіон** // Програма навчального курсу за вимогами кредитно-модульної системи та його методичне забезпечення. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 133 с.

Валіон О. П. Грушевськознавство в українській історичній думці / **О. П. Валіон** // Навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету за вимогами кредитно-трансферної системи. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 88 с.

Валіон О. П. Генеза й історичний розвиток грушевськознавства / **О. П. Валіон** // Навчально-методичний посібник для магістрів історичного факультету за вимогами кредитно-трансферної системи. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 80 с.

Григорук Н. Історія слов'янських народів. Східні слов'яни від кінця ХVІІІ ст. до 1914 р. Навчально-методичний посібник / **Н. Григорук.** – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 138 с.

Древніцький Ю. Україна в контексті сучасного світового розвитку: Навчально-методичний посібник для студентів історичних факультетів за вимогами кредитно-трансферної системи / **Ю. Древніцький.** – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 41 с.

Ігнатенко Н. Методика викладання суспільствознавчих дисциплін у вищій школі. Програма навчального курсу для магістрів (за вимогами кредитно-трансферної системи) та

його методичне забезпечення / **Н. Ігнатенко**. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 26 с.

Ігнатенко Н. Методика викладання історії. Програма навчального курсу для магістрів (за вимогами кредитно-трансферної системи) та його методичне забезпечення. Частина 2 / **Н. Ігнатенко**. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 54 с.

Костюк Л. Етнографія. Навчально-методичний посібник (за вимогами кредитно-трансферної системи та методичне забезпечення) / **Л. Костюк**. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 170 с.

Савенко В. Новітня історія 1918–1945 рр. (перший період). Навчально-методичний посібник для студентів історичних факультетів за вимогами європейської кредитно-трансферної системи / **В. Савенко**. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 26 с.

Скакальська І. Політико-соціальні виміри та етнокультурні трансформації української еліти Західної Волині 1921–1939 рр.: монографія / **І. Скакальська**. – Тернопіль: Астон, 2013. – 406 с.

Федорів І. Вступ до історичної спеціальності / **Ірина Федорів, Микола Алексієвець** // Навчально-методичний посібник (за вимогами кредитно-трансферної системи навчання). – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 36 с.

НАУКОВІ СТАТТІ, РЕЦЕНЗІЇ

Алексієвець М. Вплив євроатлантичної та європейської інтеграції Польщі на розвиток польсько-українських відносин / **М. М. Алексієвець, Л. М. Алексієвець, Н. М. Чорна** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 11. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 341–353.

Алексієвець М. Древницький Ю. Володимир Старосольський: громадсько-політична та наукова діяльність (1878–1942). – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – 304 с. / **М. Алексієвець, І. Федорів** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 11. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 338–340.

Алексієвець М. Розвиток сільського господарства Білорусі у 2006–2010 рр. в контексті зміцнення національної продовольчої безпеки / **М. М. Алексієвець, О. П. Валіон** // Наукові записки ТНПУ. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2013. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 126–137.

Алексієвець М. М. Анотований бібліографічний показник наукових і науково-методичних праць кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка за 2012 р. / **М. М. Алексієвець, Л. М. Алексієвець**. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 40 с.

Алексієвець М. 95-річчя державного відродження слов'ян Центральної та Південно-Східної Європи / **Микола Алексієвець, Леся Алексієвець** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 12. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 14–22.

Алексієвець М. Лазарович М. В. Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз / **Микола Алексієвець, Леся Костюк** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 12. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 307–309.

Алексієвець Л. Тотожність і ототожнення як єдність протилежностей в історичному процесі / **Л. Алексієвець** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 11. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 6–7.

Алексієвець Л. Історіографічні оцінки суспільно-політичного розвитку Польщі в постсоціалістичний період (1989–2001) / **Л. Алексієвець** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 11. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 226–231.

Алексієвець Л. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / [ред. рада В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. Кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 592 с. / **Л. М. Алексієвець, Я. П. Секо** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 11. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 335–337.

Алексієвець Л. Україна новітньої доби: концепт історичної пам'яті / **Леся Алексієвець, Ірина Васірук** // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія: Історія / За заг. ред. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 164–168.

Алексієвець Л. Україна як провісник і код майбутнього / **Л. Алексієвець** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 12. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 6–7.

Алексієвець Л. У пошуках іронії історії. Кремень В., Ткаченко В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження) / В. Кремень, В. Ткаченко. – 2-ге вид., допов. – К.: Т-во “Знання” України, 2013. – 471 с. / **Леся Алексієвець, Ярослав Секо** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 12. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 304–306.

Алексієвець Л. Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки) / Монографія. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 188 с. / **Л. Алексієвець** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 12. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 310–311.

Алексієвець Л. Передумови християнізації Русі / Україна найдавнішого часу – ХVІІІ століття: цивілізаційний контекст пізнання / **Л. Алексієвець** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 12. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 312–314.

Боровська І. Вплив ідей романтизму на історичну концепцію Томаса Карлейля (1795–1881) / **І. Боровська** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 11. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 176–179.

Валіон О. П. Пріоритетні напрямки соціальної політики в Республіці Білорусь упродовж 2006–2010 рр. / **О. П. Валіон** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 11. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 150–160.

Валіон О. П. Зовнішньоекономічна діяльність Республіки Білорусь у 2006–2010 рр. у контексті інтеграції в світову економіку / **О. П. Валіон** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 12. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 39–49.

Валіон О. П. Зовнішньоекономічна діяльність Республіки Білорусь в другій половині 2000-х рр. / **О. П. Валіон** // Наукові записки ТНПУ. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2013. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 181–187.

Валіон О. П. Юрій М. Ф. Україна найдавнішого часу – ХІХ – початку ХХІ століття: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. II. – 700 с. / **О. П. Валіон** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 12. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 297–303.

Вівчарик П. Роль і місце Степана Качали у заснуванні та діяльності товариства “Просвіта” / **П. Вівчарик** // Наукові записки ТНПУ. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2013. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 85–87.

Гевко В. Україна і Польща: від колізій минулого до спільних європейських цінностей / **В. Гевко** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 11. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 113–124.

Григорук Н. Національна ідея у діяльності Української національно-демократичної партії Галичини на початку ХХ ст. / **Н. Григорук** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 11. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 290–295.

Древніцький Ю. Діяльність В. Старосольського в молодіжних організаціях на початку ХХ століття / **Юрій Древніцький** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 12. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 138–146.

Древніцький Ю. Джерела до вивчення громадсько-політичної та науково-педагогічної діяльності Володимира Старосольського / **Юрій Древніцький** // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / Гол. ред. д.і.н., проф. І. С. Зуляк. У двох частинах. – Вип. 2. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Ч. 1. – С. 236–241.

Ігнатенко Н. Тестування в системі моніторингу якості навчальних досягнень студентів з історії у вищому навчальному закладі / **Н. Ігнатенко** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 12. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 266–271.

Ігнатенко Н. Особливості становлення та розвитку вітчизняної методики навчання історії в школі у ХХ столітті / **Н. Ігнатенко** // Наукові записки ТНПУ. Серія: Педагогіка / За заг. ред. проф. Г. В. Терещука. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2013. – Вип. 2.

Костюк Л. Поминальна обрядовість Східної Галичини другої половини ХХ – на початку ХХІ століття / **Л. Костюк** // Україна–Європа–Світ. – Вип. 11: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 296–302.

Костюк Л. Дородова обрядовість на Львівщині в другій половині ХХ на початку ХХІ століття / **Л. Костюк** // Наукові записки ТНПУ. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2013. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 160–163.

Костюк Л. Обряд хрещення дитини у Галичині другої половині ХХ – початку ХХІ століття / **Л. Костюк** // Україна–Європа–Світ. – Вип. 12: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 260–265.

Костюк Л. Різдяно-йорданська обрядовість другої половини ХХ – початку ХХІ століття (на прикладі Львівської області) / **Л. Костюк** // Наукові записки ТНПУ. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2013. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 197–202.

Костюк Л. О. Кандиба-Ольжич на Тернопіллі / **Л. Костюк** // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)”. – Тернопіль, 26 квітня 2013 р.

Лахманюк Т. Україна й Ісламська Держава Афганістан: шляхи співробітництва / **Т. Лахманюк** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 11. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 125–130.

Лахманюк Т. Співробітництво між Україною та Японією в політичному вимірі (1991–2011 рр.) / **Т. Лахманюк** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 12. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 73–77.

Марценюк А. В. Наукове осмислення українськими істориками консервативного руху у Східній Галичині міжвоєнного періоду (1921–1939 рр.) / **А. В. Марценюк** // Гілея. – Київ, 2013. – Вип. 70 (№ 3). – С. 208–212.

Марценюк А. В. Концептуальні засади української історіографії суспільно-політичного руху у Східній Галичині міжвоєнного періоду (1921–1939 рр.) / **А. В. Марценюк** // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2013. Вип. 1. – С. 69–81.

Марценюк А. В. Українські громадські організації у суспільно-політичному русі Східної Галичини міжвоєнного періоду (1921–1939 рр.): історіографія питання / **А. В. Марценюк** // Наукові записки ТНПУ. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2013. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 184–186.

Новінчук С. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997 р., його оцінка по обидва боки кордону та історичне значення / **С. Новінчук** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 11. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 103–112.

Оленич Я. Давньочеські писемні пам'ятки у славістичній спадщині Антона Петрушевича / **Я. Оленич** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 11. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 314–320.

Оленич Я. Славістичні студії Антона Петрушевича / **Я. Оленич** // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)”. – Тернопіль, 26 квітня 2013 р.

Секо Я. Шістдесятники: у полоні поняттєвих конструкцій / **Я. Секо** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 11. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 28–40.

Секо Я. Група “Об'єднання” в українському підпільному русі другої половини 1950-х рр. / **Я. Секо** // Наукові записки ТНПУ. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2013. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 56–63.

Секо Я. Релігійне питання у слов'янських країнах міжвоєнного періоду / **Я. Секо** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 12. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 246–259.

Скакальська І. Б. Вплив національної еліти на політичне життя Волинського воєводства / **І. Б. Скакальська** // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія” / Харківський нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків: Майдан, 2013. – Вип. 48. – С. 25–29.

Скакальська І. Б. Позиція депутатів-українців в польському парламенті (1922–1939 рр.) / **І. Б. Скакальська** // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 25–30.

Скакальська І. Б. Наукові дослідження українських вчених Волині першої половини ХХ ст. / **І. Б. Скакальська** // Актуальні проблеми гуманітарної освіти. Збірник наукових праць. – Вип. 9. – Кременець, 2013. – С. 34–37.

Смільська І. Україна в ООН: основні напрямки та пріоритети діяльності у 1991–2012 рр. / **І. Смільська** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 11. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 321–328.

Федорів І. Становлення наукового слов'янознавства в Україні (перша третина ХХ ст.) / **Ірина Федорів** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 11. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 194–206.

Федорів І. Внесок Дмитра Чижевського у розвиток європейського слов'янознавства / **Ірина Федорів** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія:

Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 12. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 123–137.

Федорів І. Наукова спадщина Мирона Кордуби: сучасний стан вивчення й перевидання в Україні / **Ірина Федорів** // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / Гол. ред. І. С. Зуляк. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 231–236.

Чорна Н. Українсько-польські політичні відносини наприкінці 80-х рр. ХХ ст. – 2010 р.: історіографічні інтерпретації / **Н. Чорна** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 11. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 253–263.

Чорна Н. Історіографічні оцінки торговельно-економічного співробітництва України та Республіки Польща наприкінці 80-х рр. ХХ ст. – 2004 р. / **Н. Чорна** // Наукові записки ТНПУ. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2013. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 172–177.

Чорна Н. Еволюція українсько-польських відносин у контексті інтеграції Польщі до НАТО: історіографія / **Н. Чорна** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 12. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 63–72.

Штука С. Звільнення Митрополита Йосифа Сліпого в контексті “східної політики” Ватикану / **С. Штука** // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 12. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 147–149.

УЧАСТЬ У НАУКОВИХ КОНГРЕСАХ, КОНФЕРЕНЦІЯХ

Алексієвець М. Кафедра нової і новітньої історії та методики викладання історії ТНПУ ім. В. Гнатюка в контексті поступу історичної освіти і науки // Звітна наукова конференція професорсько-викладацького складу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка з суспільних, природничих, технічних та гуманітарних наук, травень 2013 р.

Алексієвець М. Європейський вектор зовнішньої політики України // Міжнародна наукова конференція “Зовнішня політика України: історичний досвід і сучасний стан”. – Інститут історії України НАН України (м. Київ, вул. Грушевського, 4). – Київ, листопад 2013 р.

Алексієвець М. Історичний факультет ТНПУ ім. В. Гнатюка та його роль у становленні історичної освіти і науки Тернопільщини. До 20-річчя факультету // Міжнародна науково-практична конференція “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)”. – Тернопіль, 26 квітня 2013 р.

Алексієвець Л. “Україна–Європа–Світ”: освітньо-цивілізаційні аспекти розвитку // Звітна наукова конференція професорсько-викладацького складу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка з суспільних, природничих, технічних та гуманітарних наук, травень 2013 р.

Алексієвець Л. Інноваційно-інформаційні технології вивчення історії // ХLI Міжнародна конференція “Новые информационные технологии в науке, образовании, телекоммуникации и бизнесе”. – Украина, Крым, Ялта-Гурзуф, 25 мая – 4 июня 2013 года.

Алексієвець Л. Україна у європейському просторі // Міжнародна наукова конференція “Зовнішня політика України: історичний досвід та сучасний стан”. – Інститут історії України (м. Київ, вул. Грушевського, 4). – Київ, листопад 2013 р.

Алексієвець Л. Україна–Європа–Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: стан і перспективи // Міжнародна науково-практична конференція “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)”. – Тернопіль, 26 квітня 2013 р.

Боровська І. Вплив романтизму на формування історичної концепції Томаса Карлейля // Звітна наукова конференція професорсько-викладацького складу Тернопільського

національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка з суспільних, природничих, технічних та гуманітарних наук, травень 2013 р.

Валіон О. Пріоритетні напрямки соціальної політики в Республіці Білорусь у 2006–2010 рр. // Звітна наукова конференція професорсько-викладацького складу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка з суспільних, природничих, технічних та гуманітарних наук, травень 2013 р.

Валіон О. Білорусько-українські торговельні зв'язки в регіональному розрізі наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. (на прикладі Тернопілля) // Міжнародна науково-практична конференція “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)”. – Тернопіль, 26 квітня 2013 р.

Валіон О. Державна політика системи соціального захисту в Республіці Білорусь у 2006–2010 рр. // Наукова сесія ТО НТШ, присвячена 140-річчю НТШ. – Тернопіль, 7 березня 2013 р.

Гевко В. Україна і Польща: еволюція концептуальних засад співробітництва // Звітна наукова конференція професорсько-викладацького складу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка з суспільних, природничих, технічних та гуманітарних наук, травень 2013 р.

Гевко В. Міжрегіональне співробітництво України і Польщі (на прикладі Тернопілля) // Міжнародна науково-практична конференція “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)”. – Тернопіль, 26 квітня 2013 р.

Григорук Н. Українське питання в австрійському парламенті 1911–1914 рр. // Звітна наукова конференція професорсько-викладацького складу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка з суспільних, природничих, технічних та гуманітарних наук, травень 2013 р.

Григорук Н. Історія освіта Тернополя у працях Микола Чубатого // Міжнародна науково-практична конференція “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)”. – Тернопіль, 26 квітня 2013 р.

Древніцький Ю. Взаємини української, польської та єврейської партій соціал-демократичного спрямування на території Галичини міжвоєнного періоду // Звітна наукова конференція професорсько-викладацького складу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка з суспільних, природничих, технічних та гуманітарних наук, травень 2013 р.

Древніцький Ю. Трагізм долі родини Старосольських // Міжнародна науково-практична конференція “Особа у тоталітарному суспільстві: рефлексії ХХІ століття”. – Одеса, 23–27 червня 2013 р.

Древніцький Ю. Взаємовідносини українських, польських та єврейських соціал-демократів у 1918–1923 рр. // Західно-Українська Народна Республіка. До 95-річчя утворення. – Івано-Франківськ, 31 жовтня 2013 р.

Древніцький Ю. Громадсько-політична діяльність В. Старосольського в міжвоєнне двадцятиріччя (презентація монографії “Володимир Старосольський: громадсько-політична та наукова діяльність (1878–1942). – Тернопіль: ТНПУ, 2012. – 304 с.”) // Пленарне засідання наукової сесії Тернопільського міського осередку Наукового товариства ім. Шевченка. – Тернопіль, 17 березня 2013 р.

Древніцький Ю. Діяльність партій соціал-демократичного спрямування на Тернопіллі у міжвоєнний період // Міжнародна науково-практична конференція “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)”. – Тернопіль, 20–21 квітня 2012 р.

Ігнатенко Н. Методика удосконалення професійної підготовки майбутніх вчителів історії // Звітна наукова конференція професорсько-викладацького складу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка з суспільних, природничих, технічних та гуманітарних наук, травень 2013 р.

Ігнатенко Н. Історична освіта учнів середніх навчальних закладів Тернопілля у міжвоєнний період // Міжнародна науково-практична конференція “Тернопіль і Тернопілля в

історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)”. – Тернопіль, 26 квітня 2013 р.

Ігнатенко Н. Особистісно-орієнтовний підхід в методиці викладання “Християнської етики” у загальноосвітньому навчальному закладі // Міжнародна науково-практична конференція “Релігія і освіта: історичний і сучасний контекст взаємовідносин (в пам’ять сучасного українського релігієзнавця, кандидата філософських наук Наталії Гаврілової)”. – Тернопіль, 27–28 лютого 2013 р.

Костюк Л. Поминальна обрядовість у Східній Галичині кінця ХХ – на початку ХХІ століття // Звітна наукова конференція професорсько-викладацького складу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка з суспільних, природничих, технічних та гуманітарних наук, травень 2013 р.

Костюк Л. Олег Кандиба-Ольжич і Тернопілля 1928–1929 рр. // Міжнародна науково-практична конференція “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)”. – Тернопіль, 26 квітня 2013 р.

Лахманюк Т. Україна й Ісламська держава Афганістан: шляхи співробітництва // Звітна наукова конференція професорсько-викладацького складу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка з суспільних, природничих, технічних та гуманітарних наук, травень 2013 р.

Лахманюк Т. Іван Горбачевський і Тернопільщина // Міжнародна науково-практична конференція “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)”. – Тернопіль, 26 квітня 2013 р.

Марценюк А. Інтерпретації українських науковців історії суспільно-політичної думки у Східній Галичині міжвоєнного періоду (1921–1939 рр.) // Міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, Україна, 1–2 лютого 2013 року). – Одеса: ГО “Причорноморський центр проблем суспільства”. – 2013. – С. 30–33.

Марценюк А. Інтерпретації українськими істориками консервативного руху у Східній Галичині міжвоєнного періоду (1921–1939 рр.) // Міжнародна науково-практична конференція (м. Дніпропетровськ, 15–16 лютого 2013 р.). – Дніпропетровськ: НО “Відкрите суспільство” 2013. – С. 21–26.

Новінчук С. Україна і Росія: особливості двостороннього міждержавного співробітництва (1991–2011) // Міжнародна науково-практична конференція “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)”. – Тернопіль, 26 квітня 2013 р.

Оленич Я. Галицькі історики ХІХ ст. і Тернопільщина // Міжнародна науково-практична конференція “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)”. – Тернопіль, 26 квітня 2013 р.

Романишин Л. Жіночі організації Тернопілля кінець ХХ – початку ХХІ ст. // Міжнародна науково-практична конференція “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)”. – Тернопіль, 26 квітня 2013 р.

Савенко В. Видавнича діяльність НТШ 1919–1939 рр. // Звітна наукова конференція професорсько-викладацького складу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка з суспільних, природничих, технічних та гуманітарних наук, травень 2013 р.

Савенко В. Наукова та громадсько-політична діяльність Володимира Гнатюка // Міжнародна науково-практична конференція “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)”. – Тернопіль, 26 квітня 2013 р.

Савенко В. Вплив греко-католицької церкви на розвиток освіти у Східній Галичині останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. // Міжнародна науково-практична конференція “Релігія і освіта: історичний і сучасний контекст взаємовідносин (в пам’ять сучасного українського релігієзнавця, кандидата філософських наук Наталії Гаврілової)”. – Тернопіль, 27–28 лютого 2013 р.

Секо Я. До питання про сутність львівського шістдесятництва // Звітна наукова конференція професорсько-викладацького складу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка з суспільних, природничих, технічних та гуманітарних наук, травень 2013 р.

Секо Я. “Чортківська Група” в контексті підпільних організацій 1970-х років // Міжнародна науково-практична конференція “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)”. – Тернопіль, 26 квітня 2013 р.

Секо Я. Вячеслав Чорновіл у правозахисному русі України // Другі Чорноволівські читання. – Київ, 27 березня 2013 р.

Федорів І. Перші українські підручники зі слов'янознавства // Наукова сесія ТО НТШ, присвячена 140-річчю НТШ. – Тернопіль, 7 березня 2013 р.

Федорів І. Релігієзнавчий компонент становлення наукового слов'янознавства в Україні на початку ХХ ст. // Міжнародна науково-практична конференція “Релігія і освіта: історичний і сучасний контекст взаємовідносин (в пам'ять сучасного українського релігієзнавця, кандидата філософських наук Наталії Гаврілової)”. – Тернопіль, 27–28 лютого 2013 р.

Федорів І. Славистична спадщина Мирона Кордуби // Міжнародна науково-практична конференція “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)”. – Тернопіль, 26 квітня 2013 р.

Федорів І. Становлення наукового слов'янознавства в Україні (перша третина ХХ ст.) // Звітна наукова конференція професорсько-викладацького складу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка з суспільних, природничих, технічних та гуманітарних наук, травень 2013 р.

Штука С. Митрополит Йосиф Сліпий в національно-духовному житті України 1892–1984 рр. // Міжнародна науково-практична конференція “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)”. – Тернопіль, 26 квітня 2013 р.

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЙ

На засіданні спеціалізованої вченої ради Д 27.053.01 у Державному вищому навчальному закладі “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” докторант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії ТНПУ ім. В. Гнатюка **І. Б. Скакальська** захистила докторську дисертацію “**Політико-соціальні виміри та етнокультурні трансформації української еліти Західної Волині (1921–1939 рр.)**”. – 07.00.01 – Історія України. 20 вересня 2013 р. Науковий консультант д.і.н., проф. М. М. Алексієвець.

На засіданні спеціалізованої вченої ради Д 76.051.06 у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича **О. В. Білянський** захистив кандидатську дисертацію “**Внутрішньополітичний розвиток республіки Польща (1991–2001)**”. – 07.00.02 – всевітня історія. 25 червня 2013 р. Науковий керівник: д.і.н., проф. Л. М. Алексієвець.

УЧАСТЬ У РОБОТІ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ВЧЕНИХ РАД

Алексієвець М. М. – Спеціалізована вчена рада Д 76.051.06 у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича.

Алексієвець Л. М. – Спеціалізована вчена рада Д 26.123.02 у Київському славистичному університеті.

Алексієвець Л. М. – Спеціалізована вчена рада Д 35.222.01 в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституті народознавства НАН України.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Алексієвець Леся** – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Алексієвець Микола** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений працівник освіти України.
- Бондаренко Сергій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, суспільних дисциплін та іноземних мов Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського.
- Брайлян Єгор** – здобувач історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Бурдяк Віра** – доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Валіон Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Годлевська Валентина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-політичних наук Вінницького національного технічного університету.
- Горенко Олег** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.
- Греченюк Надія** – кандидат історичних наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Карпатського інституту підприємництва “Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”.
- Дацків Ігор** – доктор історичних наук, професор кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Донік Олександр** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.
- Древницький Юрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Зелінська Катажина** – магістр історії Жешувського університету, випускниця аспірантури в галузі політичних наук Жешувського університету, докторантка Інституту політологічних наук педагогічного університету в м. Краків (Польща).
- Ігнатенко Наталія** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Калакура Ярослав** – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Киридон Алла** – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам’яті Українського інституту національної пам’яті.

- Костюк Леся** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кравець Володимир** – доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України, ректор Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений працівник освіти України.
- Кравчук Леонід** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, суспільних дисциплін та іноземних мов Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського.
- Лакманюк Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Макар Юрій** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, заслужений діяч науки і техніки України.
- Місько Володимир** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ніколаєць Юрій** – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.
- Новінчук Степан** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Олейко Анджей** – доктор історичних наук (габілітований), професор Жешувського університету (Польща).
- Ореховський Вадим** – доктор історичних наук, професор кафедри соціально-економічних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Островська Надія** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України “Бережанський агротехнічний інститут”.
- Пилипишин Олег** – кандидат історичних наук, асистент кафедри філософії, суспільних дисциплін та іноземних мов Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського.
- Сазонов Віталій** – здобувач історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ткаченко Василь** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, радник Президії НАПН України, заслужений діяч науки і техніки України.
- Троян Сергій** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України.
- Удод Олександр** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, директор Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України.
- Федорів Ірина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Чорна Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Штука Світлана – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Юрій Михайло – доктор історичних наук, професор кафедри філософських та соціальних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету, заслужений діяч науки і техніки України.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми та згідно Постанови Президії Вищої Атестаційної Комісії (ВАК) України від 15.01.2003 № 7-05/1 структура оформлення наукових статей має відповідати таким критеріям (складатися з необхідних елементів): 1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; 2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор; виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; 3. Формулювання цілей статті (постановка завдання); 4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; 5. Висновки з запропонованого дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше 23–25 сторінок (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат сторінки – А4. Поля: верхнє та нижнє – по 2 см, ліве – 3 см, праве – 1 см. Формат файлу – .DOC або .RTF. Список використаних джерел оформляти за новими вимогами ВАК України (Див. Бюлетень ВАК України. – № 3. – 2008).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються у порядку появи посилань у тексті в квадратних дужках (Наприклад: [4, с. 47], де “4” – порядковий номер документа у списку використаних джерел, а “47” – номер сторінки або аркуша архівної справи тощо).

Автори мають повідомити про себе такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту та кольорову фотокартку розміром 3x4 см.

У редакцію “УЕС” слід подавати один роздрукований примірник, а також електронну копію статті (дискета або CD). До статті має бути додано дві анотації, ключові слова (українською й англійською мовами). Надіслані до редакції збірника матеріали не перекладаються та друкуються змішаними мовами (українська, російська, англійська, польська).

Редакція має право редагувати й скорочувати подані матеріали. За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: Л. М. Алексієвць, редакція “УЕС”, вул. Громницького, 1а, Тернопіль, Україна, 46027 або електронною поштою: history@tnpu.edu.ua

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS!

Authors are invited to submit their papers that haven't been published before, as well as documents, reviews on new editions and information about scientific events. The main demand to manuscript submissions is scientific novelty, the ideas originality, urgency of the topic presented and according to the decision of Higher Certification Committee of Ukraine Presidium dated from 15.01.2003 #7-05/1 the structure of scientific papers should correspond to the following criteria: 1. The topic stating in general and its connection with important scientific or practical tasks; 2. Analysis of the latest investigations and publications which are the basis of author's grounding; distinguishing of unsolved before parts of the general problem to which the paper is dedicated; 3. The paper's aims formulation (tasks setting); 4. The investigation material interpretation with full grounding of received scientific results; 5. Conclusions of the investigation and prospects of further survey in the field.

The volume of the paper is 23–25 pages (1 author leaf). Use Microsoft Word for Windows, Times New Roman only (size of type – 14, interlinear interval – 1,5). Page format – A4, margin: upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1 cm. File format – .DOC or .RTF. List of references should be arranged according to the new rules of Higher Certificatory Commission of Ukraine (look at the “Bulletin of Higher Certificatory Commission of Ukraine”. – № 3. – 2008).

Text should be typed without words syllabification. Indentions are formatted in the material but not using quadrats or tabulator. Tables should be referred to in the main text. References in the text should be given in the order of reference appearance in the text in square brackets (for example: [4, с. 47], where “4” – sequence number of the document in the list of References and “47” – page or leaf number of the archival file etc).

Manuscript submission should be accompanied by information about the authors, such as: surname, name, paternal name, scientific degree, academic status and post, address for correspondence, telephone number (work, home, mobile), e-mail, and colour photo in size 3x4 cm.

One hard copy and electronic version of the paper (floppy disk or CD) should be given to *UEW* editors. Two summaries, key words (in Ukrainian and English) should be added. Contributions sent to the editors are not translated and are printed by the mixed languages (Ukrainian, Russian, English, Polish).

Editors have the right to edit and abridge the materials. The author is responsible for the article content, authenticity of facts, quotations, data etc. Authors are kindly requested to check their manuscripts very carefully before submission.

Materials should be sent by post to address: L. M. Alexiyevets, *UEW* Editors, 1a Hromnytsky St., Ternopil, Ukraine, 46027 or by e-mail: history@tnpu.edu.ua

ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 12. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 328 с.

Комп'ютерне оформлення: Юрій Древницький

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу
історичного факультету “Літопис”
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15222 – 3794Р видано
Міністерством юстиції України
10 квітня 2009 р.

Здано до складання 04.11.2013 р. Підписано до друку 24.12.2013 р.
Формат 60×84/18. Папір друкарський. Ум. друк. аркушів 30,52.
Замовлення 218. Тираж 150 прим.